

જીવન-વિકાસ

અને

વિશ્વાવલોકન

ચોજક અને પ્રકાશક

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ

उद्यम-विकास

अने

विश्वावलोकन

जागर्तु कोऽपि वसुधावलयेऽनसूयः
सन्मार्मिकः, प्रयतनं हि यदर्थमेतत् ॥

शा. नाथाभाळ उठीसिंग तरङ्गी.

[काणुशीनीपोष-अभदावाद.]

ज्हेन अडिकाना जग्न प्रसंगे

श्री उद्यापन निमित्ते श्री साधु-साध्वीज्जे भेट.

संवत् १९८६. वसंत पंचमी

५००

:: योजक अने प्रकाशक ::

प्रभुदास जेचरदास पारेज

धी सूर्यप्रकाशक प्रिन्टिंग प्रेसमां पटेव म्णायदभाळ त्रिकमवाले छाप्युं.

पानकार नाडा—अभदावाद.

किंमत इ. २-८-०

वन्दे श्री मन्महावीरम्

પ્રાસ્તાવિક.

આજે ભારતમાં ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો બહાર પડે છે. તેમજ આધુનિક સમયની વિચારશ્રેણિ પ્રતિપાદન કરનારાયે અનેક ગ્રંથો બહાર પડે છે. દેશમાં અનેક વિચાર વાતાવરણોના મોજાં ઉછળે છે, શાંત થાય છે ને પાછા નવા નવા ઉઠ્યા કરે છે. અનેક વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, ચર્ચાઓનું ચે અનેક-વિધ સાહિત્ય બહાર પડે છે.

આ પુસ્તક કોઈ વાર્તા, નવલકથા કે, આનંદમાં સમય પસાર કરવાના વાચન માટેનું નથી. પરંતુ આપણા જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક મૌલિક વિચારોની મુદ્દાસર માર્મિક અને તાત્વિક ચર્ચા કરનારું પુસ્તક છે. તેથી શાંત અને મધ્યસ્થ જ્ઞાસુ બુદ્ધિથી સ્થિરતાપૂર્વક વાંચવાથી આ પુસ્તકના તાત્પર્યો હાથ લાગી શકશે.

આજે આપણા જીવનની દરેક બાબુઓના સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ ખેંચનારા એક ગ્રંથની આપણને જરૂર છે. વર્તમાન પ્રબલ પોતાના સમયની ચાલુ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ લઈ શકે, ભાવિ પ્રબલ પોતાના ભૂતકાળનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન કરી શકે, તમજ, કર્તવ્યસંદેહની પળે પ્રેરણા મેળવવા માટે જેના પાનાં ઉથલાવતાં કદાચ તેમને ધૈર્યેત્પાદક અને યથોચ્ચત સૂચના આપનાર યોગ્ય માર્ગ હાથ લાગી શકે, તેવી દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે.

આપણા આજના જીવનમાં, પૂર્વવર્તિ પુરૂષોના અનેકવિધ જીવનતત્ત્વોની છાયા છે, તેઓમાંના કેટલાકના જીવન તો ભૂમિકા રૂપે ચે છે. તથા કેટલીક મૂળ ભાવનાઓ, વિચારબળો, દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ કુદસ્તી સંભોગો આપણા જીવનના ચણતરમાં પાયા તરીકે કંઈ રીતે ગોઠવાયા છે? તે સમજાવવાનો પણ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે.

વાતાવરણના ઉપરના થરમાં આજે જે વિચારો અને આંદો-

લનો ફેલાઈ રહ્યા છે, તે બાણે આધુનિક સંસ્કૃતિના સફરી વહાણો વાતાવરણ ઉપર સપાટાબંધ તર્યે જાય છે. તેની નીચે નીચે શાંત પ્રવાહમય ભારતીય સંસ્કૃતિ-સાગરના કલ્લોલો કેવી રીતે ઉછળે છે ? તેનો સ્કેટ કરી તે વિષેની બ્રાંતિઓ દૂર કરી ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવવાનો એ આશય આ ગ્રંથમાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું મૂળ સ્વરૂપ, આધુનિક પરિસ્થિતિ, અને તેથી થતા લાભાલાભના વિચારો પણ જતા કરવામાં આવ્યા નથી.

ભારતીય સંસ્કૃતિના કેન્દ્રરૂપ જૈન દર્શનની સર્વ બાબુઓનો મૌલિક અને મુદ્દાસર વિગતવાર પરિચય આપીને તેની ખરી પરિસ્થિતિ અને સ્વરૂપ સમજાવવું, તેમજ તે વિષે ફેલાયેલી અનેક બ્રાંતિઓ દૂર કરવી, એ પણ આ ગ્રંથની મૂળ વસ્તુ હોવાનું ગણવામાં આવે તો તે પણ ખોટું નથી.

ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વો સરલતાથી સમજાવવા, તેમજ પ્રજ્ઞના હિત માટે તેના પાલનના યોગ્ય માર્ગો તથા ક્રમો સમજાવવા બનતું કરવું, એ ધ્યેય પણ ચોક્કસ રાખ્યું છે.

સાથે સાથે સમતોલપણે દરેકે દરેક ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સંજોગો આપણા ચાલુ જીવન ઉપર કેવી કેવી છાયા પાડે છે ? દરેકની છાયાથી આપણું જીવન કેટલું ચિત્ર વિચિત્ર છે ? તે પણ વાચક મહાશયો આ પુસ્તકથી જાણી શકે, એવી ઇચ્છા રાખવામાં આવી છે. અને સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને હિતાહિતની દૃષ્ટિથી અત્યારની દુનીયા પર અવલોકન ભરી દૃષ્ટિ નાંખવાનો માર્ગ સરલ કરી આપવા સુધી પ્રયત્ન લાંબાવવાની ભાવના છે.

આપણા જીવન અને તેના મૂળ તત્ત્વોના વિવેચન કરનારા યુરોપના અને તદનુચાલિ એતદેશીય વિદ્વાનોએ કેટલાક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ત્યારે આપણા દૃષ્ટિ ણિદુથી તેના તલસ્પર્શી સ્વરૂપો અને તત્ત્વો સમજાવી ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવનારા પુસ્તકોની આ કાળે ખાસ આવશ્યકતા જણાય છે.

આધુનિક સુધારાની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર અને ધ્યેય શું છે ?

તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો નથી. તોપણ વાસના વૃદ્ધિ તેનું કેન્દ્ર છે, દુન્યવી સુખ અને સગવડોમાં વધારો, એ તેનું ધ્યેય છે. એમ જાણવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો ધર્મ છે. અને તેનો સંબંધ મહાજીવન સાથે છે. આધુનિક સંસ્કૃતિ પણ ધર્મને માને છે.

તે કહે છે કે—

“ ઈશ્વર સાથે પોતાનો સંબંધ કબુલ રાખી, એ સંબંધને અનુસરી માણસ જે જે આચાર-વિચાર કરે છે, તે ધર્મ કહેવાય છે. ”

ગુ૦ સાતમી ચો૦ પા૦ ૧૨

આ ઉપરથી મૂળ વિચારમાં ભેદ જણાતો નથી. પરંતુ ધર્મની એ કબુલાત સાથે તેને અનુસરતા આધુનિક જડવાદને ક્યાંય મેળ ખેસતો નથી. અને ધર્મને પણ જડવાદનું અંગ ધનાવવાના પ્રયત્નો થતા જોવામાં આવે છે.

ઉપર લખેલી ધર્મની વ્યાખ્યાને પણ આધુનિક જડવાદ ખરી પ્રામાણિકતાથી વળગી રહેવા માગતો હોય, તો તેમણે છેવટે ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિ આગળ હાર ખાવી જ પડશે.

ધર્મ એ ધર્તિંગ નથી. ધર્મની પાછળ વિચાર અને યોગ્ય ધોરણ રહેલું છે. ધર્મના કોઈ કોઈ આચરનારઓમાં કે કોઈ કોઈ આચારણમાં દોષ હોય, તે ધર્મનો દોષ નથી.

આપણા જીવનમાં જેમ ખાન, પાન, નિદ્રા, ઈન્દ્રિયસુખોપભોગ, સમાજ જીવન, દેશજીવન, કૌટુંબિક જીવન, અને એવા બીજા અનેક જીવનોને અવશ્ય સ્થાન છે, તેમજ ધાર્મિક જીવનને પણ અવશ્ય સ્થાન છે, દરેકે દરેક ખાબતો પર મનુષ્યને રોજ નહીં તો કોઈને કોઈ દિવસ ધ્યાન આપવું જ પડે છે. કોઈને કોઈ વખતે તેમાંથી પ્રેરણા મેળવવી પડે છે. કોઈને કોઈ વખતે તેને તેની કિંમત સમજાય છે. માત્ર ખાઈને ખેસી રહેવા માત્રથી માણસ જીવનની યાત્રા પુરી થઈ શકતી નથી. જો તેમ કરવા બંધ, તો તેને બહેલા મરવું પડે, તેનો બહેલો નાશ થાય. આ

બાબત બાબક પણ સમજી શકે તેમ છે. તેજ રીતે જીંદગીમાં, વર્ષમાં, મહિનામાં, કે રોજ પાત્રની યોગ્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક જીવનની અગત્ય જણાય જ છે. જંગલી માનવ કે પ્રાણી પણ કોઈ કટોકટોની વખતે ધર્મની પ્રેરણાની શીતળ છાયા મેળવવા વલખાં મારતો જોવામાં આવશે. જો કે તેનું સ્પષ્ટ ભાન તેને ન હોવાથી તથા તેવી ભતની સ્પષ્ટ ભાષા તેને ન હોવાથી, આપણે એ બરાબર સમજી શકતા નથી, તોપણ આપણને મનોવૃત્તિઓના વલણ જાણવાની કે અનુમાન કરવાની જે કાંઈ બુદ્ધિ હોય છે, તેથી કેટલુંક જાણી શકીએ છીએ. જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન અવશ્ય છે, એમ કબૂલ્યા પછી વધારે આગળ વધીશું તો એમ પણ સમજાશે, કે સર્વ જીવનમાં તે એતપ્રોત અને પ્રધાન હોવાથી વિકાસ સાધક માનવની કોઈપણ ક્ષણ ધાર્મિક જીવનના સ્ફૂરણ વિના પસાર થતી ન જ હોવી જોઈએ. દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિ અને કાર્યો કરતી વખતે માણાના મણકામાં દોરાની જેમ ધર્મ પરોવાયેલ હોવો જ જોઈએ. એટલું બધું તે જીવનનું વાસ્તવિક ઉચ્ચ સ્થાન છે. આ બાબત વિશેષ ન લખતાં એક વિક્રાન્ત વ્યક્તિના વિચારો અત્રે ટાંકી વાચકોની ખાત્રી કરી આપીશું કે—ધર્મ ઉપર આટલો બધો ભાર દેવામાં કેવળ ગતાનુગતિકતા, અંધઅનુકરણ, કે અવિચારિત પ્રવૃત્તિ નથા, પરંતુ જનસમાજના હિતની દૃષ્ટિ છે, જનસમાજને અન્યત્ર ફાંફાં મારતો બચાવી યોગ્ય પ્રેરણાઓ મેળવવાનો સાચો માર્ગ સૂચવવાનો પ્રયત્ન છે.

“આપણે જાણીએ છીએ કે ધર્મની પાછળ ભાવના છે, વિચારણા છે, અને આચરણ એ તો એનું મુખ્ય અંગ જ છે.

કોઈ માણસ ધર્મ સંબંધી મ્હોટી મ્હોટી ધર્મનું સ્વરૂપ. વાતોફરતો હોય પણ ધર્મ તેના જીવનમાં એતપ્રોત થયો હોય નહિ, તો આપણે તેને ધાર્મિક નહિ કહીએ. ધર્મ શબ્દની મુખ્ય વ્યંજના આચરણ પરત્વે છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો સદાચરણ એ ધર્મનું સ્થૂલ શરીર છે, સહવિચાર એ એનું સૂક્ષ્મ શરીર છે.

ધર્મ સ્હામે વિજ્ઞાનને પટકવામાં આવે છે; પણ વિજ્ઞાનની સર્વ મ્હોલાતો કેવા તર્કના પાયા ઉપર રચાયલી છે, એ આપણે જોઈ લીધું હોય તો તેથી આપણને ક્ષોભ ધર્મ અને વિજ્ઞાન. નથાય. વિજ્ઞાનની પણ મ્હોલાતો છે એમ આપણે સુખેથી કહીશું. વિજ્ઞાન મહે- હલોને ચણાવે છે, ચલાવે છે, અને ભવિષ્યમાં કદાચ ઊંચા ચે ચઢાવશે. કેટલાક લોકો એનાથી કંટાળે છે કે ગભરાય છે કે ચીડાય છે. પણ એમાંનું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. અલગત, એટલું ખરું કે એમાં પરોવાયેલું જીવન ઘણીવાર માનવ જીવનના મહત્તર પુરુષાર્થોમાંથી પરાંડમુખ થાય છે. એ વિજ્ઞાન જ્યારે માનવોના વિનાશ કે વિષાદને અર્થે વપરાય, ત્યારે તો એ નહોય તોય સાફ, એમ પણ મનમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ વિજ્ઞાનના ઉપયોગનો પ્રશ્ન છે, અને તે પ્રશ્નમાં આપણે અત્યારે ઉતરતા નથી. વિજ્ઞાનમાં નેતૃત્વ ધરાવનારા જર્મનીમાં જ ત્યાંના નિત્સે આદિ અધ્યાત્મવાદી (વાઈટલિસ્ટ) ફિલ્સુફીએ મહાસંગ્રામ પહેલાંથી જ અને રૂડોલ્ફ ઓકેન જેવા વિચારકોએ સંગ્રામ પછી, —જડવાદે આપેલી સામર્થ્ય અને સુખની આશાઓ કેવી ઝાંઝવાનાં જળ જેવી નીવડી છે, એ જાહેર કરી દીધું છે. મહુને આશા છે કે ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનવાદની સંસ્કારહીન ધોરણે પછાડવાની અને ધાતગ જમાવવાની પરિપાટી (જેને પૉલ નેટૉર્થ *paofound nncultured dogmotism and adsolutism of the more empirists* કહે છે) થી આપ મોહિત થશો નહિ.

ધર્મ સંબંધી જે કટાક્ષ અને ખેદરકારી પરચીસ વર્ષ પૂર્વે હતાં તે આજ નથી. અને એનાં કારણો ઘણાં છે. યુરોપમાં પણ મહાસંગ્રામ પહેલાં ધર્મ પ્રત્યે જે અશ્રદ્ધા ધર્મ અને જીવન હતી તેની તીક્ષ્ણતા કાંઈક ઓછી થઈ છે અને પાછું એક સંયોજક, નિયામક ને પૂજનીય તત્ત્વ તરીકે ધર્મ તરફ વિદ્રાનોનું લક્ષ ગયું છે. અનુભવે આપણને શીખવ્યું છે કે ધર્મ એ જીવનનો નિયામક જ નથી પણ

સંયોજક છે અને જીવનચર્યાના પ્રતિબંધક નહિ પણ એનો વ્યવસ્થાપક છે. આપણે હવે ઝાંખું ઝાંખું પણ જોઈ શકીએ છીએ કે ધર્મ વિનાની પ્રજા, ધર્મ વિનાનો સમાજ, અને ધર્મ વિનાનું જીવન એ ઉદાર અને ઉત્કૃષ્ટ આશયોમાંથી સ્ખલિત થાય છે.

કેટલાક નીતિને જ ધર્મનું સર્વસ્વ માનતા જણાય છે. પણ વસ્તુતઃ એ નીતિ એ ધર્મનું ક્ષણ છે અને ચારિત્ર્યનું મુખ્ય પ્રેરકબળ તો ધર્મભાવના છે. આંખણી સર્વે ધર્મ અને નીતિ પ્રિય સંસ્થાઓ, ગૃહ અને રાજ્ય, કુટુંબ અને આદર્શો, ધર્મમાંથી ઉદ્ભવે છે, ધર્મથી પોષિત થાય છે, અને ધર્મથીજ સફલ અને સુફલ થાય છે. ધર્મ વિના નીતિની ઇમારત રેતીના પાયા ઉપર રહેલી કહેવાય છે તે ખોટું નથી. ધર્મ ભાવના વડેજ નીતિ ઉપર ચિરંતન શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. વધારે માણસનું વધારે હિત કે એવાં બીજાં નીતિસૂત્રો તકરારો કરવાના કામમાં આવે પણ જીવનના કટાકટીના પ્રસંગોમાં સહાયભૂત થતાં નથી. નીતિનાં નાવનાં પ્રસ્થાન ધર્મમાંથી અને તેનાં વિશ્રામસ્થાન પણ ધર્મમાંજ છે.

પણ અત્યારના સમયની શંકા તો એ છે કે ‘નીતિનું જ ક્યાં ઠેકાણું છે કે અમને એમાં પ્રેરવા મથો છો? મનુષ્યની જૂદી જૂદી જાતિઓના નીતિ નિયમો ક્યાં સરખાં છે?

નીતિનાં સૂત્રો

એટલું બધું વૈચિત્ર્ય છે કે તમારો એક નિયમ લાગ્યે જ ટકી શકે.’ આ પ્રકારની શંકા ખાસ હિંમત બહાદૂર યુવકો વિના કોઈ લાગ્યે જ કરે છે. પણ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા બધાના માનસમાં એ શંકાના સીરમનું ઈન્જેક્શન તો કેળવણીએ મૂકી દીધું હોય છે જ. આ પ્રકારની શંકાની પાછળ વિચાર શૈથિલ્ય એ છે કે—સત્યનો ને નીતિનો આધાર કેમ જાણે માનનારાની બહુમતી અથવા એકમતી ઉપર રહેતો હોય, એમ એ સ્વીકારી લે છે. વસ્તુતઃ સત્યનાં કે નીતિનાં સૂત્રો તો સનાતન છે. તે સૂત્રો મનુષ્યના જીવનને અને માનસને પણ અહોનિશ માખ્યા કરે છે અને એ સૂત્રોનું કેન્દ્ર માનવનું માનસ નહિ પણ વિરાટનું માનસ છે.

“ આપણી પાસે જ આપણા પૂર્વજ્ઞેએ આગ્રહથી, પ્રેમથી અને પ્રયત્નથી રક્ષિત કરેલું જ્ઞાન છે. ”

“ આપણે તદનુસાર આપણા જીવનના મોંઘેરા પ્રસંગોને નિર્મિત કરવાને તૈયાર થઈએ છીએ, એને રાજ્યના એક શ્રદ્ધેય અંગ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ અને એને આધારે આપણા સગાં-વહાલાંના હાથભાગો ઉપર પણ હક્ક કરીએ છીએ. આવું જે જ્ઞાન આપણને પરંપરાદ્વારા મળ્યું છે, જેનાથી આપણું જીવન ઘણું અશે ઘડાય છે, જેની સત્યનિષ્ઠાને લીધે અનેક વિકાસો એને આજ સુધી પૂજી રહ્યા છે અને જેના ઉચ્ચ આદર્શ આપણને પ્રતિદિન આકર્ષી રહ્યા છે એમાં આપણે વિશ્વાસ કાં ન રાખીએ ? આ જ્ઞાનરાશિ તેના પ્રેરક પરમાત્મા જેટલો ગંભીર અને અપ્રમેય હોય તેમાં પણ શું આશ્ચર્ય છે ? તેમાં આપણી પરિમિત બુદ્ધિને કેટલાંક શંકાસ્થાનો લાગે એ સ્વાભાવિક છે. ન લાગે તો નવાઈ કહેવાય. અને વળી જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે ધીમંતોએ, ધુરંધરોએ, સંતોએ અને મહાત્માઓએ એનાં પરિશીલન કર્યાં છે, માહાત્મ્ય વિસ્તાર્યાં છે અને શાશ્વતી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, ત્યારે એના વિરોધીઓના મત ઉપર વધારે ભાર મૂકવાનું આપણને મન થતું નથી. આપણે કહીએ છીએ કે એ શંકાસ્થાનો ભલે હોય. એ જ્ઞાનરાશિને માપવા જેટલી કે એના ઉપર લીટો મારવા જેટલી શક્તિ અમારી નથી. અને ખીલું કોઈ વધારે સંતોષજનક શાસ્ત્ર માનુષી ગ્રંથોમાં અમને જણાતું નથી. તેમજ ધર્મગ્રંથોને ત્યાગી તેની વિરૂદ્ધ જવા અમારી ક્ષણસ્ખલનત સ્વૈરિણી બુદ્ધિને અમારું જીવન નોછાવર કરી દેવા અમે તૈયાર નથી. આ શાસનાઓમાં અને વિશેષ કરીને તેના અનુપાલનમાં અમને સંતોષ, સુખ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા મંતવ્યમાં બુદ્ધિ, હૃદય, ભાવના અને વિવેક બધાને સ્થાન છે. આવા પ્રકારની આસ્તિકની શ્રદ્ધા એ મૂળે તો વધારે સખળ અને સપ્રમાણ લાગે છે. ”

“ જ્યારે હું જોઉં છું કે પોતાની દૃષ્ટિરેખા પ્રમાણે સૃષ્ટિ

આમ કે આમ દેખાય છે; પદાર્થ વિજ્ઞાનની આમ કે આમ ચાળવણી થઈ શકે છે, એકની એક વસ્તુ શ્રદ્ધાનું દષ્ટિબિન્દુ સારી ને ખોટી દેખાઈ શકે છે, ન હોય તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે દેખાય છે ને હોય તે દિવસે તારાની પેઠે દેખાતું નથી ત્યારે મહને વેદાંતનો દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ બાણે સોળેસોળ આના ખરો હોય નહિ એમ લાગે છે. ગેલિલિઓની ખેલાનો યુરોપ અત્યારના યુરોપના જેટલા જ આગ્રહથી સૂર્યને પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો માનતો. પાંચસો વર્ષ ખેલાં આપણા પૂર્વજોને ધર્મપુસ્તકોની વાતોમાં કંઈ અસંભવ જેવું લાગતું નહિ અને એ હબ્બર ગાઉથી એક માણસ બીબા બેડે બે પાંચ ક્ષણમાં વાત કરી શકે એજ એ લોકોને કદાચ કેવળ અસંભવિત લાગે. સૃષ્ટિનું દર્શન એ આપણી દષ્ટિ ઉપર ઘણું અંશે નિર્ભર છે એટલું જ નહિ પણ એક પ્રત્યક્ષ અથવા અપરોક્ષ અનુભવ બુદ્ધિજન્ય અથવા તર્કજન્ય અનેક મંતવ્યોને વિદ્યારી નાંખે છે. ઇતિહાસનાં મંતવ્યોનાં દષ્ટિબિન્દુઓ બદલાય છે. વિજ્ઞાનનાં મંતવ્યોમાં તો વખતોવખત પરિવર્તન થયાં જ કરે છે. સાફ છે કે આપણા વિજ્ઞાનપૂજકોએ એનો એક સારો ખુલાસો રાખી મૂક્યો છે કે મંતવ્યોના બદલાવાને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કહેવી. મનુષ્યોનાં સ્નેહમન્દિરો અને પૂજાસ્થાનો પણ બદલાય છે તો બીબાનું શું કહેવું? કદાચ કોઈ લવિષ્યમાં એવી શોધ કરે કે અખૂટ શક્તિ આપનારાં માનસિક ‘વાઈ ટેમાઈન’ ધર્મમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે તો મહને જરાય આશ્ચર્ય થાય નહિ.”

ધર્મને સાચા સ્નેહથી લેટેલો કોઈ અતૃપ્ત રહ્યો નથી અને પરાકોટિની બુદ્ધિના વિદ્વાનો ધર્મમાં જ શાંત થઈ ગયા છે. મહમત્ત હાથણી જેવી બુદ્ધિને યથેષ્ટ કૃણ આપનારી મીઠકી કામધેનુ બનાવવાનાં બહુ ‘દેવી વાગ’ પાસે જ છે. સર્વ ધર્મોની આજ સાધારણ ભૂમિકા છે. અને એ ભૂમિકા કંઈ નહિ તો નાસ્તિકની ભૂમિકા જેટલીજ અમોઘ છે અને એનાથી સહસ્રગણી વધારે શાન્તિદાયક છે.

પણ અત્યારે વધારે કટાક્ષ તો ધર્મ તરફ નથી પણ જેને ધર્મના વાડા કહેવામાં આવે છે તે તરફ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે એવા કહેવાતા ધર્મના વાડાઓ વાડાઓના નિયમો માણસને વધારે સ્પર્શ કરે છે. અને પોતાને સીધી રીતે અસર થતી હોય તે બાબતમાં માણસ ઝટ બોલી ઉઠે છે. અલબત્ત એક રીતે જોતાં વાડા, વાડીઓ અને વંડીઓની અનિષ્ટતા કબૂલ કરવા જેવી છે. પણ એટલું જ શા માટે? વ્યર્થ મહેનત કર્યા વિના પ્રકૃતિના નૈસર્ગિક મહેલમાં હસો કે સિંહો જેમ વિચરે છે એમ વિચરવું કેવું આદર્શરૂપ લાગે છે તથાપિ આપણે ગૃહોને સર્જિયે છિયે, રાજકીય પક્ષોના વાડામાં જીવસાક્ષર લખિયે છિયે; સર્વભૂમિ જે પ્રભુની છે તેમાં દેશોના વાડા બાંધવા કે બચાવવા લાખો જીવનોની આહુતિ આપવા તૈયાર થઈએ છિયે, તો પછી શંકા એ થાય છે કે ધર્મના વાડા તરફનો કંટાળો એ તે વાડાનો કંટાળો છે કે ધર્મને ધકકે ચઢાવવાની પેરવી છે? વાડા, વંડા અને વાડીઓ બાંધવા તરફ મનુષ્યોનું સ્વાભાવિક વલણ છે. એમાં મમતાથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્સાહ, ઉદ્યમ અને ઉમંગનો લાભ છે તેમ બીજી તરફથી અસહિષ્ણુતા, અસૂચા અને ગેરસમજૂતના ગેરલાભો પણ છે. તથાપિ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એ લગભગ અનિવાર્ય છે. એ બધાનું ઐક્ય સાધવાના સામાન્ય પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે કારણ કે ધર્મ એ માણસને મન શાકલાળ જેવી ચીજ નથી કે જે હોય તે ચાલે. પ્રેમની પેઠે શ્રદ્ધા પણ સ્વયંભૂ છે અને જેનાં મન જ્યાં ઠર્યા ત્યાંજ ઠરે છે. એ બધા વાડાઓનું ઐક્ય કરવાનો પ્રયત્ન જો કોઈ મહાન ધાર્મિક હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય તો તે 'બ્રહ્મસમાજ'ની પેઠે એક નવો વાડો ઉત્પન્ન કરવામાંજ ફલિત થાય છે. અને જો નાસ્તિક હૃદયમાંથી ધર્મ વિનાનું ઐક્ય પ્રેરવા સાફ ઉત્પન્ન થયો હોય તો જનસમાજને વધારે હાનિકારક થાય છે.

સંસ્કારો, ક્રિયાઓ અને વિક્રિયાઓના અનેક રીતના મિશ્રણથી મનુષ્યબુદ્ધિમાં એટલી બધી વિકૃતિ, વિચિત્રતા અને ભિન્નતા આવી ગઈ છે કે બધાનું ઐક્ય અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. બીજી તરફથી ધર્મનાં મહાન્ સૂત્રોનો ત્યાગ કર્યા પછી તેનું સમર્થ રીતે સ્થાન લઈ શકે એવા કોઈ પણ મહાસૂત્રો માનવજીવનને સુખશાન્તિમાં પ્રેરવા સમર્થ થયાં નથી. માનવ જાતિની સરળતાભરી આત્માવસ્થાના નિર્દોષ જીવનમાં તાલસંવાદનો જે વધારે સંભવ હતો એ સંભવ આપણા યુગમાં નથી. આપણે કૃત્રિમતાના, સંકરતાના અને સંકીર્ણતાના સ્વાભાવિક વિસંવાદમાં છિયે એટલે જે સ્થિતિ આપણને યદ્યચ્ચા પ્રાપ્ત થઈ છે તેનાથી કંટાળવાનું કામ નથી પણ તેને સમજવાનો અને નિભાવી લેવાનો યત્ન આપણે કરવાનો છે.

કાળા માથાના માનવીએ ઝાંથેલોની પેઠે અંતરના ઉંડા સ્નેહ અને અનેક આરતોથી હેસ-હેમોના જેવી મીઠી ઉજળી અને ઉદાર ધર્મલાવનાને પ્રાપ્ત કરી છે. સાળિતીઓ શેની ? એને એમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી જીવન આનંદમય છે. અને

Ah, what a dusty answer gest the soul

When hot for certainties in this our life I

ને એ પોતાના મનથી ‘પાછો પુરાવો’ માને છે તે જોળવામાં અહંકાર અને દૌરાત્મ્યના પ્રતિનિધિ જેવા ‘આઈઆગો’ની શીખામણે વળગે છે ત્યારથી એની શાન્તિનો સૂરજ આથમે છે. સત્ય તો એને મળતુંજ નથી પણ મૃત્યુની સમીપ એ જાય છે. એ આપણા તર્કવાદી જેવા ‘ઈઆગો’નો પ્રેરાયો રૂમાલનો ટુકડા-ભૌતિક સાળિતી સાડ લમે છે. એની દેવી એને કહે છે:—

“ it is not lost but what and if it were ? ”

જેને ધર્મ પ્રત્યે અંતરની પ્રીત છે જેણે એનાં સુખ અને એનાં પવિત્ર અંતર જોયાં છે એને એનો રૂમાલનો ટુકડો ક્યાં પડયો

છે તેની બહુ ભાંજગડ થતી નથી. ઔગસ્ટાઇન ખિરેલ મર્મમં.
દુકામાં કહે છે:—

“ We may not proscribe myiticism; it is the main factor of that ideal world by which all human progress is conditioned. ”

અજ્ઞાત તત્ત્વથી ખેંચાઇને ધર્મને ખસેડવાની કાંઇજ જરૂર નથી. ધર્મનાં સૂત્રો અને ઇતિહાસની કથાઓ પણ પરાવિદ્યાની દૃષ્ટિએ અવિદ્યાજ છે, પણ એ અવિદ્યા વડે મૃત્યુને તરી જવાય છે.

આખરે તો એક રીતે બધા મતો એ મંતવ્યો અથવા માનિતાઓ જ છે. આ રીતે અનેક સમુદાયો જૂદા જૂદા ધર્મ-પથોને માની શકે. અને તેઓની માન્યતા બુદ્ધિવાદ કરતા કંઈક વધારે સદ્ધર છે એમ પણ કહી શકાય, કારણ કે સર્વજ્ઞ બુદ્ધિજ મૌલિક બૃહત્ સત્યોનો નિર્ણય આપી શકે એ ન્યાયસંમત મહાસત્યને એમણે જોયું છે.

ધર્મ તરફની અત્યારની ખેદરકારીનાં કારણો અનેક છે. ખેલું કારણ એ છે કે જડવાદ અને જડવાદથી પોષાતું વિજ્ઞાન એ બન્નેએ દુનિયાં સંબંધે નવું દૃષ્ટિબિન્દુ ધર્મપ્રત્યે ખેદરકારી ઉભું કર્યું છે, બીજું કારણ એ છે કે નવા દૃષ્ટિબિન્દુને અંગે મનુષ્યોમાં વિલાસપ્રિયતા વધી છે, અને તેને સંયમના માર્ગો જોડે ફાવટ આવતી નથી. ત્રીજું કારણ એ છે કે પ્રચ્છન્ન નાસ્તિકતાના અન્થોનો કેળવણીમાં પ્રચાર થવાથી કેળવણી પામેલા ઘણાઓની શ્રદ્ધા પડી ભાંગી છે. પ્રિન્સિપાલ જ્ઞાન મેકેન્ઝી પણ જણાવે છે કે અત્યારના શિક્ષણના સિદ્ધાન્ત અને ક્રિયાના મૂળમાં પ્રચ્છન્ન જડવાદ છે. ધર્મ તરફની લોકોના પા ભાગની અનાસ્થા, અર્ધા ભાગની ખેદરકારી અને પોણા ભાગનાં આંખમિચામણાંના કારણો તો ઉઘાડાં છે. ધર્મ એ આરોહણનો અને સંયમનો માર્ગ છે એટલે એ અધરો છે. વળી હાલમાં ઇતર કારણોથી પ્રદિપ્ત થયેલી અહંતા પણ ધર્મ પ્રત્યેનાં રિસામણાનું કારણ છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે “ માનવું એટલે

પાળવું; અને પાળવું નહિ તો માનવું નહિ.” કારણ, નહિ તો અહંતા જોખમાય. વસ્તુતઃ ધર્મને માનવો એટલે એને અનુસરવાની ભાવના-હાર્દિક ભાવના રાખવી. ધર્મ પ્રમાણે અસ્ખલિત જીવન ગાળવું એટલે તો સિદ્ધ થવું. ધર્માચરણ એ તો ક્ષણસ્ખલનત માનવનું અલિલપિત છે, લક્ષ્ય છે. જો સત્યને, દયાને, કે શૌચને આપણે પૂરેપૂરાં પાળી ન શકીએ તો શું એને વંદવાનો પણ આપણને અધિકાર નથી ? ”

“ આપણી સંસ્કૃતિના સૌભાગ્યે ધર્મશ્રદ્ધા ગૃહદેવીની પેઠે આપણા જીવનમાં એવી નિકટવર્તિની થઈ ગઈ છે કે એને ન માનતાં છતાં આપણે એને માનિયે છિયે; આપણે અને એના તરફ કટાક્ષો કરતા છતાં એને ચાહિયે ધર્મભાવના. છિયે; અને એનાથી સ્વતંત્ર થવાની હિમાયત કરવા છતાં એના પાશમાં બંધાયેલા રહેવાનું પસંદ કરિયે છિયે. એ મહિલા આપણને વારનારીની પેઠે લલચાવતી નથી. પરકીયાની પેઠે દૂરના ડુંગરના જેવી એનામાં મોહકતા નથી. પણ જીવનની નિયંત્રણામાં એના વડે જ માનવનાં સૌભાગ્ય છે. એ એની પત્નીના જેવી છે. તથાપિ એ પ્રિયતમા પણ હોવી જોઈએ. તેજ એના મનના અશેષ મનોરથો સફળ થાય. પણ પ્રેમ માગ્યો તાગ્યો આવતો નથી એમાં તો પૂર્વનીયે પ્રીત જોઈએ છિયે એટલે એ વિષે આપણે વધારે નહિ જોલિયે.”

“ આપણે જરા ઉંડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાશે કે ધર્મની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ મનુષ્યના વિકારોને મર્યાદિત કરવા તરફ છે. ધર્મમાં નિયંત્રણા છે. વિધિ નિષેધ છે. મર્યાદાનાં વિધાન સ્વચ્છન્દતાનાં ત્યાં ગીત ગવાતાં નથી. સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પ્રવૃત્તિ તરફ દોરાય છે અને કામનાઓ તેને તેની પ્રવૃત્તિમાં ગડબડ કરાવે છે. આ ગડબડ એના પોતાના જીવનની, સ્વાસ્થ્યની અને મુખની વિધાતક છે. એટલે એવી ગરબડ જે રીતે

ઓછી થાય એના અમોઘ માર્ગો દર્શાવવાની ધમશાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

આને આપણા કેટલાક બંધુઓને બંધનો ગમતાં નથી. તેઓ કહે છે કે ‘આ બંધનો શાં ?’ ‘બધાયમાં સ્વાતંત્ર્ય શા માટે નહિ ?’ પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે એવું સ્વાતંત્ર્ય તો પશુઓમાં બહુયે છે. સ્વચ્છન્દ વર્તનમાંથી અંકુશિત કરી આત્મબળ તરફ લઈ જઈ માનવને અનેક પાર્થિવ પરાલવાથી મુક્ત કરવો એ ધર્મનું લક્ષ્ય છે. મહને કબુલ કરતાં ફોલ થતો નથી કે ધર્મ એ, જેને આપણે સ્વાતંત્ર્ય કહીને ખુશી થઈએ છીએ એનો નિયામક છે. લગ્ન વડે એ માનવના વિલાસને મર્યાદિત કરે છે, તપના વિધાન વડે એ વિકારોને મર્યાદિત કરે છે. પરાપકારના આદેશ વડે લોભ તથા પ્રમાદને મર્યાદિત કરે છે. સત્યના વિધાન વડે વાણીને મર્યાદિત કરે છે, દયા વડે હિંસાને મર્યાદિત કરે છે અને અનેક નહાનાં નહાનાં વિધાનોવડે ક્રિયાઓને મર્યાદિત કરે છે. તથાપિ આ મર્યાદાઓની સાધનામાં જ મનુષ્યનું ગૌરવ અને ઉન્નતિ રહેલાં છે. ઐન્દ્રિય સુખોથી પર એવી કોઈ આનંદ-મયી શાન્તિને અર્થે મનુષ્યનું હૃદય તલસે છે; અને ધર્મ એને એ તરફ લઈ જાય છે.

આપણી નવી પાશ્ચાત્ય શિક્ષાએ ગુલામી મનોદશા આણ્યાનું કહેવાય છે. એ ખીન્નાં પ્રકરણોમાં તો ગમે તેટલું વાસ્તવિક હોય પણ ધર્મની માન્યતાના વિષયમાં

સામર્થ્યની

સૌ દામિની

તો એ ટોપી બહુ બંધબેસતી આવે છે. આપણે આપણાં શાસ્ત્રોનાં વિધાન, વિવેચન અને વિજ્ઞાનમાં પશ્ચિમનાં પ્રમાણપત્ર મા-ગિયે છીએ. પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે યુરોપ પણ અત્યારે એવા ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનવાદના પંજમાં છે કે જે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની ગુલામીમાં બુદ્ધિને રાખે છે; એ એક એવા વમળમાં છે કે એના પોતાના મનનું જ ઠેકાણું નથી; એ એક એવા બ્યામોહમાં છે કે ઉન્નત ભાવનાઓ એનામાં જન્મી શકતી જ નથી; એ એવા અહંકારના ઉન્માદમાં છે કે માનવ કલ્યાણનો પથ્યમાર્ગ એના

ધ્યાનમાં આવતો જ નથી. આવી અંતઃકરણની દરશાને વિષે હું એટલું કહેવાની તો હિંમત ધરું કે આપણે એનાથી ગભરાઈ જવાનું અને એ ઘડીએ ઘડીએ એને જ પુછવા જવાનું કારણ નથી. અદબખત્ત, ત્યાં એક વસ્તુ છે કે જેણે આપણને આંજી દીધાં છે અને તે લૌતિક સામર્થ્ય છે. આ લૌતિક સામર્થ્ય એટલી બધી મહાન વસ્તુ છે કે તે જેનામાં ન હોય તે કૃપણ અથવા પામર બની જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. એ લૌતિક સામર્થ્યને સાડાં સુરો અસુરો બન્ને યત્ન કરે છે. પણ મહારું આપને વિનમ્ર નિવેદન એ છે કે લૌતિક સામર્થ્યની સૌદામિની શક્તિ પણ ધર્મ માર્ગમાં જેવી વિરાજે છે એવી બીજા કશામાં વિરાજતી નથી.

આપણે આપણી સમીક્ષામાં જોયું છે કે ધર્મની એક સર્વ-સાધારણ ભૂમિકા છે.....

ધર્મની સર્વ સાધારણ ભૂમિકા સર્વજ્ઞપ્રેરિત શાસ્ત્રો એ એનો આધાર છે, સદાચાર, ઇશ્વરલક્ષિત અને તત્ત્વદર્શનના આદર્શોથી એનું વાતાવરણ ઓતપ્રોત થએલું હોય છે, અને સત્ય, દયા, તપ અને પવિત્રતાના વિવિધ માર્ગો, નહાના અને મોટા, સરલ અને કઠિન મૂઠ્ઠા કે ઉચ્ચ, છાયા કે તાપવાળા તેમાં ચારે તરફ વિસ્તરે છે. તે માર્ગો ભિન્ન હોય છે પણ વિરોધી નથી. એ કેવળ ભૂદા દેખાતા માર્ગો એક કેન્દ્રમાં મળે છે એ વાત એ ભૂમિકાના અનુભવીઓને અબ્બાણી નથી. વળી ધર્મની વિશિષ્ટ મહત્તા તો જીવનના સંવાદના વિધાયક તરીકે છે. એ શક્તિને તોડનારાઓ પોતે શું કરે છે તે જાણતા નથી. ધર્મના ત્યાગ પછી પાશવતા છે. અને કામવાસનાઓના અનિયંત્રિત વ્યવસાયવાળી પાશવતા તો પશુઓમાંયે નથી. આપણને ધર્મનું આ કે તે અંગ કાવતું ન આવે માટે જો આપણે ધર્મ ઉપર જ ધ્યા કરીયે તો જે કાળ ઉપર આપણે બેઠા છીયે એના ઉપર જ ધ્યા કરીયે છિએ એમજ કહેવું પડે. કારણ કે આપણા સ્નેહનાં, સદ્ગુણના ને સૌષ્ઠવના વર્તમાન આદર્શો ધર્મ ઉપર નહિ તો શેના ઉપર રહેલા છે ?

ધર્મ એ હવાઈ અંધારણુ નથી પણ હજારો વધેથી માનવ જીવનમાં ઓતપ્રોત થએલું મહાસત્ય છે. ” *

પુસ્તકનું કદ વધી જવાનો સંભવ લાગવાથી ભૂમિકાનો ચોથો પ્રદેશ ભુદાજ પુસ્તકમાં આપવાનો વિચાર રાખી ત્રણ પ્રદેશમાંજ આ પુસ્તકને પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

સામાન્ય ભોધ ધરાવનાર ભાઈઓ તેમજ ખેડેનો સરળતાથી વાંચી શકે માટે મૂળ ગ્રંથમાં ગ્રેટ ટાઇપો પસંદ કર્યા છે, પરંતુ જે ભાઈઓની ઇચ્છા વધારે ઉંડે ઉતરવાની હોય, તેમના સંતોષ માટે કૌસમાં પૈકા ટાઇપો લેવામાં આવ્યાં છે. છતાં જેમની ઇચ્છા સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં ઉતરવાની ન હોય તે મહાશયો તે ભાગ છોડી દઈને વાંચશે, તોપણ વિષેયસંકલના સળંગ રહેશે. ભાષા, સંકલના અને મુદ્રણ અશુદ્ધિઓ માટે કાળજી રાખવા છતાં કોઈ કોઈ રહી જવા પામેલી ભૂલોમાટે ક્ષમા યાચી પૂવાપર સંબંધ પરથી તાત્પર્ય સમજી લેવા સુજવાચકોને વિનાત કરવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી યશોવિજય, મહારાજશ્રીએ એક સ્થળે ગ્રંથકારનું ટુંકામાં લક્ષણ જણાવ્યું છે કે—

પૂર્વાલિખિત લખે સૌ કોઈ, મધી કાગળને કાઠો,
ભાવ અપૂર્વ કહે પંડિત જન, બહ બોલે તે બાંઠો.

એ પ્રમાણે વર્તવું બહુ મુશ્કેલ છે. છતાં યત્કિંચિત્ શુભ પ્રયાસથી ઉદાર વિદ્વાનો સંતોષ પામશે એવી આશા છે.

જગતમાં લિખ્ત લિખ્ત રુચિ લોક હોય છે. તેથી દરેક વાચક વર્ગને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાનો દાવો ન કરી શકાય, તોપણ જે આશયથી આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે, તેજ આશયથી વાંચનાર વાચક વર્ગને જરૂર રસોત્પાદક થશે, એવી આશા છે.

કાંપડાનીપોળ-અમદાવાદ.]
૧૯૮૯ માહ શુદ્ધ ૧મ]

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

* આ અવતરણો—“ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ” માં “ ધર્મની ભૂમિકા ” વિષે વંચાયેલા નિબંધમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. તેના પર “ જયેન્દ્રરાય-દૂરકાળ ” નામ લખેલું છે. નિબંધની ચોપડી રખડતી મળી આવી હતી. તેના લેખકને અમે ઝાળખતા નથી. પરંતુ અહીં તેનો ઉપયોગ અત્યંત જરૂરી લાગવાથી તેમની રજા વિના કરવો પડ્યો છે. તે ખાતર તે ભાઈ સહિષ્ણુતા ખતાવશે, એવી આશા છે.

धर्मः

धम्मे य णं इट्ठे पिए कंते,
परमत्थसुही, सयणजण-मित्त-बन्धु-परिवग्गो,
धम्मे य णं दिट्ठिकरे धम्मे य णं पुट्ठिकरे,
धम्मे य णं बलकरे धम्मे य णं उच्छाहगरे,
धम्मे य णं निम्मल-कित्तिपसाहगे,
धम्मे य णं माहप्प-जणगे,
धम्मे य णं सुट्ठु सोक्ख-परंपरादायगे,
से य णं सेवणिज्जे,
से य णं भाराहणिज्जे,
से य णं पोसणिज्जे,
से य णं पालणिज्जे,
से य णं कारणिज्जे,
से य णं चरणिज्जे,
से य णं अणुट्ठिज्जे,
से य णं उवइसणिज्जे,
से य णं करणिज्जे,
से य णं भणणिज्जे,
से य णं पणवणिज्जे,
से य णं कारवणिज्जे,
से य णं धुवे,

सासए

अक्खए

अच्चुए

सयल-सोक्ख-निही धम्मे.

श्री भट्टानिशीथ सूत्र

❀ ❀ ❀ ❀
ધર્મ ઈષ્ટ વસ્તુ છે, પ્રિય છે, મનોહર છે,

ધર્મ જ પરમાર્થથી સુખી છે, સ્વજન, મિત્ર, બંધુ, પરિવાર છે

ધર્મ જ દૃષ્ટિ આપનાર છે, ધર્મ જ પુષ્ટિકર છે,

ધર્મ જ બળપ્રદ છે, ધર્મ જ ઉત્સાહજનક છે.

ધર્મ જ નિર્મળ કીર્તિ પ્રકાશક છે, ધર્મ જ માહાત્મ્ય જનક છે,

ધર્મ જ સારી રીતે સુખની પરંપરા ઉત્પન્ન કરનાર છે.

તે જ સેવવા યોગ્ય છે

તે જ આરાધના કરવા યોગ્ય છે

તે જ યોષણ કરવા યોગ્ય છે

તે જ પાલાણ કરવા યોગ્ય છે

તે જ કારણ યોગ્ય છે

તે જ આચરવા યોગ્ય છે

તે જ અનુકૂળ છે

તે જ ઉપદેશવા યોગ્ય છે

તે જ કર્તાવ્ય છે

તે જ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

તે જ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે

તે જ કરાવવા યોગ્ય છે

એ ધર્મ જ ખરેખર

ધ્રુવ

શાશ્વત

અક્ષય અને અચળ છે

ધર્મ જ સકળ સુખનું નિધાન છે

❀

❀

❀

❀

આર્યસંસ્કૃતિ અને જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર
૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ પેઠીઓનો

મહાન ગ્રંથ.

જીવન-વિકાસ

અને

વિશ્વાવલોકન

આ ગ્રંથમાં ત્રીણે પ્રમાણે વિભાગ અને વિષયો રહેશે.

ભાગ ૧ લો. જૈન ગૃહસ્થનું જીવન

ખંડ ૧ લો. ભૂમિકા-સદ્ગૃહસ્થપણું અને વિશુદ્ધદષ્ટિ
પુસ્તક ૧ લું-આ પુસ્તકમાં ભૂમિકાના
ત્રણ પ્રવેશો આપવામાં આવ્યા છે.

પુસ્તક ૨ લું-માર્ગાનુસારિતા અને સમ્યક્ત્વ
સૂર્યોદય નામનો ૪ થો પ્રવેશ આપવામાં આવશે.

(જુઓ પાછળનું પેઠળ)

ખંડ ૨ જો-જૈન ગૃહસ્થનું ધાર્મિક જીવન

તેનું સ્થાન, વ્રતો, અતિચારો, ખાસ કર્તવ્યો. વિગેરે
સવિવેચન તુલનાત્મક રીતે આપવામાં આવશે.

ખંડ ૩ જો-આધુનિક પ્રશ્નોની ચર્ચાઓ,

જૈન દૃષ્ટિથી ખુલાસા, જૈન ગૃહસ્થોને અનેક મુશ્કેલી-
ઓમાં માર્ગદર્શન વિગેરે.

ભાગ ૨ જ્ઞે-જૈન મુનિ જીવન.

ખંડ ૧ લો-જૈન મુનિના જીવનનું સ્વરૂપ.

મુનિના કર્તવ્યો અને ફરજો. જૈન ધર્મનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતર તત્ત્વજ્ઞાન અને સાયન્સો સાથે વિસ્તારથી તુલના.

ખંડ ૨ જ્ઞે-જૈન ધર્મના ટકાવના માર્ગો.

પ્રચારના સાધનો, સાવચેતીઓ, વિધોનું દિગ્દર્શન, ભાવિ વારસદારો ને વારસો, સંઘ સત્તા અને સંગઠન, જગતના માનવ ગણ અને પ્રાણી માત્રનું હિત, તથા પરસ્પરના સંબંધો ને સહકાર, વિગેરે આપવામાં આવશે.

આ રીતે જૈન દર્શનની વિગતવાર માહિતી કેવી રીતે પૂરી પાડી હાલના વાચકો માટે એક સાધન તૈયાર કરવામાં આવશે ? તેની આ એક રૂપ રેખા છે.

અનુક્રમ.

વિષયો.	પેઠજ
મંગળ ભાવના	૩
જ્ઞાસા અને વિષયપ્રવેશ	૮
ભાગ ૧ લો.	૧૩
જૈન ગૃહસ્થનું જીવન	”
ખંડ ૧ લો. ભૂમિકા	”
સદ્ગૃહસ્થપણું અને વિશુદ્ધ દષ્ટિ	”
પ્રદેશ ૧ લો	”
વિકાસ-વિચારણુ	”
૧. પરિવર્તન શીજજગત	૧૫
૨. વિકાસ અને પતન	૧૮
૩. અન્તિમ મહાવિકાસ અને મહાપતન	૨૧
૪. વિકાસ અને પતનના ચડતા ઉતરતા દરજ્જા	૨૭
૫. જન્મ અને મરણ	૩૦
૬. અનન્યસમાધાન: આત્મા	૩૩
૭. ક્રમિક વિકાસ, જાતિઓ, અને જન્માન્તરો	૩૬
૮. દીર્ઘકાળ, અને વિકસિત અંશેનો સંચય	૪૦
૯. પ્રાણિજ સૃષ્ટિ	૪૨
૧૦. અનાદિ જગત અને અનન્ત જન્મો	૪૭
૧૧. વિકાસની પ્રયત્નસાધ્યતા	૫૧
૧૨. આત્માનું મહાજન અને પેટાજીવન	૫૫
ઉપસંહાર	૫૭
પ્રદેશ ૨ જો.	
ધર્મની વાસ્તવિક સમજ	૬૦
૧ ધર્મ એટલે શું ?	૬૧
૨ ધર્મશબ્દના જુદા જુદા ઉપયોગો, તેમાં	

ખાસ પ્રકારના આધ્યાત્મિક જીવન તરીકે

મુખ્ય ઉપયોગ	૬૭
૩ ધર્મોની એકતા	૭૫
૪ શાખા-પ્રશાખાઓ અને મત-મતાન્તરો	૮૨
૫ લડાઇઓના ખરા કારણો	૯૦
૬ ચડતા ઉતરતા દરજ્જા	૯૮
૭ કયો ધર્મ કયા દરજ્જા પર છે ?	૧૦૨
૮ સર્વ ધર્મ પરિષદ	૧૦૪

પ્રદેશ ૪ થો.

જૈનધર્મનું સ્થાન અને બાહ્ય પરિચય.

પરીક્ષાના વિષયો	”
સંસ્કૃતિ વિષે કાંઈક...	૧૧૮
૧ પરીક્ષાવતાર	૧૨૨
પ્રબળી સંસ્કારિતા	”
અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર	૧૨૬
પ્રબળી ઉદાત્ત જીવન ચર્ચા.	૧૨૬
તત્ત્વજ્ઞાન-વિશ્વજ્ઞાન	૧૩૦
ધર્મપ્રણેતાઓની યોગ્યતા	૧૩૬
૩ આર્ય-આર્યેતર ધર્મોની કંઈક તુલના	૧૩૭
૪ ભારતીય દર્શનો ૧, ૨, ૩.	૧૪૦
૫ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન	૧૫૫
૬ પ્રણેતાની યોગ્યતા	૧૭૭
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ખિન્દુ	૧૮૧
ઉપસંહાર	૧૮૫

બાહ્ય પરિચય.

૧ ધર્મસંસ્થાપક શ્રી જગત્પૂજ્ય તીર્થંકરો	”
૨ સર્વકલ્યાણકર જૈન મુનિ સંસ્થા	૨૦૩
આદર્શ ગુરુઓ	૨૦૪

છેલ્લી પંક્તિના આદર્શ ગુરુઓ...	૨૦૫
પ્રભુ મહાવીરના સંદેશવાહકો	૨૦૭
જૈન મુનિનો બાહ્યાચાર	૨૧૫
જૈન મુનિઓના આદર	૨૨૬
આધુનિક પ્રશ્નો	૨૩૦
સર્વાધાર સંસ્થા	૨૩૪
૩. જૈનધાર્મીચરણ	૨૩૮
૪. સર્વોત્કૃષ્ટ વિશ્વ સાહિત્ય જૈન આગમો	૨૪૬
શ્રુતનો આદર	૨૫૪
૫ જૈન સંઘનું વિશિષ્ટ અંધારણ	૨૬૪
અંધારણોની તુલના	૨૬૭
સંઘમાં પ્રવેશ-નિવેશની રીત	૨૭૮
વહીવટી ભેદાભેદ	૨૮૨
આધુનિક આંતર-બાહ્ય કાટપૂણાઓનો ઇતિહાસ અને સ્વરૂપ	૨૮૮
૬ મુખ્ય પ્રબળનો તરીકે જૈનો	૨૯૬
૧ મુનિવર્ગમાં કાટપૂણાઓ	૩૧૩
૨ ગૃહસ્થ સત્તાના કાટપૂણાઓ	૩૧૪
૩ સંસ્થાઓનાં કાટપૂણાઓ	૩૧૫
૪ જ્ઞાનવિભાગના કાટપૂણાઓ	૩૧૬

જીવન-વિકાસ.

[વિકાસના અન્ત સુધી પહોંચવું:-એજ જીવનનું પરમ ધ્યેય:]

પ્રાયઃ પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યેક સમયે
યત્કિંચિત્ પણુ વિકાસ સાધેજ છે.

યદેવ સત્યમ્, ભવતુ તન્મે હૃદિ ભાસમાનમ્ ।

ચોજક:—

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

ॐ अहम्

मङ्गल भावना

१

सर्व प्रातिहार्ययुक्त-समवसरणुना मध्यभागमां
चैत्यवृक्षनी नीचे सिंहासन पर ऐसी सङ्ग परिषदो
समक्ष—

विश्वना प्राणी मात्रनुं केवण कल्याणु करनारी अने
संपूर्ण सत्य तथा उपदेशना समग्र गुणाने अनुसर-
नारी-योजन प्रसारिणी परमपवित्र वाणी द्वारा परम
पुरुष परमात्मा श्री महावीर देव-जे रीते उपदेश धारा
वर्षावता इता, -तेज रीते, तेमनुं आ प्रसंगे शांत अने
ऐकाग्र चित्तथी स्मरणु करी, ऐ परमर्षिने यथाशक्ति
त्रिकरण-शुद्धिऐ नमस्कार करुं छुं.

२

आ युगना आदि-धृतिर प्रभुऋषलदेवस्वामी विगेरे
वर्तमान योवीश तीर्थंकरो, अने जीण पणु त्रैकालिन
समस्त तीर्थंकरोने परमलज्जितपूर्वक मारा स्मरणु पथमां
ऐटलाज माटे दावुं छुं के—

जेओना पवित्र स्मरणु अने पवित्र मुणमुद्राओना
मानसिक दर्शनथी, आ पवित्र कार्यमां उन्मार्गथी णची
शकाय, अने सन्मार्गनो अणहणतो तेजस्वी प्रकाश
मारी सन्मुण प्रसरी रहे.

३

प्रभुना महाशासननी आज्ञाओ शिरसावन्ध
करी उपाडी लेनारा, अने परमात्माना परम शिष्यो
ऐवा-गणुधर लगवंतो, आचार्य पुंगवो, शासननी
अनेक रीते महा-महा प्रभावनाओ करनारा महात्माओ
अने ऐकंदर त्रिकाणना ये समग्र पवित्र मुनिमंडणने
आ प्रसंगे मानसिक वंदना करुं छुं.

3

ઉન્નત હિમકૂટના ધવળ શિખર પરથી સ્વતી મહાસ્રોતસ્વિની પૂનિત ગર્જાની માફક, વીતરાગ-પરમાત્માના સુખમાંથી વહી, સમગ્ર જગતમાં ફેલાતી જે પવિત્ર ઉપદેશ વાણીની સચોટતાએ, અમારા પૂર્વજેના અને અમારા હૃદયમાં, અધિકારની ઘટા હઠાવી એવો તો ચિરસ્થાયી પ્રકાશ ફેંક્યો છે, કે જેના બળથી અમે મોક્ષમાર્ગની નિકટ અથવા અભિસુખ રહેવાને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવા તત્પર રહી શકીએ છીએ, એ પરમ પવિત્ર જગદુત્કૃષ્ટ વાણીનો પરમ ઉપકાર બૂદ્યો-કેમ ભૂલાય ?

એ ઉપદેશવાણીના મહા સંગ્રહરૂપ-કે જેમાં અખિલ-વિશ્વના સમગ્ર વિજ્ઞાનોનું આખાદ પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે, તે ચિત્ર-વિચિત્ર અને દુર્ગમ શ્રી દ્વાદશાર્કીશ્રુતના-કાળની કરાળ દાઢમાંથી બચી ગયેલા અવશેષરૂપ-કે જેમાં-અનન્ય કલ્યાણકર પવિત્ર આગમ સૂત્રો, અને એ સૂત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને તેનીજ આભુઆભુ વીંટળાયેલા-નિર્ચુકિત, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વૃત્તિ અને પરંપરાગત અનુભવોની નોંધો: વિગેરે શાસ્ત્રોનો જ સમાવેશ થાય છે,

તે વર્તમાન શ્રુત અમોને પરંપરાગત વારસામાં મળ્યું છે, અને જેનું અસ્તિત્વ—

પઠન-પાઠન, નવ્યરચના-પ્રાચ્ય સંશોધન, લેખન-લેખાપન, તથા સંકટ સમયે તન મન ધન વિગેરે સર્વસ્વનો અને એકંદર સંભવિત સમગ્રલાગવગોનો ભોગ: ઇત્યાદિ અનેક પ્રયત્નોને પરિણામે મહાપુરુષોએ આજ સુધી કાયમ રાખ્યું છે, તેમજ—

જેને-અનેક બુદ્ધિનિધાન અને ચારિત્રસંપન્ન મહાઆચાર્યવર્યો અને સુનિપુંગવો-એ, તેના અનન્ય-

લકતો થઈ, અનેક રીતે વિકસિત અને પુષ્ટ કર્યું છે, જીવંત ને જીવલંત કાયમ રાખ્યું છે.

તે પરમ શ્રુતની, આ જમાનામાં-હજીપણ સર્વોત્કૃષ્ટતા-ઉંડી સમજપૂર્વક-સ્વીકારી, અનન્ય લક્ષિ ભાવે તેને યથાશક્તિ નમન કરું છું.

૬

તે તે કાળે વિચરતા જંગમતીર્થ રૂપ-પરમ પૂજ્ય શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો, ગણુધર ભગવંતો, આચાર્ય વર્યો, મુનિપ્રવરો, શ્રીમતી પ્રવર્તનીઓ, શ્રમણીઓ: તથા શ્રાઢ્ઢ-શ્રાવક અને દેશવિરત શ્રમણોપાસકો અને શ્રમણોપાસિકાઓ:

તથા સ્થાવર તીર્થરૂપ-કલ્યાણુક સ્થાનાદિક તીર્થ ભૂમિઓ, શ્રી જિનપ્રતિમાઓથી મંડિત શ્રી જિનમન્દિરો અને સમગ્ર પવિત્ર સમ્યગ્ શ્રુત.

બીજા પણ—

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યગ્ ચારિત્રના ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અને જઘન્ય-કારણુ, કાર્ય તથા પરિણામ રૂપ-પ્રગટ અથવા ગુપ્ત એવા સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવો:—

ઈત્યાદિ અનેક સુતત્વોના સંગ્રહરૂપ ત્રૈકાલિક તીર્થ, કે જેના બીજાં નામ શાસન-તંત્ર -કે સંઘ છે.

તે ત્રૈકાલિક તીર્થને નમો તિત્થસ્સ કહી નમસ્કાર કરી તીર્થંકર ભગવંતો, જગતના કલ્યાણુ માટે કલ્યાણુ માર્ગનો અમોઘ ઉપદેશ આપી, તે ઉપદેશ બીજા પ્રાણીઓને સુલભ રીતે સતત મળતો રહે, તે માટે તે તે વખતે જે જે અવાન્તર તીર્થો સ્થાપે છે, કે જેના આશ્રયથી અનેક સુપાત્ર પ્રાણીઓ પોતાના આત્મકલ્યાણુની અનેક પ્રકારની આરાધન સામગ્રી તે તે કાળે યથાશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે;—તેમાંનું—શ્રીમહાવીર પરમાત્માએ તેજ રીતે

સ્થાપેલું વર્તમાન તીર્થ-કે જે-ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ અનેક આંટીઘુંટી અને સંકટના વિકટ પ્રસંગોમાંથી નિર્વિઘ્ને પસાર થતું થતું આવી, અવિચ્છિન્ન પરંપરાએ આ કાળના જંતુઓને વારસામાં જે કાંઈ સ્વરૂપમાં મળ્યું છે; જેના અખંડિત બંધારણ, અપ્રતિહત વ્યવસ્થા, સાધકતત્ત્વોની સાધક, અને વિઘાતક તત્ત્વોની વિનાશક યોજનાઓ: વિગેરે સર્વ તે પૂર્વ પુરુષોએ જ ગોઠવ્યા છે, તથા જેમાં—

ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળની પરિસ્થિતિઓની અસરો પડેલી છે, અથવા ત્રણેય કાળની પરિસ્થિતિઓ જેમાં ઓતપ્રોત વણાઈને, તે જે આ સ્વરૂપે જણાય છે,

એવા એ બંને પ્રકારના—

મહા મહા જવાબદારીઓ વહન કરનારા અને જગતમાં સદા પવિત્ર આદર્શ ખડો રાખનારા-ત્રૈકાલિક તીર્થ અને વર્તમાન તીર્થ-રૂપ-શ્રી સંઘનું સ્મરણ કરું છું.

૭

ઉપર જણાવેલી વિશ્વની અનન્ય અને પરમ પવિત્ર એ મહાવિભૂતિઓના સ્તવન-નમન-અને હૃદયની ભક્તિ રૂપ-પરમ પવિત્ર જળ પ્રવાહમાં મન વચન અને કાયાને એટલાજ માટે સ્નાન કરાવી—

“ જીવન વિકાસ ”

નામના ગ્રંથનો આરંભ કરું છું કે જેથી કરી—દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવરૂપ અનાદિ-અનંત આ વિશ્વમાં-અનંત-અનંત દ્રવ્યોના, અનંત-અનંત-સંયોગો-વિયોગો, ગતિઓ-સ્થૈર્યો, -સ્વભાવપરિણામો-વિભાવપરિણામો, -ઉત્પત્તિ-વિનાશ-અને સ્થિર સ્વરૂપો, -આવિર્ભાવો, -તિરોભાવો, વિગેરે વિગેરે અનંત-અનંત-અવર્ણનીય-અટપટી ઘટનાઓ પ્રત્યેક ક્ષણે સદાકાળ ચાલી રહી છે.

તેના ચિત્ર-વિચિત્ર તારતમ્યનું યથાર્થ નિરીક્ષણ

માત્ર સ્યાદ્વાદ સરણિથીજ કરી શકાય છે, છતાં તેનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરનારા સંપૂર્ણ જ્ઞાતા પુરુષોથી પણ તેનો અનંતમો ભાગજ વાણી દ્વારા વર્ણવી શકાય છે, ને તેનો પણ અનંતમો ભાગજ શ્રુત ગ્રંથોમાં સંકલિત કરી શકાય છે.

એવા આ વિશ્વમાં-તેનીજ એક-સ્વાભાવિક છતાં વિચિત્ર રીતે જુદી જણાઇ આવતી-ઘટના રૂપ-ચડતા-ઉતરતા દરજ્જાવાળા પગથિયાઓથી વિભૂષિત, ત્રણેય કાળમાં સ્થિર-સ્વયંસિદ્ધ-અકૃત્રિમ-સ્વાભાવિક એવી એકજ નિઃશ્રેણિ [નિસરણી-પ્રગતિ માર્ગ-ઉત્ક્રાન્તિપથ] સદાકાળ ભાસમાન થાય છે.

એ નિઃશ્રેણિનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ રૂપે જુદું જુદું ભાસે છે, પરસ્પર વણાઇ ગયેલી રત્ન-ત્રયીના વિચિત્ર સંબંધથી-કેમ જાણે એક જાતની રાસા-યણિક ક્રિયા થઇ ઘડાયેલી હોય, તે રીતે એકાકાર રત્નત્રયીમય એ બનેલી છે.

આત્મ દ્રવ્યોની અમુક જાતની અન્તિમ ઉત્ક્રાન્તિ-અવસ્થા સુધી ચડી જવાને પ્રાણીઓને મહા-રાજમાર્ગ તરીકે જેનો ઉપયોગ છે, તેમજ મહાતીર્થ-કરોએ આજીવન આંધેલા કહેડારૂપ તીર્થના અલંબ-નથી જ જેના ઉપર ક્રમેક્રમે સુરક્ષિત રીતે ચડી શકાય છે.

-એવો એ મહા પ્રગતિમાર્ગ, અને-સીધો યા આડ-કતરી રીતે તેની સાથે જોડાયેલા નાના મોટા બીજા પ્રગતિમાર્ગો, જેમ બને તેમ સ્મરણમાં રહે, અને દુર્લ્લક્ષ્યથી પણ તે સન્માર્ગથી વિમુખ રીતે બુદ્ધિ દોરવાઇ ન જાય,

તથા લેખકને લેખનકાર્યમાં, વાચકોને જ્ઞાન કાર્યમાં, તથા પરિણામે બંનેને, ઉત્તરોત્તર ઉત્તમોત્તમ પ્રેરણાઓ મળ્યા કરે—

એજ મંગળ ભાવના.

જિ જ્ઞા સા અને વિ ષ ય પ્ર વે શ.

મહાત્મન્ !

કૃપા કરી જણાવશો કે જીવનનું ધ્યેય શું? જીવન એટલે શું? જન્મીને મરણ પર્યંત કેમ જીવવું? કોનું જીવ્યું સફળ?

માનવ પ્રાણી વિશિષ્ટ યુક્તિશાળી પ્રાણી છે, તેનું જીવન મહા-મૂલ્યું દુષપ્રાપ્ય રત્ન છે; એ ખરું છે. પરંતુ, તેનો સદુપયોગ કયો? તેની ઉત્તમતા કંઈ? અમારે અમારો જીવન પ્રવાહ કંઈ દિશા તરફ વહેવડાવવો?

અથવા—આવા પ્રશ્નોની આવશ્યકતા છે કે નહીં? જની ઇચ્છામાં જન્મ આવે, તેમ યથેચ્છ રીતે વર્તે, એ જ દુનિયાનો અચળ નિયમ છે? કે તે શિવાય બીજા કોઈ ખાસ માર્ગ છે?

માનવો નાની કે મોટી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને યોગ્ય કે અયોગ્ય ઠરાવવા પ્રયત્નો કરે છે, તેમાં કોઈ ખાસ હેતુ છે કે? માત્ર સામાન્ય-યુક્તિની ચપળતાજ છે?

જીવનનું ધ્યેય પૂર્વે કોઈએ પ્રાપ્ત કર્યું છે? કે હજી તે ક્ષેત્ર અણખેડાયેલું જ છે? આજ અમે અમારા જીવનને જ માર્ગે વહેવડાવીએ છીએ, તે વહેણ આદર્શને અનુસરનાર કોઈ યોગ્ય માર્ગે છે કે નહીં?

અમે એમ તો કપૂલ જ કરીએ છીએ કે—અમારા જીવનના ધણા તત્ત્વો એવા છે કે—જનો અમે અમારી પોતાની શોધક યુક્તિથી વિચાર કર્યો નથી, પરંતુ સ્વયંપ્રયત્ને કે અનાયાસે, જાણતાં કે અજાણતાં, અમારા પૂર્વ પુરુષોના વારસમાંથી મળેલા સંસ્કારોને આધારે તે અમારા જીવનમાં ગુંથાઈ ગયા છે, આતપ્રોત થઈ ગયા છે; તે કેટલે અંશે વ્યાજબી છે? અને તેમાં સુતત્ત્વો છે કે નહીં?

એ વિગેરે સમજવાને અમારી સંપૂર્ણ જિજ્ઞાસા વૃત્તિ જન્મત્ થઈ છે, અને તેના બે કારણો છે:—

૧ જે અમારો ચાલુ-જીવન-માર્ગ યોગ્ય જ હોય, તો તેમાં અમે આગળ વધીએ. અને જે તે યોગ્ય માર્ગનું અમને ઠીક ઠીક જ્ઞાન હોય, તો ભવિષ્યમાં અટપટા પ્રસંગે ભળતીજ પરિસ્થિતિમાં ફેસાઈ ન પડતાં, યોગ્ય માર્ગે હિમ્મતપૂર્વક ટકી રહી શકીએ.

૨ અને જે વિરુદ્ધ દિશા તરફ અમારા જીવનનું બહાણ બહેતું હોય અથવા તેના જે કોઈ અંશે અયોગ્ય હોય, તો ત્યાંથી પાછા ફરી યોગ્ય દિશા તરફ હંકારી શકીએ, અથવા તે ભાગ સુધારી શકીએ.

અને જે આવી કોઈપણ જાતની જરૂરીઆત નજ હોય, તો ટુકોજ જવાબ આપી દો, કે જથી કરી અમારો અને આપનો સમય વ્યર્થ ન જાય. આપ આપનું કામ સંભાળો, અમે અમારે રસ્તે ફાવતું કરીએ.

મહાનુભાવો ! !

જગત્ના સત્યો અચળ છે, અને તેમાંના ઘણાંયેક નિર્ણિત કરી માનવબુદ્ધિએ સ્વીકાર્યા છે, પરંતુ જ્યારે તે અનેક કારણોને લીધે ભૂલાઈ જાય છે, ત્યારે તે ફરી ફરીને સમજવા અને સમજાવવા પડે છે.

જ્યારે જનસમાજમાં અજ્ઞાન વધારે ઘેરાય છે, છતાં કોઈક વ્યક્તિ-ઓની સત્ય તરફ જવાની વૃત્તિ આકરી હોય છે, ત્યારે આવા પ્રશ્નો ઉઠે, એ સ્વાભાવિક છે. તે વખતે સત્યનું વારંવાર પ્રતિપાદન કરવું ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

જે તેમ કરવામાં ન આવે તો—યોગ્ય માર્ગે ચાલવા છતાં

જ્યો અજ્ઞાન કે વ્યામોહને લીધે જાણતાં અજાણતાં ઉન્માર્ગે ચડી જાય છે, તેઓને ધણુંજ નુકશાન થાય છે.

તેવીજ રીતે, જ્યો સંજોગવશથી ઉન્માર્ગે ચડી ગયેલા હોય, છતાં જો તેઓને સત્ય સમજાવવામાં આવે, તો તેઓ પણ સન્માર્ગ તરફ વળવાની યોગ્યતા કે તત્પરતા ધરાવી શકે તેમ હોય, પરંતુ સમજાવનારને અભાવે, તેઓ બિચારા તે લાલચથી વંચિત રહે છે. એ તેઓને નુકશાન થાય છે.

એક તો અજ્ઞાન દશા, તથા દિવસે ને દિવસે વ્યામોહ અને યુદ્ધિ-ભેદના વધતા જતા અનેક કારણ સંજોગો, અને તેમાંથી સત્ય જાણવા તકપતું જિજ્ઞાસુઓનું મન : આ સ્થિતિમાં સત્ય-પ્રકાશ યુક્ત દીવાદાંડી ઉભી કરવામાં ન આવે, તો-ધણાણે બિચારા બાળજીવોના જીવન-બહાણ ભયંકર ખડકો સાથે અથડાઈ, તેના ચૂરેચૂરા ઉડી જાય; અથવા તો વમળની ભ્રમણાઓમાં પડી ક્યાંયને ક્યાંય ગૂમ થઈ જાય, અથવા તો જાજ્વલ્યમાન વડવાનળના મુખમાં પડી, ભસ્મીભૂત થઈ જાય; ખરાબે ચક્રા પછી બહાણની શી દશા થાય, તે કોણ કહી શકે ?

જો તમે ખરેખરી જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી જાણવા ઈચ્છતા હો, તમને ખરેખરી તાલાવેલી લાગી હોય, તો અમારી ફરજ છે કે:—જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ યથાશક્તિ તૃપ્ત કરવી, પોષવી, સંતોષવી અને તેને માટેનો યોગ્ય માર્ગ બતાવવો. તે વિષેનો પરિશ્રમ ધ્યાનમાં લીધા વિના જ એ કર્તવ્ય બજાવવું, એ અમારું પરમ કર્તવ્ય છે.

પરંતુ માત્ર ખાલી પ્રશ્નો કરી અમારો વખતજ લેવો હોય, તો કદાચ તમને પોતાને ખાસ ફાયદો નહીં થાય, માટે સાચી તાલાવેલી જાગી હશે, તોજ અમારો અને તમારો બન્નેનો પ્રયત્ન સફળ થશે. અને તોજ આપણે કાંઈપણ તાત્વિક માર્ગની શોધ હાથ કરી શકીયું.

હા, મહાત્મન્ !!

અમે બરાબર તૈયાર છીએ. જે અમને બરાબર સમજાશે, ચોખ્ખા માર્ગ હાથ લાગશે, તો આ જગતમાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી, કે જની સાથે આપના એ ઉપકારની તુલના કરી શકીએ, કે જનાવતી તેનું માપ કરી શકીએ. મા-પાપ, ભાઈ-ભાંડુ, સગાં-વહાલાં, સ્નેહી-હિત-મિત્રો, રાજ-રક્ષક, પાલક કે જીવન દાતા, વિગેરેના કરોડો ઉપકારો સાથે પણ આ સન્માર્ગ દાતાના અતુલ અને અમાપ ઉપકારની તુલના નહીંજ કરી શકાય.

તેથી ઓ ! સુકાની ! આજ અમારી સામે વિચિત્ર વિચિત્ર પરિસ્થિતિના ધુધવાટ કરતાં મોજાંઓ ઉછળી રહ્યા છે, તેમાં અમારા જીવન-વહાણને કઈ દિશામાં હંકારવાથી પરિણામે સલામતી છે ? તેનો રાહ બતાવો. જગતમાં એજ સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉપકાર છે, એજ સર્વોત્તમ કર્તવ્ય છે, અને એ ઉપકાર અમે કદી વિસરી શકીશું જ નહીં. મહાનુભાવો !

ઉપકાર વિસરવા ન વિસરવાની વાત જવા દો. જે તમે સાચા જિજ્ઞાસુ છો, એમ સાબિત છે, તો તમારી એ જિજ્ઞાસા સંતોષવી, એ અમારું પણ અનન્ય કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય હાલ તો અમે નીચે પ્રમાણે બજાવીએ છીએ:—

પ્રથમ તો—તમે બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવી દલીલો અને સરળ દૃષ્ટાંતોથી લખાયેલા આ ગ્રંથના દરેક ભાગો અને પ્રકરણો ઉંડી તત્ત્વ જિજ્ઞાસા બુદ્ધિથી મનનપૂર્વક સાંગોપાંગ વાંચી જાઓ. તેમાંથી તમને જીવનનું ધ્યેય મળે, તમારો અન્તરાત્મા સંતોષ પામે, તો તે માર્ગ ચાલવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરજો. અને એજ અમારા આ પ્રયત્નનો તમારા તરફનો બદલો સમજવો.

અને જે તમને કંઈ પણ તત્ત્વ હાથ ન લાગે, તમારો અન્ત-

રાત્મા નિરાશ થાય, તો ફરી એકવાર આપણે મળશું, અને અન્ય ઉપાય વિચારીશું.

છતાં, તેથી પણ તમને નિરાશા થાય, તમારો અન્તરાત્મા અસં-
તોષી રહે, તમને માર્ગ હાથ ન લાગે, તો તમે તમારે ફાવતે રસ્તે
જાઓ. માત્ર તમારી ખાતર અમે અમારું કર્તવ્ય બજાવી છૂટ્યા,
એટલેજ અમારા તરફનો સંતોષ માનજો.

આ પ્રસંગે અમે ખાત્રીપૂર્વક કહીએ છીએ કે:—કોઈપણ જાતની
છેતરવાની બુદ્ધિથી, કોઈપણ જાતની લાલચથી, કોઈ પણ જાતના
માન-સન્માન કે આગ્રહ બુદ્ધિથી, નહીં, પરંતુ કેવળ શુદ્ધ માર્ગ
ખતાવવાની જ શુદ્ધ બુદ્ધિથી, અમને જ સમજાયું છે, તે પ્રમાણે—અને
જ માર્ગે અનેક મહાનુભાવ પુરુષો પ્રમાણિત કરીને ચાલ્યા છે, તેવા
એકાંત હિતકર અને કલ્યાણ સાધક રાજમાર્ગનીજ માત્ર સાચી
દિશા ખતાવવાનો અમારો ધરાદો છે, અને તેટલી જ શક્તિ છે.

અને સાથે સાથે અમે એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ કે:—અમારા
એ સાચા કર્તવ્ય માર્ગથી લેશમાત્ર પણ અમે ચલિત ન થઈએ, તમને
કલ્યાણમાર્ગની જામ અને તેમ વહેલી તકે પ્રતીતિ અને પ્રાપ્તિ થાય,
તમે તેનો વધારેમાં વધારે સારો લાભ ઉઠાવો, તમારા માર્ગમાંથી
વ્યામોહ અને બુદ્ધિભેદના અનિષ્ઠ ખડકો નાશ પામે, તમારી સામે
સત્યનો ઝળહળતો સૂર્ય—પ્રકાશ ઝળકી ઉઠો:—

એજ આશા. અસ્તુ !

જીવન-વિકાસ : ભાગ ૧ લો :

જૈન ગૃહસ્થનું જીવન

∴ ∴ ∴

ખંડ ૧ લો : ભૂમિકા :

[સદ્ગૃહસ્થપણું અને વિશુદ્ધદષ્ટિ]

--:-

પ્રદેશ ૧ લો :

વિકાસ - વિચારણા

પરિવર્તનશીળ જગત.

દિ વસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આવે છે. સવાર પછી બપોરને પછી સાંજ થઈ રાત પડે છે, ને પાછું સવાર થાય છે.

સાંજ સૂર્યનો પ્રકાશ સંકેલાય છે, ત્યારે સંધ્યાના જુદા જુદા રંગો પલટાય છે, ને છેવટે અંધારું થઈ વળી પાછો સવારે પ્રકાશ ફેલાય છે.

સવારે જ્યેલું જ્યારે બપોરે બીજી રીતે હોય છે, ત્યારે આજે જ્યેલું આવતી કાલે બીજીજ રીતે હોય છે. :

બાળક જન્મે છે, વધે છે, યુવાન થાય છે, ને પ્રૌઢ થઈ વૃદ્ધ થાય છે.

ગુલાબની કળી ખીલે છે, વધે છે, ડાળીપર નાચી કુદી ગમ્મત કરી કરમાય છે, સૂકાય છે, ને આખરે ખરી પડી માટીમાં મળી જાય છે.

આ ઉપરથી વિશ્વનો અચળ નિયમ એ સમજાય છે કે:—

પદાર્થ માત્ર એક પરિસ્થિતિમાંથી બીજી પરિસ્થિતિમાં અવશ્ય ફેરવાય છે, એટલે કે તેમાં કાંઈને કાંઈ અવશ્ય પરિવર્તન થાયજ છે.

જગતમાં એવી કોઈપણ વસ્તુ નથી કે જ્યાં સ્થૂલ યા સૂક્ષ્મ કાંઈપણ પરિવર્તન ન જ થતું હોય, પરંતુ દરેકે દરેક પદાર્થોમાં કાંઈને કાંઈ અવશ્ય પરિવર્તન થાય જ છે.

એ કે-તે દરેક પરિવર્તનો એક સરખાં નથી જ હોતાં, એટલે કે-કોઈ સ્થૂલ, તો કોઈ સૂક્ષ્મ હોય છે, અને કોઈ અદ્વકાળે કે અદ્વકાળ માટે થનારું હોય છે, તો કોઈ દીર્ઘકાળે કે દીર્ઘકાળ માટે થનારું હોય છે. પરંતુ પદાર્થ માત્રમાં પરિવર્તન અવશ્ય થાય છે, એ વિશ્વનો અચળ નિયમ છે.

આખ મીંચીને ઉઘાડો-એટલીજ વારમાં આ વિશ્વમાં કેટ-કેટલી ઉત્પલ પાથલો થઈ ચૂકી હશે ? તેનો કંઈ ખ્યાલ આવી શકે છે ?

તમે આખ મીંચીને ઉઘાડી એટલીજ વારમાં-ચાલતા માણસો, ઉડતા પક્ષિઓ, દોડતી ગાડીઓ, ચોક્કસ એક સ્થાનકેથી બીજ સ્થાનકે આગળ વધી ચૂક્યા છે.

આપણા અને પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં ચાલતા અનેક જાતના સૂક્ષ્મ સ્ફૂરણો પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરી શક્યા છે. જુદા જુદા આશયોમાં ટપકતા તે તે તત્ત્વોના કેટલાક બિંદુઓ ટપકી ચૂક્યા છે. એ જ વખતે ઘણા પ્રાણીઓ જન્મી ચૂક્યા હશે. અને એ જ વખતે યંત્રોના ચક્રો અનેક ભ્રમણો લમી ચૂક્યા હશે.

સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો અને નક્ષત્રો પોતાની કક્ષામાં કેટલાયે ગાઉ ચાલી ચૂક્યા હશે. સમુદ્રોમાં કરોડો તરંગો ઉછળી કરોડો શાન્ત થઈ ગયા હશે, ને કરોડો પાછા ઉચ્છળવાની તૈયારી કરતા હશે.

પહાડો અને ખડકોના પથરો અને કરોડોમાંથી પવન, તાપ અને પાણીના ધસારાથી સંખ્યાતીત રજકણો ખરી ચૂક્યા હશે, ત્યારે અનેક નવા પડો બંધાઈ પણ ચૂક્યા હશે. ભૂગર્ભમાં અને ભૂપૃષ્ઠ પર ધોધમાર વહેતી સંખ્યાબંધ નદીઓ પોતાનો કેટલોય માર્ગ કાપી ચૂકી હશે. જુઓ જુઓ, સામેજ વાહળાના રંગો અને આકારોમાં જોતજોતામાં કેટલાયે ફેરફારો થઈ ગયા છે.

આપણી સામે, દૂર, દેશાન્તર, અને આખા જગતમાં કોઈપણ સ્થળે રહેલા કોઈપણ સચેતન અચેતન પદાર્થોમાં કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર ચોક્કસ થયો જ છે.

આંખ મીંચીને ઉઘાડી તેટલાજ વખતમાં આખા જગતમાં સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ જ કાંઈ ફેરફારો થયા હશે, તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ વર્ષોનાવર્ષો વીત્યે પણ કરવો ધણોજ મુશ્કેલ છે, તો પછી દરેક દરેક પદાર્થના ત્રણેય કાળના દરેક ક્ષણે ચાલી રહેલા દરેકે દરેક પરિવર્તનો જાણવા, એ આપણી શક્તિ બહારનું જ કામ છે.

એવીજ રીતે, તુરત જન્મેલા બાળકમાં ક્ષણે ક્ષણે થતા ફેરફારોની નોંધ કરતાં કરતાં તેની આખી જીંદગીના, શરીરના, મનના, શબ્દોના, ઈન્દ્રિયોના, જીદી જીદી અવસ્થાઓના, વાર્ષિક, માસિક, દિવસ અને એકન્દર ક્ષણે ક્ષણના: એમ મરણ પર્યંતના તમામ જાતના ફેરફારો નોંધીએ, તો તે કેટલા થાય? શું તેની ગણતરી કરી શકાય તેમ છે?

ખરેખર, તેની ગણતરી કલ્પનાની પણ પેલે પાર છે. તેમજ ધણા પરિવર્તનો એટલા બધા સૂક્ષ્મ થતા હોય છે, કે જનો ખ્યાલ મનથી પણ આપણે નજ કરી શકીએ, તો પછી નોંધ તો શી રીતે કરી જ શકાય?

જમ આપણે એક નિમેષ માત્રમાં થતા જગતના સમગ્ર પરિવર્તનોનો ખ્યાલ સુદ્ધાં પુરો લઈ શકતા નથી. તેજ રીતે એકજ આપણી કે પદાર્થના પ્રત્યેક ક્ષણે ચાલી રહેલા જીદા જીદા અનંત પરિવર્તનોનો પણ સ્વપૂર્ણ ખ્યાલ ન જ કરી શકીએ.

રહેજ પણ વિચાર કરતાં જગતમાં પરિવર્તનોના કેવા કેવા અદ્ભુત ખેલો ચાલી રહેલા છે. તે આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ.

વિકાસ અને પતન.

પરિવર્તન એટલે રૂપાન્તર. અને તેના મૂળમાં ખાસ કરીને એ જાતના તત્ત્વો હોય છે:—ઉત્પત્તિ અને નાશ.

કાર્ઠપણુ પ્રાણી કે પદાર્થમાં કાર્ઠપણુ ગુણ, સ્વભાવ કે અવયવ નવો ઉત્પન્ન થતો હોય છે—કે જીવો નાશ પામતો હોય છે.

ઉત્પત્તિને આપણે વિકાસ કહીશું, અને નાશને પતન કહીશું.

નાના વિકાસો અને નાના પતનોમાંથી મધ્યમ વિકાસ કે મધ્યમ પતન જન્મે છે. અને તેવા મધ્યમ વિકાસો ને પતનોમાંથી તેથી મોટા વિકાસ કે પતન જન્મે છે. અને તેમાંથી ધીજી—તેથી મોટા—વ્યાપક વિકાસ કે પતન જન્મે છે. એમ ઉત્તરોત્તર વિકાસ અને પતનોમાંથી મોટા મોટા વિકાસો કે પતનો ઉત્પન્ન થતા જાય છે. અને એકંદરે પદાર્થ કે પ્રાણી મહાવિકાસ તરફ કે મહાપતન તરફ આગળને આગળ વધતો જાય છે. દાખલા તરીકે:—

એક સંશોધક અનેક શોધો કરે છે. એવા અનેક સંશોધકો અનેક શોધો કરે છે, ને સંશોધકો નાશ પામે છે; શોધો કાયમ રહે છે. એવી અનેક શોધો નાશ પામે છે. અને માનવ જીવન આગળ ને આગળ વધે છે. શોધકોના જન્મ, જીવાની, આનંદ, એ નાના નાના વિકાસો છે. તેને થતા રોગો, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે નાના નાના પતનો છે. તેમાંથી શોધ જન્મે છે. શોધોમાંથી ઉપયોગી સાગ સ્કૃતિમાં સંચલિત થઈને બાકીનો સાગ નાશ પામે છે, ને એકંદરે, માનવ જીવન આગળ વધે છે. માનવ જીવનના આગળ વધવા સાથે વિશ્વના નિયમો પોતાના કાર્યક્રમમાં આગળ વધે છે. એમ નાના મોટા વિકાસો અને પતનોનું જોણું મોટા વિકાસ તરફ વહે છે.

એ જ રીતે—કુચ્છંદે ચડેલો એક માણસ ધીમે ધીમે અનેક આનંદ પ્રમોદના સાધનોના વિકાસમાં મહાલે છે. કુચ્છંદ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે, પરિણામે તેમાં—કુચ્છંદમાં દિવસે ને દિવસે વિકાસ કરતો માલુમ પડે છે. આખરે સંજોગ વિશેષથી તે રાજ થાય છે, તેથી તે કુચ્છંદોમાં એર આગળ વધે છે. તેની સુખ-સગવડોમાં વિકાસ થાય છે, ને તેના જીવ્દમો યે વધતા જાય છે. તેમ તેમ અનીતિ, અન્યાય અને અત્યાચારનું વાતાવરણ વધતું જાય છે. પ્રજામાં અસંતોષ અને વૈરની લાગણી લાભૂકતી જાય છે. રાજ્ય અને પ્રજા પાયમાલીના પતન તરફ ઝપાટાભેર આગળ વધે છે, ને તે રાજ પણ નિષ્કારણુ વૈરીઓ અને સંખ્યાબંધ વિરોધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આખરે કોઈ ચોખ્ખા નરપતિને હાથે ભયંકર હાર ખાઈ, કેદખાનાની યાતના ભોગવે છે, અને પ્રજાનો તિરસ્કાર તથા શિષ્ટાનો અણુગમો ઓહોરીને ઉત્તરોત્તર દુઃખના ખાડામાં જઈ પડે છે. આ દૃષ્ટાંતમાં નાના નાના વિકાસો અને પતનો છેવટે તેને એક જીવી જ જાતના પતન તરફ લઈ જાય છે.

આ ઉપરથી તો એમ સમજાય છે કે: આપણા જીવનમાં થતા અનેક વિકાસો કે અનેક પતનો કઈ તરફ જાય છે, તે ચોક્કસ કહી શકાયજ નહીં. તે વિકાસ તરફ પણ જતા હોય, અને પતન તરફ પણ જતા હોય. ત્યારે વિકાસ અને પતનની વ્યાખ્યા અરુપજ જ રહે છે, વિકાસ એટલે શું? અને પતન એટલે શું? તેની કોઈ ચોક્કસ વ્યાખ્યા જ નક્કી થતી નથી.

અરે મહાશય ! આ ઉપરથી તો એ વ્યાખ્યા વધારે ચોક્કસ થઈ ગઈ:—

જે નાના નાના વિકાસો અને પતનોનું ઓહણુ પરિણામે અંતિમ મહાવિકાસ તરફ વહે, તે વિકાસ કહેવાય, અને જે નાના નાના વિકાસો અને પતનોનું ઓહણુ પરિણામે અંતિમ મહા પતન તરફ ધસી જતું હોય તે પતન કહેવાય.

નાના નાના પતન અને વિકાસના ચક્રો તેથી મોટા મોટા વિકાસ કે પતનના ચક્રો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે, તેથી મોટા ચક્રો ઉત્પન્ન કરે છે. મીનીટોની ઉત્પત્તિ અને નાશ કલાકો રચે છે, અને કલાકોની ઉત્પત્તિ અને નાશ દિવસ રચે છે, દિવસોની ઉત્પત્તિ અને નાશ મહિનો, અને આખરે વર્ષ વિકસતું બચે છે.

ગમે તેવી વિકસિત સ્થિતિ હોય, પરંતુ જો તેનું બંધેણું મહાવિકાસ તરફ ન હોય તો તે વિકાસની મર્યાદામાં આવી શકતી નથી, તેમજ ગમે તેવું જણાતું પતન મહાવિકાસના એક કાર્યક્રમ તરીકે હોય તો તે વિકાસની ડાટીમાં આવી શકે છે. આ ઉપરથી નાના મોટા પતનો અને વિકાસો સાપેક્ષ છે. સામાન્ય દૃષ્ટિથી જણાતો વિકાસ પરિણામે વિકાસ ન પણ હોય, અને સામાન્ય દૃષ્ટિથી દેખાતું પતન પરિણામે પતન ન પણ હોય.

એક શહેર તરફ તુરતમાં જ જવાની જરૂર હોય, અને ધારો કે—તે પૂર્વ દિશામાં આવેલું છે. આપણે જલદી પહોંચવાને અનેક સામગ્રીની ગોઠવણ કરી, —એટલે કે શીઘ્રગામી વાહનો અને રક્ષણના સાધનોનો ઉપયોગ કરવા છતાં સહેજ દિશાચૂક થવાથી જુદે જ રસ્તે ચાલી નીકળ્યા, ને રસ્તો વાંક વળીને આપણને ઉત્તર તરફ લઈ ગયો. આપણે તેટલાજ વેગથી તેટલીજ સામગ્રીથી પ્રયાણ કરવા છતાં ધારેલે સ્થળે પહોંચી ન શક્યા, અને આપણું ધારેલું કાર્ય વિનષ્ટ થયું. આપણી મહેનત અને ક્રિયામાં ફેરફાર નથી. એજ મહેનત અને એજ સાધનો સહેજ દિશા ભૂલ ન થઈ હોત, તો આપણને ઈષ્ટ સ્થળે લાવી શકત. ખસ, એ ઉત્સાહ, એ વેગ, એ ઉતાવળ, એ સાવચેતી, ખંધાં નકામા ગયા, તથા કષ્ટ સહન કર્યું, વિઘ્નની સામે થવું પડ્યું, ભૂખ તરસ વેઠ્યા, પરિશ્રમ વેઠ્યો, ચોરો અને જંગલી પશુઓની ભીતિ દૃઢ્યમાં વહન કરી, છતાં તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા. અર્થાત્

આપણે પરિણામે પતન તરફ-નિરાશા તરફ ગયા. માટે બધી વસ્તુઓ પતન જ કહેવાય. અને જો ઈષ્ટ શહેરે પહોંચ્યા હોત, તો તેજ સર્વ સામગ્રી વિકાસ કહેવાત.

એજ રીતે પતન અને વિકાસના નાના મોટા સંજોગોથી ઉત્પન્ન થયેલું એક પરિણામ જો વિકાસરૂપ હોય તો આખી ક્રિયા વિકાસ તરફ છે. અને જો પતન તરફ હોય તો આખી ક્રિયા પતન છે.

એમ પરિણામરૂપી વિકાસ અને પતનનો અંત પણ કોઈ પણ મહાપરિણામરૂપ વિકાસ કે પતન રૂપે આવવાનો જ. જોને આપણે અન્તિમ મહાવિકાસ કે અન્તિમ મહાપતન કહીશું.

વિકાસ એટલે નવીનતા, ઉત્પત્તિ, પ્રગતિ ચડતી, અને પતન એટલે જીર્ણતા, નાશ, હાનિ, પડતી. એ તેના સાદા અર્થો છે.

અન્તિમ મહાવિકાસ તરફ અવાન્તર પતનો કે વિકાસોનું વલણ તે વિકાસ, અને અન્તિમ મહાપતન તરફના અવાન્તર વિકાસો કે પતનોનું વલણ તે પતન. પરિવર્તન તત્વની જમ વિકાસ અને પતન પણ જગતના સ્વયંસિદ્ધ તત્વો જ છે. વિકાસ રુચિકર ને ઉપાદેય છે, પતન અપ્રિય અને ત્યાજ્ય લાગે છે.

૩.

અન્તિમ મહાવિકાસ અને મહાપતન.

અન્તિમ મહાવિકાસ અને અન્તિમ મહાપતનનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી. જાણ્યા વિના આમ અક્કર ખાજીથી ગોઠવેલી વ્યાખ્યા બુદ્ધિ આદ્ય કેમ થઈ શકે ?

હવે આપણે મહાવિકાસ કે મહાપતન ન જોઈ શકતા હોઈએ, તો પણ બુદ્ધિથી એટલું તો સમજી શકીશું કે, કોઈપણ નાના કે મોટા પતન અને વિકાસના ઉત્તરોત્તર કાંઈને કાંઈ પરિણામો હશે જ. એમ પરિણામોનાયે પરિણામો તરફ જતાં ક્યાંક તો અટકવું જ

પડે, જ્યાં અટકવું પડે તે અંતિમ પરિણામો—અન્તિમ મહાવિકાસ કે મહાપતન સમજવા. જો એમ ન હોય તો જગત્ની બધી વ્યવસ્થાજ—પછી તે ગમે તે જાતની હોય—પણ તે દરેક ખોટી ઠરે છે; જગત્માં સત્ય—અસત્ય અનિર્ણીતજ રહે છે. “અમુક કામ કે વર્તન ખોટું છે, કે ખરું છે; અમુક કાર્ય પ્રગતિ છે કે પડતી છે” એ ચોક્કસ કરવાનું મુખ્ય ધોરણ એ અન્તિમ પરિણામો ઉપર જ છે. અન્તિમ પરિણામો ન હોય, તો પરિણામોની પરંપરાનો અંતજ ન આવે. કારણ કે:—

યદપિ નાના નાના પતન અને વિકાસના પરિણામો આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તેના પણ કેટલાક પરિણામો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પછી તેના પણ પરિણામો હોવાજ જોઈએ. એમ ક્યાં સુધી જવું ?

અને જો પરિણામોના પરિણામો ન હોય, તો આપણી નજરે જણાતા પરિણામો પણ કાંઈજ નથી, અને વિકાસ તથા પતન પણ કાંઈજ નથી. અને નજરે જણાતા પરિવર્તનો પણ કાંઈજ નથી. ત્યારે બધું જણાય છે, તે શું ?

ત્યારે તે કાંઈક છે તો ખરુંજ. કાંઈક છે, એમ માનીને તેની વ્યવસ્થા ગોઠવવા જતાં અન્તિમ પરિણામો સુધી પહોંચવું જ પડશે.

સારાંશ કે, —અન્તિમ વિકાસ તરફના નાના મોટા પતનો અને વિકાસોના પરિણામો તે વિકાસો, અને એજ રીતે, અન્તિમ પતન તરફના નાના મોટા વિકાસો અને પતનોના પરિણામો, તે પતનો. આમ પતનો અને વિકાસોની સંખ્યાઓ ગણીએ, તો અનંત સંખ્યા થઈ જાય છે.

આ પ્રકરણનો સારાંશ બરાબર અમને દૃઢ્યમાં સમજાતો નથી, ઠસતો નથી. તેમજ કાંઈ પ્રશ્ન પણ કરી શકતા નથી. છતાં અમારો અસંતોષ કાયમ છે.

જરૂરી પ્રશ્ન વિષે ખુલાસો મેળવાવા સંકાચ્યાવાની જરૂર નથી.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે—પતન અને વિકાસના પરિણામો રૂપ જુદાજુદા મોટા પતન અને વિકાસો શોધવા, તેના પણ પરિણામરૂપ બીજા પરિણામો શોધવા. અને એમ શોધતાં શોધતાં ઠેઠ અંતિમ મહાપરિણામ સુધી પહોંચવું, અને એમ કરતાં પણ છેવટે ક્યાંક અટકવાનું તો રહ્યુંજ. તો પછી પહેલેથીજ કેમ ન અટકવું? બસ, પરિણામોના પરિણામોજ ન શોધવા. અને શોધવા, તો—છેવટે મહાપરિણામ સુધી જઈને કલ્પના અટકાવી ન દેવી. કારણ કે—મહા પરિણામો વિષે આપણે કશું જાણતા નથી. માત્ર અવાન્તર પરિણામો ઉપરથી જ અનુમાન કરીને તેની કલ્પના કરવી પડે છે. તો પછી એ નિર્ણય ઉપર કેમ ન આવવું? કે—

૧ પરિણામના પરિણામોજ નથી. કાર્ય—કારણભાવની એવી કાંઈ સાંકળજ નથી.

અથવા તો—

૨ પરિણામના પરિણામોનો છેડોજ નથી. કોઈ અન્તિમ મહા-પરિણામજ નથી. એટલે કે પરિણામોના પરિણામો અને તેના પરિણામો અવધિ વગરના જ છે. તેનો કોઈ ચોક્કસ અંત છેજ નહીં. જગત્માં કોઈપણ આખતનો અંતજ નથી, એમ ને એમ ગોળમટોળ રીતે અનિર્ણીત ધોરણે વિશ્વમાં ઉત્પલ પાથલ થયાજ કરે છે. પણ તેના અંત જવું કાંઈ નથી. એજ અનિર્ણીત ધોરણે કોઈ વખત કાંઈ પરિણામ જણાય છે, ને કોઈ વખત બીજું જ કાંઈ પરિણામ જણાય છે. અમુક પરિણામનું અમુકજ એક ચોક્કસ પરિણામ છે, એવું કોઈ ચોક્કસ ધોરણ નથી.

તમારી શંકા બરાબર છે, પરંતુ આ વિષયમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો સમજવાના હોવાથી એકાએક ખુલાસો સમજી શકાશે નહીં. તો પણ સાંભળો:—

ધઉ વાવવાથી ચોખ્ખા ઉગી શકતા નથી. અગ્નિમાં નાંખેલું અનાજ પલળતું નથી. ગોટલીમાંથી આંખો અને તેમાંથી કેરીજ થાય છે, શ્રીફળ થતા નથી. પ્રૌઠ માણસ વૃદ્ધ થઈ મરે છે, પણ તે યુવાન થઈ ધાવણું બાળક બનતો નથી. અર્થાત્ પરિણામો નિર્ણીત ધોરણેજ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમજ, નાના પરિણામોના પરિણામો તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પહેલી ચોપડી ભણેલો બીજી ભણી શકે છે. રીતસર ભણેલો દુનિયામાં માન પામી શકે છે, સામાન્ય લોક વ્યવહારમાં સમતોલ રહી શકે છે, અને પરિણામે વ્યવસ્થિત જીવન જીવે છે. વિગેરે વિગેરે.

પતન અને વિકાસરૂપ પરિવર્તનો કોઈપણ પદાર્થમાં થાય છે. કારણ કે—પતન અને વિકાસો કોઈપણ પદાર્થના સ્વભાવો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉત્પત્તિ અને નાશ પદાર્થોના સ્વભાવો છે. અમુક સ્વરૂપે પદાર્થ અને ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયો કહેવાય, અને પૂર્વની સ્થિતિનો નાશ કહેવાય. છતાં તેમાં પદાર્થ કાયમ રહે છે. સોનાના જુદા જુદા ઘાટની ઉત્પત્તિ અને નાશ થવા છતાં સોનું કાયમ રહે છે.

તે રીતે પતન અને વિકાસો કોઈપણ પદાર્થના સ્વભાવો છે. તે કેટલા થાય? આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર પદાર્થની શક્તિ ઉપર છે. અને પદાર્થની પુરેપુરી શક્તિ સુધીના પતનો કે વિકાસો, તે તે પદાર્થના અંતિમ પરિણામો ગણાય.

દાખલા તરીકે:—એક માણસ નાના મોટા અનેક કામ કરે છે અને એક નાના કામના પરિણામ રૂપ અમુક અનેક મોટા કામો હોય છે. પણ છેવટમાં છેવટ તેની શક્તિ ક્યાં સુધી પહોંચી શકે? એક દરજી વધા કામની સાથે આખા દિવસમાં દશ કપડાં શીવી શકે. પરંતુ ઉપકરણો સારાં હોય, નિવૃત્તિબળો હોય, હાથ બરાબર બેઠેલો હોય અને કુશળતા ખૂબ કેળવેલી હોય, તે વધારેમાં વધારે

વીશ શીવી શકે, ત્યારે કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ૨૫ કે ૩૦ કરી શકે. આ શીવનારની અન્તિમ શક્તિ ગણાય. અને તોલા સોનામાંથી લાંબામાં લાંબો તાર અમુક ગાઉ સુધી જ નીકળે, એ સોનાની તાર કાઢવાની અન્તિમ શક્તિ ગણાય.

એજ રીતે આ વિશ્વની રચનામાં ગોઠવાઈ રહેલા મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થોની અનેક ઉત્પલ પાથલો, કે જ પતનરૂપ કે વિકાસરૂપ એટલે કે નાશ કે ઉત્પત્તિરૂપે હોય, તેનો અમુક અંત હોવોજ જોઈએ. કારણકે—તે પદાર્થો અનંત શક્તિમય છે, છતાં તેમાં અમુક પરિમીતતા પણ છે જ. જ્યારે પરિમીતતા નક્કી થઈ, ત્યારે તેનો અંત ઠર્યોજ. એટલે તેની શક્તિઓના છેડા સુધીમાં તે પરિમીતતા પુરી થવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે.

અમુક લોહું મજબૂત છે, અમુક તેથી વધારે મજબૂત છે: એમ કરતાં કરતાં છેલ્લું એવું લોહું વિદ્યમાન હોવુંજ જોઈએ કે—જના કરતાં ખીજું કોઈપણ લોહું કઠણ નજ હોય. બસ, ત્યારે એ છેલ્લી મજબૂતી—લોહાની મજબૂતીની અંતિમ હદ ગણાય. જો અન્તિમ મજબૂતાઈવાળું લોહું કોઈપણ ન હોય, તો તેનો છેડોજ ન આવે. તેથી જગત્માં કાંતો દરેક લોહાં સરખાં હોય, અને કાંતો જગત્ લોહાથીજ ભરાઈ જાય, એક કઠણ કરતાં ખીજું કઠણ મળે છે, તેના કરતાં ત્રીજું, તેના કરતાં ચોથું જગત્માં આપણને વસ્તુરૂપે મળી શકે છે. જો તેનો છેડો ન હોય, તો વિશ્વમાં કેટલી જાતનું લોહું થાય ? તેથી વિશ્વ ભરાઈ જાય તો પણ તેનો અન્ત ન આવે. એજ રીતે સૂર્યનો તાપ ઓછો વત્તો જણાય છે. પણ વધારે તાપ કેટલો પડે ? તેનું પણ માપ તો રહેવાનું જ. કારણ કે તાપ અનેક જાતનો છતાં તેનો આધાર સૂર્યની શક્તિ પર જ છે. સૂર્યની શક્તિ કરતાં વધારે તાપ નજ પડે, એ સાદી બુદ્ધિથી સમજાય તેવું છે.

જો પતન અને વિકાસ તથા પરિવર્તનો એમ ને એમ નિરાશ્રિત થતા હોત તો ચોક્કસ તેની જુદીજ વ્યવસ્થા હોત. પરંતુ તે નિરાશ્રિત નથી, કારણ પદાર્થના સ્વભાવો છે. એટલે કયા પદાર્થના કેટલા પતન કેટલા વિકાસ કે કેટલા પરિવર્તન ને કેટલા પરિણામો થાય ? તે પદાર્થની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. પદાર્થની શક્તિથી વધારે તો ન જ થાય, તેમજ દરેક વખતે અંતિમ જ વિકાસ, પતન, પરિવર્તન, કે પરિણામ થાય, એમ પણ ન જ બને. કારણ કે જ વખતે જવો સંજોગ—તે વખતે તે જ જાતના ને તેટલા જ સ્વભાવો પ્રગટ થાય છે.

સારાંશ કે: પદાર્થના જેમ અવાંતર પરિણામો હોય છે, તેમજ મહા પરિણામો પણ હોય છે. અને તેનો અંત-છેડો પણ હોય છે.

વિશેષ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ આ સ્થળે સમજવું મુશ્કેલ પડે, તેમ હોવાથી સમજવું નથી. તેથી આટલેથી સંતોષ માનીને આપણે આગળ ચાલીએ.

આપણે હવે સમજી શકીશું કે:—પરિવર્તનો પદાર્થોની શક્તિ છે, સ્વભાવ છે, ગુણ છે. પરિવર્તનો ગમે તેટલા થાય છતાં તેમાં કેન્દ્રસ્થ પદાર્થ સ્થિર અને કાયમજ રહે છે. ધારો કે આપણને કોઈ વસ્તુ નાશ પામતી જણાતી હોય, છતાં તેમાંનો મૂળ પદાર્થ તો સ્થાયિ તત્ત્વ તરીકે અખંડજ રહે છે. આપણા જેવામાં એ ન આવે, છતાં કાળાંતરે જુદા સ્વરૂપે જણાય છે, પણ તે નાશ પામતોજ નથી. સોનાનો એક ઘાટ નાશ પામે છતાં સોનું નાશ પામતું નથી. ખીજ ભલે જમીનમાં સડી જાય, છતાં તેમાંના ખીજ તરીકેના તત્ત્વો કાયમ રહે છે. સોનું ખીજ ઘાટમાં, ખીજ ગ્રાહકમાં, ને છેવટે પાછું ખીજરૂપે દેખાવ દે છે. જો એ નષ્ટજ થય

જતા હોય, તો સોનાના નવા ધાટ ન થાય, ને બીજમાંથી નવું તે જ જાતનું ઝાડ ન ઉગે.

પરિવર્તનો સ્વતંત્ર નથી, પણ પદાર્થને આધિન છે. પદાર્થની શક્તિ પ્રમાણે જ પરિવર્તનો થાય છે, તેમજ પદાર્થના અમુક પરિવર્તનનો અન્તિમ પરણામ પણ સંભવિત છે.

૪

વિકાસ અને પતનના ચડતા ઉતરતા દરજ્જા.

પદાર્થના અન્તિમ મહાવિકાસ અને અન્તિમ મહાપતન વિષે વાત કરી ગયા. પરંતુ અહીં ખાસ કરીને પ્રાણીવર્ગ વિષે વિચાર કરીશું. પરિવર્તનનો યદ્યપિ પદાર્થમાત્ર સાથે સંબંધ છે, પણ તે આ સ્થળે છોડી દેઇશું.

જમ પદાર્થોમાં તેમજ પ્રાણીઓમાં પણ વિકાસો અને પતનોના પરિણામો એક સરખા નથી જણાતા:—કીડી કરતાં મંકોડાનું જીવન વધારે વિકસિત જણાય છે, તેના કરતાં વીંછી, પોપટ, ગાય, ઘોડા, હાથી, માણસ વિગેરેમાં કાંઈકને કાંઈક વધારે વધારે વિકાસ જણાય છે. અત્રે ગણાવેલા પૂર્વ પૂર્વના પ્રાણી કરતાં પછી પછીના પ્રાણીમાં વધારે વિકાસ જણાય છે. અને પૂર્વ પૂર્વમાં ઓચ્છો ઓચ્છો જણાય છે, એટલે કે વધારે વધારે પતન દેખાય છે.

વીંછી કરતાં પોપટનું જીવન વિકસિત છે, ને ગાય કરતાં પતિત છે. ત્યારે પોપટ કરતાં ગાય વિકસિત છે, ને માણસ કરતાં પતિત છે.

એટલે કે વિકાસ અને પતન સાપેક્ષ છે, જમ અમુકનો વિકાસ અમુકની અપેક્ષાએ છે. ત્યારે અમુકનું પતન અમુકની અપેક્ષાએ છે. ત્યારે એકંદર શું ?

એકંદર એજ કે-વિકાસના વધારે તત્ત્વો જમાં હોય-મહા વિકાસની જમ વધારે નજીક હોય, તે વિકસિત ગણાય, અને તેથી જમ વધારે દૂર, તેમ તે પતિત ગણાય.

રાજ કરતાં પ્રધાનનો હોદ્દો ઉતરતો છે. પણ સેનાપતિ અને સિપાહી કરતાં ચડીયાતો છે, છતાં તે એકંદર હંચા દરજ્જાનો અમલદાર ગણાય. ત્યારે સિપાહી એકંદર ઉતરતા દરજ્જાનો અમલદાર ગણાય.

સારાંશ કે:--અવાન્તર પતનો કે વિકાસો જ્યારે એક બીજાને સાપેક્ષ હોય છે, ત્યારે અન્તિમ મહાવિકાસ કે મહા પતન નિરપેક્ષ હોય છે. કારણકે તેના કરતાં વધારે વિકાસ કે વધારે પતનનો સંભવ જ નથી હોતો. કેમકે પદાર્થની શક્તિ તેટલીજ હદ સુધીની હોય છે.

અન્તિમ વિકાસ તે વિકાસ જ છે. અને અન્તિમ પતન તે પતન જ છે. પરંતુ અવાન્તર પતન કે વિકાસના ચડતા ઉતરતા અનેક દરજ્જા હોય છે.

કોઈપણ માણસને એવો અનુભવ નથી જ કે-વિકાસ કે પતનના જ દરજ્જા પર-જ પગથિયા પર-એક વખત અમુક પ્રાણી હોય, તે જ પ્રાણી સદાકાળને માટે એ જ દરજ્જા પર રહ્યાં કરે. પરંતુ વિકાસને પથે ચડેલો વિકાસના પગથિયાં બદલીને આગળ ચડતો જાય છે, અને પતને માર્ગે ચડેલો પતનના પગથિયા બદલીને નીચે નીચે ઉતરતો જાય છે.

આ બે શિવાય ત્રીજી કોઈ સ્થિતિજ જોઈ શકાતી નથી. જે ઉપર પ્રમાણે બેમાંની એકેય સ્થિતિ ન હોય તો વિકાસ અને પતનનો સ્વયંસિદ્ધ નિયમજ તુટી જાય. પરિવર્તનજ અટકી પડે, અરે ! વિશ્વની ઘટમાળ જ બંધ પડી જાય.

હા, એટલું ખરું છે કે:—વિકાસના ચડતા ઉતરતા દરબજા પ્રાણી વટાવે છે, ત્યારે તેમાં આબુખાબુના સંબંધો કારણભૂત હોય છે. એ જાતના બુદ્ધા બુદ્ધા સંબંધો જગત્માં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેથી જ વિકાસ અને પતનના બુદ્ધા બુદ્ધા દરબજા પડી શકે છે. જે તેવા સંબંધો ન હોય તો એવા દરબજાનું અસ્તિત્વ જ ન હોય.

આ રીતે જ્યારે વિકાસ અને પતન સામાન્ય રીતે સંબંધોથી નહીં છે, તેથી સંબંધ બદલાતા વિકાસના માર્ગમાંથી ખસીને પ્રાણી પતનના માર્ગમાં પણ ચાલ્યો જઈ શકે છે, અથવા તેને વિકાસ કે પતનનું પગથિયું બદલવું પડે છે. એક પગથિયું છોડીને બીજા પર જવું પડે છે. આ સંબંધ મુખ્યપણે તો વિશ્વના કુદરતી—સ્વાભાવિક નિયમોને જ આધારે થાય છે.

માટે વીંછીની સ્થિતિના પ્રાણીને કોઈને કોઈ વખતે ગાયની સ્થિતિમાં તો આવવું જ પડે, અને આવી શકે. એવી જ રીતે આજ ગાયની સ્થિતિમાં રહેલું પ્રાણી માણસની સ્થિતિમાં આવી જ શકે, અને આવવું જ પડે.

આમ દરેક પ્રાણી પૂર્વની સ્થિતિમાંથી વિકાસના સંબંધો મળે તો વિકાસના દરબજા ચડે છે, અને પતનના સંબંધો મળે તો પતનના દરબજામાં આગળ વધે છે. જે એમ ન બને તો વિકાસ અને પતન નામના તત્ત્વો જ રહેતા નથી. અને એ જાતના પરિવર્તનો થાય તો છે, એ આપણા અનુભવની વસ્તુ છે.

કોઈપણ પ્રાણીથી એકનીએક સ્થિતિમાં ટકી શકાય જ નહીં. જ્યાંએ કે અનિચ્છાએ પરિવર્તન પામવું જ પડે છે. તેમાં કોઈનું જરા પણ હડાપણ કે લાગવગ ચાલી શકતા જ નથી.

જ્યારે વિકાસનો સિદ્ધ તત્ત્વ તરીકે આપણે સ્વીકાર કરી ચૂક્યા છીએ. એટલે પછી વિકાસના દરબજા સ્વીકાર્યા વિના

નહીં ચાલી શકે. અને જ્યારે દરજ્જા સ્વીકારી ચૂકીએ છીએ, ત્યારે તે પર ચડનારા તથા ઉતરનારા પણ સ્વીકારવા પડે છે.

એટલે કે:--વીંછીને ગાયરૂપ કે, ગાયને માણસરૂપ વિકાસ કોટિ પર ચડવુંજ પડે છે, વિશ્વનો નિયમજ તેને એની એ સ્થિતિમાં ટકવા દે તેમ નથી. આ રીતે વિકાસ અને તેના પગથિયાઓની ચડ-ઉતર અનિવાર્ય છે-એમ સચોટ રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ગાયની સ્થિતિનું પ્રાણી ગાયની સ્થિતિમાંથી પતન પામવાનું હોય તો, તેણે કીડી, મંકોડો, વીંછી કે પતંગીઈ થવુંજ પડે. અને એજ રીતે વિકાસ પામવો હોય તો તેણે-ઘોડો, હાથી કે માણસ થવું જ પડે. પતન યા તો વિકાસ તરફ જવુંજ પડે.

કઈ જાતનો વિકાસ કયા ચોક્કસ ધોરણે થાય છે? અને કઈ જાતનું પતન કયા ચોક્કસ ધોરણે થાય છે? એ અને એવા બીજા ઘણા સૂક્ષ્મ તથા મહત્વના પ્રશ્નો આ સ્થળે થાય તેમ છે. પરંતુ તેના જવાબ માટે અહીં ન થોભતાં, આગળ પર મુલતવી રાખી આ પ્રકરણના મુખ્ય મુદ્દાઓ તરફજ આગળ વધીશું.

૫.

જન્મ અને મરણ.

વિકાસ પામવાની સ્થિતિ વાળી એક ગાય એમને એમ એક ઠેકાણે ઉભી હોય, કે બેઠી હોય, એવામાં એકા એક તે હાથી રૂપે કે ઘોડા રૂપે બની જતી આપણે જોઈ નથી. એવું કામજે જોયું હોય એવી વાત પણ આપણે કદી સાંભળી નથી. એવા કોઈ દાખલા પણ જાણવા, એવા કે સાંભળવામાં આવ્યા નથી.

આપણે કબૂલ કરીજ ચૂક્યા છીએ કે:--ગાય એની એ સ્થિતિમાં હજારો વર્ષ માટે કાયમ રહી શકે નહીં. તેણે પરિવર્તન

પામવુંજ જોઈએ. પછી તે વિકાસ તરફ હોય, કે પતન તરફ હોય. ગાયને હાથી કે પતંગીયું બનતા આપણે જોઈ શકતા નથી. ત્યારે એ શી રીતે પરિવર્તન પામતી હશે ? આ પ્રશ્ન તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

આ પ્રશ્નના નિકાલ માટે—આખાલગોપાળ સર્વને પરિચિત અને સ્વયંસિદ્ધ જગત્ની વિચિત્ર એ ઘટનાઓ તરફ આપણે વળવું પડશે. તે એ ઘટનાઓ જન્મ અને મરણ.

ધણા પ્રાણીઓને આપણે જન્મતાં અને મરતાં દેખીએ છીએ. એક એવી ડાઘ પરિસ્થિતિ છે કે—જમાં અમુક એક પ્રાણી અમુક ડાઘ એક વખતે જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું થાય છે, તે જન્મ.

અને બીજી એવી એક પરિસ્થિતિ છે કે—જમાં અમુક પ્રાણી અમુક વખતથી જગતમાં પોતાની પૂર્વની રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતું બંધ પડે છે, બંધ પડ્યા પછી તેનું અસ્તિત્વ આપણી નજરે ચડતું નથી. તે પરિસ્થિતિ મરણ.

અથવા, આ એ પરિસ્થિતિને જને જ નામ આપવું હોય તે ભલે આપે. પરંતુ એ બંને ઘટના દરેક પ્રાણી માટે જગતમાં બને છે, એ નિર્વિવાદ—પ્રત્યક્ષ—યુક્તિગમ્ય સત્ય છે.

આજ આપણે જટલા પ્રાણીઓ જોઈએ છીએ, તે કદી જન્મ્યાજ ન હોય—એમ ને એમ સતત રહેતા હોય, અને પાછા કદી મરવાનાજ ન હોય; એવી સાબિતી ડાઘ યુક્તિવાદી મહાશય કરી શકે તેમ છે ? કેમકે અંધ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારેલું કદાચ અન્યથા પણ હોય !

નહીંજ ! એવો યુક્તિવાદી જગત્ના પડ ઉપર હજી જન્મ્યો જ નથી.

તો પછી, ત્યાંસુધી આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવને પ્રમાણ તરીકે માનીનેજ આગળ ચાલવું રહ્યું. અને તેથી એ નક્કી થાય છે કે:—

પ્રત્યેક પ્રાણીના જન્મ અને મરણ ચોક્કસ થતા જોઈ શકાય છે. તે બે પ્રસંગો વિના, પ્રાણીઓના આ જગતમાં અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ રૂપ જ બે પરિણામો જોઈ શકીએ છીએ, તે સંભવેજ નહીં.

ધારો કે—જન્મ વિનાજ તેમનું અસ્તિત્વ છે, એમ માનીએ, તો તે સદાકાળ એની એ સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ. પરંતુ એમ બનતું જોવામાં આવતું નથી. આ દેવીદાસ દશ વર્ષ પહેલાં આપણે કદી ક્યાંય જોયો હતો ? આ નાની વાછરડીને આપણે છ માસ પહેલાં ક્યાંય જોઈ હતી ?

આજથી સો વર્ષ પહેલાં જ માણસો થઈ ગયા, તેના નામ અને કામ આપણે જાણીએ છીએ, પણ તે મહાશયો ક્યાંય દેખાય છે ? કોઈ અંધારા ચોરડામાં ભરાઈ બેઠા હોય એવું લાગે છે ? તમે ક્યાંય તેને જોયા છે ? કે જોઈ શકો તેવો સંભવ છે ? મરણ નામની પરિસ્થિતિ પ્રાણીને લાગુ ન થતી હોય તો, તે એવી ને એવી સ્મિતિમાં આપણને દેખાવા જોઈએ કે નહીં ?

માટે જન્મ અને મરણ તો બુદ્ધિવાદી કે જડવાદી, અંધ શ્રદ્ધાળુ કે અચત્ શ્રદ્ધાળુ, આસ્તિક કે નાસ્તિક: દરેકે દરેકને જગતની સ્વયંસિદ્ધ ઘટના તરીકે સ્વીકારવાજ પડશે.

માનો કે—ગાય તે ગાય રૂપેજ થતી હોય, માણસ રૂપે કદી ન જ થતી હોય, એમ કબૂલ કરી લઈએ, તોપણ ગાયને ફરીથી ગાય થવા માટે ય મરીને જન્મ તો લેવોજ પડે. એટલે જન્મ મરણમાંથી કોઈ પ્રાણીથી છુટીજ ન શકાય, એ ચોક્કસ છે.

હવે બ્યારે ગાય સીધી રીતે હાથી થતી નથી, માણસ થતી નથી પરંતુ ગાયપણામાંજ છેવટે મરી જાય છે, તેનું શરીર પડ્યું રહે છે, સડી જાય છે, તુટી જાય છે, ને છેવટે વેરાઈ જાય છે. આ શિવાય બીજું કંઈપણ બનતું જોઈ શકાતું નથી, તો પછી તેના વિકાસ કે

પતન શી રીતે થતા હશે ? એ સમજી શકાતું નથી. એનો એ પ્રશ્ન ફરી પાછો ઉભો રહ્યો.

“વિકાસ કે પતન ચોક્કસ થાય છે,” એમ એક વખત જગતી બુદ્ધિથી, અક્કલ હોંશીયારીવાળી, સમજ શક્તિથી સ્વીકારી ચૂક્યા છીએ, તેનું કેમ ? અને કદાચ પાછા ફરી બેસીએ કે—“ચાલો ! અમે વિકાસ કે પતન સ્વીકારતાજ નથી,” તો દરેક પ્રાણી સદા કાળ એકજ સ્થિતિમાં રહેતા હોવા જોઈએ. એમ પણ બુદ્ધિ કપૂલ કરતી નથી. ત્યારે સમજવું શું ? વળી પાછા ત્યાંના લાંબ આવીને ઉભા રહીએ છીએ.

૬.

અ ન ન્ય સ મા ધા નઃ આ ત્મા.

આ પ્રશ્નનું સમાધાન એક વાર નીચે પ્રમાણે હાલ કરી લઈએ. બીજું મળશે, અને આ ખોટું ઠરશે, ત્યારે આને ખાતલ કરીશું. ત્યાં સુધી કાયમ રાખવુંજ પડશે. ભલે તેને અત્યારે કામ ચલાવે ગણવું હોય તો ગણીએ, પરંતુ બીજું સમાધાન જણાતું નથી, જણાયું નથી, અને કદાચ જણાશે કે કેમ ? એ પણ શંકાજ છે. છતાં જણાશે તો તે વખતે સત્ય સમજી લેતાં વાર નહીં લાગે. માટે ત્યાં સુધી આ સમાધાનથીજ કામ ચલાવવું વાસ્તવિક છે, બીજે ઉપાય નથી.

તે સમાધાન આ રહ્યું:—

વિકાસની સ્થિતિમાં જનારી ગાય, કે જ હાથી થવાની છે, તે એકાએક હાથી ન થઈ જતાં તે વખતે તે મરી જ જાય છે, સાર પછી—મર્યા પછી, તે હાથી થતી—હાથી રૂપે જન્મતી—હોવી જોઈએ. એ અનુમાન પર આવવું પડે છે.

મહાશય !

ભલે એમ ખનતું હશે, પરંતુ ગાયનું સડી ગયેલું, ડુટી ગયેલું

શરીર અહીં પડ્યું રહે છે; અને ગાય હાથી પણ જન્મી, તેનો શો અર્થ ? કોણ જન્મ્યું ? કેમ જન્મ્યું ? કઈ રીતે જન્મ્યું ? શું જન્મ્યું ? વિગેરે પ્રશ્નો આ સ્થળે ખાસ ઉઠે છે.

આખી લાંબી પ્રશ્ન પરંપરા અહીં ધાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેના જવાબો હાલ મુલતવી રાખી, અહીં પૂરતા મુદ્દા વિષેન વિચારીને આગળ ચાલીએ.

કોણ જન્મ્યું ?

ન્યારે ગાયનું શરીર અહીં પડ્યું છે, ત્યારે “ગાય હાથી જન્મી” એટલે કે—ગાયનું શરીર ભલે અહીં પડ્યું હોય, પરંતુ તે શરીરમાં ગાયની સમગ્ર જીવન ક્રિયાના સરવાળા રૂપ—સંગ્રહ રૂપ—એક તત્ત્વ—એવું હતું, કે જે ગાયના શરીરમાંથી ચાલ્યું ગયું છે, તે હાથી પણ જન્મ્યું હોય—ગાયના શરીરમાંથી નીકળી હાથી આકારના શરીરમાં ગોઠવાયું હોય—તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ?

બીજા પાછું બીજા રૂપે ત્યારેજ દેખાય છે, કે અંકુર, છોડ, ઝાંડે, ફૂલ, ફળ વિગેરે પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થાય છે, ને પછીજ પાછું બીજા રૂપે દેખાય છે, એમને એમ સીધું દેખાતુંજ નથી. ઘાસ દૂધ રૂપ, દહીં રૂપ, માખણ રૂપ, અને છેવટે ધી સ્વરૂપે દેખાય છે. પરંતુ તેને ય પાત્રો અને ક્રિયાઓ તો બદલવાં જ પડે છે—તેમાંથી પસાર થવું પડે છે. તામડીમાં દોવાયેલું દૂધ, ગોરસડામાં પડે છે. ગોરસડાનું દહીં, છાશની ગોળીમાં પડે છે. છાશની ગોળીમાંનું માખણ, ધી તાવવાની તાવણીમાં કે કડાઈમાં પડે છે, ને છેવટે ધી રૂપે દેખાવ દઈ, ધીના ગાડવામાં પડે છે.

જમ ઘાસ જુદા જુદા પાત્ર બદલતું બય છે, ને જુદું જુદું પોતાનું સ્વરૂપ ધડતું બય છે—વિકાસ પામતું બય છે, ને છેવટે ધી રૂપે દેખાય છે. તેમ ગાયના શરીરમાંનું એ અખંડ તત્ત્વ—ગાયનો પ્રાણ—ગાયની

જીવન ક્રિયાઓનો ખાસ સમૂહ—આખી જીંદગી જીવ્યાનો સંગ્રહ—
અને જનું નામ ગાયનો આત્મા—તે હાથીમાં ગયો. એટલે
તેણે હાથી આકારના શરીરરૂપે પોતાનો આકાર ગોઠવ્યો.

સારાંશ એ આવ્યો કે:—પ્રાણીઓમાં વિકાસ કે પતન પામનારો
મુખ્ય તો આત્મા છે. ગાયપણની અવસ્થા કે, હાથીપણની
અવસ્થા તેના જીવ જીવ પાત્રો—સ્થાનો—વિકાસના પગથિયાં છે.

ગાયના શરીરમાંથી નીકળી ગયેલો—પ્રાણુ—આત્મા હાથીના
આકારનું શરીર બનાવીને હાથણીના ઉદરમાંથી જ દિવસે બહાર
પડ્યો, તે દિવસે “હાથી જન્મ્યો” એમ કહેવાય છે.

ત્રણેય કાળમાં સંભવતા—સકળ પ્રાણી રૂપે જોવામાં આવતા
ચડતા ઉતરતા દરજ્જાના વિકાસના કુલ જટલાં પગથિયાં થાય છે—
તે દરેકે દરેક પગથિયાં વિકાસને માર્ગે ચાલનાર પ્રાણીને પ્રાયઃ
ચડવાંજ પડે છે. આ એક લગભગ ચોક્કસ જોવો જ કુદરતનો સ્વા-
ભાવિક નિયમ છે.

એટલે વિકાસના પગથિયાં ચડનાર આત્મા ખીજ પગથિયે
દેખાતો હોય, તેજ પહેલે પગથિયે હતો. અને તેજ ત્રીજા કે ચોથા
પગથિયે હશે. આ રીતે પ્રાણીનો પ્રાણુ કે જ પોતાનો વિકાસ સાધે
છે, તે પહેલેથી છેલ્લા પગથિયા સુધી એકનો એકજ હોય છે, ને
પ્રત્યેક પગથિયા પર ચડતો ચડતો આગળ વધે છે. દાખલા તરીકે:—

વીંછીના આકારમાં રહેલો આત્મા ગાય રૂપે, અને એજ પાછો
હાથીના આકારમાં દેખાવ દે છે.

હવે આપણે અહીંથી પ્રાણીના વિકાસને બદલે તેમાં રહેલા
પ્રાણુ—આત્મા—ના વિકાસના વિષય પર આવી પહોંચ્યા છીએ.

ગાય જન્મી—મોટી થઈ—વિકાસ પામી. પછી પતન પામીને મરી
જાય છે, એજ આત્મા હાથીપણે જન્મી—વિકાસ પામી—પતન પામી મરી

જય છે. આ રીતે પ્રાણીના વિકાસ અને પતનના ચક્રો પ્રાણના વિકાસ કે પતનના મોટા ચક્રમાં મદદરૂપ થાય છે. તે સમજવાથી શરીરમાં રહેલા-આત્માનો-વિકાસ કેવા ક્રમથી અને કઈ રીતે થાય છે, તે સમજવાનું સરળ અને રસમય થશે.

કોઈપણ પ્રાણીમાં રહેલો કોઈપણ પ્રાણ-આત્મા પૂર્વની વિકાસ ભૂમિકામાંથી પસાર થતો થતો હાલ અત્યારે આપણી નજરે દેખાતી ભૂમિકામાં આવી પહોંચ્યો છે-આજ ગાયની સ્થિતિમાં દેખાતો આત્મા કોઈ વખત કીડી અથવા મંકોડો કે માખીની સ્થિતિમાં હતો, અને ભવિષ્યમાં કોઈક વખતે તેજ હાથી, કે માણસની સ્થિતિમાં હશે. તેવીજ રીતે આજનો માણસ એટલે કે માણસમાં રહેલો આત્મા કોઈક દિવસ માખી, મચ્છર, ફૂડું, ગાય કે હાથીના રૂપમાં હતો, ને જ સાદો માણસ દેખાય છે, તેનો આત્મા ભવિષ્યમાં રાજા કે મહાત્મા પુરુષની સ્થિતિમાં દેખાશે.

આશય એ છે કે:—પ્રત્યેક પ્રાણીમાં રહેલા આત્માને વિકાસનાં સમગ્ર પગથિયાં ઘણે ભાગે અનુક્રમે ચડવાંજ પડે છે, અને એમ અનુક્રમથી ચડતાં ચડતાં વિકાસના છેલ્લા પગથિયા સુધી આત્મા પહોંચી જાય છે—તેને પહોંચવુંજ પડે છે.

૭

ક મિ ક વિ કા સ, જ તિ ઝો અને જન્માન્ત રો.
જુદી જુદી સ્થિતિમાં રહેલા પ્રાણીઓ:—

વિકાસમાર્ગના જુદા જુદા પગથિયા પર રહેલા આત્માઓ આપણને જુદા જુદા સ્વરૂપે જણાય છે. કેટલાક-અમુક એક પગથિયા

પર છે, ત્યારે બીજા કોટલાક તેથી ઉતરતા કે ચડતા પગથિયા પર છે. એમ અનેક પગથિયાઓ ઉપર પોતપોતાના વિકાસની સ્થિતિ પ્રમાણે ગોઠવાયેલો પ્રાણી સમૂહ આપણી નજરે પડે છે. આ કારણથી જગતમાં નજર કરતાં ઘણીજ વિવિધતાવાળી પ્રાણિજ સૃષ્ટિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

વિકાસના પગથિયાં ઘણાં, અને આત્માઓ પણ ઘણા, એટલે કોઈ આત્માઓનો સમુહ અમુક પગથિયા પર, તો કોઈ આત્માઓનો સમુહ અમુક પગથિયા પર હોય છે. તેથી વિકાસના લગભગ દરેક પગથિયાં પ્રાણી સમુહોથી ચિકાર ભરેલાં દેખાય છે. એજ કારણથી આખી પ્રાણિજ સૃષ્ટિ ઘણી ચિત્ર-વિચિત્ર અને અદ્ભુત ભાસે છે.

તમને યાદ તો હશેજ કે-બુદ્ધા બુદ્ધા પગથિયા પર આજ ભણાતા પ્રાણીઓ, “તેજ પગથિયા પર કાયમ રહેશે” એમ માની લેવાનું નથી. પરંતુ દરેક આત્માને લગભગ દરેક પગથિયાં ચડવા પડે છે-દરેક આત્માને લગભગ દરેક પ્રાણીપણે ઉત્પન્ન થઈને વિકાસ માર્ગની તે તે ભૂમિકામાંથી પસાર થવું પડે છે. એમ ન થતું હોય તો-ક્રમે ક્રમે વિકાસના પગથિયાં ચડવાનાં હોય છે-એ સામાન્ય નિયમ તુટી જાય છે, અને જો એ ય નિયમ ન હોય, તો કશી વ્યવસ્થાજ રહેતી નથી.

એ તો જાણીતુંજ છે કે:-પહેલે પગથિએ રહેલો એકદમ છેલ્લે પગથિએ ચડી શકતો નથી. કદાચ તેમ કરવા જાય તો તેનું યુરું પરિણામ અનુભવવું પડે છે. વ્યવહારમાં યે તેમ બનતું નથી. કદાચ કોઈ ચાલાક અને મજબૂત વાંદરો એકજ કૂદકે મૂળ પરથી ઠેઠ ઝાડની ટાચે ચડી જતો હોય, પણ તેને લાંબી અટવીઓળંગવાની હોય, તો એક ઝાડ પરથી બીજા પર, અને બીજા પરથી ત્રીજા પર, એમ અનુક્રમેજ કૂદવું પડે છે. કદાચ કોઈ વધારે બળવાન હોય તો વચ્ચે

એકદમ એ નાના ઝાડ તટાત્રી આગળ વધી શકે છે, પણ સેંકડો સાહની લાંબી અઠવી ઝોળંગવાને એકજ ફૂંકો ખસ નથી.

મટે પ્રત્યેક આત્મા વિકાસના પ્રત્યેક પગથિયા સામાન્ય રીતે પ્રાય ક્રમે ક્રમે ચડે છે.

આ રીતે વિકાસ-માર્ગમાં દીર્ઘ મુસાફરી કરવાની કહેલો આત્મા વિકાસ-માર્ગના જુદા જુદા પગથિયાં પર અટકે છે, તેમાં પણ ઠેક-ઠેકાણે વિરામ સ્થાનોમાં અટકે છે. એક વિરામ સ્થાન છોડીને બીજું પકડે છે, બીજું છોડીને ત્રીજું પકડે છે. એમ જુદા જુદા વિરામ સ્થાનોમાં જવું, તે જન્મ-મરણ. આત્માની જુદા જુદા વિરામ સ્થાનોમાં સ્થિતિ તે જન્મ. તે છોડીને બીજા વિરામ સ્થાન તરફ જવું, તે મરણ. વળી પાછો બીજા જન્મ, ને મરણ. એમ ઘટમાળ ચાલ્યાજ કરે છે.

વિકાસ-માર્ગની આ દીર્ઘ મુસાફરી દરમ્યાન આત્માને કેટલા વિરામ સ્થાનો પર સ્થિર થવું પડતું હશે? કેટલા છોડવા પડ્યા હશે? એટલેકે-કેટલા જન્મ-મરણ કરવા પડ્યા હશે? તેનું માપ કલ્પનામાં આવી શકે છે?

ના, જી.

આ વિકાસ-માર્ગ એટલો ખર્ચો દીર્ઘ છે કે-એકજ ફૂંકે ઠેક છેલ્લા પગથિયા પર તો ચડી શકાતું નથી. પરંતુ એક એક પગથિયા પર-દરજગ પર ચડવામાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ધણા ધણા વિરામ સ્થાનો કરવા પડે છે, ને ત્યાં કેટલોયે વખત ઠકવું પડે છે. એ વિરામ સ્થાનને ક્ષાયકનો વિકાસ ફૂંક થાય-ફૂંક થવાની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનો ક્રમ ઝોળંગાય, સાર સફીજ-બીજા વિરામ સ્થાન પર જઈ શકાય છે.

પહેલીથી છઠ્ઠી સુધી ચડેલો સાતમી ચોપડીમાં જઈ શકે, એ તો ખરું, પણ દરેક ચોપડી સાણતાં એક એક વર્ષ ચાલવું પડે, અને

તે વર્ષામાં પાસ થવા સુધી સ્થિર રહેવું પડે. એટલુંજ નહીં, પણ તેમો એકે એક પાઠ, દરેકે દરેક પાઠનો એકેએક અક્ષર અનુક્રમે વાંચતો રહે. એમ ખેટા ક્રમે સાચવીને મોટા ક્રમ સચવાય છે. નહીં કે હાથમાં પહેલીથી છઠ્ઠી સુધીની ચોપડીઓ લીધી, એટલે સાતમી વાંચવા જટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

અનુક્રમે પગલું ભરતા ભરતા પર્વતની એક ટેકરી ચડીએ એટલે બીજી આવે, ત્રીજી આવે. એમ અનુક્રમે પર્વત ઓળંગી શકાય છે.

નાના નાના વિરામ સ્થાનોમાં પ્રવેશ તે જન્મ, અને તેમાંથી નીકળવું તે મરણ. જન્મ અને મરણ વચ્ચેના વખતની પરિસ્થિતિ તે ભવ-ભવન. મરણ તથા જન્મની વચ્ચેના વખતની પરિસ્થિતિ તે ભવાન્તર ગમન-જન્માન્તર ગમન.

બેઠથું તો-પ્રાણીજ સૃષ્ટિમાં અનેક જાતિઓ માલૂમ પડે છે. એ દરેકે દરેક જાતિમાંથી આત્માને પસાર થવું પડે છે. ઘણા ભવો-જન્મોમાંથી પસાર થઈને એક જાતિ પસાર કર્યા પછી બીજી જાતિમાં પ્રવેશ થાય છે. ત્યાં પણ ઘણા ભવો કરી તેમાંથી વિકાસની સામગ્રી લઈ આગળ ત્રીજી જાતિમાં પ્રવેશ થાય છે.

મુંબઈથી હપડેલો સરહદ સુધી જતો મેઈલ દક્ષિણ પ્રદેશના સ્ટેશનો વટાવી ગુજરાતના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાંના સ્ટેશનો અને જંકશનો વટાવી માળવાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમજ મધ્ય પ્રાંત, રાજપુતાના, સંયુક્ત પ્રાંતો અને પંજાબના પ્રદેશો વટાવી ઠેઠ સરહદ પર આલ્યો જાય છે.

આજ રીતે વિકાસ માર્ગની મુસાફરીએ નીકળેલો આત્મા પ્રાણીઓના જુદા જુદા જોઈ રૂપ-ગતિઓ કે જાતિઓમાં પ્રવેશ કરતો જાય છે, અને ત્યાં અનેક વિરામ સ્થાનો-જન્મ-મરણ-ભવો કરતો

જય છે, ને એ ભૂમિકાની હૃદય વટાવીને ખીજામાં પ્રવેશ કરે છે, ને ત્યાંથી પાછો આગળ વધે છે.

આ રીતે આ માર્ગ સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણો લાંબો અને ગુંચવણ ભરેલો છે.

૮.

દીર્ઘ કાળ અને વિકસિત અંશોનો સંચય.

આ પ્રસંગે એ પણ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે:—જે ભૂમિકા પર રહીને આત્માએ વિકાસના જટલા અંશો સંપાદન કર્યા હોય, તેટલાનો સંગ્રહ તે ભૂમિકા છોડતી વખતે જટલો થયો હોય છે, તે તેની પાસે કાયમ રહી જાય છે. એમ સંચય કરતાં કરતાં લાંબે કાળે ઘણો વિકાસ સાધી શકાય છે. જે વખતે જ્યાંથી જે વિકાસ મેળવ્યો હોય, તે ત્યાંજ પ્રાણુ—આત્મા ગુમાવી બેસતો નથી, પરંતુ તે તેની સાથેજ રહે છે. નહીંતર કરી કમાણી ધૂળ થઈ ગણાય. તેમ થાય તો વિકાસના છેડા સુધી કદી પહોંચી શકાયજ નહીં.

કેટલીક ભૂમિકાઓ એટલે પ્રાણીઓના જાતિ પ્રદેશો એવા છે કે જ્યાં ખૂબ વધારે ટકવું પડે છે, છતાં શક્તિનો સંચય બહુજ ઓછો ઓછો થાય છે. કારણ એજ કે—એ વખતે આત્માનો વિકાસ માર્ગમાં જવાનો વેગ ધીમો હોય છે, કારણ કે શક્તિનો—વિકાસનો—સંચય ઓછો હોય છે. પોતાની એ ઓછી શક્તિને લીધે ધીમે વેગે આગળ વધે છે, તેથી નવી શક્તિ પણ થોડી થોડીજ મેળવે છે. શાગી ખોરાક જમ ઓછો લઈ શકે તેમ શક્તિનો સંચય પણ ધીમે ધીમે ને થોડો થોડો જ કરી શકે છે. ધીમે ધીમે શક્તિ મેળવતા મેળવતા જમ જમ તે વધતી જાય છે, તેમ તેમ વેગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે વિકાસનો સંચય કરતો જાય છે, વળી વેગ પણ વધારે વધારે થતો જાય છે. પછી તો જલ્દી જલ્દી વિકાસના પ્રદેશો ઓળંગતો જાય છે, ને આગળ ને આગળ વેગથી આત્મા વધતો જાય છે.

જમ જમ શક્તિ ઝોઝી, વેગ ઝોઝો, તેમ તેમ ગતિ ધીમી, વિરામ સ્થાનો વધારે કરવા પડે, અને શક્તિનો સંચય પણ ઘણા વિરામ સ્થાનોને અંતે ઘણોજ થોડો થાય. એટલે કે:—એવી એવી ક્ષુદ્ર જાતિઓમાં આત્માને ઘણા કાળ સુધી ભટક્યા કરવું પડે છે. તેનું સ્વાભાવિક કારણ હવે સમજાવું હશે.

એક નાના બાળકને પહાડની ટેકરી ચડવામાં ઘણા વિરામ સ્થાનો થોડે થોડે અંતરે કરવા પડે છે. જમ જમ ઉમ્મર વધતી જાય, શક્તિનો સંચય વધતો જાય, તેમ તેમ વધારે વધારે વેગથી, મોટે મોટે અંતરે થોડા વિસામા કરીને થોડા વખતમાં તે ઉપર ચડી જાય છે. એ આપણા અનુભવની વાત છે.

જમજમ વિસામા થોડા કરવા પડે, તે પણ માત્ર મુખ્ય મુખ્ય વિસામાએજ અટકવાનું હોય, તેમ તેમ ત્યાંની બહોળી સુખસગવડનો લાભ આત્મા લઈ શકેછે, આનંદ માણી શકેછે. નાને સ્ટેશને શી સગવડ મળે? સ્પેશ્યલ કે મેઈલના મુસાફરોને મોટા જંકશનોમાં સારી સગવડ મળી શકે છે, ને એકંદર મુસાફરીમાં કંઈક આરામ હોય છે, એ જાણીતુંજ છે. તેજ રીતે મોટા ભવોમાં પ્રાણી સાંસારિક જીવનનો રસાસ્વાદ વધારે ચાખી શકે છે, તેવો નાના ભવોમાં ચાખી શકતો નથી.

વિકાસ ઘણોજ ધીમે ધીમે થાય છે, ક્રમે ક્રમે થાય છે, છતાં તેનો થોડો થોડો પણ સંચય થયાજ કરે છે, અને લાંબે કાળે એ દીર્ઘ માર્ગમાં પછીથી જલ્દી પ્રયાણ કરી શકાય તેટલો સંચય એવટ થાય છે ખરો.

વિકાસ બેકે ઘણોજ ધીમે ધીમે થાય છે. છતાં આજ કરતાં કાલમાં કંઈક ફેર હોય છે, એટલુંજ નહીં, પરંતુ આ કલાક કરતાં આવતા કલાકમાં, અને આ મીનીટ કે સેકન્ડ કરતાં આવતી મીનીટ કે સેકન્ડમાં કંઈક ફરક હોય છે. સારાંશ કે—

પ્રતિક્ષણ વિકાસ તરફની આત્માની ગતિ અને તેનો થોડો થોડો પણ સંચય ચાલુજ હોય છે. વિકાસને ક્રમે કીડી થયેલો આત્મા એકદમ માણસ થઈ શકતો નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલા ધીમે ક્રમે પણ એક વખત એ જરૂર માણસ રૂપે ખની શકે છે.

૯

પ્રાણિજ સૃષ્ટિ.

આહીં જરા પ્રાણિજ સૃષ્ટિ તરફ નજર દોડાવવાની જરૂર છે. જુઓ તો, તે કેવી અદ્ભુત ખાણ જણાય છે ?

માણસો, અને તે પણ જુદા જુદા દેશ, રંગ અને જુદી જુદી જાતિ, તથા રીતભાતના. ગ્રામ્ય અને જંગલી પશુઓ. તેવાજ અનેક જાતના પક્ષિઓ. જુદા જુદા દેશમાં થતા વનચર પ્રાણીઓ. જંગલના પ્રાણીઓ. સર્પ, તોળીયા, ઘો વિગેરે. તીડ, વીંછી, કીડીઓ, મઠ્ઠાડાઓ, ઈંચળો વિગેરે જંતુઓ. તેથી ખારીક જંતુઓ:—કુંથુઓ, સિંગેરે. તથા મગર, અને અનેક જાતના માછલાં વિગેરે જળ જંતુઓ. તેથી પણ ખારીક ધોરા વિગેરે ઝીણાં જળ જંતુઓ.

ચારે તરફ પ્રાણિજ સૃષ્ટિ ઉભરાતી પડી છે. તે ઉપરાંત, શરીરમાં તેમજ હવામાં ઉડતા એટલા બધા સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે કે-જ નજરે જોઈ શકાતા નથી. જુદા જુદા રોગોમાં અને ગંદકીના સ્થળોમાં રહેલા અને ઉત્પન્ન થતા જંતુઓ ઉપરાંત વનસ્પતિ રૂપ, પાણી રૂપ વિગેરે અનેક જાતના જંતુઓ જંતુઓજ જણાય છે. કેમ જાણે આપું વિશ્વ પ્રાણિઓથી જ વ્યાપ્ત હોય ! પ્રાણિજ સૃષ્ટિનું અવલોકન, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ તથા શોધ કરવાની દૃષ્ટિથી જરા વધારે કાળજીથી જાત્રમાં નજર ફેરવીશું તો જંતુઓના ક્ષેત્રની વિશાળતા, વિવિધતા, અગણિતતા તથા વ્યાપકતા તુરત ખ્યાલમાં આવી જશે.

પ્રત્યેક પ્રાણિના શરીરમાં ઓરછે વસ્તે અશે-ખાધું, પીધું, શરીર બાધધું ને તેને ઉપયોગ કરવો, ઈંદ્રિયો રચવી અને તેનો ઉપયોગ કરવો, શ્વાસોચ્છવાસ લેવા, અવાજ કરવો, અને વિચારવું તથા સમજવું એ જીવન ક્રિયાઓ અનેક તરેહથી થતી માલુમ પડે છે. જમ જમ અનુભવ કરતાં જઘથું તેમ તેમ તેની વિચિત્રતા, અદ્ભુતતા, તથા ચિત્રવિચિત્ર અનેક જાતિઓ, અગણિત સંખ્યા, એક બીજા કરતાં ચડતા ઉતરતા દરજ્જા, છેલ્લામાં છેલ્લી વિકાસ કોટિ સૂધી પહોંચનારો વર્ગ અને છેલ્લામાં છેલ્લી પતનની કોટિ પર રહેલો વર્ગ, તેમજ વિકાસની ભૂમિકાઓ અનુભવીને પણ કોઈ અવાંતર પતનમાંથી પસાર થતો વર્ગ, તેમજ વયલા અનેક જાતના વર્ગો, તેઓની વિકસિત પરિસ્થિતિઓ, વિકાસ લાયકની સામગ્રીઓ-એટલે કે ઇન્દ્રિયો, જીવન શક્તિઓ, સ્વભાવ, શરીર રચના, આયુષ્ય, જન્મ અને ઉત્પત્તિની વિવિધતા: વિગેરે જ જણાય છે. તેનો ખૂબ વિચાર કરીએ તો પ્રસક્ત બુદ્ધિગમ્ય દૃષ્ટાંતોથી રચી શકાય એવું એક અદ્ભુત શાસ્ત્ર થાય છે.

જમજમમાં ગમે તેટલા ને ગમે તેવા પ્રાણીઓ હોય પરંતુ આપણે તેમની ગણતરી અને તેના નિરીક્ષણની ગડમથલમાં શામાટે પડવું ? આપણા જીવન સાથે તેની ગણતરીને શો સંબંધ છે ?

તમારો આ પ્રશ્ન સહજ જ છે, અગાઉના ઘણા વિદ્વાનોને ય એ થયેલો છે.

પ્રાણિજ સૃષ્ટિના સંખૂણું વર્ગીકરણનું તેમજ જીવન રહસ્યોનું જ્ઞાત આપણા જીવન-વિકાસ માટે, તેમજ વિકાસક્રમના પદ્ધતિસરના જ્ઞાત માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

આપણા હાલના વિકાસની પરિસ્થિતિ કઈ જાતની છે ? કોના કરતાં આગળતા પ્રગથિએ છીએ ? કોના કરતાં પાછળ માછપાને પ્રગથિએ છીએ ? તેનો વિકાસ કેમ કેમ થયો ? આપણે હજી વિકાસમાં

ક્યાં સુધી આગળ વધવાનું છે ? જીવનમાં જન્મ વિકાસના સાધનો છે, તેમજ પતનના પણ પુષ્કળ છે. તેથી “મારે ક્યા સાધનોનો, કવી રીતે, કેટલો, આશ્રય લેવો ? શું શક્ય છે ?” વિગેરે બાબતોને લગતા મહાજીવનના પ્રશ્નોના નિકાલ માટે પ્રાણી શાસ્ત્રનું આ જ્ઞાન જગત્માં હોવું પરમ આવશ્યક છે.

મુખ્ય મુદ્દો તો એ છે કે:-વિકાસ માર્ગે ચડેલાં પ્રત્યેક પ્રાણીને એટલે કે તેના પ્રત્યેક આત્માને, અને આપણા જે આત્માને કોઈને કોઈ વખતે લગભગ દરેક દરેક પ્રાણીના શરીરરૂપે જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો હોય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ જન્મ ધારણ કરવો પડે તેમ છે. પ્રાણિજ સૃષ્ટિની દરેક અતિઓ પ્રત્યેક આત્માને ચડવા ઉતરવાના વિકાસ કે પતનના ક્રમની ક્રમસર ગોઠવાયેલી કડીઓ છે. તે કડીઓ બરાબર ધ્યાનમાં આવે માટે તેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

[હાલના વૈજ્ઞાનિકો [ડાર્વિન વિગેરે] પણ આ કડીઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ તેની સાથે મતભેદ એ છે કે-પ્રથમના દર-જાના પ્રાણીઓજ વિકાસ ક્રમે ઉપરની કડીમાં દેખાય છે. દાખલા તરીકે-“વાંદર અતિજ ફેરવાઈ જઈને અમુક વખત અમુક અતના જંગલી માણસ રૂપે રહે, ને પાછી તેજ અતિ ફેરવાઈને સંસ્કારી માણસ રૂપે બની રહે.”

બ્યારે ભારતીય વિજ્ઞાન કહે છે કે:-એમ નહીં, પરંતુ દરેક દરેક અતિઓ રૂપ કડીઓ તો એમજ રહે, તેમાં પ્રથમની કડીની અતિમાંથી આવીને આત્મા ઉત્પન્ન થાય, પછી આગળની કડીમાં જાય. પરંતુ આખી અતિ ફેરવાઈ ન જાય. છતાં એટલું કપૂલ છે કે:-એવી કડીઓ નજીક નજીકની હોય, તેમાં સમાનતા જણાય છે, અને એ સમાનતા પરથી કઈ કડી કોની નજીકની છે ? તે સમજી શકાય છે. તેમજ એ પણ સંભવિત છે કે:-કેટલીક અતિઓમાં દેશ-કાળના સંજોગોથી કેટલાક ફેરફારો પડી જતા હોય છે, બધી અતિઓમાં એમ

બનવું સંભવિત નથી. રોઝ કે ચમરીમાંથી ગાય, કે ગધેડામાંથી ઘોડાનું પરિવર્તન વિગેરે સંભવિત નથી. છતાં એ બધા પાસે પાસેની કડીની જાતિઓ તરીકે સંભવિત છે.

હાલના વૈજ્ઞાનિકોની ઉપરની વિચાર સરણિના મૂળમાં “આત્મા નિત્ય નથી અને સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.” એ માન્યતા મુખ્ય છે. પરંતુ કોઈ વૈજ્ઞાનિક આત્માને નિત્ય અને સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે સિદ્ધ કરી આપે, એટલે એ વિચારસરણિની આખી ઇમારતના ચૂરેચૂરા ઉડી જાય. એજ રીતે કોઈ જાત્યન્તરને બદલે જન્માન્તર સિદ્ધ કરે એટલે “ આત્મા જુદા જુદા પદાર્થોના મિશ્રણનો બનેલો પદાર્થ છે.” એ વાત હવામાં ઉડી જાય. સંતાનોમાં ઉતરતા સંસ્કારોના વારસાના ધીમા ફેરફારથી જાત્યન્તરની ઉત્પત્તિ ગણીએ તો, વ્યક્તિઓના જન્મ-મરણનું પરિણામ શું? જન્મ-મરણને લગતી કાર્ય કારણની સાંકળ વિચારતાં આત્માનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે.]

ક્રમસર કડીઓ-ભૂમિકાઓ પર ચડવાનો સામાન્ય નિયમ છે, તે હોવોજ જોઈએ. જો એ ન હોય તો વિકાસક્રમની આખી સરણિ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય. એટલા માટે પોતાના પણ આત્મા સાથે લાગતું વળગતું આ શાસ્ત્ર ખાસ જાણવું જોઈએ. ચાલુ જીવનમાં એ પ્રાણીઓ સાથે સંબંધમાં આવીને તેની પ્રત્યે કેમ વર્તવું? તેમજ ભૂતકાળમાં આમાંના કોઈ પણ પ્રાણીના પરિચયમાં પોતે કેવી રીતે આવેલો છે? અને હજુ ભવિષ્યમાં આમાંના કોઈપણ પ્રાણીના સંબંધમાં-એટલે કે મિત્રરૂપે શત્રુરૂપે પુરુષરૂપે કે સ્ત્રીરૂપે-પિતા માતા રૂપે કે કોઈ બીજી રીતે, કેવી રીતે આવવું પડશે? એ વિગેરે પ્રશ્નો જો કે આપણે બાજુએ રાખ્યા છે. પરંતુ તે રીતે પણ આપણને પ્રાણીશાસ્ત્રીના જ્ઞાન સાથે બહુ લાગતું વળગતું છે.

“ એક આત્માને જુદી-જુદી વિકાસ ભૂમિકા અને જુદી જુદી જીવન ક્રિયાવાળા શરીરોમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. ” એમ જો આપણે ચોક્કસ કપૂલ કરી લેતા હોઈએ, તો પછી આત્માને એક સરખો આકાર કાયમ ન રહે, તેમજ આત્મા દર વખતે નવો નવો ઉત્પન્ન થતો જાય, એમ પણ ન બને. આત્માને નિત્ય ન માનીએ, તો પૂર્વના વિકાસનો સંચય જમાં ન હોય, એવા નવા નવા ઉત્પન્ન થતા આત્મા માટે નવો વિકાસ કઈ ભૂમિકાપરથી શરૂ થાય ? પરિણામ એ આવે કે:-તેમાં નવા વિકાસની વાતજ ઉડી જાય.

માટે જુદા જુદા જન્મો ધારણ કરનાર, વિનાશિ શરીરના તત્ત્વો શિવાયનું, એક અખંડ-કાયમનું તત્ત્વ-એવુંજ કોઈ શરીરમાં આવે છે, અને તે પોતાના વિકાસ અને પતનની ભૂમિકા પ્રમાણે અમુક વખત રહીને પાછું બીજા પ્રયાણ કરે છે. આ અખંડ તત્ત્વને આપણે આત્મા શબ્દથી સંબોધીએ છીએ.

“આત્મા” નામનું તત્ત્વ શરીરમાં છે, છતાં શરીર કરતાં જુદું છે. અલ્પત્ત તે શરીર રચે છે, તેમાં રહે છે, જીવન ક્રિયા ચલાવે છે, પરંતુ તેમાંથી નીકળી આવ્યો જાય છે, ને શરીર અહીં પડ્યું રહે છે. પૂર્વે થયેલી વિકાસની ભૂમિકાઓ આત્માએ પોતાની પાસે સાચવી રાખી હોય છે-નવો સંચય પોતામાં ઉમેરી સંગ્રહી રાખે છે. વળી નવા વિકાસની તૈયારીઓ કરે છે. તે ખાતર કોઈ પણ જાતિમાં જન્મવું, એ તૈયારીઓ કરવાનો બાહ્ય પ્રયત્ન છે. આત્મા શરીર પ્રમાણે નાનો મોટો થાય છે, અને અનેક જન્મોની દીર્ઘ મુસાફરી કર્યા કરે છે.

આ વાત કેવળ શ્રદ્ધા ગમ્યજ છે, એમ ન માનશો, બુદ્ધિ ગમ્ય પણ છે. માત્ર આ વિષય તરફ જની બુદ્ધિ ન વધી હોય, તેને સમજવુંજરા મુશ્કેલ પડે છે. તે તે વિષયોની જાણાસા વૃત્તિ વગરનો

ક્રાઇપણ, અબળ, માણસ, પરમાણુ, ઈથર, પ્રકાશ, કે વિજ્ઞાની વિગેરે ને લગતા શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો બુદ્ધિમાં ન ઉતારી શકે, તેથી તે વસ્તુઓમાંના અસુક સત્યો બુદ્ધિ ગમ્ય નથી; એમ કેમ કહેવાય ?

૧૦.

અ ના દિ જ ગ ત્ અને અ ન ન્ત જ ન્મો.

આ રીતે પતન અને અતિપતન વિગેરે પતનની ભૂમિકાઓ, અને વિકાસ તથા અતિવિકાસ વિગેરે વિકાસની ભૂમિકાઓ વટાવતાં વટાવતાં પતનની અને વિકાસની છેલ્લી ભૂમિકા સુધી બુદ્ધિ જઈ પહોંચશે.

નિર્ણય એ આવશે કે:—આત્માની દરેકે દરેક શક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ, તે વિકાસની છેલ્લી હદ; તથા આત્માની દરેકે દરેક શક્તિને અત્યન્ત દબાવી દેવી, અથવા અત્યન્ત દબાયેલી સ્થિતિ—લગભગ જડ જવી સ્થિતિ—તે અત્યન્ત છેલ્લામાં છેલ્લું પતન; એ બંને ય હોવા જોઈએ.

લગભગ જડ જવી સ્થિતિ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે—ગમે તેટલું પતન છતાં “ આત્માનું અસ્તિત્વ કાયમ છે.” એટલી સાબિતી પુરતા પણ આત્મત્વના અત્યન્ત ખારીક અંશો તે વખતે કાયમ હોયજ છે. જે તેટલા પણ અંશો બાકી ન રહેતા હોય તો, આત્મા જ રહ્યો ન ગણાય, અને તે વખતે આત્માને જડજ કહેવો પડે. પરંતુ ક્રાઇપણ પદાર્થ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છોડીને તદ્દન બદલાઈ શકતો જ નથી. એટલે “ લગભગ ” અને “ જડ જવી સ્થિતિ ” શબ્દો વાપરેલા છે.

દા. ત. અત્યન્ત ધનધોર વદળાથી સૂર્ય ઠંકયા પછી દિવસ પણ લગભગ રાત્રી જેવો—અધકારમયાબની બંધ છે. છતાં તેમાં દિવસ

હોવાનાં ચિહ્નો માલૂમ પડેજ છે. એટલે દિવસ તે દિવસ છે, અને રાત્રિ તે રાત્રિજ છે, તેમ જડ તે જડ જ છે. અને આત્મા તે આત્મા જ છે. આત્માનું ગમે તેટલું પતન થાય, છતાં તે આત્મા મટીને તદ્દન જડ થઈ જતો નથી.

વિકાસની પરમોચ્ચ ક્ષાતિએ પહોંચ્યા પછી—છેલ્લામાં છેલ્લી હદ સુધી પહોંચ્યા પછી—આગળ વિકાસનો સંભવ નથી. સંપૂર્ણ વિકાસની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી આગળ વિકાસ વિષે વાત કરવામાં [વદતો વ્યાધાત] અજ્ઞાનતા છે. તેમજ ત્યાંથી પતન કે અતિપતન પણ સંભવિત નથી. જે એમ સંભવિત બનતું હોય તો વિકાસ કે પરમવિકાસ જવી કોઈ વસ્તુજ નથી રહેતી. પરંતુ અનુભવ સિદ્ધ એવો વિકાસ અને આપણીયે બુદ્ધિને આજ એવો પરમ વિકાસ જગતમાં સિદ્ધ વસ્તુ છે, એમ કબૂલ કરીને જ આ પ્રકરણોમાં આપણે પ્રવેશ કર્યો છે.

વળી એક સામાન્ય નિયમ એ પણ જણાય છે કે:—વિકાસનો અદ્ય પણ અંશ એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી, પ્રાયઃ ફરીથી તે જતો નથી. જે કે વચ્ચે વચ્ચે અત્યંત વિકાસો કે પતનો થાય છે ખરા, પરંતુ વિકાસોના મુખ્ય અંશો કાયમ રહે છે, અને છેવટે આત્મા વિકાસના છેલ્લા પગથિયા સુધી પહોંચી જાય છે.

વિકાસના દીર્ઘ માર્ગમાં પ્રયાણ કરવા નીકળેલો આત્મા પૂર્વે—તે તે વિકાસ કરતાં પહેલા—પતનની અને અતિપતનની દશામાં હોય જ, એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથીજ તો વિકાસની જરૂર પડે છે.

અતિપતન દશામાં વિકાસના અંશો ધણજ અદ્ય હોય છે, દરેક જાતનું ચૈતન્ય ધણજ અદ્ય વિકસિત હોય છે, અને તે સ્થિતિમાં તેને તદ્દન ટુંકા ટુંકા આયુષ્યવાળા ધણા [એક શ્વાસોચ્છવાસમાં સાડાસત્તર] જન્મો કરવા પડે છે. એ સ્થિતિમાં કુલ જન્મો

કેટલા કરવા પડતા હશે ? તેની ચોક્કસ સંખ્યા કહી શકશો ?

આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે:—અત્યંત પતન દશામાં, જ્યારે વિકાસ શક્તિ ધણી જ ઓછી હોય છે, ત્યારે થોડે થોડે વખતે જન્મે ધણા જ કરવા પડતા હોય છે, તે દશામાંથી સહેજ સહેજ વિકાસનો સંચય કરતાં કરતાં, હાલ જણાતી ગાયની સ્થિતિ રૂપ વિકાસ ભૂમિકા સુધી આવી પહોંચતા ગાયના આત્માને કેટલો વખત લાગ્યો હશે ? કેટલા જન્મે કરવા પડ્યા હશે ? તે અહીં વિચારવા જેવું છે.

વિચાર કરતાં સમજાય છે કે:—“ આ જગત્ અમુક કોઇ ચોક્કસ વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે.” એમ કોઇ કહી શકતું નથી. અલબત્ત, “ અમુક કોઇ પદાર્થોનું અમુક સર્જન અમુક વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે.” એમ કહી શકાય છે. પરંતુ અખિલ વિશ્વ જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ? તેનો અમુક ચોક્કસ વખત કોઇ કહી શકતું જ નથી. કેમકે—ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનનારાઓ પણ ઈશ્વરને અનાદિ—અનન્ત કહે છે, કે જ ઈશ્વર પણ અખિલ વિશ્વનો તો એક અંશ જ છે. તેથી પણ વિશ્વ અનાદિ અનંત જ કહેવું પડે છે.

કેટલાક “આ પૃથ્વી અને ગ્રહો સૂર્યમાંથી છુટા પડીને થયા ને પછી તેમાં ધીમે ધીમે પ્રાણિજ સર્જન ઉત્પન્ન થયું, ને ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતું ગયું.” એમ કહે છે, પણ સૂર્યનું શું ? ખીજ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ વિગેરેનું શું ? આમ અસંખ્ય તારાઓ અને અસંખ્ય સૂર્યોનું અસ્તિત્વ જ્યારથી થયું ? તેનો શો જવાબ ? પરિણામે તે સઘળું અનાદિનું કહેવું જ પડે છે, અને કહે છે.

અમુક વખતે અમુક સૂર્યમાંથી જુદો પડેલો ટુકડો તે પૃથ્વી, અને તેમાં પ્રાણિજ સૃષ્ટિ વિકસી, એમ જમ કહો છો, પહેલાં પણ અનાદિ કાળમાં કદી તેમજ ન બન્યું હોય, તેની શી ખાત્રી ? અને કહેશો કે “આવી પ્રાણિજ સૃષ્ટિવાળી પૃથ્વી આ વખતે જ

ઉત્પન્ન થઇ છે.”તો તેને લાયકના તત્ત્વો કુદરતમાં આ વખતે પહેલા વહેલા ક્યાંથી આવ્યા? કુદરતમાં એ જાતનાં તત્ત્વો કાયમ જ હોય, તો પૂર્વે પણ આવી જ પ્રાણિજ સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઇએ, અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થવી જ જોઇશે. કુદરતમાં એ તત્ત્વો ન જ હોય, તો નવા ઉત્પન્ન થાય નહીં. અને તેથી પ્રાણિજ સ્પષ્ટનો સંભવ કદી નજ સંભવે. પરંતુ તે તો આપણે નજરે જોઇએ છીએ.

હવે એ, પૂર્વે પણ કોઈને કોઈવાર એ પ્રમાણે બન્યું હોય, તો તે વખતની પ્રાણિજ સૃષ્ટિનું શું થયું? શું તેનો વિકાસ અમુક વખત સુધી મુલતવી રહ્યો? હાલની ચાલુ પ્રાણિજ સૃષ્ટિ એજ પૂર્વની પ્રાણિજ સૃષ્ટિના નવા જન્મો હોય, તો વચ્ચે વિકાસ અટકવાનું શું કારણ? એ નવા જન્મ સુધી બધી પ્રાણિજ સૃષ્ટિ ક્યાં રહેલી? આ બધા વિચિત્ર પ્રશ્નો થયા વિના નહીં રહે. જના જવાબો મુશ્કેલ છે.

તેથી પ્રાણિજ સૃષ્ટિ અનાદિની અને તેનો ક્રમિક વિકાસ પણ અનાદિથી થતો ચાલતો આવે છે. એ નિર્ણય ઉપર ગમે તેટલી ગડમથલને અંતે પણ આવ્યા વિના છુટકો જ નથી.

વળી બધા પ્રાણીઓ અમુક એકજ વખતે ઉત્પન્ન થયા હોય, તો તેનો વિકાસ પણ એક સરખોજ હોવો જોઇએ. અને એકી સાથેજ બધા મહાવિકાસને અંતે પહોંચે. તેથી આપણી નજરે દેખાતી આ વિવિધતા ન સંભવે. વિવિધતા પણ પ્રાણિજ સ્પષ્ટની અનાદિતા સિદ્ધ કરે છે.

આત્મા અનાદિ કાળથી વિકાસ કરતો કરતો ચાલ્યો આવે છે, એ હવે નક્કી થયું. છતાં ઘણા પ્રાણીઓ હજી વિકાસની છેલ્લી હદ સુધી નથી પહોંચી શક્યા, કેટલાક તો ઘણીજ પતન સ્થિતિમાં છે, અને કેટલાક મધ્યમ સ્થિતિમાં છે, કે જમાંના કેટલાક આપણી નજરે જણાય છે. તો પછી અનાદિ કાળની મહાપતન સ્થિતિમાં

પડ્યા રહેલા આત્માઓને કેટલા કાળ સુધી અગણિત નાના નાના જન્મો કરવા પડતા હશે ? અને ગાય સુધી પહોંચતામાં કેટલા જન્મો કરવા પડ્યા હશે ? એ મૂળ પ્રશ્ન પર આપણે આવી પહોંચ્યા.

જવાબમાં—“અનન્ત જન્મો કરવા પડ્યા હશે,” એમ કહેવુંજ પડશે. અનાદિકાળથી વિકાસ માર્ગમાં ચાલેલો પ્રત્યેક આત્મા પ્રત્યેક ક્ષણે કાંઈને કાંઈ વિકાસ પોતાની ચોગ્યતાના પ્રમાણમાં કર્યે બંધ છે, એ ખરું, છતાં ઘણા આત્માઓ હુજી વિકાસની છેલ્લી હદ સુધી પહોંચી શક્યા નથી, એ કે કોઈક તો પહોંચી શક્યા છે, છતાં મોટી સંખ્યા નથી પહોંચી, તે આપણે નજરે બેઠાં છીએ. તે ઉપરથી વિકાસનાં પ્રત્યેક પગથિયાં પર રહેલા અગણિત પ્રાણીઓનો, વિકાસ માર્ગ પર પ્રયાણ કરવાના લાંબા વખતનો, દરેક જન્મમાં સહેજ સહેજ થતા વિકાસનો, અનન્ત પ્રાણિજ સૃષ્ટિનો, લાંબાકાળે સિદ્ધ થાય એવા વિકાસમાર્ગનો, જગતના અનાદિપણાનો, અને એક આત્માના અનન્ત જન્મોનો પણ ખ્યાલ આવશે.

અહીં ઘણા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તેમ છે, ને તેના ઉત્તરો પણ ખરાખર બુદ્ધિગમ્ય કરી શકાય તેવા આપી શકાય તેમ છે. કારણ કે:—કેટલાક પદાર્થો પ્રયોગગમ્ય હોય છે, ને કેટલાક બુદ્ધિગમ્ય હોય છે. તેમાંનો આ વિષય આપણને તો બુદ્ધિગમ્ય વિષય છે. છતાં વિશેષ વિસ્તાર કરવો ઉચિત જણાતો નથી.

૧૧.

।વ કા સ ની પ્ર ય ત્ન સા ધ્ય તા.

ઉપરની બધી વિચારસરણિ બે વસ્તુ સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતી હોય, બુદ્ધિઆલ્પ થાય તેવી લાગતી હોય, તો આપણો આત્મા આટલી લાંબી મુસાફરી કરી—અનન્ત જન્મો કરી—કેટલી હદ સુધી દૂર આવી પહોંચ્યો છે ? તેનો ખ્યાલ કરો. એટલે હજી પણ

આગળ વિકાસના માર્ગમાં તેને કેટલી મુસાફરી લંબાવ્યે જવાની હશે ? તે પણ કંઈક સમજશે.

માર્ગમાં ચાલવાના ક્રમે કરીને અમુક હદ સુધી પહોંચેલો માણસ જમ એક ઠેકાણે ઉભો રહી ત્યાંથી પાછો પગ ન ઉપાડે, તો ચાલવાના ક્રમમાં પ્રયત્નશીલ હોય—ચાલવા ઈચ્છતો હોય, છતાં આગળ એક ડગલું પણ તે ચાલી ન શકે. પર્વત પરથી ગબડતો પત્થરનો ગોળો સ્વાભાવિક ક્રમે આવતાં નીચે—અમુક સ્થળે આવી પડવાનો હોય, છતાં જો વચ્ચે કાંઈપણ આડે આવી જાય, તો સાંજ અટકી જાય છે. અને જો આગળ ચાલવુંજ હોય—ગોળાને નીચે જવું જ હોય, તો વચ્ચેનું વિદ્ય ચોક્કસ દૂર કરવુંજ જોઈએ. એટલે અનુક્રમે સિદ્ધ થતી વસ્તુમાં પણ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા પડે છે, તે નક્કી થાય છે.

તેવીજ રીતે ક્રમિક વિકાસની ભૂમિકાઓ ચડતાં ચડતાં આપણે આટલી હદ સુધી જો કે આવી પહોંચ્યા છીએ, તોપણ “છેલ્લી હદ સુધી પહોંચવામાં કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન વિનાજ આપણે વિકાસ હવે પછી આગળ ચાલ્યાજ કરશે. ” એમ કેવળ માની લેવાનું નથી. કાંઈને કાંઈ પ્રયત્ન—પુરુષાર્થ ચાલુ હોય તો જ આગળ વધી શકાય છે.

જો કે પ્રયત્ન પણ કોઈ કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ નથી, પણ વિકાસક્રમની ભૂમિકાના ક્રમિક ચઢાણો ચડવાનો પુરુષાર્થ જ પ્રયત્નરૂપે ભાસે છે. પ્રયત્ન વિના એક પણ ભૂમિકા ચડી ન શકાય.

જમ ક્રમિક ચઢાણો ચડતાં ચડતાં અહીં સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ, તેમજ—સ્વાભાવિક રીતે જ આગળના ચઢાણો પણ ચડી જઈશું, તેમાં પ્રયત્નની શી જરૂર છે ?

એ પ્રશ્ન ખરાબર છે, પરંતુ આપણે ચઢાણો ચડતા આવ્યા છીએ, તેમાં પણ પ્રયત્ન નહોતો કરવો પડ્યો, એમ ક્યાં છે ? તે વખતે પણ પ્રયત્ન તો કરવો જ પડ્યો હોય છે.

પાણીનો પ્રવાહ જમ જમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ વચ્ચેની આડો દૂર થતી જાય છે, અને તે રીતે માર્ગ થતો જાય છે. વિકાસ માર્ગમાં સ્વાભાવિક પ્રયાણ અને તેને લીધે અટકાયતોનું દૂર થવું, એ ખન્ને એકજ પ્રયત્નના જુદા જુદા બે પરિણામો છે. વસ્તુતઃ પ્રયત્ન એકજ છે. એ જાતનો પ્રયત્ન પણ ખરી રીતે પાણીના પ્રવાહનો એક સ્વભાવ છે, છતાં આપણે તેને પાણી કરતાં જુદો ધ્યાનમાં લઈ શકીએ છીએ. તથા પ્રવાહની પહોળાઈ, લંબાઈ, વેગ અને ગતિ વિગેરેના સ્વરૂપ વિષે પણ જુદા જુદા સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકીએ છીએ.

ઢાઢ વાર પ્રયત્ન દેખાય છે, અને ઢાઈ વાર દેખાતો નથી. તે ઉપરથી સ્વાભાવિક વિકાસ, તથા પ્રયત્ન સાધ્ય વિકાસઃ એવા બે પ્રકાર પાડી શકીએ છીએ.

જ વિકાસમાં પ્રયત્ન ગુપ્ત હોય-બહાર ન જણાતો હોય, તેને સ્વાભાવિક વિકાસ; અને જમાં પ્રયત્ન બહાર જણાય-સાધન સામ-ગ્રીઓથી થતો દેખાય, તે વિકાસને કૃત્રિમ-પ્રયત્ન સાધ્ય-કહીશું. વાસ્તવિક રીતે બન્ને વિકાસો પ્રયત્ન સાધ્ય જ છે. અથવા બન્નેય વસ્તુની સ્વાભાવિક સ્થિતિઓ જ છે, છતાં વસ્તુના જુદા સ્વભાવ તરીકે ઓળખી શકીએ છીએ, અને સ્વાભાવિક તથા *કૃત્રિમ એવા ભેદો પાડી શકીએ છીએ.

વિકાસ તરફના પ્રયાણમાં પ્રયત્ન ભળતો ન જ હોય, તો વિકાસ અટકે, અને પતનમાં પડ્યા રહેવું પડે. પતનનું દબાણ વધતું જાય ને વિકાસમાંથી પાછા પડતા જવાય એવું પરિણામ આવે, અથવા પરિવર્તનનો નિયમ ખોટા પડે. વિકાસ તરફ જતો આત્મા પ્રયત્નથી પતન તરફ પણ ચાલ્યો જાય, અને પતન તરફ જતો પ્રયત્નથી વિકાસ તરફ પણ જઈ શકે. તેથી દરેક પરિવર્તનમાં જાણ્યે અજાણ્યે પ્રયત્ન ભાગ ભજવે જ છે.

સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી આગળ જવા માટે પ્રયત્ન તેમાં ભળેજ છે. તેમજ અમુક સ્થિતિ સુધી આવી પહોંચવામાં પણ પ્રયત્ન ભળેલોજ હોય છે. પ્રયત્નનું ભળવું એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. કોઈપણ કાર્યક્રમનો—પ્રયત્ન ભળવો, તદ્-યોગ્ય બીજા સંજોગો મળવા, એ વિગેરેનો સમુહ—સ્વાભાવિક ક્રમજ છે. એટલે તેમાં ગર્ભિત રીતે પ્રયત્ન આવી જાય છે.

પ્રયત્ન વિના ક્રમની સ્વાભાવિકતાજ અપૂર્ણ રહે છે. અહીં ધણું વિચારવા જવું છે. પરંતુ વિસ્તારભયથી એ વિચારહાસ મુક્તવી રાખીએ છીએ.

પાટા ઉપર ચાલતી ગાડી સ્વભાવિક રીતે દોડતી લાગે છે, અને સ્ટેશન પર ઉભી રહ્યા પછી ચાલે, ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક ચાલતી લાગે છે. પરંતુ તે જ્યારે પાટા ઉપર દોડે છે, ત્યારે તેને ચલાવવા તેની પાછળ પ્રયત્ન નહોતો એમ નથી. સ્ટેશન પરથી ચલાવતી વખતે થોડો વખત રોકેલો પ્રયત્ન માત્ર ફરી શરૂ કરવાનો હોય છે. અથવા વચ્ચેનું ગતિ રોકનાર વિદ્ય દૂર કરવાનું હોય છે, એટલે આપણને સ્ટેશન પરથી ચાલતી હોય છે ત્યારે “પ્રયત્નથી ગાડી ચાલી,” અને પાટા ઉપર દોડતી હોય છે, ત્યારે “સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે,” એમ લાગે છે. વસ્તુતઃ બંને વખતે પ્રયત્ન ભળેલો જ હોય છે. વચ્ચેનું વિદ્ય [બ્રેક] ઉપાડી લેવા છતાં ચલાવવામાં સહાયક યંત્રો ભાંગ્યા તુટ્યા હોય, કે દોડતાં વચ્ચે ભાંગી તુટી જાય, તો ગાડી ચાલતી નથી. કારણ કે પ્રયત્નના પ્રેરકો અટકી પડ્યા છે.

સારાંશ કે:—સ્વાભાવિક વિકાસ ક્રમમાં પણ પ્રયત્ન ભળેલો હોય છે, ત્યારે પ્રયત્ન સાધ્યવિકાસક્રમ પણ સ્વાભાવિકજ હોય છે. માત્ર એકમાં પ્રયત્ન આપણી નજરે મુખ્યપણે ભાસે છે, અને બીજામાં સ્વાભાવિક ક્રમ આપણને મુખ્યપણે ભાસે છે. તેથી આપણને એક સ્વાભાવિક, અને એક પ્રવૃત્તિસાધ્ય લાગે છે.

વચ્ચેના વિદ્વો દૂર થવા, સાધક સંજોગો મળવા, શક્તિનો સંચય થવો, ને આગળ વધવું; એ સર્વનો પ્રયત્નમાં સમાવેશ થાય છે, કે જે સ્વાભાવિક છે ને પ્રવૃત્તિસાધ્ય પણ છે, એમ બે પ્રકાર ભેદ અને અભેદ બુદ્ધિની અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં સમજાય છે. તેથી વિકાસને પ્રયત્નસાધ્ય-પુરુષાર્થસાધ્ય કરી શકાય છે, ને તેથી વિકાસ કરવા માટે પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે. એ નિર્ણય થાય છે.

૧૨.

આ તમા નું મ હા જી વ ન અને પે ટા જી વ ન :

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શક્યા કે:-પ્રત્યેક પ્રાણીના આત્માને ચાલુ જીવન, અને મહાજીવન-જે ભૂતકાળમાં હતું, ભવિષ્યમાં ચાલુ રહેશે અને વર્તમાનમાં ચાલુ છે-એમ બે જીવન છે. વર્તમાન ચાલુ જીવન મહાજીવનનું એક પેટાજીવન છે.

એ રીતે આપણું હાલનું જીવન અને દ્વિ કાળથી ચાલ્યા આવતા આપણા આત્માના મહાજીવનનું એક પેટાજીવન છે. મહાજીવનના વિકાસમાં પેટાજીવનના વિકાસો મદદગાર છે, પેટાજીવનના વિકાસોનો સરવાળો તે મહાજીવનનો વિકાસ. તેથી પેટાજીવનના વિકાસો કે જરૂરીઆતો એવી રીતે સિદ્ધ કરેલી હોવી જોઈએ કે, જે મહાજીવનના વિકાસને કે જરૂરીઆતોને શેકે નહીં, પરંતુ ઉલટાં તેમાં સહાયક થાય, પરિણામે તેમાં ભળી તેમાં વધારો કરે. કોઈપણ પેટા જીવનના વિકાસનો પ્રવાહ મહાજીવનમાં વિકાસના અશોનો ઉમેરો કરતો હોય, તે રીતે પેટાજીવન જીવવું જોઈએ.

મહાવિકાસને સાધક રીતે પેટાજીવન કદાચ કોઈથી ન જીવી શકાય, તેનો એટલો બધો વાંધો નથી. પરંતુ મહાવિકાસને શોધક થાય, તે રીતે પેટાજીવન તો ન જ જીવવું જોઈએ. મહાવિકાસના શોધક તરીકે પેટાજીવન જીવનાર કરતાં અશોધક રીતે જીવનારનો ઉચ્ચો દરજ્જો છે.

કારણકે તેમાં ચોક્કસ કાંઈક વધારે વિકાસ છે. વિકાસ સાધક રીતે જીવનારનો તેના ચે કરતાં ઉંચ્યો દરજ્જો છે, —તેમાં ધણો વધારે વિકાસ હોય છે. અને વિકાસની છેલ્લી હદ સુધી લગભગ પહોંચવાની સ્થિતિમાં જીવન ગાળનારમાં તેથીયે વધારે વિકાસનો સંચય હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીએ અને ખાસ કરીને સજ્ઞાન પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોએ મહાવિકાસને સાધક થવાય તે રીતે જ પોતાના દરેક પેટાજીવન જીવવાં જોઈએ.

આ અંતમાં તેનો ક્રમ ખતાવવાનો ખાસ ઉદ્દેશ છે.

જન્મથી મરણ પર્યંતના પેટા જીવનના વિકાસના વિગતવાર ક્રમો વિષે વિચાર કરીશું. તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યવહારજીવનને લગતી બીજી અનેક ખાખતો વિષે ખાસ તો લખવામાં નહીં આવે. કારણકે—તેને માટેના બીજા અનેક સાધનોથી જાણી લેવાની માનવોને ધણી સગવડ છે. છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે ખાસ ઉપયોગી પ્રસંગે તે વિષે પણ જણાવીશું તો પણ, આપણું ચાહુ પેટાજીવન વ્યાવહારિક જીવનની સાથે સાથે કેવી સારી રીતે જીવવાથી તે મહાજીવનમાં સાધક થાય? કેવી કેવી રીતે અખાધક ને અસાધક થાય? ને કેવી કેવી રીતે ખાધક થાય? તે વિચારો મુખ્યપણે આવશે.

જેને મહાજીવનના સંબંધમાં કશું જાણવું ન હોય, જેને તેની સાથે કશો સંબંધ ન હોય, તેમને આ પુસ્તક વાંચવાનો ખાસ આગ્રહ નથી. પરંતુ જમને મહાજીવન વિષેના વિકાસ માટે જાણાસા છે, તેમને આ પુસ્તકનું વાચન ચોક્કસ મદદ કરશે.

આ ઉપરથી, પેટાજીવન કચરી નાખવું, તેની પરવા ન કરવી, એ આશય બીલકુલ નથી. પરંતુ ઉલટું, મહાજીવન સાથે તેને સંવાદી બનાવીને રસમય ને આનંદમય કેમ બનાવવું? તે ખતાવવાનો જ ખાસ આશય છે. જે એ ખતાવવામાં ન આવે તો વિકાસનો

માર્ગજ શેકાઈ જાય. પેટાજીવન એવું સુસંગત હોયું જોઈએ કે જોનો મહાજીવન સાથે ખરાખર મેળ ખેસતો હોય, એ આદર્શ તરફ ખ્યાલ રાખીને પેટાજીવનની કેટલીક અવ્યવસ્થા ભલે એવી હોય કે જ અનિવાર્ય હોઈને—મહાજીવનને આધક ન થતી હોય—તેથી તે ચલાવી લેવી. એટલે ખરી રીતે તો તે અવ્યવસ્થા પણ મહાવ્યવસ્થાનું અંગ બનતી હોય ત્યાં સુધી વ્યવસ્થાજ ગણાય. અને વ્યવસ્થા પણ જો મહાવ્યવસ્થાને શેધક થતી હોય, તો તે વાસ્તવિક રીતે અવ્યવસ્થાજ ગણાય.

આ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે, આપણા ચાલુ પેટાજીવનમાં, પેટાજીવન અનેક રીતે જીવતાં છતાં મહાજીવન સાથેનો મેળ કેમ ચાલુ રાખી શકાય? તેની સાથે બંધ ખેસતું કેમ કરી શકાય? તે સમજાવવાનો આ અંતમાં આશય છે. અને એજ આ અંતનો મુખ્ય સળંગ વિષય છે.

ઉ પ સં હા ૨:

અનાદિ—અનન્ત આ વિશ્વ સદાકાળ [નિત્ય] વિદ્યમાન [સત્] છે. છતાં તે પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન શીલ છે, માટે જ તે જગત્ [વારં-વાર પરિવર્તનો તરફ અત્યન્ત નિરંતર જનારું] કહેવાય છે.

વિશ્વની ઘટનામાં ગોઠવાયેલા મુખ્ય મુખ્ય સકળ પદાર્થોનાં, તેના પેટા વિભાગોમાં—કે તેના પરિણામો રૂપ પદાર્થોમાં પ્રત્યેક ક્ષણે સદાકાળ પરિવર્તનો ચાલ્યા જ કરે છે, એટલે કે:—

પ્રત્યેક ક્ષણે આખા વિશ્વમાં અનંત પરિવર્તનો થાય છે. તેમજ પ્રત્યેક પદાર્થમાં ત્રણેય કાળે અનંત પરિવર્તનો થાય છે.

પર્યાયને બદલે પરિવર્તન શબ્દ, અને દ્રવ્યને બદલે પદાર્થ શબ્દ સામાન્ય વાચકોની સરળતા ખાતર વાપર્યાં છે.

પરિવર્તનો ખે જાતના હોય છે:—ઉત્પાદ અને વ્યય: એટલે કે ઉત્પત્તિ અને નાશ.

સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ઉત્પાદ અને વ્યય, તેથી મોટા ઉત્પાદ કે વ્યયને ઉત્પન્ન કરે છે. તે વળી, તેના કરતાં પણ મોટા ઉત્પાદ કે વ્યય ઉત્પન્ન કરે છે. તે તેના કરતાં પણ મોટા ઉત્પાદ કે વ્યય ઉત્પન્ન કરે છે. એમ પદાર્થની શક્તિ પ્રમાણેના અંતિમ મહાઉત્પાદ કે મહાવ્યય સુધી પરિણામ આવી શકે છે.

તેથી જ, અને સાધારણ સર્વ સામાન્ય વાયક વર્ગના બોધ માટે અહીં ઉત્પાદ તથા વ્યયને માટે વિકાસ અને પતન શબ્દો વાપરેલા છે.

નાના મોટા પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પાદ અને વ્યયો થયા જ કરે છે. તે જ રીતે પ્રાણી માત્રમાં અને તેમાં રહેલા દરેકે દરેક આત્મપદાર્થોમાં પણ ઉત્પાદ અને વ્યયો થયા જ કરે છે.

કયા પદાર્થના કયા સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ઉત્પાદો અને વ્યયો કયા ક્રમથી થાય છે? તે જ રીતે કયા ઉત્પાદ અને વ્યયના બીજા ઉત્પાદ કે વ્યય રૂપ પરિણામો કયા ક્રમથી, કાર્ય-કારણની કઇ સાંકળથી ઉત્પન્ન થાય છે? એ પૂરેપૂરું સમજવામાં જ આખા વિશ્વનું ત્રણેય કાળનું તત્ત્વજ્ઞાન પૂરું થાય છે. પદાર્થો અને તેના ઉત્પાદ વ્યયોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થયા પછી જગત્માં કાંઇ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું જ નથી.

પ્રાણીઓ અને તેમાં રહેલા આત્મદ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ અને વ્યય એટલે કે વિકાસ અને પતન કેમ થાય છે? તેનો ખ્યાલ આપી, અંતિમ મહાવિકાસ સુધી પહોંચનારું આત્માનું મહાજીવન, અને પેટા વિકાસો સાધનારા પેટાજીવનો વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

તે પ્રસંગે-પેટાજીવનોથી ઉત્પન્ન થતું વિકાસના અંશોના સં-ગ્રહ રૂપ આત્માનું મહાજીવન, અને તેથી આત્માની નિત્યતા તથા દરેક શરીરમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે ઉત્પત્તિ, પ્રાણિજ સૃષ્ટિની અનન્તતા, દરેક જન્મમાંથી પસાર થતાં થતાં, વિકાસના થોડા થોડા અંશોનો

સંચય, મહાવિકાસ ખાતર કરવી પડતી અગણિત જાતિઓ, અનન્ત જન્મો, વિકાસ માર્ગની દીર્ઘતા અને તેમાં લાંબી મહામુસાફરી, કોઈ પણ વિકાસમાં લાગુ રહેલા સ્વાભાવિક પ્રયત્નો, તથા સાધન સામગ્રીઓ મળવાથી ખ્યાલમાં લઈ શકાય તેવા—સ્વાભાવિક છતાં—કરેલા ગણાતા—પ્રયત્નો: વિગેરે હકીકતો સમજાવવામાં આવી છે.

મહા વિકાસના અતે પહોંચવાને જીવાતા પ્રત્યેક આત્માના અને આપણા મહાજીવનમાં, તે મહાવિકાસમાં સહાયક પેટાવિકાસો સાધનારા પેટાજીવનો વિરોધિ ન થતાં સહાયક કેવી રીતે થઈ શકે? તે જ ઘટના વિગતવાર સમજાવવાનો પ્રયત્ન આ ગ્રંથના સંઘળા ભાગોમાં જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવશે. આ ગ્રંથનો એજ મુખ્ય વિષય છે. તેથી આ પહેલા પ્રદેશને જીવન વિકાસ નામના આ આખા ગ્રંથનું મુખ્ય ખીજક કહેવાને વાંધા નથી.

પદાર્થો અને તેના ઉત્પાદ—વ્યય તત્ત્વો વિષે જ્ઞાની પુરુષોએ વિસ્તારથી જ વિચાર દર્શાવ્યા છે; એ તત્ત્વો ઉપરથી—જગત્ની કોઈ પણ ઘટના, કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિધિ નિષેધો: એટલે કે—આ દૃશ્ય—અદૃશ્ય જગત્, તથા ત્રણેય કાળમાં પ્રચારમાં આવતાં સર્વ વ્યવહારો ફલિત કરી સમજાવવામાં આવ્યા છે. તે સૂક્ષ્મ વિચારોના કરોડમાં ભાગનો વિચાર આ પ્રકરણમાં થઈ શક્યો નથી, એ ખાસ યાદ રાખવું.

છતાં—આ ગ્રંથમાં વર્ણવવામાં આવેલી કોઈ પણ હકીકત કલ્પનાના તરંગો માત્ર નથી, હવાઈ કિલ્લાઓ નથી, પરંતુ વિશ્વ ઘટના સાથે સંબંધ ધરાવતી સમૂલ સત્ય હકીકતો છે, સ્વાભાવિક છે, તાત્ત્વિક છે, અકૃત્રિમ છે, સહેતુક છે. એ જાતનો ખ્યાલ આ ગ્રંથના અભ્યાસીઓને આપવા જ કિંચિત્ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, તેટલાથી વાચક મહાશયો સંતોષ માનશે, એવી આશા છે.

प्रदेश र जेः
धर्मनी वास्तविक समजः

ધર્મ એટલે શું ?

પ્રથમ પ્રદેશના વિચાર વાતાવરણમાંથી પસાર થઇને ચાલ્યા આવતાં તમને ચોક્કસ ખ્યાલ આવ્યો હશે કે:—

આત્માના અવાન્તર નાના મોટા વિકાસોનો સરવાળો તે મહા-વિકાસ, અને તે મહાવિકાસની સંપૂર્ણતા—તેનું અન્તિમ પગથિયું, અન્તિમ સ્થિતિ, તે મોક્ષ. મોક્ષની આ ટુંકી વ્યાખ્યા ખાસ ધ્યાનમાં રાખશો.

મોક્ષના સ્વરૂપની વિગતોમાં ગમે તેટલા ભલે મતભેદો હોય:— કોઈ તેને સાધનાની છેલ્લી હદ કહે, કોઈ જ્ઞાનનું અન્તિમ પરિણામ કહે, પરંતુ “ આત્માનો સંપૂર્ણ વિકાસ, તે મોક્ષ: ” એ વ્યાખ્યામાં દરેક વ્યાખ્યાઓનો સમાવેશ થઇ જશે. તોપણ આપણે આ સ્થળે કશા મતભેદોની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

મોક્ષનો સાધક—મહાવિકાસ=તે મોક્ષમાર્ગ, મહામાર્ગ, શિષ્ટ-માર્ગ, સન્માર્ગ, કલ્યાણપથ, ઉત્તમાર્થ, પરમાર્થ, વિગેરે જને જ ઠીક લાગે તે પ્રમાણે યોગ્ય ઘટતું નામ આપી શકશે.

આ ઉપરથી એ પણ સમજી શકાય છે કે:—જગત્માં અને ખાસ કરીને આ ભારત દેશમાં—જને ધર્મ કહેવામાં આવે છે, તે જ આ મોક્ષનો સાધક—મહાવિકાસ—મહામાર્ગ—છે. ઉપરાંત,

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં મોક્ષ પણ ધર્મ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે આપણે તેને ધર્મના સાધ્ય તરીકે ઝોળખીએ છીએ. તેથી મોક્ષનું સાધન—મોક્ષનો માર્ગ—તે ધર્મ.

મોક્ષનો સાધક મહાવિકાસ જ મ ધર્મ છે, તેમજ મહાવિકાસના સાધક પેટા વિકાસો પણ ધર્મ છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ મહાવિકાસ અને પેટા વિકાસના સાધક—સહાયક, અને પરિણામોરૂપ જગત્ની કોઈ પણ વસ્તુ, કોઈ પણ સ્થળ, કોઈ પણ વિચાર-ભાવના કે મનો

વ્યાપાર, કોઈપણ વખત, કોઈપણ કાયિક કે વાચિક ક્રિયા, અનુ-
ષ્ઠાન, વિધિ-નિષેધ એ સર્વને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના જીવન પ્રવાહની દરેકે દરેક જરૂરીઆતો-
માંના સૂક્ષ્મમાંસૂક્ષ્મ વિકાસક તત્ત્વો-કે જે પરિણામે દૂર દૂર પણ
મહાવિકાસના સળંગ પ્રવાહમાં સંગમ પામતા હોય, તે સર્વ તત્ત્વોને
ધર્મ કહેવામાં વાંધો નથી.

વિકાસમાર્ગની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ અને પગથિઆઓ વિષે
વિચારી ગયા છીએ, એટલે કે:-વિકાસના ઘણા અંશો જમાં હોય,
તેવી એક સ્થિતિ; તેથી ઓછા તત્ત્વોવાળી ખીજ સ્થિતિ, તેથી
ઉતરતી ત્રીજ સ્થિતિ, એમ કરતાં કરતાં રહેજ પણ ધ્યાનમાં લઇ
શકાય, એવા વિકાસના અદ્યતતત્ત્વોનો સંચય જમાં હોય એવી ત-
દ્વન ઉતરતી સ્થિતિ; એવી જ રીતે ચડતી સ્થિતિઓ: આ દરેક
ભૂમિકાઓને પણ ધર્મ કહી શકાય છે.

વિકાસમાર્ગના નજીકના પ્રદેશ પર જણાતી હોય, અરે! વિકાસરૂ-
પજ ભાસતી હોય, છતાં પરિણામે મહાવિકાસ સાથે જનો ક્યાંય મેળ ન
હોય, એવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ-ગમે તેટલી સુંદર, આકર્ષક, અને આદર-
ણીય જણાતી હોય છતાં, તે પ્રવૃત્તિને ધર્મ ન કહેતાં અધર્મજ કહીશું.

દેશના કોઈએક ખુણામાં વસેલા, કે ગીચ જંગલમાં વસેલા કોઈ
નાના ગામડેથી નીકળતો રસ્તો ખીજ કોઈ ગામના, શહેરના, અને
છેવટે પાટલીપુત્રના રસ્તા સાથે જોડાઈ જતો હોય, ત્યારે તે
ગામડાની ભાગોળેથી નીકળતા પગદંડી જેવા રસ્તાને પણ પાટલી-
પુત્ર જવાનો રસ્તો કહેવાને જમ હરકત નથી, તેમજ પાટલીપુત્રના
રસ્તાની બાજુથી જ પસાર થઇને પાટલીપુત્રના રસ્તા સાથે ક્યાંય
પણ ન જોડાતા જુદીજ દિશામાં ચાલ્યા જતા ખીજ કોઈ રસ્તાને પાટ-
લીપુત્રનો રસ્તો નહીં કહી શકીએ, અને કદાચ પાટલિપુત્ર તરફ જ-

વાની ઈચ્છાથી તે રસ્તે ચાલવામાં આવે, તો પાટલીપુત્રને બદલે કદાચ હિમાલય પર્વતમાં કે સિંધુ નદી તરફ જઈ પહોંચાય.

સારાંશ કે:—મહાવિકાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી ઠાઠપણુ પ્રવૃત્તિ ધર્મ છે. પછી તે પ્રવૃત્તિ-ધરખાંધવાને લગતી હોય, ઈંદ્રિ-યોના વિષયો ભોગવવાને લગતી હોય, પૈસા ભેળવવાને લગતી હોય, રાજ્ય સંભાળવાને લગતી હોય, યુદ્ધને લગતી હોય, ખુનામરકીને લગતી હોય, નીતિશાસ્ત્રને લગતી હોય, અટપટી અટપટોને લગતી હોય, દાવ-પેચ અને લાંચ-રૂશવત વિષેની હોય, ધંધાને લગતી હોય, કે જ્ઞાનસંપાદનને લગતી હોય, વાદવિવાદ અને વાદ વઢવાડને લગતી હોય, યોગસાધનાને લગતી હોય કે ભોગ સાધનાને લગતી હોય, સ્ત્રીને લગતી હોય કે પુરુષને લગતી હોય, સંધિને લગતી હોય કે વિગ્રહને લગતી હોય, દેશને લગતી હોય કે પરદેશને લગતી હોય, સમા-જને લગતી હોય કે વ્યક્તિને લગતી હોય, કાયદા ખાંધવા, સુધારવા, કે રદ કરવાને લગતી હોય, ચોરીને લગતી હોય કે લૂંટને લગતી હોય, તત્ત્વજ્ઞાન વિષેની હોય કે વિજ્ઞાન વિષેની હોય, ખુશામતને લગતી હોય કે, અધિકાર અને સત્તાને લગતી હોય, ખાનપાન અને ગમનાગમનને લગતી હોય કે, સુવાળેસવા રૂપ હોય, વિકૃતિ કે નાશને લગતી હોય, જીવિતદાન કે હિંસાને લગતી હોય: પરંતુ તે સર્વ પ્રવૃત્તિ ધર્મ છે.

આમાંની ગણાવેલી ચોરી, લૂંટ વિગેરે હલકી લાગણીની પ્રવૃત્તિ એવી રીતે સકારણુ કરવી પડી હોય, કે જનું પરિણામ પરિણામે મહા-વિકાસ તરફ હોય, ત્યારે જ તેને ધર્મ કહી છે. તેવી જ રીતે, હંચી લા-ગણી જણાવતી પ્રવૃત્તિઓ પણ જ પ્રસંગે પરિણામે મહાવિકાસથી વિરુદ્ધ પરિણામ લાવનારી હોય, તે પ્રસંગે તેને અધર્મ કહેવામાં વાંધો નથી. આ તત્ત્વ ખરાખર સૂક્ષ્મદષ્ટિથી સમજવું.

દા૦ ત૦ ઉપર કહેલી તમામે તમામ પ્રવૃત્તિ કરનારી બે વ્યક્તિઓ હોય, બન્ને વ્યક્તિઓ ઉપરની કોઈ પણ એકજ ક્રિયા કરતી હોય, છતાં જની પ્રવૃત્તિનું વલણ પરિણામે અંતિમ વિકાસ તરફ હોય, તેની તે પ્રવૃત્તિ ન્યાયસર, કાયદેસર, પુણ્યપ્રવૃત્તિ, ધર્મપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે, અને બીજાની તેજ પ્રવૃત્તિ વિકાસ તરફ ન હોવાને કારણે તેથી વિરુદ્ધ કહેવાય છે.

સારાંશ કે—એકની એકજ પ્રવૃત્તિ પરિણામ ભેદ અને ઉદ્દેશભેદને લીધે ન્યાયી અને અન્યાયી એમ બન્ને રીતે ઠરી શકે છે. મહાવિકાસની અભિમુખ લડાઈ પણ જ્યારે ધર્મ ગણી શકાય છે. ત્યારે પતનને અભિમુખ સુલેહ—શાંતિ પણ અધર્મ્ય ગણી શકાય છે.

આ રીતે ધર્મ અને અધર્મની બહોળી વ્યાખ્યા કરવામાં કશો વાંધો નથી. વિકાસમાર્ગના આધકસાધનોના અભાવવાળા સાધકસાધનોનો સદ્ભાવ, તે નજીકમાં હોય, કે દૂર દૂર પરંપરાએ હોય, તે સર્વ ધર્મ. તે શિવાયના દરેક સાધનો અને પ્રવૃત્તિઓ એકંદરે કોઈ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ કે ભાવ, જે કાંઈ હોય, તે સર્વ અધર્મ.

તોપણ એ ખાસ સમજી રાખજો કે—દૂર દૂર સંબંધ ધરાવનાર કરતાં વિકાસ સાથે નજીક નજીક સંબંધ ધરાવનાર વિશેષ વિશેષ ધર્મ છે. અમારો આશય “ અધું સરખું ” એમ કહેવાનો નથી.

આ ઉપરથી બરાબર સમજી શકાશે કે—ભારતવર્ષમાં ધાર્મિક જીવન વિગેરે શબ્દોમાં વપરાતા ધર્મ શબ્દની આટલી બધી બહોળી અને વ્યાપક વ્યાખ્યા વપરાયેલી છે. ધર્મશબ્દનો ઘણે સ્થળે બહુજ છુટથી બહોળો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે

ભારતીય પ્રજાજીવનમાં પણ આચરણ રૂપે વણાઈ જઈને ખૂબ દૂર દૂર અને ઉંડે ઉંડે ફેલાઈ ગયેલા ધર્મની અસરો ઘણીજ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

એ જ રીતે, ધર્મની સાથેનો “સુધારો” શબ્દ, કે જ “ પ્રથમ-મહાદેવપણુ પ્રજાની ભૂળ સ્થિતિમાં ફેરફાર, અને ખરી-તે પ્રજામાં યુરોપની આધુનિક સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ:” એ અર્થમાં યોગ્યવેલો હોઈ, જમ બહોળા અર્થમાં વપરાઈ રહ્યો છે, ને હંડે હંડે પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, તેમજ ધર્મ શબ્દનો ખાહોળો અર્થ છે, અને ભારતમાં તો ખૂબ હંડે હંડે પોતાના ખાહોળા અર્થમાં વધરાઈ ગયેલો છે.

તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિના હૃદયના અમર્મ જ ધણા બાધરૂપે શંકાઓ થાય છે, ધણા ભાઈઓ ગુચવાય છે, ભુંઝાય છે, ને કેટલાક તો કંદારૂપિને તેના તરફ સ્પષ્ટ રૂપમાં અણગમો બહેર કરે છે, તથા કેટલાક તેથી આગળ વધીને તેની સામે સુધ્ધો વરોધ બહેર કરે છે. અને કહે છે કે:-

“ શું આ ? કેવું શાંડભણુ ? દરેકે દરેક બાબતમાં ધર્મ, ધર્મ ! ધર્મ તે કેવી વસ્તુ છે કે જ્યાં જુઓ ત્યાં એજ ને એજ ? ”

બરાબર છે. ઉપર ઉપરથી બેનારને, અત્યંતદર્શીને, વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વિના એમ લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. તેથી ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી, કારણકે વસ્તુતઃ એમ નથી. સત્ય બીજું જ છે. તેઓને એવો ભ્રાસ થાય છે, તેના કારણે પણ જુદાં જ છે. એમાં તેઓનો એ ભ્રાસ વાંક નથી. અજ્ઞાનથી ભળતીજ સમજણો તરફ દોરવાઈ જવાનું એ પરિણામ છે. છતાં શાંતિથી ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સાધક તત્વોનો પરિશ્રમપૂર્વક સાચી દિશાએ અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તદ્દન સરળતાથી દરેકે દરેક સત્ય સમજી શકાય તેમ છે. અસ્તુ.

ધર્મશબ્દની આટલી વ્યાપકતા સમજ્યા પછી આપણે ઢુંકામાં ઢુંકા એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે:-

વિકાસ-પ્રગતિ પોષક જે કાંઈ, તે સર્વ ધર્મ, અને વિકાસરોધક-પતનસાધક જે કાંઈ, તે સર્વ અધર્મ.

આ વ્યાખ્યા સમજ્યા પછી વસ્તુતત્ત્વે ધર્મ એટલે શું ? તે પરાપર સમજશે, ને આશ્ચર્ય, મુંઝવણ, કંટાળો કે વિરોધ ઉડી જશે, ખોટા ખ્યાલો અને ગેરસમજણો સ્વયં નાખૂદ થશે.

ધર્મની આ વ્યાખ્યા સમજ્યા પછી પણ એક જ જાતની પ્રવૃત્તિ કરનારી બે વ્યક્તિઓ હોય, અને તે બન્નેનું પરિણામ જુદું જુદું હોય, છતાં આમાંની કઈ પ્રવૃત્તિને ધર્મ કહેવી, અને કઈને અધર્મ કહેવી ? તેનો નિર્ણય પરિણામ જણાયા પહેલાં સામાન્ય બુદ્ધિથી ધણેજ મુશ્કેલ છે. આ મુશ્કેલીને લીધે આ અને બીજી ધણી ભારતીય પ્રવૃત્તિઓ અને તત્ત્વો વિષે વિદેશી અને તેઓના અનુયાયિ આ દેશના ધણા દેશી વિદ્વાનોએ ગેરસમજથી ભારતવર્ષના વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને ધણી રીતે પ્રામાણિકપણે પણ અન્યાય પહોંચાડ્યો છે. તેા પણ સંસ્કૃતિના ધર્મ વિષે જ્ઞાન મેળવવાથી એ ભેદ સહેલાઈથી કળી લેવાય છે, ને સમજવી શકાય તેવો છે.

અધિકારમય જીવન-પાપ :

નાના મોટા અવાંતર પતનોનો સરવાળો તે મહાપતન, મહાપતન તે જીવનની અત્યન્ત નિકૃષ્ટ અવસ્થા, અધિકારમય જીવન.

પતન એટલેજ પાપ, અધર્મ. મહાપતન તે મહાપાપ, મોટામાં મોટો અધર્મ. તે પણ જગતમાં છે, એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથીજ.

પાપપુણ્યનું દ્વન્દ્વ.

વિકાસ એટલે ધર્મ, અને પતન એટલે અધર્મ-પાપ. એ બેનું દ્વન્દ્વ-એડકું જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ ન કબૂલીએ, તેા જગતના તમામ વ્યવહારો ઘટેજ નહીં, એટલુજ નહીં પણ જગતનું અસ્તિત્વ આપણને જ રીતે ભાસે છે, તે રીતે અસ્તિત્વજ નહોય. સર્વ સાધનો, સર્વ સાધનાઓ અને સારાં કે ખોટાં ગણાતા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય.

પ્રાણીઓના જીવનમાં જ્યારે પતન રૂપ પરિવર્તન ચાલતું ન હોય ત્યારે વિકાસ રૂપ પરિવર્તન હોય છે. અને જ્યારે વિકાસ રૂપ પરિવર્તન ચાલતું ન હોય ત્યારે પતન રૂપ ચાલતું હોય છે. એ બે શિવાય ત્રીજી અવસ્થા સંભવતી હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.

અર્થાત્ ધર્મ રૂપ અને અધર્મ રૂપઃ એમ બેજ પરિસ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ સત્ય છે.

૨

ધર્મ શબ્દના જુદા જુદા ઉપયોગો, તેમાં આ પ્રકારના આધ્યાત્મિક જીવનતરીકે મુખ્ય ઉપયોગ:

૧. ધર્મઃ એટલે વસ્તુનો-પદાર્થનો સ્વભાવ, ગુણ, સ્વરૂપ, વિગેરે.
જન્મકે:-અગ્નિનો બાળવાનો ધર્મ, એટલે બાળવાનો સ્વભાવ છે. પક્ષિઓ ઉડુચન ધર્મી-એટલે ઉડવાના સ્વભાવવાળા કહેવાય છે.
૨. ધર્મઃ એટલે ધારણ કરનાર, ધૃ [ધારણ કરવું] ધાતુ ઉપરથી ધર્મ શબ્દ બનેલો છે. ગયા પ્રકરણમાં વિચારી ગયા તે પ્રમાણે આત્માને વિકાસ તરફ લઈ જાય, અથવા વિકાસ-માર્ગમાં ધારી રાખે, ટકાવી રાખે, પતન તરફ જવા ન દે, તે ધર્મ.
૩. ધર્મઃ એટલે કર્તવ્ય-ફરજ. “ગુરુ ગમે તેમ કરે પણ શિષ્યનો ધર્મ-શિષ્યતું કર્તવ્ય-તેની સ્વાધીનતા સ્વીકારવાનો છે.”
૪. ધર્મઃ એટલે કટોકટિને પ્રસંગે પ્રાપ્તકર્તવ્ય: “આ વખતે તમારા અન્યાયી પુત્રને પણ શિક્ષા કરવાનો ન્યાયાધીશ તરીકે તમારો ધર્મ છે.”

૫. ધર્મ: એટલે નિયત થયેલું કે પોતાને ભાગે આવેલું સામાજિક કામ ખજવવું. “ મેલું ઉપાડવાનો ભાંગી તરીકે મારો ધર્મ છે ” એવે “ સંકટ સમયે ક્ષત્રિય તરીકે માથું આપવાનો મારો ધર્મ છે. ”
૬. ધર્મ: એટલે નીસિમય જીવન. “ તે પોતાના વ્યાપારી તરીકેના ધર્મોને ખરાબર અનુસરે છે. ”
૭. ધર્મ: એટલે સમાન જીવન જીવવાનો નિશ્ચય, “ તે તેની સધર્મ-ચારિણી છે. ”
૮. ધર્મ: એટલે કાયદા પ્રમાણે બંધારણસરનું જીવન: “ ગમે તેમ હોય, પરંતુ કાયદાથી વિરુદ્ધ અમારાથી બની શકશે નહીં. ” અથવા “ અમારી નાતનો અમુક ઠરાવ હવે આ પ્રમાણે છે. ” માટે “ તેને વળગી રહેવું અને તેનો અમલ કરવો એ અમારો ધર્મ છે, તેના ગુણદોષનો વિચાર કરવાનો ધર્મ અમારા આગેવાનોનો છે, પરંતુ અમારો ધર્મ હવે તેનું આચરણ કરવાનો છે. ”
૯. ધર્મ: એટલે જુદા જુદા ધંધાની મર્યાદાઓ, અથવા ખરા લોકલ-લ્યાણ પોષક જુદી જુદી સંસ્થાઓ પ્રત્યેની જે જે વખતે જે જે જાતની ફરજો વધી થઈ હોય, કે પ્રસંગે ઉપસ્થિત થઈ હોય, તે તે પ્રમાણે વર્તવાના અર્થમાં પણ ધર્મ શબ્દ વપરાય છે. “ અમારા રાજ્યે ચારને બદલે છ રૂપિયા કર સકારણ કર્યો છે, તેથી હવે તે પ્રમાણે ભરવાનો અમારો ધર્મ છે. ”
૧૦. ધર્મ: એટલે જુદા જુદા શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી નિયત થયેલા સિદ્ધાંતો-ને પણ “ ધર્મ ” શબ્દ લાગુ કરવામાં આવે છે. “ અજીવું ભોજન ન કરવું. ” એ આરોગ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કર્તવ્ય ધર્મ છે—એટલે કે શરીરધર્મ છે. “ કાટખૂણાના ઉપયોગ

વિના સુતારી કામ ન કરવું.” એ શિલ્પશાસ્ત્ર મિથત સિ-
દ્ધાંતરૂપ ધર્મ છે, અને શિલ્પશાસ્ત્રીઓને તેને અનુસરી
વર્તવાનો ધર્મ છે. તેજ રીતે સભ્યનીતિ-ધનુર્વેદ વિગેરે
વિષે પણ સમજવું.

૧૧. ધર્મ: એટલે મહાવિકાસના અંત સુધી પહોંચાડનાર મહાવિ-
કાસ, તેના પેટાવિકાસો, તેમાં મદદગાર નાના ઘોટા સાધનો,
શુભ્ય પણે સામાન્ય આધ્યાત્મિક જીવન, અને તેમાંથી અમુક
ખાસ પ્રકારનું આધ્યાત્મિક જીવન, તથા તેની સાથે સંવાદી
કેઈ પણ જીવન-આર્થિક, સાંભાજિક, નૈતિક, શારીરિક,
ધાર્મિક, વિગેરે વિગેરે-તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી
વસ્તુઓ, ભાવનાઓ વિગેરે, તથા તેના કારણો અને પરિ-
ણામો, એ વિગેરેને પણ ધર્મ શબ્દ લાગુ કરી શકાય છે.

૧૨. ધર્મ: એટલે તે તે જીવનની સંસ્થાઓ અને ખાસ કરીને
આધ્યાત્મિક જીવનનું ધારણુ ખોષણુ અને સંવર્ધન કરનારી
સંસ્થાઓ, સંપ્રદાયો વિગેરે પણ ધર્મ કહેવાય છે.

૧૩. ધર્મ: એટલે હાથ ધરેલું કોઈ પણ કામ કે પ્રતિજ્ઞા પાર પાડ-
વાની પૂરેપૂરી વૃત્તિને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

૧૪. ધર્મ: એટલે તે તે ધર્મ સંસ્થાઓએ ઠરાવેલા વિધિ અને નિ-
ષેધને અનુસરતા અનુષ્ઠાનો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રમાણે
વર્તવું, તેને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

આ અને આ શિવાય બીજા ઘણા પ્રસંગોમાં ધર્મ શબ્દનો
ઉપયોગ થાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રસંગોમાં વપરાતા ધર્મ શબ્દના
અર્થમાં પરસ્પર ઘણું મળતા પણું હોવાનો સંભવ છે. એટલે કે કેટલીક
આખ્યાઓનો અંદર અંદર સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે. તેમજ, આથી
પણ વિશેષ પૃથક્કરણ કરીને ઘણા પ્રકારે બતાવી શકાય તેમ છે.

પ્રાણીઓના અનેક પ્રકારના જીવન કરતાં આધ્યાત્મિક જીવન શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે સર્વ જીવનોનું કેન્દ્ર છે, વિકાસમાર્ગની અંત્યન્ત નજીક હોવાથી, તેનું ખાસ સાધક છે, તે ઉત્તમ છે, કિંમતી છે, સર્વોપરિ છે, ખાસ ઉપયોગી છે, સર્વત્ર મદદગાર છે, રહસ્યભૂત છે, માટે શ્રેષ્ઠ છે. અને તે આ રીતે:—

પ્રાણી માત્રની પહેલી જરૂરીઆત આહાર છે. આહાર મળ્યો એટલે પહેલી જરૂરીઆત પૂરી થાય છે. પછી ટાઢ, તડકો, વરસાદ, શત્રુ કે હિસક પ્રાણીઓથી બચવા માટે, તેમજ આરામ માટે યોગ્ય સ્થાનની તેને જરૂર પડે છે. તેથી આગળ વધીને માનવજાત શરીરની રક્ષા, મર્યાદાની રક્ષા, શોભા-સભ્યતા અને આનંદ ખાતર કપડાં પહેરે છે. કામવાસનાની પૂર્તિ અને દરેક ઈન્દ્રિયોની વિષય-ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા દરેક પ્રાણીની જમજ માનવ પણ દોરાય છે; જો કે-તેણે તેનો ઉપયોગ સંસ્કારી રીતે કરવાની ગોઠવણો કરી છે, એટલો ખીજ પ્રાણીઓ કરતાં ફેર છે.

ઉપરની ખાસ જરૂરીઆતો રીતસર પૂરી પડે માટે માનવોને સમાજ બાંધવા-શહેરો અને ગામડાં વસાવવા, રાજ્ય વિગેરે જીદી જીદી સંસ્થાઓ ગોઠવવી, દરેક સગવડો સારી મળે માટે મહેનત મજૂરી કરવી, એ વિગેરે સાધનોની ગોઠવણુ કરવી પડે છે. ત્યાં નાણાની જરૂરીઆત ઉભી થાય છે. નાણું મેળવવા ધંધાઓની ગોઠવણુ અને વ્યવસ્થા ઉભાં કરવાં પડે છે.

મુખ્ય તો માનવોને ખાવા અને રહેઠાણુ માટે પૈસાની જરૂર ઉભી થાય છે, ને તેમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ બધા પૈસા તેમાંજ ખર્ચાતા નથી. કારણુકે-તે સામાજિક જીવન, રાજકીય જીવન, મોજશોખ વગેરે માટે થોડા થોડા પૈસા ખચાવે છે, અને પ્રસંગ આવ્યે જ તેમાં ખર્ચ કરે છે, તેમાંયે ખર્ચ રોજ કરતા નથી. કારણુકે ખર્ચ કરવાની જરૂરજ પ્રસંગે પડે છે. છતાં ખચાવ પહેલેથી કરવો પડે છે, એ મુદ્દો ખ્યાલમાં રાખશો.

તેથી આગળ વધીને, માણસજાત બીજા પ્રાણીઓ કરતાં વધારે સંસ્કારી છે, એટલે વધારે સંસ્કારી થવા નૈતિક જીવન જીવે છે. તેમાં પણ તેને પૈસાનો ખર્ચ કરવો પડે છે. પરંતુ રોજની જરૂરીઆતો કરતાં વિરલ પ્રસંગે જ. તે ઉપરાંત, જમ જમ નીતિમાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની સુરચિ વધારે જાગતી જાય છે, તેમ તેમ કળા અને સભ્ય મોજશોખમાં પણ કાંઈ કાંઈ વાર દોરાય છે, ને તેમાં પણ પૈસા ખર્ચે છે. આમ મુખ્ય જરૂરયાત માટેજ મેળવવા પડેલા પૈસાને બીજા ઘણા ઉપયોગમાં લેવા સંગ્રહ રાખવો પડે છે. સંગ્રહ પણ ખાસ કિંમતીમાં કિંમતી ચીજોનો કરે છે. પૈસા-ટકા, માલ-મિલકત, સ્થાવર મિલકત, દર-દાગીના, અને છેવટે ઝવેરાતનો સંગ્રહ કરે છે. દરેકને ખરાબર સાચવી રાખે છે. મુશ્કેલી અને જરૂરઆતને પ્રસંગે પૈસાથી ચાલે તો રૂપિયો ધરમાંથી ન કાઢે. રૂપિયાથી ચાલે તો સોનું ન કાઢે, એ રીતે ઝવેરાત તો ત્યારેજ કાઢે, કે જ્યારે બીજો કાંઈ ઉપાય ન હોય, ત્યાંસુધી તેને સંગ્રહી રાખે છે.

પ્રશ્ન થશે કે—માણસજાત ખાધને બેસી રહેતી હોય તો શું ખોટું? નૈતિક જીવન અને કળાનો લાભ લેવા જતાં આટલી બધી ઉપાધિ વહોરવી પડી કે ?

અરે ભાઈ! કુદરતજ એ જાતની છે. તેમાં કાંઈનું કાંઈ પણ ચાલી શકે તેમ નથી. માનવ પોતાનું માનસ મેળવે છે તો કુદરત પાસેથી જ ને? તે પણ દરેકનું સરખું નથી હોતું. કાંઈના માનસનું અંધારણ કેવું અને કાંઈનું કેવું હોય છે. તેથી તેની હર તરેહની મનોવૃત્તિને અવકાશ આપવો પડે છે, અથવા તે પોતાની મેળેજ પોતાનું ઈષ્ટ શોધી લે છે. એટલે પૃથ્વીને ગમે તેટલી રીતે નિર્ધન કરી નાંખી હોય, તોપણ તે પાછી એમને એમજ એક નહીં તો બીજા સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ જાય છે. નીતિશાસ્ત્રોએ કે વ્યવહારશાસ્ત્રોએ એ ઘટના કરી નથી,

પણ કુદરતે એ જાતની વસ્તુ સ્થિતિ મૂકી છે, તેમાંથી એ પરિ-
સ્થિતિઓ જન્મી છે, અને પછી તેમાંથી શક્તિ ઉભા થયા છે. અસ્તુ.

નૈતિક જીવનમાં આગળ વધ્યા પછી કેટલાક માનવોને શક્તિ,
આરામ, માનસિક સંતોષ વિગેરે તત્ત્વોની જરૂર પડે છે. દુઃખ
કે કષ્ટને વખતે પૂરા આશ્વાસનની જરૂર પડે છે, કે જે આશ્વાસન
સગાં-સંબંધી, ભાઈ-ભાંડુ, ધાન્યમા ડોહારો, ધનમા ભંડારો, પરિ-
જન-પરિવાર, સ્નેહી-ભાઈયા, રાજા કે દિવાન, ધર-ખાર, કપડાંલત્તા, જૂ-
દાગીના, ઝવેરાત કે નૈતિક ઉપદેશ પણ ન આપી શકે, સૌ નકામા
જવા થઈ પડે, ડોહાથી તેને સંતોષ ન ઉપજે; અથવા કારણ સંભોગે
બંધનો નાશ થયો હોય, ત્યારે કેવળ આધ્યાત્મિક જીવન માનવ
પ્રાણીને સંતોષ આપી શકે છે. અરે ! પશુઓને પણ એજ આશ્વાસન
આપી દિલના ધા રહાવે છે.

એવા કેટલાક માણસો માટે અને માનવસમૂહને ખાસ પ્રસંગે
ચોક્કસ ઉપયોગી થાય, માટે જ જગત્માં આધ્યાત્મિક શોધોની જરૂર
છે. તેમજ માનવની આધ્યાત્મિક જરૂરીઆતો પુરી પાડનારી સંસ્થા-
ઓની પણ એટલીજ જરૂરીઆત તેમાંથી ઉભી થાય છે. પૈસા મેળવવા
સુખ સગવડોપર સંયમ કેળવવો પડે છે, અને નૈતિક તથા આ-
ધ્યાત્મિક જીવન જીવવા પૈસા ઉપર સંયમ મેળવવો પડે છે. એમ
બંધું કરીને કેટલાક માનવો પોતાનું ધારણ, ધોષણ, અને ઉત્તમ
ગુણોની ખીલવટ કરે છે, એ ખીલવટમાં આધ્યાત્મિક શોધો
ઉપયોગી છે.

જમ હીરા, માણેક, પત્તા, મોતી વિગેરે ઝવેરાતની માણસને રોજ
જરૂર પડતી નથી, ખાનપાનમાં, શરીરરક્ષા કે લાજ આપજ ઢાંકવા
કે રહેવામાં તેનો ઉપયોગ નથી. ઘી, તેલ, ગોળ, ખાંડ, અનાજ વિગેરે
ખરીદવામાં પણ સીધી રીતે ઉપયોગમાં આવી શકતા નથી, છતાં
તેની કાઠક પ્રસંગે તો ખાસ જરૂર પડેજ છે, એમ સમજીને, દીર્ઘ

દૃષ્ટિ રાખી, માણસ તેનો સંગ્રહ કરે છે, સંચય કરે છે, રક્ષણ કરે છે, અને તેની સંભાળને માટે રોજ વ્યસાધારણ કાળજી ધરાવે છે.

તેવીજ રીતે, કાર્થજ પ્રસંગે, જે વ્યક્તિઓને, આ આધ્યાત્મિક જીવનની જરૂર પડે છે, તેણે પહેલેથીજ જે તે ન મેળવ્યું હોય, ન જાળવ્યું હોય, તે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે શી રીતે મળી શકે ?

માટે તેનો સંગ્રહ, અને સંચય વિગેરે પહેલેથીજ કરવો જોઈએ, અને સત્તાની માફક તેની સંભાળ હમ્મેશ રાખવી જોઈએ. આ રીતે હમ્મેશ ઉપયોગી ન છતાં ઝંખરાત કે જે સર્વ અર્થ શ્રેષ્ઠ છે, તેનો સંગ્રહ પહેલેથી કરવો પડે છે, તેમજ આધ્યાત્મિક જીવન સર્વ જીવન શ્રેષ્ઠ છે. અને તેનો સંગ્રહ દરેક પહેલેથીજ કરવો જોઈએ.

તેથી ધર્મ શબ્દ જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે, છતાં સામાન્ય આધ્યાત્મિક જીવન, વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક જીવન અને તે જીવનની સગવડો પુરી પાડનારી સંસ્થાઓ—ને ખાસ કરીને ધર્મ શબ્દ લાગુ કરવામાં આવેલો છે, એટલે કે ધર્મ શબ્દનો ખાસ અને પ્રસિદ્ધ એજ અર્થ છે. સામાન્ય જનસમાજ ધર્મને તે અર્થમાં વધારે સમજે છે.

છતાં, વિશાળ અર્થની અપેક્ષાએ આધ્યાત્મિક જીવનમાં અને તેની સંસ્થાઓમાં ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર પ્રતીક જવોજ છે. ઉપલક્ષણથી, આધ્યાત્મિક જીવન અને તેની સંસ્થાઓને પોષક કોઈ પણ જીવન સાથે ધર્મ શબ્દ સંબંધ ધરાવે છે. કારણકે સર્વ જીવનોના સમુહની એવી જાતની ગોઠવણની વચ્ચે આધ્યાત્મિક જીવનને પ્રધાન અને કેન્દ્ર તરીકે ગોઠવ્યું છે, કે જે બધાને ધર્મ કહી શકાય, અને બધા ધર્મ છે; છતાં મુખ્ય પણે અને જલ્દી ધ્યાનમાં આવે, એ દૃષ્ટિથીજ આધ્યાત્મિક જીવન અને તેની સંસ્થાઓ ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

મોક્ષસાધક મહાવિકાસ કે જ્ઞેનું નામ ધર્મ રાખવામાં આવ્યું છે, તે મુખ્ય પણે આધ્યાત્મિક જીવન, અમુક પ્રકારનું વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક જીવન છે, અને તેની સંસ્થાઓ પણ ધર્મ છે, કારણ કે—ધર્મને અમલમાં લાવવાની એ વ્યવહાર યોજનાઓ છે. જ્ઞાનશક્તિથી થયેલી માનવની તે એક કલ્યાણકર અદ્ભુત શોધ છે.

દરેક પ્રાણીઓ કરતાં માનવ પ્રાણીમાં વિકાસના તત્ત્વો વધારે જોવામાં આવે છે, છતાં માનવોમાં પણ અનેક જાતના, જંગલી જીવન, સંસ્કારી જીવન, સમાજ જીવન, બૌદ્ધિક જીવન, નૈતિક જીવન, શારીરિક જીવન, આધ્યાત્મિક જીવન વિગેરે જુદા જુદા જીવન જીવનારા જુદા જુદા માનવસમૂહો છે, અને તેના પણ અનેક જાતના દરજ્જા પડી જાય છે. તે સૌમાં આધ્યાત્મિક જીવન જીવનારા વર્ગ સૌથી આગળ—ઉચ્ચે દરજ્જા છે, તે વર્ગમાં પણ જ્યો મોખરે રહેલા હોય, તેઓ તો જગતના સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવો છે. તેથી આપણે જન્મ ખીજ સંસ્કારી જીવનોને ધર્મ કહીએ છીએ, તેના કરતાં આધ્યાત્મિક જીવનને ખાસ કરીને ધર્મ કહીશું.

આ અંતમાં ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ ખાસ કરીને એ અર્થમાં જ વધારે કરેલો છે.

જેને વિકાસમાર્ગમાં આગળ વધવું હોય, તેમણે જન્મ અને તેમ આધ્યાત્મિક જીવન જીવવું જોઈએ. જો કે એ જીવન જીવવાની ઈચ્છા ત્યારે જ જાગે છે, અને સગવડો પણ ત્યારે જ મળે છે કે, વિકાસ પામતો પામતો આત્મા અમુક હદ સુધી આવેલો હોવો જોઈએ. તો જ એ જીવન જીવવાની સગવડ મળે છે, આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન—અભેદ દૃષ્ટિથી વિચારતાં વિકાસક્રમનું સ્વાભાવિક અંગ છે. અને ભેદદૃષ્ટિથી વિચારતાં આધ્યાત્મિક જીવન પ્રયત્ન-

સાધ્ય વસ્તુ છે. પ્રયત્ન એટલે સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રાપ્ત થયેલા આધ્યાત્મિક જીવનના સાધકસંજ્ઞેગો મળવા, તેને વળગી રહેવું, બાધ કરનારા સંજ્ઞેગો દૂર હઠાવવા, અને વચ્ચે વિઘ્ન કરવા ન આવે એવી સાવચેતી રાખતા જવી, તથા મહાવિકાસ તરફ જવાને સદા જાગૃત્ રહ્યા કરવું. આ વિષે વિકાસવિચારણાના ૧૧ મા પ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે.

ધર્મો એટલે ધર્મસંસ્થાઓનું એજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે કે પ્રાણીઓને આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાની સગવડ પુરી પાડવી. અને એટલાજ માટે જગત્માં ધર્મોની જરૂર છે.

જેના વિના કોઈ પણ માનવ કે પ્રાણીઓને ઓચ્છવત્તે અંશે ચાલી શકે તેમ નથીજ. કોઈને કોઈ વખતે આધ્યાત્મિક જીવનની કોટિ પર આવવુંજ પડ્યું હશે, આવવું પડ્યું છે, અને આવવું પડશે. કારણકે—વિકાસ વિના ચાલે તેમ નથી, વિકાસ કર્તવ્ય છે, વિકાસ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અનિવાર્ય છે, તેજ ધર્મ છે, ધર્મ એ સ્વાભાવિકજ છે. તેનો નિષેધ કરનારા પણ એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે તેને કબૂલેજ છે. વિચારકોના એ વિષે બે મત સંભવિતજ નથી.

૩

ધર્મોની એકતા.

વિકાસ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. જગત્માં ચાલતો તેનો પ્રવાહ, તેની ખાસ જરૂર, અને વિકાસ એટલે ધર્મ: એ બધું સ્વીકારીએ છીએ, તેમાં અમારે બે મત નથી.

વિકાસ, તે આધ્યાત્મિક જીવન, અને તેજ મુખ્ય ધર્મ; તે સામે પણ અમારે વાંધો નથી, પરંતુ જગત્માં અનેક ધર્મ, તેની સંખ્યા-બંધ અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે કે—“અરે ! દુનિયામાં આટલા બધા ધર્મો શા ?”

કયા ધર્મને માનવો ? કયા ધર્મને ન માવવો ? કયે સાચો ? કયે ખોટો ? એ નિર્ણય કરવામાં એટી ગુંચવણુ ઉભી થાય છે.

ધર્મોના કલહો, કંકાસો, મત-મતાન્તરો, રચના ભેદો, વિધિ-ઓના ભેદો, અનુષ્ઠાનોની ચિત્ર-વિચિત્રતા, અસમાન ધોરણો, વિગેરે વિગેરે જોઈને તો દુનિયા કંટાળે છે. તેને બદલે સર્વમાન્ય, અને સર્વ-સાધારણ એકજ ધર્મ હોય, તો શું ખોટું ?

વિકાસ સાધવા નીકળેલો ભલો સાધક બાપડો આ ગુંચવણોમાં પડીને “ આ લઉં ? કે તે લઉં ? અહીં જઉં, કે તહીં જઉં ? ” એવા વિચારવખણમાં પડીને ગુંગળાઈ મરે એવી સ્થિતિમાં, વિકાસનો માર્ગ શી ધીં રીતે હાથ લાગવો ઘણોજ મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ છે. શું હાલના સંમયમાં આ મહત્વના પ્રશ્નના નિકાલની પરમ આવશ્યક્તા નથી જણાતી ?

જણાય છે, જણાય છે, એ પ્રશ્નના નિકાલની પરમ આવશ્યક્તા અમને યે જણાય છે.

ખરેખર, આ મહત્વનો પ્રશ્ન વિચારવા જવો છે ખરો; પરંતુ ત્યાં સુધી ગુંગળાઈ મરવા જેવું કશું નથી, એ ખાત્રીથી માનજો. જગતની સ્વાભાવિક ચિત્ર વિચિત્રતાથી અજાણ્યા, અથવા જના મગજની શક્તિ માત્ર અમુકજ જાતના બીબામાં ઢળાઈ ગઈ છે, તેવા કેટલાક માણસો ધર્મભેદથી અશ્ચર્યચકિત થાય, ગુંચવાય, તેટલા પરથી બીજાઓએ ગભરાવાનું કશું કારણ નથી.

સાધક ખરેખરો સાધકજ હશે, તો સ્વ શક્તિયોગ્ય દરજ્જાનો વિકાસમાર્ગ હાથ કરવામાં તેને કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી પડે તેમ છેજ નહીં. છતાં આ પ્રશ્ને વિચારવા જવા નથી, એમ નથી. તેમજ તેના યોગ્ય ખુલાસા નથી, એમ પણ નથી.

“અમારી સમજ પ્રમાણે જગત્માં વિકાસ માર્ગ એકજ છે, તેથી ધર્મ પણ એકજ છે.”

આ શું? આટ-આટલા જુદા જુદા ધર્મો, અને તેની લયંકર લડાઇએના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસો; એ બધું શું ખોટું? આવી તદ્દન સાચી વાત સામે આંખે પાટા બાંધવાથી શો ફાયદો?

આ વ્રત સત્યની સામે આંખે પાટા બાંધવા જેવી નથી. જે કે જગત્માં ઘણી બાબતોમાં એમ બનતું હશે, પરંતુ આ પ્રસંગે અમે આંખે મીચીને ચલાવ્યે જતા હોઈએ, એમ નથી લાગતું. અમારો એવો ઈરાદો નથી, જાણી જોઈને આંખે પાટા બાંધવા, એ સભ્ય માણસનું કામ નથી. અથવા અમારી સમજ ને દૃષ્ટિખિંદુ સમજી લ્યો, પછી સમાધાન ન થાય, તો ઉપરના આક્ષેપ કરવામાં કદાચ તમને વ્યાજબી ગણી શકીએ. અમારું મન્તવ્ય જ્યાંસુધી સંપૂર્ણપણે રજૂ કરવામાં નથી આવ્યું ને તે તમે શાંત સમતોલ મગજથી વિચારી જોયું નથી ત્યાંસુધી અમે પણ આક્ષેપ સાંભળવા શી રીતે તૈયાર રહી શકીએ?

કહો, કહો, તમારું મન્તવ્ય અને સમજ કહો.

અમારી સમજ અને મન્તવ્ય એ છે કે:—ધર્મ જગત્માં એકજ છે. માત્ર તેની જુદી જુદી શાખાઓ જુદા જુદા ધર્મોરૂપે બાસે છે. એક મોટી વ્યાપારી પેઢીને કે જનસમાજને ઉપયોગી કાર્યપણ સંસ્થાને મુખ્ય મથક ઉપરાંત શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ ધણી હોય છે, છતાં તે બધી મળીને એકજ પેઢી કે એકજ સંસ્થા કહેવાય છે. જટલા વિકાસ સાધક રસ્તા છે, તે બધા મહાવિકાસરૂપ મથકનેજ મળે છે, એટલે કે—તેનાજ ભેદ—પ્રભેદો છે, તે સૌમાં મહાધર્મ વ્યાપક થઈને વસેલો છે. વિકાસ સાધવાના ઉદ્દેશથી, વિકાસ સાધી આપનારા જુદા જુદા ધર્મોનું વિકાસ સાધક રીતે પાલન કરવાથી, પરિણામે તો એકજ મહાધર્મની સેવા થાય છે.

જે એ સઘળા એકજ મહાધર્મની શાખાઓ હોય, તો પરસ્પર લડે શા માટે ?

વિનાકારણ લડવાની જરૂર નજ હોય, ને કોઈ લડે પણ નહીં. ખાસ કારણ વિના કદાચ કોઈ પ્રસંગોમાં લડવામાં આવ્યું હોય, એમ જણાયું હોય, ત્યાં લડનારી વ્યક્તિઓની સમજણ કે નૈતિક નિર્બંધતાનો દોષ હોવાનો સંભવ છે. લડાઈમાં ધર્મના ભેદો ખાસ પ્રેરક હોવાનો સંભવ નથી. છતાં શાખાઓ અને પેટાશાખાઓ પોતપોતાની મર્યાદાઓ ખાતર ખાસ પ્રસંગે કદાચ લડે, તેમાં વાંધો લેવા જવું શું છે ?

સુરત જીલ્લા અને ભરૂચ જીલ્લાના કલેક્ટરોની ઓફીસો ખરી રીતે એકજ રાજ્ય સંસ્થાની પેટા સંસ્થાઓ છે. બન્નેની લાભ હાનિની અસર મુખ્ય સંસ્થા પર થવાની છે, એ દેખીતું છે; છતાં પોતપોતાના વહીવટ પુરતા દરેક સ્વતંત્ર છે, તેમાં પરસ્પર વાંધો પડે, કે એક બીજાની મિલકતો એકબીજાની ઓફીસોમાં ઉલટા સુલટી જમે ઉંધાર થઈ ગઈ હોય, ત્યારે પરસ્પર ચોખવટ કરવા લડે, તેજ રીતે, પોલીસખાતું, પોસ્ટ ખાતાપર, કે પોસ્ટખાતું રેલ્વે કંપનીપર, સાદી રીતે નિકાલ ન આવતો હોય, તો નુકશાનીનો દાવો માંડી કોર્ટ ચડે, કે ઉપરી અમલદાર પાસે ફરિયાદ લઈ જાય, તેમાં તેઓ શું ખોટું કરે છે ? એકજ સત્તા નીચે હોવા છતાં અમુક પ્રાંતને અમુક પ્રદેશ સાથેજ રાખવો અને અમુક પ્રાંતને અમુક પ્રદેશથી જુદો પાડવો, એ બાબતમાં પણ બંગલંગ વિગેરે પ્રસંગની હીલચાલો આપણાથી ક્યાં અજાણી છે ? વહીવટી વ્યવસ્થા વાંધો ન પડે તેવી હોવી જોઈએ, છતાં દરેક બાબતમાં એવી વ્યવસ્થા પહેલેથીજ થઈ જાય, એવી આશા શી રીતે રાખી શકાય ? જ્યારે કોઈને કોઈ બાબતમાં કોઈને કોઈ પ્રસંગે તો અથડામણી ઉભી થઈ જવાનો સંભવ રહેજ છે.

હવે ધારો કે:—તેઓ પરસ્પરની ભૂલો નભાવી લઈ, એમને એમ વહીવટી ગોટાળો દબાવીજ રાખે, તો “તેઓ તે મુખ્ય સંસ્થાને નુકશાન કરે છે.” એમ કહેવામાં તમે અચકાઓ ખરા કે શું? એ રીતે ગોટાળો રાખી મૂકી શાંત રહેનારા રાજ્યકર્મચારિઓ મુખ્ય સંસ્થાનો ગુન્હો નથી કરતા? શાંત સમજીતીથી પતાવટ કરીને કે છેવટે લડીને પણ વહીવટની ચોખવટ રાખે, તોજ તે બંનેએ મુખ્ય સંસ્થાની સેવા કરી ગણાય. એ નિર્ણય પર નથી આવવું પડતું?

લડાઈ, મત-મતાન્તરો કે ભેદ-પ્રભેદો માત્રથી મૂળ વ્યાપક વસ્તુને ધક્કો જ પહોંચે છે, એ એક તરફી માન્યતામાંથીજ ઉપરની શંકા જન્મે છે.

ધારો કે:—ધાર્મિક લડાઈઓએ જનસમાજને નુકશાન કર્યું છે. પરંતુ, તેણે કેટલું નુકશાન કર્યું છે? તમે કહેશો કે “પારાવાર નુકશાન કર્યું છે.” એજ ન્યાયથી કબૂલ રાખીશું કે, “હા, પારાવાર નુકશાન કર્યું છે.” હવે અમારો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે:—“ધર્મે માનવસમાજનું કાંઈ ભલું કર્યું છે કે નહીં? ને તે કેટલું કર્યું છે? તેને વિકાસના માર્ગની નજીક કેટલો પહોંચાડ્યો છે? તેનું પાકું સરવૈયું તમારી પાસે છે? માનવેમાનવના દિલમાં જીદે જીદે સ્વરૂપે વાસ કરીને ધર્મે તેને પતનમાંથી કેટલો બચાવ્યો છે?” તે બચાવવામાં તેની ક્ષણેક્ષણની સેવા, અને મદદનો સરવાળો કરો; અને આજ સુધીના આટલા કાળ સાથે તેનો ગુણાકાર કરો. એમ કરતાં તેની સેવાનો જ મોટો આંકડો તમારી સામે એકઠો થાય, તેની સાથે નુકશાનીનો આંકડો ઘટાવી જીવો. જો નુકશાન વધે તો ધર્મો ફેંકી દેવા, ને ઘટે, તો રાખવા. એ ચોકખો નિર્ણય તરી આવે છે.

અત્યારનો માનવસમાજ આદર્શ સ્થિતિમાં ન હોવાનું જો કે કબૂલ કરી લઈએ છીએ, તેનું કારણ પતનના સંજોગોના વેગ બંધ ધસા-

રાતું અસાધારણ ક્રમમાં છે, કે જે કમ્પ્યુટરની માનવ જીવનની ઉદ્ધારતાનો ભાંગીને ભૂંડાઈ કરી નાંખે તેવું છે; તેમાંથી મંગળઅશોભાથી જે કાંઈ સ્થિતિ આપણી નજરે હાલ પણ સડતી હોય, તો તે ધર્મરાજની મહાસેવાનુંજ સુપરિણામ છે. એ મોટામાં મોટા પરિણામ આમળ ઇતિહાસને પાને પચ્ચીસ પચ્ચાસ કે તેથી વધારે લડાઈઓ નોંધાઈ હોય, તેનો શો હિસાબ છે? જે કે એટલું પણ નુકશાન ન હોય તો સારું, પરંતુ કુદરતના કાયદામાં એવું સંભવિત ક્યાં હોય છે? તે નુકશાન મને તેટલું મોટું હોવા છતાં ચલાવી લેવા જેવું છે. એકંદર લાભ પાસું બળવાન હોય, નફો સારો મળતો હોય, તો યહી ખર્ચ ખાતું કાંઈક વધારે હોય તેથી આખો વ્યાપાર બંધ કરી શકાય ખરો કે? એકજ કપડાની સગવડ હોય તેવી કટોકટીની સ્થિતિમાં, તે કપડું એકાદ બે સ્થળે ફટિલું છે, માટે તેને ફેંકી દેવું, એ યુક્તિયુક્ત નથી. ઉધાડા નક્કર કરવા કરતાં તે સાંધી લેવાની સગવડ ન હોય તો પણ તેને નલાવી રાખીને ટાઢ-તડકાથી શરીરનો ખચાવ બની શકે તેટલો કરવો જોઈએ, એજ તે વખતે ડહાપણ ગણાય છે.

ધોરણ વગરની, ભૂલ ભરેલે રસ્તે, ખોટા ખુલાના નીચે, ઉભી કરવામાં આવેલી લડાઈ જરૂર વધારે નુકશાન કરે છે, પરંતુ વધન કારણ વિના ઉભી કરવામાં આવેલી લડાઈઓના દાખલા જ મળવા સંભવિત નથી, અને સંભવિ હોય એમ માની લઈએ, તો ધર્મ શિવાયના બીજા પ્રસંગોમાં એવી લડાઈઓ માનવવ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ નથી લડતી? એવું તો જગતમાં આસ્થાજ કરે છે. તેના કારણો પ્રથમ કહ્યાં તેમ માત્ર એક યા બન્ને પક્ષના માનવસ્વભાવની વિવિધ રુચિ, નિર્બળતા, ઉતાવળીયાપણું, કે કાંઈને કાંઈ સ્વાર્થ વિગેરે હોય છે. મનુષ્ય સ્વભાવનો શો ઉપાય? તે સર્વત્ર અનિવાર્ય છે.

ધારો કે:—મનુષ્ય સ્વભાવનો ઉપાય થઈ શકે તેમ હોય, તો પછી ગમે

તેટલા ભેદ-પ્રભેદો અને મત-મતાન્તરો હોવા છતાં પણ લડાઇનો પ્રસંગ જ ન રહે. પરંતુ અનુભવ એમ કહે છે કે-લડાઇઓ જગત્-માંથી અંધ થાય જ નહીં. કોઈને કોઈ પ્રસંગ વિષે કોઇને કોઈ સ્વરૂ-પમાં તે ઉભી થઇ જાય છે. તેથી માન સ્વભાવજ અનિવાર્ય છે, એ નિર્ણય પર આવવું પડે છે. અરે ! હજી તો લડાઈઓ એટલીજ થાય છે, એ ધર્મનો પ્રભાવ માનો. નહીં તો, પશુમાં કે રાક્ષસમાં ને માનવોમાં કાંઈ ફેરફારજ ન દેખાત.

સારાંશ કે:-લડાઇઓ અને મત-મતાન્તરો રૂપ ક્ષુદ્રદૂષણો જેઈ ધર્મની મહાસેવા તરફ આંખ મીંચામણાં કરવામાં અમને દ્રોહ જણાય છે. તેની સેવા જેઈ, તેના તરફ કૃતજ્ઞતા ખતાવવીજ જેઈએ. દૂષણો જેઈ આખી સારી વસ્તુ તજી દેવામાં કહાપણુ નથી. તેના લાભથી ખિયારા માનવો વંચિત રહે, એ મોહું નુકશાન છે. માટે ધર્મની ખાખતમાં જણાતા ખંડનાત્મક પ્રસંગો કરતાં, મંડનાત્મક પ્રસંગોની આખી પરિસ્થિતિ ખરાખર સમજવવામાં માનવ પ્રાણીનું વિશેષ કદયાણુ છે. અરે ! જણતાં અજણતાં ધર્મના ઉપકર નાચે દખાયેલા માનવની એજ ફરજ છે.

વાસ્તવિક કે અવાસ્તવિક ખન્ને જાતની લડાઈઓ કે મત-મતા-ન્તરોથી મહાધર્મની એકતાને અને તેની શાખા-પ્રશાખાઓના રચ-નાત્મક કાર્યના મુખ્ય વેગને કશો વાંધો આવતો નથી. તેથી ગમે તેટલી શાખા-પ્રશાખારૂપે અથવા તો તદ્દન અલગ અલગ સ્વરૂપના ગમે તેટલા ધર્મના ભેદો જણાતા હોય, છતાં જગત્માં એકજ મહા-ધર્મ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં કોઇપણ જાતના અસલ્ય અંશનું પ્રતિપાદન થઇ જતું હોય, એમ કોઈપણ યુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ કખૂલ્લું કરે, એમ અમને લાગતું નથી.

શા ખા—પ્ર શા ખા ઓ અ ને મ ત—મ તા ન્ત રો.

તકરાર ખાતર—એક વખત તમારે મતે કહીએ છીએ કે:—
ધર્મની આબુખાબુ ગોઠવાયેલા ભેદના એક એક કુંડાળા ઉપાડી
લઇએ. એકજ મહાધર્મનો મહા સમુદ્ર ભરી દઇને, તેની નાની
નાની નીકો અને સારણિઓ ખોદી કાઢી તેમાંનું ધર્મરૂપી પાણી
એકજ મોટા સમુદ્રરૂપ ખાડામાં ભરી દઈએ, તો ચોક્કસ, તે ધર્મ—
પાણી ધર્યા મોટા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ દેખાશે. પરંતુ તેથી માનવ
સમાજનું દૃષ્ટ્યાણુ ન થતાં એક જાતની અગવડ ઉભી થશે.

કોઈ પણ ભાવના કે વિચારનો અમત્ત કરવો હોય, કે તેને લોકો-
પયોગી બનાવવા પ્રચાર કરવો હોય, તો ચોક્કસ તેને માટે વહીવટ
કરનાર ખાતું જોઈશે જ. તે વિના તે પોતાનું અસ્તિત્વ જ વ્યક્ત
નહીં કરી શકે. પછી તે સંસ્થાને સંપ્રદાય, મત, પંથ, પેઢી,
ખાતું, સભા, એવું બીજું જ કોઈ નામ આપવું હોય, તે આપો, પરંતુ
તેના વિના ચાલશેજ નહીં, કોઇને કોઈ સ્વરૂપમાં તેનો સ્વીકાર કરવોજ
પડશે, એ અચળ નિયમ છે. તો પછી ભેદ—પ્રભેદો અને સંપ્રદાયો
તરફ સૂગ કરવી એ કેવળ વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન જ વ્યક્ત કરે છે.

તેથી જો ધર્મનો ઉપયોગ માનવસમાજ માટે સુલભ કરવો હશે,
તો ધર્મના પ્રચારની સંસ્થાઓ સ્થાપવીજ પડશે. અને એક રીતે
નહીં તો બીજી રીતે ભેદો અને પેટાભેદો પાડવાજ પડશે.

અહો ! માનવ સ્વભાવ તો જુઓ !—નળનું પાણી મુખ્ય મથક
પર લેવા જવાને બદલે માળે માળે અને ઝોરડે ઝોરડે નળની સગવડ
હોય, તો વધારે સાઈ, એમ ઇચ્છે છે. પોળે પોળે અને શેરીએ શેરીએ
જુદા જુદા કુવ.ને બદલે જુદા જુદા ધરના અને જુદા જુદા ઝોરડાના
જુદા જુદા નળની સગવડ માગવા સુધી માનવ—ઈચ્છા પહોંચી ચુકી છે.

અને પાણીના એ સાધનોથી પાણીનો જટલો છુટથી અને બહોળો ઉપયોગ થાય છે, તેને બદલે એકજ તળાવમાંથી અને એકજ ઠેકાણેથી પાણી સૌએ ભરી લાવવાનું હોય, તો શહેરના કેટલાક જ માણસો ભાગ્યેજ તેટલી છુટથી પાણીનો ઉપયોગ કરી શકે.

સારાંશ કે:—ધર્મના ભેદો અને પેટાભેદો—જુદી જુદી પ્રકૃતિના, જુદી જુદી સંસ્કૃતિના, જુદી જુદી ભૂમિના, જુદી જુદી વિકાસ ભૂમિ પર કુદરતી રીતે આવીને ઠરેલા માનવોને—મહાધર્મ—મહાસરો-વરનું મીઠું પાણી પહોંચાડવાની જુદી જુદી નદીઓ, જુદી જુદી નીકો, જુદા જુદા નળોના મથકો છે, કે જ ધર્મ પ્રાપ્તિ માટે ઘણીજ સગવડ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ન હોય, તો ધર્મ—આરાધન જ સર્વ સામાન્ય માનવો માટે અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ તો થઈ જ પડે.

દરેકે દરેક મનુષ્યો એકજ રીત અને એકજ વસ્તુ સ્વીકારે, તેમાં જરાયે ભેદ કે પેટાભેદ ન હોય, એવું જગત્માં કદી બન્યું નથી, બની શકે પણ નહીં. એકને બદલે બીજી રીત દાખલ થાય છે. પરંતુ એ જાતના જુદા જુદા સાધનો વિના ચાલતું જ નથી. આજકાલની કેટલીક ટીકાઓ કહેવામાં તો—ફેરફાર માટે—પરિવર્તન માટે—સુધારા માટે હોય છે, પરંતુ ખરી રીતે એકને બદલે બીજી રીત દાખલ કરવાની જ પેરવી હોય છે:—નાતોના જમણવાર સામે અણગમે બતાવનાર ગાર્ડન પાર્ટી, ટી પાર્ટી, ઈવનીંગ પાર્ટીમાં હજારો બલ્કે લાખોનો ધૂમાડો કરે છે. વરઘોડાઓને બદલે સરઘસો વધારે ખર્ચાળ થાય છે. નાતો વિગેરે મંડળોને બદલે જુદા જુદા નાના મોટા અનેક મંડળો, સોસાટીઓ, ઈત્યાદિક અનેક ચીજો એકને બદલે બીજી ગોઠવાતી જાય છે. પહેલી રીતના ત્યાગમાં આધ્યાત્મિક ત્યાગયુક્તિ નથી, પરંતુ એકને બદલે બીજું સ્વીકારવાને માનસિક ભૂમિકા તૈયાર કરવાને માટે એકના તરફ

અણુગમે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો હોય, તોજ બીજીને સ્થાન મળે. કઈ વસ્તુનો તદ્દન ત્યાગ થયો છે ? કે જને બદલે તેવીજ બીજી ભગતી વસ્તુ આવીને જનસમાજના જીવનમાં ન ગોઠવાઈ ગઈ હોય ?

યુવાનોને માઆપો અને ગુરુઓના અંકુશ નથી ગમતાં, પરંતુ શિક્ષકો, પ્રીન્સીપાલો અને ફેજદારી વિગેરે કાયદાઓના વધતા જતા દબાણો તેના કરતાં કેટલાયે ગણુ ચડી જાય તેમ છે, છતાં તે સભ્યતાને નામે નભાવી લેવાય છે. દબાણનું તત્ત્વ બંનેમાં છે.

સ્ત્રીઓને કામનો બોજો ધણો હતો, તે ઓચ્છો કરવા જતાં પુરુષો કે-જઓ ખરી રીતે દેશની આર્થિક જરૂરીઆતો માટે ઉત્પાદક ધંધાઓમાં ઉપયોગી હતા-તે જ સ્ત્રીઓને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા. ઘાટી, પટેલો, અને રસોઈયાઓની સંખ્યા અને સ્થિતિ ધ્યાનમાં લો, એટલે સમજશે.

સ્ત્રીઓના હાથમાં દયા અને ઉદ્યોગોને નામે ભરત, ગુંથણ, શીવણ જેવી ખર્ચાળ વસ્તુઓ આવી, પણ ધરમાંના કામો અને તેમાંના ખાસ જરૂરી નાના મોટા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા. પાપડ, સેવ, અથાણા, અને એવી નાની મોટી ઘણી ચીજોના ગૃહઉપયોગી ઉદ્યોગો છુટતા જાય છે.

સ્ત્રીઓના પરસ્પરના ખાસ હેતુઓસર કલહોને મોટું રૂપ આપી, અવિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા તરફ અણુગમે ઉત્પન્ન કરવાથી, હવે સ્ત્રીઓને કુટુંબમાં એકલા રહેવાનું હોવાથી ખાસ પ્રસંગે બાળકોના રક્ષણ, અને ધરની સ્વચ્છતા માટે મ્યુનિસીપાલિટી, દાક્તરો, અને સુવાવડખાનાઓના અંકુશ નીચે આવવું પડ્યું છે. અને ફેસલાઓ માટે કેટોર્નિનો આશ્રય લેવો પડે છે. સાસુના જરૂરી કે કાંઈક વધારે પડતા, પણ માનવતાને નહણતા અંકુશને બદલે, માનવતાને હણનારી એક જાતની ગુલામીનો ભાર વધતો જાય છે. શરીર,

મન અને સંયમની શક્તિમાં નબળાઈ આવતી જાય છે, છતાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર થાય છે, એવી માન્યતા વધતી જાય છે, એ પણ એક આશ્ચર્યકારક બિના છે.

સાદું જીવનગાળી માત્ર નાતજાતના અને ધાર્મિક પ્રસંગોમાં ખચ કરનારાઓને ખર્ચ ટુંકા કરવાનું કહેનારા મોજ-શોખ, કપડા-લતા, અને એવી બીજી અનેક ટાપટીપોમાં ધોધમાર ખર્ચનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે. એકંદરે કોના જીવન વધારે ખર્ચાળ છે ? તે તપાસો !

ભાટ, ચારણો, ભાંડ, ભવૈયા, અને ભદ્ર, બ્રાહ્મણોને ઠેકાણે સાચા ખોટા સમાચારો ફેલાવનારા અને કૃત્રિમ ઉશ્કેરણી કરનારા છાપાંઓ વધતાંજ જાય છે, પુરાણોની સામાન્ય જનસમાજની રુચિ સંતોષક સંભવિત-અસંભવિત કથાઓને બદલે દુર્ગંધનીય કેટલીયે નોંવેલો અને નાની મોટી કલ્પિત વાર્તાઓનો વરસાદ વર્ષી રહ્યો છે. નાટક, સીનેમા પાછળ પ્રજાનો અસાધારણ ખર્ચ છે. સ્વર્ગની લાલચ અને નરકની બીક દેખાડનારા માંગણોને બદલે, ઉન્નતિ અને સ્વરાજ્યની લાલચ દેખાડી સંસ્થાઓના ફંડો માટે રીતસર માંગનારાઓનો ક્યાં તોટો છે. તેમજ ગામડાઓમાં શાક, ધી, દૂધ અને એવી બીજી ચીજો સત્તા અને અધિકારના જોરથી માંગનારા કેળવાયેલા માંગણુ ક્યાં ઓછા છે ? રાજ્યો બ્રહ્મ ભોજનમાં કે એવા કામોમાં ખર્ચ કરતા હતા, તેને બદલે મોટા પગારના સેંકડો નાના મોટા અમલદારોના પાલણુપોષણુ માટે વ્યવસ્થાને નામે મોટાં બ્રહ્મભોજનો સ્ટેઈટોપર દેવાં કરીને પણ ક્યાં નથી ચલાવવાં પડતાં ? નાતોની પંચાયતો અને મહાજનની પંચાયતોના લાંબા લાંબા ઝગડાઓને સ્થાને કોર્ટોમાંના વર્ષોના વર્ષો ચાલતા ફેસોની તો ગણતરી કરી લાવો. હુજુરીયા, ખુશામતખોરો, અને પક્કા માણુસો જે એક રીતે રળી ખાતા હતા, તેને બદલે વડીલો સોલીસીટરો અને બેરીસ્ટરોની સંખ્યા અને ધંધાની સરખામણી તો એકવાર કરો !

ડોશીઓ અને હજમોના ઉંટ વૈદાને ઠેકાણે, થોડાક અનુભવીઓ શિવાય, ડીઝીધારી કે વગર ડીઝીધારી ચિકિત્સકોને હાથે થતા પ્રજના આરોગ્યના નુકશાનના આંકડા તો એકવાર કોઈ માંડી જુઓ !

હુવા અજવાળાં વગરના અનારોગ્યકર જુના મકાનોને બદલે આજના હુવા અજવાળાવાળા ખર્ચાળ મકાનોની આજુબાજુ સંકડા-મણ, એક મકાનમાં-માળામાં ઘણા માણસોને રહેવું, અથવા બહુજ ઠુંકા અવકાશમાં-જગ્યામાં રહેવું, ગટરો, મીલોના ધૂમાડા અને ગીચ વસ્તીમાં રહેવાના-છુપી રીતે ભયંકર ગંદકી સંધરનાર આજકાલના માનવોના વિચિત્ર જીવન સૌભાગ્યની તુલના તો કરો !

સાફ જાજુઓ વાપરવા મળે તેના બદલામાં ગટરના અંપરિ-મીત ખાતરવાળા ફળો અને શાકો ખાવાનું સૌભાગ્ય પણ આ સુધારાના જમાનાનીજ પ્રજના ભાગ્યમાં છે.

જુદા જુદા મંદિરોમાં આદર્શ તરીકેના દેવોના દર્શનને બદલે નમાલી ચોપડીઓ અને છાપાંઓના સંગ્રહમાં આંખોની ખુવારી ક્યાં ઝોછી થાય છે ? અને જુદા જુદા ખાતાની ઓફીસોના ઓફીસરોના દર્શનમાં પૈસા અને વખત ક્યાં ઝોચ્છા વપરાય છે ?

હોકા અને ચુંગીઓને ઠેકાણે વિવિધ પ્રકારની સીગારેટોની અસાધારણ ચેપી અસર ક્યાં ઝોચ્છી છે ?

ભાંગ, ગાંઝે અને અફીણને ઠેકાણે ચા, અને અનેક રીતે વપરાતા અનેક જાતના દારૂ જવા રાક્ષસી અને ખીજ કેડી પીણુઓની પાછળ થતા ખર્ચથી તથા થતી ખુવારીથી પ્રજા હવે ક્યાં અજાણી છે ? વંશવારસાથી લશ્કરી તાલીમ વાળા સાહસિક લોકો દંડાય છે, ભૂખે મરે છે, અને નોકરીઓ કરી બહાદૂર છતાં ભૈયા તરીકે દિવસનો મોટો ભાગ નવરા ખેસી રહી, કે છેવટે મવાલીના ટોળામાં ભળી

બહાદુરી વેડફી નાંખે છે. ત્યારે સ્કાઉટ અને સ્વયંસેવકો વિગેરે રૂપે એજ જાતની લશ્કરી તાલીમની ચેષ્ટા કરનારા પ્રજાજનોને યશ મળે છે, અને તે ઉત્તેજન પાત્ર ગણાય છે.

આ અને આવા હજારો દાખલા ટાંકવાનો જો કે આ પ્રસંગ નથી. વિસ્તારથી ટાંકવા જતાં એક મોટું પુસ્તક થઈ જાય, તેથી તેમાં વિશેષ વિશેષ ન ઉતરતાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે:—એક બીજું છોડીને તેજ કામને લગતા બીજા બીબામાં ગોઠવાયા વિના ચાલતું જ નથી. તેથીજ કહીએ છીએ કે:—ભેદ-પ્રભેદોનો વિચાર વગરનો અણગમો, જુદીજ જાતના તેવા ભેદ-પ્રભેદો રચવા પૂરતોજ જણાય છે, ભેદ-પ્રભેદો અને સંપ્રદાયો તરફ સૂઝ રાખનારા ભાઈઓ પણ કોઈને કોઈ ભેદ-પ્રભેદ કે સંપ્રદાયમાં ઢોયજ છે તે, તેમના લક્ષ્ય બહાર કેમ રહેતું હશે ?

ધર્મના ચાલુ ભેદો તોડ્યા પછી પણ ભેદ અને પેટાભેદ પાડવાનો માનવ સ્વભાવ પોતાનો ભાવ નહીં ભજવે, તેની ખાત્રી કોણ આપી શકે છે ? અને ફરીથી પાછા ભેદો અને પેટાભેદો બીજા સ્વરૂપે પડીજ જાય, તો આ બધી મહેનત કરીને પ્રાપ્ત શું કર્યું ? પાણી વલોવ્યું કે બીજું કાંઈ

ના, એમ નથી. અમારું કહેવું એ છે કે:—ભલે ભવિષ્યમાં ઘટતા ભેદ-પ્રભેદો પડે, પરંતુ અચારના ભેદ-પ્રભેદો અચારના માનવોના સ્વભાવ, સગવડો અને પરિસ્થિતિને બંધ બેસતા નથી, માટે તે તોડવા જટલું બની શકે તેટલું કરવું, વિરોધ બંધારીને પણ એ કામ કરવું અત્યારે જરૂરનું છે. એમ અમારું કહેવું છે.

ત્યારે તો ધર્મમાં લડાઈ, વિરોધો, મત મતાન્તરો કે ભેદ પ્રભેદો સામે તમારો વાંધો નથી. કેમકે તે જ કરવા તમે તૈયાર થયા છો. માત્ર અમુક જાતની લડાઈઓ, વિરોધો, અને અમુક જાતનાજ ભેદ-પ્રભેદો સામે તમારે વાંધો છે. પરંતુ ધર્મની જરૂર છે, તેના

મત-મતાન્તરો અને લડાઈઓનો સંભવ પણ વાસ્તવિક રીતે અનિવાર્ય છે. એમ તો તમે સ્વીકારોજ છો ને ?

હા.

ઠીક છે, હાલના ચાલુ ભેદ-પ્રભેદો તોડી નાંખો, અને ભલે ખીજ ઉભા કરો. તેની સામે અમારે વાંધોજ નથી, પરંતુ તે પહેલાં તમારે એ કામ કરવાં પડશે:—

૧. કુદરતી રીતે કાગક્રમથી સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવાયેલા ભેદ-પ્રભેદો જવાજ, કુદરતી કાગક્રમ પ્રમાણે સ્વાભાવિકજ નવા ભેદ-પ્રભેદો ઉભા થયેલા હશે, તેમાં જરા પણ કૃત્રિમતા નહીં હોય, એવી ખાત્રી આપવી પડશે. એ ખાત્રી આપ્યા પછી કુદરતી સંજોગો અનુસાર ભેદ-પ્રભેદો જ સ્વરૂપ લે, તેની સામે કોઈનો વાંધો હોઈ શકેજ નહીં.

અને કૃત્રિમ રીતે કે કામચલાઉ ઉભા કરવા હશે, તોપણ ધષ્ટ છે, કારણ કે તે વધારે વખત ટકશે નહીં. પાછો હતો ત્યાંજ માનવ સમાજ આવશે. માત્ર અમુક વખત પુરતું માર્ગચ્યુતિનું તો નુકશાન થશે જ.

૨. નતીન-પ્રિયતાના શોખથીજ કરશો, તો તે માનવ સમાજનું કલ્યાણ કરી શકશે કે કેમ ? તેપણ બરાબર સાબિત કરીઆપવું પડશે, અને તે જટલું કલ્યાણ કરશે, તેના કરતાં અત્યારની સ્થિતિ ઓચ્છું કલ્યાણ કરે છે, એ પણ તમારે વાસ્તવિક રીતે સાબિત કરી દેવું પડશે. અને તેમ કર્યા પછી ભલે કાંઈ તે રૂપમાં ભેદ-પ્રભેદો પાડો, તેની સામે કોઈ સમજી વ્યક્તિ વાંધો ઉઠાવશેજ નહીં. પરંતુ એવો કોઈ પણ વિચાર કર્યા વિનાજ ધર્મના ભેદ-પ્રભેદો તોડવા મચી પડશે, તો તમારા એ પ્રયત્નની કશી કિંમત અંકાશે નહીં, અને ઉલ્ટો એકાદ પેટાભેદ વધારાનો પાડીને ઐક્યને ખલે વધારે

ભિન્નતા કરીને વિલખાપણે હાથ ધસતા ઉભા રહી જશે. અને જુના ભેદ-પ્રભેદો તમારી મશકરી કરતા એમને એમ મક્કમપણે તમારું અદ્વહાસ્ય કરશે. એ તો તમને સમજાવું જ હશે ?

ઐશ્વર્યની વાતો કરવા જતાં ધર્મોમાં ઉલટાં છેલ્લા સો પચાસ વર્ષોમાં ભેદો વધ્યા છે. ખ્રીસ્તીઓમાં થીઓસોફીસ્ટ, વૈદિકોમાં આર્ય-સમાજ, જૈનોમાં માત્ર-જૈનોનો ચૈથો પ્રકાર વિગેરે વસ્તિપત્રકમાં નોંધાયા છે. આ તે એકતા ? કે ભેદ ? માટે ભે-દપ્રભેદોના ધુંડાળા ઉપાડી લેવાની જરૂર નથી, તેથી ગભરાવાની જરૂર નથી, તેમજ તેના તરફ આજુગમો કેળવવાની પણ જરૂર નથી.

મુખ્ય મહાધર્મ એક છતાં, તેની શાખા-પ્રશાખાઓ જુદા જુદા ધર્મો તરીકે જણાય છે, તેનું કારણ એ છે કે-જુદા જુદા પ્રદેશો અને સ્થળોમાં માનવવસવાટ, જુદા જુદા વખતે જુદી જુદી ભાવનાની આવશ્યકતા, જુદા જુદા સ્વભાવના અંધારણો, આજુબાજુના જુદા જુદા કુદરતી સંજોગો, જુદી જુદી વિકાસ ભૂમિકાઓની જુદી જુદી યોગ્યતા ધરાવતા માનવસમૂહો; એ ભેદોને લીધે એકજ ધર્મ જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વહેંચાઈ ગયો છે. ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ એકજ જાતનું છતાં એ રીતે માનવ જરૂરીઆત પ્રમાણે વિભક્ત થવાથીજ ધર્મ માનવસમાજની સેવા કરી શક્યો છે. દરેકે દરેક ધર્મ તે તે પરિસ્થિતિમાં રહેલ માનવોનું કાંઈને કાંઈ ચોક્કસ કલ્યાણ કર્યું જ છે. કેમકે તે તે માનવ વર્ગ માટે તે તે જાતના જ ધર્મો જરૂરના હતા. અને દરેકમાં મહાધર્મનો પ્રવાહ ઓચ્છેવત્તે અંશે પહોંચ્યો જ છે. એ રીતે ધર્મોથી લાભ મેળવીને કેટલાયે જીવો જન્માન્તર કરીને આજસુધીમાં ધીમેધીમે પણ ચોક્કસ મહાવિકાસની નજીક આવ્યા છે.

લ ડા ઇ ઓ નાં ખ રાં કાર ણો:-

ત્યારે તો “અત્યારે દુનિયામાં ચાલતા દરેક ધર્મો સાચા” એમજ ઠર્યું. તો પછી અમુકનો ધર્મ અમુક રીતે ખોટો, અને અમુકનો અમુક રીતે ખોટો. એવા મોટા મોટા વિવાદોની શી જરૂર ? પ્રાચીન તેમજ હાલના વખતમાં પણ મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ વાદવિવાદો થતા હતા અને કોઈ કોઈવાર થાય છે, તેનું શું ?

ખરી રીતે સાધકોને તેવા વાદવિવાદોની ખાસ આવશ્યકતા નથી હોતી, અથવા એવા વાદવિવાદોનાં ખીજાં પણ કારણો છે:-

૧ અમુકજ પરિસ્થિતિના માનવોને ઉપયોગી થઈ શકે તેવા સાધન સંજોગવાળો છતાં તે ધર્મ સર્વ માનવો માટે લાગુ કરવાની કોઈ કોઈ તેના અનુયાયિઓની વધારે પડત લાલચમાંથી ધર્ષણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય છે.

૨ મનુષ્યોને પાળવામાં સગવડ થાય તે જાતની ધર્મની ઘટનાનો મુખ્ય આધાર તત્ત્વજ્ઞાન અને સંચાલન માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા ઉપર છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના આધાર ઉપર ધર્મની ઘટના કરવાથી દરેક જ્ઞાસુ પાત્રોને સંતોષ આપી શકાય છે, એટલે કે વિશ્વની ઘટમાળ કઈ રીતે ચાલે છે ? તે વિષે વિવિધ પ્રશ્નો વિવિધ પ્રકારના સાધક-જ્ઞાસુઓને થાય એ સ્વભાવિક છે, અને ધર્મનું અંધારણુ ઉચક નથી, પરંતુ વિશ્વઘટનાને અનુસરીને ધર્મના નાના મોટા તમામ તત્ત્વો ગોઠવેલા છે, ધર્મનું અંધારણુ વિશ્વના કુદરતી નિયમો પ્રમાણે છે. અને એમ હોય તોજ તે ગ્રાહ્ય થઈ શકે.

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રક્રિયામાં દૃશ્યમાન જગત્ના મૂળતત્ત્વો કદાચ સમાન છતાં, અવાંતર સૂક્ષ્મ તથા અદૃશ્ય જગત્ વિષેની અનેક પ્રક્રિયા-

ઓમાં ભેદ પડે કે તુર્તજ ધર્મની રચનામાં પણ ભેદ દેખાય જ. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાના વાદવિવાદો વાસ્તવિક રીતે જુદી જુદી તત્ત્વ-શોધો વિષેનાજ મતભેદો ગણાય, ખરી રીતે તે ધર્મના વાદવિવાદો નથી. પરંતુ ધર્મને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે નિકટનો સંબંધ હોવાથી, વિદ્વાનોની માત્ર એ ચર્ચાઓ, અજ્ઞાનથી ધર્મની લડાઇઓ ગણાય છે.

આજ પણ જુદાજુદા સાર્ધન્સોમાં મતભેદ અને તે ખાતર વિદ્વાનોમાં ગંભીર વાદ-વિવાદ અને ચર્ચા ક્યાં ઓછા છે? છતાં તેઓ સાર્ધન્સની પ્રગતિ ન રોકતાં ઉચ્ચતાં વધારે છે, એમ મનાય છે !

૩ ધર્મપ્રચારના સાધનોની ગોઠવણ અને અંધારણમાં પણ ભેદ હોય છે. તેને લીધે પણ ધર્મણી માલૂમ પડવાનો સંભવ છે. જમકે:—કેટલીક સંસ્થાઓ અને વ્યાપારી પેઢીઓના વહીવટ જુદા જુદા હોય છે—તેના માલિકો, નોકરચાકર, જહેરાત કરનારા, વહીવટી ચોપડા, વહીવટી રીતભાત. દરેક દરેક વહીવટ અને વ્યવહારો ચોકખા, ધાલ-મેલ વગરના, જ્યારે ને ત્યારે તૈયાર અને વ્યવસ્થિત જ હોવા જોઈએ. પરંતુ દરેકે દરેક પેઢી કે સંસ્થા તેમ કરી શકતી નથી. કેટલીક પેઢીઓ ધણીજ વ્યવસ્થિત હોય છે, કેટલીકના માલિકો અને સંચાલક અમલદારો ધણાજ આહોશ, વ્યવસ્થિત, નિયમિત અને આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે તેવા હોય છે. ત્યારે કેટલીકમાં આગેવાનોજ અવ્યવસ્થિત મગજના, અનિયમિત, અને વહીવટ પણ એકદમ ઉંચા પ્રકારે વ્યવસ્થિત નથી હોતો, તેમાં અપ્રામાણિકતા જેવું ન હોય, છતાં જોઈએ તેવી વહીવટી ઉચ્ચતા નથી હોતી.

અહીં સમજવાનું એ છે કે:—વ્યાપારી નામાનું તત્ત્વ દરેક પેઢીમાં સમાન છતાં પેઢી જુદી નીકળે એટલે તુરતજ તેના વ્યવહાર સાધનો જુદા જુદા ગોઠવવાજ પડે છે. તુરતજ માલિકનું નામ, પેઢીનું નામ, મહેતા, ગુમાસ્તા, દસ્તાવેજો, કરારો, ચોપડા, તેજુરી,

વિગેરે નાની કે મોટી દરેકે દરેક વસ્તુ દરેકે દરેક પેઠીમાં જુદી જુદીજ ગોઠવવી પડે છે.

તેજ રીતે ધર્મ નામની પ્રજાજીવનની જરૂરીઆત જો કે એકજ છે, પરંતુ જુદા જુદા દેશ-કાળો તથા જુદી જુદી મનોવૃત્તિવાળા માણસો માટે જુદી જુદી ધર્મની પેઠીઓ-સંસ્થાઓ ગોઠવતાં તેના અંધારણુ અને સાંધનો પણ જુદા જુદા ગોઠવવાંજ પડે છે, અને ગોઠવાય પણ છે. આજના મંડળો પણ એમજ બને છે, -ઉદ્દેશ ભેદ થયો કે મેંબરો જુદા જુદા, સ્થળ જુદું, ને દરેકનું રેકર્ડ પણ અલગ અલગ હોય છે. ધર્મ સંસ્થાઓની બાબતમાં પણ તેમજ છે.

એ ગોઠવણોમાં-ઉપરની જુદી જુદી પેઠીઓની જન્મ ક્રોધ બહુજ વ્યવસ્થિત અને આકર્ષક હોય, ત્યારે કેટલીકમાં અંધારણુના તત્ત્વો અને સાંધનો જોઈએ તેવા વ્યવસ્થિત ન હોય, અસ્તવ્યવસ્ત હોય, બહુ ઉંચા પ્રકારની સુધડતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઝીણવટ, તથા ધારણુને વળગી રહેવાની અસાધારણુ મક્કમતા વિગેરે તત્ત્વો શિથિલ હોય. આવાં કારણોથી આ વિષે પણ કેટલાક વાદવિવાદો-ચર્ચાઓ હોય છે, કેટલાક પોતાની અવ્યવસ્થા છતાં વધારે જનસમાજ ખેંચવા માગતો હોય, ત્યારે બીજા તેમાં ખામી બતાવતા હોય, એ વિગેરે જાતના વાદવિવાદો કે ધર્ષણો હોય છે, તે પણ ખુદ ધર્મના સીંધા ધર્ષણો ન ગણાય.

૪ ધર્મની મૂળ શાખાઓ અને તેમાં પેટા ભેદો પડે છે. તેની પરસ્પરની અથડામણીઓના ઇતિહાસ પણ આશ્ચર્ય પમાડે તેવા હોય છે.

એ બાબત પણ એકાએક અભિપ્રાય બાંધી દેવાની જરૂર નથી. પેટા ભેદો પડવાનાં કારણો હોય છે, અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતી અથડામણીઓ પણ કેટલીકવાર સકારણુ હોય છે.

કાળાન્તરે જનસમાજના કેટલાક ભાગની રુચિમાં ભેદ થતાં પોતાને માફક આવે તેવું ચોક્કડું અનાયાસે તેનું માનસ માગે છે, તે માંગણી કદાચ ચાલુ પ્રથા કરતાં ઉતરતી હોય છે, અથવા કોઈ વખત ચડીયાતી હોય છે. એમ બન્ને જાતની લોક રુચિનું અમુક જાતનું ચોક્કસ વલણ તે તે જાતનો પેટા ભેદ માગી લે છે, એટલે કે તેટલી વ્યક્તિઓને એ જાતની ગોઠવણ પૂર્વક મહાધર્મ માફક આવે તેમ હોય છે, માટે તેઓનું વલણ એ જાતનો ગોઠવણ કરવા તરફ થવાથી મહાધર્મનીજ એક શાખા પ્રશાખા નવી ઉઘડે છે. ખુબી એ છે કે:— એ માર્ગ લઈને પણ તે વર્ગ ધર્મને વળગી રહે છે, ધર્મ છોડી દેવામાં આવતો નથી, ત્યાંસુધી એ પણ મહાધર્મનીજ સેવા છે, અને તે કુદરતી રુચિ ભેદમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પણ મહાધર્મનોજ એક પ્રકાર છે. અને તેવા રુચિભેદદ્વારા પણ મહાધર્મજ સેવાય છે, તેવે પ્રસંગે અથડામણી થવાના કારણો નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

૧ ચાલુ મુખ્ય શાખામાં રહેલી સર્વ વ્યક્તિઓને લાગુ પડે તેવું ધોરણ સામાન્ય રીતે મુખ્ય શાખાનું હોય છે, વખત જતાં કેટલીક વ્યક્તિઓની રુચિભેદ થવાથી કાંઈક ફેરફારવાળું ધોરણ તેઓને પસંદ પડે છે, તે વખતે તેઓ પોતાને માફકનું ધોરણ દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે ચાલુ વર્ગ મૂળ ધોરણ કાયમ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. તેથી બન્નેમાં જ ખરેખરા હોય તેજ ટકી રહી શકે છે, એટલે કે પરિણામે ચાલુ શાખા એકજ રહે છે, અથવા બીજી પ્રશાખા થઈ જાય છે. જ પ્રવાહની જવી પ્રવળતા, તેવું પરિણામ આવે છે.

તે વખતે જો જુદી પડનારી પ્રશાખા ઉતરતા ધોરણ પર જતી હોય, તો તે “ઉતરતા ધોરણ પર ન જાય તો સાઈ, તેની ભાવિ પ્રજા પણ એ પ્રવાહમાં જઈ ઉંચા લાભથી વંચિત રહેશે.” એ આશયથી તેને મૂળ સ્થિતિ પર ટકાવવા પ્રયત્ન કરતી વખતે અથડામણી થાય

છે. પરંતુ જો તે જોર કરીને પોતાને સ્થાને જઈ પોતાની તે જાતની લાયકાત મક્કમપણે સિદ્ધ કરી આપે કે—તુરત અથડામણી બંધ પડે છે. કારણ કે “એ ભેદ કુદરત માગી રહી છે” એમ સિદ્ધ થતાં જુદા પડવા દેવામાં વાંધો નથી રહેતો. પણ તે સિદ્ધ કરવા માટે અથડામણી ઉપયોગી કસોટી છે.

તેવીજ રીતે જુદી પડનારી શાખા ઉંચા ધોરણ પર જનારી હોય તો પણ—“એના ઉંચા સ્થાન પર બરાબર ટકી શકાશે કે કેમ? આવે-શમાં આવીને ઉંચે ચડવા બંધ છે, પરંતુ પાછળથી તદ્દન પડી જઈ ઉભય ભ્રષ્ટ તો નહીં થાયને? અને તે ભ્રષ્ટતાની ભોગ તેની ભાવિ પ્રજા ન થાય તો સારું.” એ લાગણીને વશ થઈને પણ અથડામણી શરૂ થાય છે. તે વખતે, પ્રશાખાને યોગ્ય વ્યક્તિઓ ખરેખરી હોય, ને તે પોતાને સ્થાને બરાબર સ્થિર હોય ત્યારે—કસોટીમાંથી પસાર થતાં અથડામણી બંધ પડે છે.

અથડામણીના પ્રકારમાં—વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવામાં આવીજ હોય છે, પરંતુ જટલી રીતે વ્યક્તિ બંધારણના ધોરણથી જટલો જટલો બંધાયતો હોય તેટલા પુરતુંજ તેના પર દબાણ લાવવામાં આવે છે. અને મૂળ સ્થિતિમાં કાયમ રાખવા પૂરતુંજ દબાણ લાવવામાં આવે છે. પરંતુ ભેદ કુદરતે કે સંજોગોએ માગી લીધેલો છે, એમ ખાતરી થતાં તેને પ્રશાખા રૂપે રહેવા દે છે, ને વિરોધ બંધ પડે છે.

વળી શાખા કે પ્રશાખા જુદા પડતાં બંધારણ અને વ્યવસ્થા તથા વહીવટની નવી ઉપાધિ ઉભી થાય છે. તેથી “એક જુદું તંત્ર ઉત્પન્ન ન થાય તો સારું. અને શક્તિ ન વહેંચાય તો સારું.” આ ભાવના જાણ્યે અજાણ્યે પણ વિરોધમાં હોય છે. તથા તે માત્ર આવેશથી નથી કે કેમ? તેની પણ ખાતરી થવી જોઈએ. જો આવે-

શથી હોય તો દબાણ આવતાંજ શમી જાય છે, ન શમે તો તેને પાછું તો હઠવું પડે છે. છતાં વાસ્તવિક કોઈ સંજોગોજ પેટા ભેદ માગી લેતા હોય તો ગમે તે ભોગે તે વિભાગ પડી જાય છે, ત્યારે વિરોધ શાંત થાય છે.

આવે પ્રસંગે કાવા-દાવા-છળ પ્રપચો તથા લાગવગો અને દબાણોનો ઉપયોગ થાય તે શું વ્યાજબી છે ?

જો વ્યર્થ-નકામા કરમાં આવ્યા હોય, કશી દીર્ઘદષ્ટિ કે પૂર્વા પરના વિચાર વિના હોય, કોઈના આવેશને લીધે હોય, તો તે કરનાર વ્યક્તિઓની ભૂલ છે. તે વ્યક્તિઓ દોષ પાત્ર છે, પરંતુ કેટલીક વખત-પરિવર્તન કોઈ સિદ્ધાંત ખાતર ન હોય, કશા શુભ હેતુ માટે ન હોય, મહા ધર્મ ઉપર તેની ખોટી અસર થાય તેમ હોય, અધર્મનું પોષણ અને ધર્મનું શોષણ થાય તેમ હોય, તે વખતે બીજા સાધનોથી પહોંચી વળવાની અશક્તિમાં જ કાંઈ આડકતરા માર્ગોનો આશ્રય લેવો પડે તેમાં તે લેનારા નિર્દોષ છે, એમ આપણે સૌએ એક મતે થઈને કહેવુંજ પડશે. તેથી આવા વિરોધમાત્રથી મહાધર્મને કશો વાંધો નથી આવતો. પરંતુ કેટલીક વખત તેથી તેનીજ સેવા થાય છે.

ઈતિહાસમાં સિન્ન સિન્ન ધર્મના રાજ્યોની લડાઈઓ અને એકબીજાને પોતપોતાના ધર્મમાં આણવાની વૃત્તિ વિગેરે દેખાય છે, તેનું કેમ ?

એ લડાઈઓમાં ઉંડી ગવેષણા કરવામાં આવશે, તો કેટલાક અપવાદ શિવાય, તે રાજ્યદ્વારિ હેતુસર જ થયેલી હોય છે. રાજ્યનો મુખ્ય હેતુ રાજ્યદ્વારી હેતુજ હોય, ધર્મ તેમાં સાથે સાથે પછી આનુષંગિક રીતે લાભ લે, એટલુંજ. જુદા ધર્મવાળો રાજ્ય પોતાને માન્ય-ધર્મ નથી માનતો, માટેજ લડવું, એ મુખ્ય હેતુ નથી હોતો. કેટલીક વખત ચાલાક રાજ્યો કે ચાલાક રાજકર્મચારિઓ રાજ્યદ્વારિ કારણો

શુભ રાખીને પોતાના કાર્યને પ્રતિષ્ઠા આપવા “ધર્મની રક્ષા ખાતર પોતે લડાઇ વિગેરે પ્રયત્નો કરે છે,” એવું દેખાડે છે. કેટલીક વખત—રાજ પણ એક રીતે એક વ્યક્તિ છે, તેની ધાર્મિક માન્યતાને ધક્કો પહોંચે તેવું કોઈનું વર્તન સાંખી શકવા જટલી તેની મનોદશા ન હોય, તેથી અને પાછળથી રાજદ્વારી કારણોને યોગે લડાઈ થઈ હોય, પરંતુ તે લડાઈ વ્યક્તિગત ગણાય. એવી રીતે ધણી વાર ખીજી બાબતોમાં પણ સામાન્ય વ્યક્તિઓ અથડાઈ પડે છે, તેથી એ ધર્મની લડાઇ ન કહેવાય. સૌ પોતપોતાના ધર્મોમાં રહીને પાળે, ખીજને ડખલ ન કરે. ખીજને ડખલ કરી હોય તો પણ ખીજને ડખલ ન કરવી એ વિચાર પોતાનાયે ધર્મની રક્ષાનો છે, એમ સમજ. એટલે પછી ગમે તેટલા મત—મતાન્તરે અને શાખા—પ્રશાખાઓ છતાં કોઈપણ ઠેકાણે વિરોધનો સંભવજ રહેતો નથી. સાથે સાથે કહેવું જ પડશે કે કેટલીક વખત કેટલાક ઇતિહાસ લેખકોએ સાચી ગવેષણા વિના, કેટલીક સાંભળેલી અને દંત કથા રૂપે ચાલી આવતી વાતો લખી નાંખીને ગોટાળો ઉત્પન્ન કર્યો હોય છે. વિગતોની સત્યાસત્યતા તપાસવામાં પણ ધણી વખત ઓડચોડ વેત્યું હોય છે. અસ્તુ.

આ ઉપરથી સારાંશ એ કે—મહાધર્મની એકતાને અને તેની વ્યાપકતાને ક્ષતિ નથી પહોંચતી. એક પેઢીની શાખા—પ્રશાખાઓ વધે તેમાં પેઢીને શું નુકશાન ? તે તે સ્થળની તે વખતની જરૂરીઆતો પ્રમાણે તેના ભેદો—પ્રભેદો પડતા જાય, તેમાં મહાધર્મનું સ્થાયિત્વ કાયમ રહે છે. મહાધર્મની કોઈ પણ શાખા પ્રશાખા અસ્તિત્વમાં આવીને માનવ જીવનમાં ઉતરે છે, ને એ રીતે માનવગણ મહાધર્મની સેવના કરતો રહે છે, ને પોતાનું કલ્યાણ આગળ વધારે છે. વાસ્તવિક રીતે ભેદ—પ્રભેદો કોઈ પણ રીતે વિકાસને રોધક નથી. ભેદ—પ્રભેદો માત્ર માનવ સ્વભાવનું ચિત્ર છે, તે ચિત્ર પ્રમાણે મહાધર્મ

ચિત્રાઇ રહે છે, પોતાનું સ્વરૂપ ટકાવી રહે છે. તેમાંથી જરૂરીઆત પ્રમાણે નવા ફાંટા-પેટા ફાંટા નીકળે, તો પણ કશી અડચણ નથી. તે કૃત્રિમ રીતે નીકળેલા ન હોવા બેઠે એ, કોઈ તરંગીના તરંગનું પરિણામ ન હોવું બેઠે એ, તેમાં ભ્રમિત કે કૃત્રિમ હેતુઓ ન હોવા બેઠે એ. આ શરત પેટા ભેદો પડતાં સચવાય છે કે નહીં? તેની ચકાસણી પણ કોઈ વખતે અથડામણીનું કારણ હોય છે.

કુદરતી રીતે માનવ સ્વભાવની વિચિત્રતા અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરતી હોય છે, તે એકાએક કેમ બદલી શકાય? જગત્માં એકજ ધર્મ કરવો અને તે કૃત્રિમ પ્રયત્નોથી? એ કેમ બની શકે? કદાચ એકાએક એ બિન જરૂરી ઉત્પલ પાથલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો કાંઈક વધારે જોરદાર બીજું કોઈ પણ નુકશાન માનવ સમૂહને થયા વિના ન જ રહે. મારી મચરડીને એક ધર્મ કર્યા પછી પણ પાછો માનવ સ્વભાવ તો ઉભોજ છે. એ વિવિધતા ધારણ કર્યા વિના રહેશે કે? જ્યારે તે વિવિધતા ધારણ કરવા માંડશે ત્યારે તે વખતે વિવિધતા ધારણ કરતાં વધારે પડતા ભેદો નહીં થાય, તેની શી ખાત્રી? જગત્માં એકજ ધર્મ રહે અને બીજા બધાનો લોપ કરી દેવો, એ વાત સાંભળતાં પ્રથમદર્શને મીઠી લાગે તેવી છે, પરંતુ માનવ સ્વભાવ કદી એવો થાયજ નહીં. એકના લોપમાં બીજા ઉભા કરવાંજ પડે. આજ આપણે બેઠે એ છીએ કે ધર્મની એકતા કરનારા એક નવોજ ભેદ ઉભો કરી બેસે છે.

કોઈ ધર્મમાં ત્રણ કે ચારજ શાખાઓ હોય છે, તે સર્વને એક કરવાના ઉદ્દેશથી એવા કૃત્રિમ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે કે-તેમાં કેટલાક ભાગે છે, અને મૂળમાં અમુક ચુસ્તવર્ગ તો હોયજ છે, પરિણામે ત્રણને બદલે ચાર, કે પાંચ ને બદલે છ ભેદો પડી જાય છે. આમાં ધર્મની એકતા ક્યાં છુપાઈ છે? તે સમજવા જવું છે. એટલે એક તો કદી નજ થાય.

પરંતુ સર્વમાં એક રહે, એ વસ્તુસ્થિતિ વધારે ઉત્તમ છે. ક્રોધપણ માણસનો પોતાના વિકાસના દરજ્જાને માર્ક ને ક્રોધ પણ જાતનો ધર્મ હોય, તે સર્વ મહાધર્મજ છે. છતાં આજ કાલ આ આખતમાં ધણી ધણી ભ્રમણાકારક વિચારશ્રેણીઓ ચાલે છે, આધુનિક વિદ્વાનોમાં તો એ ચાલે છે, એ હું જાણું છું. પરંતુ તેમાં મોટા ભ્રમ લાગે છે, પરિણામે ધર્મભાવનાને ધક્કા લાગી અધર્મનું પોષણ થવાનો ખાસ સંભવ છે. “અમારે ક્રોધ ધર્મ તરફ પક્ષપાત નથી” “અત્યારની પ્રજાને અધ્યેસતું ધર્મનું સ્વરૂપ કરવું જોઈએ” વિગેરે દલીલો ધર્માચરણમાંથી છટકવાના પ્હાના છે.

૬.

અ ડ તા ઉ ત ર તા દ ર જ્જ.

મહાધર્મ લગભગ તમામ માનવ સમાજને પહોંચી વળવાની જરૂરીઆત પ્રમાણે-દેશ અને કાળ પ્રમાણે જમ જુદી જુદી શાખા-પ્રશાખામાં વહેંચાઈ ગયો છે, તેણે પોતાની વિસ્તૃત અસરના મૂળ ધણેજ ઉડે ઉડે નાંખ્યા છે. તેમજ દરેક શાખા-પ્રશાખાને એકત્ર કરી તેનું વર્ગીકરણ કરીએ, તો તેમાં ચડતા ઉતરતા દરજ્જા પણ માલૂમ પડશે, એટલે કે અમુક શાખાઓ વિકાસક્રમના ઉંચા દરજ્જા પર હશે, તો અમુક તેથી ઉતરતા દરજ્જાપર હશે, ત્યારે અમુક ઠેઠ નીચેના દરજ્જાપર હશે, ને અમુક છેક ટોચે હશે.

ખૂબ પ્રયત્ન કરી કમસર ગોઠવીએ, તો કઈ શાખા-પ્રશાખાનું વિકાસક્રમમાં કયાં સ્થાન છે ? તે ચોકકસ નક્કી કરીજ શકીએ. આ કામ ધણીજ શાંત, ધણીજ વિવેક યુક્તિ, અને નિષ્પક્ષપાતપણે થવું જોઈએ. નહીંતર અહીં ધણા વિવાદો થવાનો સંભવ છે. આઠમાની યોગ્યતાવાળાને દશમાસ્થાનમાં મૂકી દઈએ કે, પાંચમાને પચ્ચાસમા

સ્થાનમાં મૂકી દઈ એ, તે જરૂર અથડામણી થવાનો સંભવ છે. મત-ભેદોની ખેંચાખેંચીનું કારણ આ જાતનું પણ હોય છે. પરંતુ દરેકને યથાસ્થાને ગોઠવી દેવામાં આવે તો બધી તકરારોનું મૂળ નીકળી જાય તેમ છે. બધી શાખા-પ્રશાખા નાબુદ કરીને એક મહાધર્મ સ્થાપવાનો ખાલીશ યત્ન કરવા કરતાં દરેકના યથાયોગ્ય સ્થાન નક્કી કરી આપવામાં માનવસમાજ, જગત્ અને ધર્મની મોટી સેવા છે.

આ રીતે વિકાસ ક્રમના પગથિયા પ્રમાણે સમન્વય કરીને, માનવોને પોતપોતાના દરજ્જાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવામાં આવ્યા પછી ખાસ અવ્યવસ્થા રહેવા પામશેજ નહિ.

જે કે દરેક શાખા-પ્રશાખાની અમુક વ્યક્તિઓ શિવાયનો મોટો ભાગ એ તકરારોથી ઉદાસીન જ રહે છે. અને એમ ગર્ભિત રીતે માનેલ છે કે:—“સૌ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણેની શાખા-પ્રશાખામાં ગોઠવાઈ ગયા છે. અને ત્યાં સંતોષથી સ્થિર રહીને તેજ દરજ્જાને ખરાખર પોતાના જીવનમાં પરિણુત કરે, તેનાથી લાભ લે, તેજ ધણું છે. કોઈની વચ્ચે જવાની જરૂર નથી, તેમજ કોઈને વચ્ચે આવવા દેવાની પણ જરૂર નથી.” આ રીતે કુદરત પોતાનું કામ કર્યું જાય છે. છતાં કેટલોક માનવવર્ગ હાલમાં ભેદોને વધારે પડતું સ્વરૂપ આપી દઈને તેનું ભયંકર ચિત્ર ખડું કરે છે, ત્યારે કેટલાક આળ જીવો તેથી ગભરાઈને બુદ્ધિભેદ થવાથી ઉત્થલ પાથલમાં પડે છે, અને આખરે કોઈ પણ જાતના ધાર્મિક જીવનથી વંચિત રહી જાય છે.

“ માટે—યોગ્ય તત્વો યુક્ત સૌ ધર્મો સૌ સૌને સ્થાને સાચા છે.” એ વાત ખરી છે, પરંતુ “દરેક ધર્મો સરખા છે.” એ વાત ખોટી છે, શિવાય કે મહાધર્મના શાખા-પ્રશાખા રૂપે હોવાથી મહાધર્મની સામાન્યતા-સરખાપણું દરેકમાં છે. એ વાત ખોટી એટલાજ માટે કે—દરેકના દરજ્જાના ક્રમમાં ફેર છે. દરેક સરખા છે, એમ કહેવામાં નરી મૂર્ખતા

છે, અવિવેક છે, સારાસાર વિભાગનું અજ્ઞાન છે, વસ્તુસ્થિતિ કરતાં ઉલટો ખ્યાલ છે. એવી સમાનભાવના વાસ્તવિક સમાન ભાવના નથી.

તથા સૌ સૌને સ્થાને પણ દરેકને ન માનતાં વધારે હલકા પ્રકારના કે વધારે ઉંચા પ્રકારના માનવામાં ચોક્કસ અસમાનભાવના છે, તે પણ એવોજ અવિવેક છે. માટે દરેક ધર્મો સરખાં છે, એમ ન કહેતાં દરેક ધર્મો પોતપોતાને સ્થાને યથાયોગ્ય છે. અને તેથી વિપરીત હોય તો અયથાયોગ્ય છે, એમ કહેવું જોઈએ.

હવે વ્યક્તિ પરત્વે વિચાર કરતાં-કોઈપણ એક ધર્મમાં રહેલા માનવસમૂહમાંની કોઈપણ વ્યક્તિ તેથી ઉતરતા યા તેથી ચડતા દરજ્જાને લાયક હોઈ શકે છે. પરંતુ તે પોતાની તે જાતની લાયકાત બરાબર સિદ્ધ કર્યા પછી, તેથી થતી લાભહાનિ સ્વીકેવા તત્પર રહી, નીચેના કે ઉપરના દરજ્જાવાળા ધર્મમાં યોગ્ય દાખલ થઈ શકે છે. પરંતુ તેથી ધર્મના દરજ્જામાં કાંઈ તફાવત નથી.

વ્યક્તિઓની યોગ્યતાના પણ ચડતા ઉતરતા દરજ્જા હોય છે, છતાં સામાન્ય રીતે અમુક પરિસ્થિતિઓથી ઘેરાયેલા માનવસમૂહમાં લગભગ સર્વ સામાન્ય અમુક જ દરજ્જા હોય છે. તેથી “જે માનવસમૂહની જે જાતની આબુખાબુની પરિસ્થિતિ હોય, તેને અંગે ધર્મનો જે દરજ્જા ધડાયો હોય તે ગોઠવાઈ ગયો હોય, તેમાં જ સંતોષ માનવો, તેમાંજ રસ લેવો, તેનો સારી રીતે અમલ કરવો, એ તેના હિતની વાત છે.” એ સિદ્ધાંત તરીકે આવે છે. કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ અપવાદ તરીકે હોઈ શકે, છતાં તેથી એ સિદ્ધાંતને બાધ આવી શકતો નથી,

સમુદાયનું માનસ તથા તેની આબુખાબુની બધી પરિસ્થિતિઓ એકાએક બદલાઈ જતાં નથી, એવા ઘણા કુદરતી સંજોગો હોય છે કે જે, એના એજ દરજ્જા ઉપર વતે ઓછે અંશેકટલાક પ્રાસ-

ગિક ફેરફાર સાથે માનવને રાખીજ મૂકે છે. અને કદાચ કુદરતી રીતે જ બધું ફરી બન્ય, તો તેઓ ભલે પોતાને માફકના કોઈ જુદાજ દરજ્જાના ધર્મમાં દાખલ થાય, તેની સામે વાંધા પણ નથી, પરંતુ તે કુદરતી રીતેજ થવું જોઈએ, કૃત્રિમ રીતે તો નહીંજ.

માનવ સ્વભાવાદિને લઈ જુદા જુદા સ્વરૂપે ગોઠવાયેલા જુદા જુદા ધર્મોમાં રહેલા માનવો પોતપોતાના દરજ્જાની અપેક્ષાએ કાંઈને કાંઈ વિકાસ કરે જ છે, એ સ્વાભાવિકજ છે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેના ચડતા ઉતરતા દરજ્જા છે, અને સ્વાભાવિક રીતે જ વ્યક્તિઓ કે સમૂહો તેમાં ગોઠવાઈ ગયા છે, તે યોગ્યજ છે, તેમાં કૃત્રિમ પ્રયત્નો વિકાસરોધક હોઈ અયોગ્ય છે. આ જન્મમાં જન્મ ગોઠવાઈ ગયાં છે, તેમજ જન્માન્તરમાં પ્રાયઃ તેજ જાતની સામગ્રીમાં તે જઈ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે, તે પછી ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી નજીક નજીકના દરજ્જા પર ચડે છે, એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. છેલ્લા ત્રણેય પ્રકરણોનો સામાન્ય સાર એ છે કે:—

તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરેને લગતી મતભેદોની ચર્ચાઓ ધાર્મિક લડાઈઓ નથી. જુદા જુદા ધર્મો મહાવિકાસ રૂપ સીડીના જુદા જુદા પગથિયાં છે. તે તે નિર્દેશી સરળ ધર્મ સ્થાપકોની મુખ્ય દૃષ્ટિ વિકાસક્રમના અમુક પગથિયા પર રહેલા જનસમાજને ઉંચે ચડાવવાની જ હોય છે. પોતાની આજીવ્યાજીવના સંજોગો પ્રમાણે અમુક હદ સુધી ચડી શકાય તેવી યોજના ગોઠવી આપે છે, તે ધર્મ. અને તેથીજ તેઓ તે વર્ગમાં મનાય છે, પૂજાય છે, અને પ્રેરક ગણાય છે.

કોઈ વખતે ઉતરતા દરજ્જાની શાખા કાઢી આપનાર પણ એવીજ જાતના જનસમાજ માટે એક જાતની સગવડ કરી આપી ઉપકારજ કરે છે. એ રીતે પણ ધર્મતંત્રમાં અમુક રીતે માનવવર્ગ ગોઠવાઈ રહે છે, સ્વચ્છંદમાં ભળી શકતો નથી. અને એ દરેક ઘટનામાં પણ કુદરતજ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

ક યો ધ મ્ ક યા દ ર જ્ઞ પ ર છે ?

ત્યારે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે:—કયો ધર્મ કયા દરજ્જા પર છે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ ધણેજ ગુચવણુ ભરેલો છે, તેનો નિર્ણય આપવામાં ધણીજ અથડામણી થવાનો સંભવ છે, તોપણ નીચે પ્રમાણે એક રસ્તો છે.

એક એવી—સર્વ ધર્મ માંના—તુલનાત્મક વિચારક, મુખ્ય મુખ્ય, સર્વમાન્ય, ચુસ્ત, આગેવાનોની મુખ્ય સમિતિ મળે. તે પોતાના હાથ નીચે કામ કરનારી નિષ્ણાતોની એક પેટા સમિતિ નીમે. તે પેટા સમિતિ પહેલાં—ધર્મોના દરજ્જા માપવાનું ધણુંજ વ્યવસ્થિત, સગવડવાળું અને ચોક્કસ માપ ઉતારનારૂં, એક ચોક્કસ ધોરણુ નક્કી કરે. ત્યારપછી તે માપવડે, અભ્યાસપૂર્વક, ઉંડી ગવેષણાથી, તદ્દન તટસ્થભાવે, જગતભરના દરેકે દરેક ધર્મની ચોગ્યતાનું માપ કરી દરજ્જા ઠરાવ્યે ભય. એમ બધું કામ પૂરૂં થયે, આખી હકીકત ઉપરની મુખ્ય સમિતિને આપે. તેઓ તેમાં રહી ગયેલી, કે અસ્તવ્યસ્ત હકીકત હોય તે બરાબર વ્યવસ્થિત કરી નિર્ણયાત્મક રીતે તટસ્થભાવથી સ્વીકારી લે, અને બહાર પાડે. આ નિર્ણય ધણા ટકા બરાબર સત્ય હોવાનો સંભવ છે. આ ધોરણુ શિવાય કોઈના કૃત્રિમ રીતે નક્કી કરેલા ધોરણુને જનસમાજ કબૂલ ન જ રાખે.

કેટલીક વખત જનસમાજને ખીજી તરફ ખેંચી જવા, પોતાના જનસમાજમાંથી ભ્રષ્ટ કરવા કે ખીજા કોઈ સ્વાર્થી હેતુથી, કોઈ પણ એક ધર્મ વાળાની કે કોઈપણ રાજ્ય વિગેરે સત્તા નીચેની ધણા ધર્મો-વાળાની બનેલી સંસ્થાએ નક્કી કરેલા ધોરણુ તથા પરિણામ વિષે તો જન સમાજ શંકાની નજરે બેવાનો જ. કારણકે:—ચુરોપના કેટલાક

આધુનિક વિદ્વાનો પોતાની સંસ્કૃતિને આગળ વધારવા હાલ આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા મહેનત કરે છે. જોકે તે વિશ્વાસ પાત્ર ગણાશે કે કેમ? એ સંશય છે. રાજ્યો ઉપર પણ તેનીજ અસર પડવાનો સંભવ છે. એટલે તે નિર્ણય પણ છેવટે તો સર્વ ધર્મના માન્ય, નિષ્ણાત અને પ્રામાણિક આગેવાનોએ દબાણ વિના કબૂલ રાખેલો હોય તો જ માન્ય થાય, નહીંતર ન થાય.

આવા દરબજા કાગળ પર નક્ક ન થયા હોય, તો પણ કુદરતી રીતે નક્કીજ છે. કેટલીક વાર કાર્ય પ્રસંગે એમ જણાઈ પણ આવે છે. દરેક ધર્મોવાળા મૌનપણે એ વાત સમજ છે, વ્યવહારોમાં કેટલાક એવા દાખલા જણાઈ આવે છે.

ઠીક, પરંતુ આપણેજ તટસ્થ બુદ્ધિથી એ નિર્ણય ન લાવી શકીયે ?

એ કામ ધણું જ મુશ્કેલી ભરેલું અને ગુચવણ ભરેલું છે. તેમાં ઘણા સાધનો અને ઘણા ખર્ચ તથા અનેક વિદ્વાનોની મદદની જરૂર પડે તેમ છે.

ત્યાં સુધી શુ કરવું ?

ત્યાં સુધી હાથ જોડી બેસી રહેવાની જરૂર નથી. સૌએ પોતપોતાના કુદરતી દરબજા પ્રમાણેના ધર્મનું નિરંતર આરાધન કરવું. કારણ કે—એવા દરબજાનું ધોરણ ઠરાવવાથી જનસમાજના ધર્મ આરાધનના વર્તનમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. તે વખતે પણ દરેકે પોતપોતાના દરબજા પ્રમાણેના ધર્મનું જ આરાધન કરવાનું છે, અને તેમાંજ કલ્યાણ છે. એવા ખરડાનો એટલો જ માત્ર અર્થ છે, કે દુનિયાના ધર્મો વિષેના જ્ઞાનના પ્રકરણોમાં ચોકસાઈનું એક પ્રકરણ ઉમેરાય, શિવાય તેનો બીજો કશોયે અર્થ નથી, અને કરવો જરૂરનો કે વ્યાજબી પણ નથી.

સર્વ ધર્મ પરિષદ્

આવી સર્વ ધર્મ પરિષદ્ [સર્વ ધર્મ સંઘ. પાર્લામેન્ટ ઓફ રીલીજીયન] નામે એક પરિષદ્ અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં ભરવામાં આવી હતી. તે સંસ્થા ઉપરનો નિકાલ નથી લાવી શકી ?

એ સંસ્થા આવી, અને એ નિકાલ લાવવા માટે છે કે નહીં, તે માલૂમ નથી પડ્યું. છતાં નિકાલ આણ્યો હોય, કે આણે, પણ તેનો કશો અર્થ નથી. કારણ કે—તેમાં સર્વ ધર્મના પ્રતિનિધિઓ જ રીતસર નહોતા. જ જ પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા, તેમાંના કેટલાક—જને વિષે હું જાણું છું— તે માત્ર તે ધર્મના થોડાક વર્ગે મોકલ્યા હતા, કેટલાક વર્ગને તે વાતની જાણ નહોતી, અને કેટલાક વર્ગે સખ્ત વિરોધ કર્યો જ હતો. તેથી તેઓ પ્રતિનિધિ શી રીતે ગણી શકાય ? નજ ગણી શકાય.

વળી ધર્મની બાબતમાં ભારતદેશ જ સૌ દેશે કરતાં આગળ છે, માટે તે પરિષદ્ અહીં જ ભરાય તો જ ન્યાયસર ને પદ્ધતિસર ગણાય. તેના કાર્યવાહકોમાં અહીંના આગેવાનોનો જ મુખ્ય અને આગળ પડતો ભાગ હોવો જોઈએ.

એ સર્વ ધર્મ પરિષદ્નો ખાસ શો હેતુ હતો ? ને છે ? તે સ્પષ્ટ જાણવામાં આવ્યો નથી. માત્ર તે વિષે જુદીજુદી કલ્પનાઓ કરી શકાય કે:—

“ દરેક ધર્મવાળાઓને એક સાંકળમાં સાંકળી લઈ એકીકરણ કરવું. કોઈપણ નિમિત્તને બહાને પહેલાં તો કોઈપણ એક સંસ્થાના છત્ર નીચે લાવવા. હાલ તુરતમાં દરજ્જા ઠરાવવા તથા “કોનો ધર્મ સારો ખોટો ?” વિગેરે ભાંજગડમાં નજ પડવું. તેમના ધર્મોની ઉન્નતિની જ વાતો કરવી. તેથી લોકો જમ

જન્મ તેમાં રસ લેતા થાય, આવેલા ઉચક પ્રતિનિધિઓને બદલે તે તે ધર્મવાળાના કાંઈક વિશ્વાસ પૂર્વકના ખાસ પ્રતિનિધિઓ આ સંસ્થાપરના વિશ્વાસથી આવતા થાય, તેમની વાતો તથા ભાષણો સાંભળવા, તેમના ધર્મનું જ્ઞાન સાંભળવું, આનંદ અને ખુશી ખતાવવી, તેઓના વક્તૃત્વની હોંશીયારી માટે કદાચ જરૂર પડે તો—ચાંદ, માનપત્ર—પ્રમાણપત્ર પણ આપવા. તેથી આપણને કાયદો એ છે કે:—ભારત જવા ધર્મપ્રધાનદેશના ધર્મો—કે જાઓ આપણને અનાર્ય કહી નિંદ્રી કાઢે છે—તેજ આપણે ત્યાં આવી આપણી છાયામાં બેસે. પ્રમુખ લગભગ આપણો હોય. પ્રમુખ ગમે તે હોય છતાં સંસ્થાનું બંધારણ આપણેજ એવું ઘડ્યું છે—કે જેનું આપું સુકાન આપણાજ હાથમાં રહે તેવું છે. આપણા વહાણમાં બધા ખરાખર બેસી ગયા પછી સુકાન કંઈ તરફ ફેરવવું, એ આપણા હાથનીજ બાજુ છે ને? અને તેથી ખુબી તો એ થશે કે—પ્રથમ આસને બેસવા લાયક ધર્મો સૌની સાથે એક આસને બેસે, અને આપણનેય સાથે બેસારે. એટલા તો આપણે આગળ વધીશુંજ. ઉપરાંત ભવિષ્યમાં પણ સુકાન આપણા જ હાથમાં રહેશે, તેથી પણ ધણા કાયદા છે.

બીજું: જગતમાં રાજ્યસત્તા, લાગવગ તથા ધાર્મિક પ્રચારકાર્ય લગભગ આપણું—ખ્રિસ્તીઓનું વધારતા જઘએ છીએ. વખત જતાં, સર્વ સામાન્ય કેળવણીમાં મુકેલા એ જાતના તત્ત્વ ને પરિણામે, એકધર્મ હોવાની ભાવના જગત્માં ફેલાવો પામતી જવાની. [જની અસર હાલ થઈ રહી છે.] ખરાખર વખત બેઠને તેજ જાતના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે એ વાત જરૂર કાઠી શકાશે કે—“જગત્માં સર્વને માટે એક જ ધર્મ હોય તો શો વાંધો?” ખરેખર એ વાત એવેજ સમયે કાઠી હશે કે—લગભગ એ સભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલાઓની બહુમતી મળીજ રહે. વખત જતાં બીજે પ્રશ્ન એ આવે કે:—“ત્યારે કયો ધર્મ સર્વમાન્ય તરીકે

રાખવો ? ” તેમાં પણ સંખ્યા આજ પ્રીસ્તીઓની વધી રહી છે. એટલે બહુમતી પણ તેનીજ આવે. કારણકે—પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા તેની જ વધારે હોય.

સર્વ ધર્મોના આવા પ્રતિનિધિઓની બહુમતીથી કરેલા નિર્ણય ઉપર પગભર રહી રાજ્યસત્તાઓ ધર્મોના જુદાજુદાપણા ઉપર કટાક્ષ રાખી શકે, પરિણામે વાતાવરણમાં જનસમાજના વિચારોની જમાવટ એવીજ હોય કે—બિચારા જુદા જુદા ધર્મવાળાઓને શરમાઈ રહેવું પડે, લગભગ ગુન્હા જેવું ગણાય. [અને રાજ્ય સત્તા—ધર્મ સત્તાની સેવક છતાં ભારતમાં પણ ધર્મ સત્તાને પોતાના તાબામાં લેવા ધીમે પણ મક્કમ પ્રયત્નો કરી રહી છે.] એમ એક ધર્મ એકીકરણ કર્યા પછી આપણે તેની હુંડ ઓફીસો અને ધ્રાંચો સ્થાપી પૃથકરણ કરીશું. ”

કેટલાક અહીં એમ કહે છે કે:—“ એ સભા શું કરશે ? તે અત્યારથી કાંઈ કહી શકાય જ નહીં. પરંતુ તેનો એવો ધરાદો કેમ ન હોય ? કે:—

“ સર્વ ધર્મોમાંથી સાર ભાગ ચુંટીને એક ઉત્તમ ખરડો તૈયાર કરવામાં આવે, કે જેમાં જગતના દરેકે દરેક ધર્મને લાગતા વળગતા તત્ત્વો હોય, અથવા તેના સારા સારા તત્ત્વો ચુંટી કાઢ્યા હોય, અને તેને આખી દુનિયામાં લાગુ કરવામાં આવે, એમ કરીને ધર્મનું પુનરુત્થાન અને પુનર્ધર્ટના કરવાની નવી શરૂઆત થાય, તેથી ફાયદો એ થાય કે:—નવા સમયની નવી પરિસ્થિતિ તથા સંજોગોને અનુકૂળ જનસમાજને બંધબેસ્તો એક ધર્મ મળી રહે. હાલના સિવિલ્યનોને ખાસ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ પક્ષપાત છે, એવું કાંઈ નથી. સત્ય શોધવું, એ તેઓનું ધ્યેય છે. ”

પ્રથમ દર્શાવે એ વાત આકર્ષક લાગે તેવી છે, પરંતુ શક્ય નથી, સાચી નથી. કારણકે—ખ્રિસ્તી ધર્મવાળાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, ને

વધારાય છે. ઔદ્યોગની સંખ્યા જ સર્વોપરિ હતી, તે પણ પાછળપડતી બન્ય છે. જે ઉપરનો ઈરાદો હોત તો તેઓએ એ પ્રચાર કાર્ય કર્યું ન હોત, કે ક્યારનું અટકાવ્યું હોત, ઉલટા તેને માટે અબજો પાઉંડોના ફંડો એકઠા થયા છે. ભારતના સાધુ, સંન્યાસી, જેગી જતિને ત્યાગમાં ભૂલાવે તેવા ખ્રિસ્તી સાધુ અને સંતો ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. ધર્મસંસ્કારમાં અહીં બરાબર ચુસ્ત ન હોય, તથા “સર્વ ધર્મ સરખા,” એવી એક માન્યતાવાળાઓને એવા પાદરિયો બતાવવામાં પણ આવે છે. તેઓ અહીં આવીને એવું પ્રચાર કાર્ય કરે છે કે:—જથી કરી ભારતના કેટલાક વતનીઓના વિચારો પોતાના દેશના સાધુસંતોની સર્વશ્રેષ્ઠતા તરફના અનન્ય આદરમાં શિથિલ થાય છે. તથા ત્યાં પણ “મહાત્માઓ છે” એવો ખ્યાલ બંધાય છે. તેની સામે કદાચ વાંધો ન લઈએ, પરંતુ પ્રબળ દિલમાં અહીં વિષે ખોટા અણુગમે વધે, એ અનિષ્ટ તરવ છે. આવા કારણ સંજોગો પરથી એ ધરાદા વિષે વિશ્વાસ બેસતો નથી.

વળી ભારતમાં—યુરોપીય સત્તા, વ્યાપાર, વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના વેગને અહીંના ધર્મો સ્ખલના કરે છે. જ્યાં સુધી ધર્મોનું પાલન આગ્રહભરી રીતે અને મક્કમતાથી પ્રબ કરે ત્યાં સુધી એ વસ્તુઓને જોઈએ તેટલો વેગ મળતો નથી. તે વસ્તુઓને વેગ આપવા માટે વચ્ચેની આ ડખલ કાઢવાનું એકદમ ન બને, તો તેના મૂળ ધીમે ધીમે ઢીલા તો કરવાજ જોઈએ. ત્યારે “દરેક ધર્મોને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવા દેવું, કોઈની વચ્ચે ન આવવું, એ મુખ્ય નીતિને બાધ ન આવે, અને જનસમાજમાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન ન થાય,” તેથી ઇંગ્લાન્ડ સીધી રીતે કોઈ પણ પ્રયત્ન કરી શકે તેમ નથી, છતાં જોકે શિક્ષણમાં અને સામાન્ય કાયદાઓ તથા કાયદાઓના જુદા જુદા વિભાગોમાં એવી તટસ્થતા જાળવવામાં આવે છે કે—વાસ્તવિક રીતે જમ બને તેમ ધર્મોને પોષણ ઓછું મળે, અને કાંઈક કાંઈક ધસારો લાગે,

તેવું જણાય છે. તેથી આ સર્વ ધર્મ પરિષદની મોહક યોજના હિંદ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા જણાતા અમેરિકામાં થવા દેવામાં સૌ યુરોપીય પ્રબલ્યોએ વાંધો ન જોયો હોય, ઉલટી અનુકુળતા જોઈ હોય, એ એટલુંજ સંભવિત લાગે છે.

તથા—યુરોપના ધર્મો તરફના અંજ વલણમાંથી હાલના કૃષ્ણ-કુમાર વિગેરે અને બીજા ધણા વક્તાઓ પ્રબળના ધર્માચરણ અને ક્રિયાઓ ઉપર જુદા જુદા છિદ્રો મેળવીને સખ્ત ટીકા કરે છે. આચાર પરથી પ્રબળને સાચા—ખોટા વિચાર તરફ ખેંચવા તનતોડ મહેનત કરે છે. જે કે રૂઢ થયેલું ધર્માચરણ, પ્રબળમાં સ્થાયિ ટકવા માટે ધર્મોનો પ્રાણ છે. તેને ઢીલું કરવાથી ધર્મો ઢીલા થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રસંગે જ દલીલની મદદ લેવામાં આવે છે, તે એ છે કે:—

“વિચારમાં હશે, તો આચારમાં આવશે. માટે વિચારમાં લાવો. કુરૂઢિયો અને વહેમોનો નાશ કરો ” પરંતુ ભૂલ ત્યાં થાય છે કે:— “ ભારતના ધર્મો ખૂબ વિચારમાં આવ્યા પછી જ આચારમાં આવીને સ્થાયિ થયા છે, તેને વિચારમાં ફરી લાવવા, એટલે આચારમાંથી ખસેડીને તેના મૂળ ઢીલા કરવા, એમ એક પગથિયું ઉતારવા ખરાખર છે.” તેથી આવી પ્રવૃત્તિઓ લાભને બદલે નુકશાનકારક જણાય છે. તેથી સમજુ શિષ્ટ વર્ગ કદાચ તેને ઉત્તેજન ન આપે, એ ખનવા જોગ છે.

ખરી રીતે ધર્મના ટકાવનો આધાર સત્ય પર છે, જ્યાં વધારે સત્ય, તે ધર્મ ટકવો જોઈએ. બહુમતી એકલીજ સત્યનો નિર્ણય કરવાનું ચોક્કસ ધોરણ નથી. લાખો માણસો કરતાં એકજ માણસ જુદો અભિપ્રાય ધરાવતો હોય, છતાં તે વધારે સત્ય હોઈ શકે. તેના તરફ બહુમતી ન હોય એટલે શું તેને જગત્માંથી રદ કરવો ? શું એ ન્યાયછે?

બહુમતીથી ખરું નુકશાન એ પણ છે કે:—ખ્રિસ્તિ ધર્મ માટે બહુમતીથી કદાચ આગ્રહ રાખવામાં ન આવે, સર્વ ધર્મની ચુંટણી કરી

નવો ધર્મ ઉભો કરવામાં આવે, તો પણ, જગત્માં કોઈ પણ વધારે સત્ય-તત્ત્વવાળા ધર્મને જ્યો વળગી રહેલા હોય, તેઓએ પણ પેલી ધર્મ ખીચડીમાં ફરજિયાત ભાગ લેવો પડેને ? એટલે તેમણે પોતાના દર-જનથી તો ઉતરવું જ પડે, એ નુકશાન તેઓને થાય. એવા સત્ય-ઉચ્ચ દરજ્જાના ધર્મનો અમલ કરનાર વર્ગ નીચો ઉતરે, એટલે જગત્માંથી ઉંચા નંબરનું જીવન જીવનાર વર્ગનું અસ્તિત્વ નાબુદ થાય, તેમ થવાથી જગત્નેય નુકશાન થાય, પરિણામે આદર્શ નીચો જાય, ને દરેક ધર્મોનું નિયમન તો પાછું તેઓના હાથમાં જ રહે. આ પરિણામ ભારતની પ્રજા માટે ઈચ્છવા યોગ્ય નથી. તેથી આવા કોઈપણ પરિવર્તનના હેતુથી એ સર્વ ધર્મ પરિષદ્ હોય, તેથી જગત્નું એકંદર કલ્યાણ તો સંભવતું નથી. ધર્મો નકામા હોય, તો “ સર્વ ધર્મ પરિષદ્, ” એ એક જાતનો દંભ જ લેખાય. ને દરેક ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ શા માટે બોલાવવા ?

તમેજ કહો છો કે-ધીમે ધીમે આદર્શ નીચે જવાનો. કારણકે અવસર્પિણી કાળ છે. તો પછી આવી ચિંતા કર્યે શું વળે ? ના. એ બાબતમાં અમે ચિંતા નથી કરતા. કુદરત કુદરતનું કામ કરે, અને જમ થતું હોય તેમ થાય, તેની સામે અમારું કે કોઈનું શું ચાલી શકે ? આ વાત અહીં એટલા માટે વિચારી છે કે:-પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ ઈચ્છનારા ઉત્પતિ તથા અવનતિના માર્ગોનું સ્પષ્ટ અવલોકન કરી લે, ભૂલાવામાં ન પડે. અને જને પોતાના ધર્મ વિષે ખાસ આગ્રહ નથી, અથવા સર્વ ધર્મ સરખાની ભાવનાવાળા છે. તેને માટે આ વિચારની આવશ્યકતા પણ નથી. પરંતુ ધર્મની સેવા કરવા ઈચ્છનારાઓને ઢાલની બન્ને બાજુઓ ખતાવવી, એટલું જ અમારું કર્તવ્ય છે. શિવાય, અમે કોઈ ને ખાસ રોકતા કે પ્રેરતા નથી.

તમારી વાત કદાચ સાચી હશે, પરંતુ જૈનો તરફથી પણ

ગાંધી વીરચંદ્ર રાઘવજી ખાર. ઍટ. લૌ. પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં ગયા હતા, તેનું કેમ?

એ ગયા હતા, પરંતુ સકલ જૈન સંઘના પ્રતિનિધિ તરીકે નહોતા ગયા. કારણકે એક પક્ષ અનુકૂળ હતો, ત્યારે મોટા વર્ગ સખ્ત વિરુદ્ધ હતો. અને ઘણા ભાગને તેની માલૂમજ નહોતી. વિરુદ્ધ મતવાળાઓ તરફથી ભારે મત ભેદ હતો, અને મારામારી જવું થયું હતું. આ સ્થિતિમાં તેમને આખી ધર્મ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ ગણી શકાશે કે ?

જેઓ અજ્ઞાન હોય, તેઓને માલૂમ ન પડ્યું હોય, કે તેમનો મત ન મળ્યો હોય, તેથી શું ? જવાબમાં—મતાધિકારમાં અજ્ઞાન સજ્ઞાનની દલીલ ચાલી શકતી નથી. સભ્ય હોય એટલેજ તેનો સીધો યા તેના પ્રતિનિધિ દ્વારા મત મેળવવો જોઈ એ. સગીરની મિલકત ખાઈ જવાને સગાંસંબંધીઓની બહુમતી પણ કામમાં ન આવતાં કાયદો તેને રક્ષણ આપે છે. નહીંતર એ અજ્ઞાન બાળકની મિલકત રક્ષણ કરવાની શી જરૂર ? ઉમર લાયકના હાથમાં જવાથી મિલકત જાહેરમાં આવે, તેમાંથી નવું ઉત્પન્ન પણ થાય, અને ઘણાનું ભરણ પોષણ શરૂ થાય. એ સ્થિતિમાં કાયદો તેની મિલકત શા માટે રક્ષણ તળે લે છે ?

ભારતમાં દરેકેદરેક ખાસ સંસ્થાઓમાં બાળક—સ્ત્રી—વૃદ્ધોનું પ્રતિનિધિત્વ ગોઠવાયેલું છે, સૌને મતાધિકાર છે. મતાધિકારના હક્કની બાબતમાં સજ્ઞાન અજ્ઞાનની દલીલ ખાસ ઉપયોગી નથી, મત આપવાનો જનો હક્ક પહોંચતો હોય તેનો મત મળવો જરૂરનો હોય છે, સલાહ, સમ્મતિ કે અભિપ્રાય મેળવવાની બાબતમાં જ્ઞાની અજ્ઞાની જેવાનું છે, વહીવટના આગેવાનો નિમવાની બાબતમાં એ જેવાનું છે. પણ મતાધિકારની બાબતમાં સર્વત્ર એ વાતને વળગી રહેવામાં અન્યાય થવા ખાસ સંભવ છે. એટલા માટે વીરચંદ્રભાઈ

માંધી ત્રણેય ફીરકામાંના કે એકલા શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક આખા સંઘના પ્રતિનિધિ નહોતા. તેજ રીતે—સ્વામી વિવેકાનંદજી વિષે પણ સમજવાનું છે. તેઓ પણ આખી વૈદિક ધર્મ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ નહોતા.

તે બન્નેને, સાથે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હતું, માટે તે બન્ને ગયા. એ દલીલમાં પણ વજન નથી. કારણકે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે—દરેક ધર્મ સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજી ભણેલા અને અંગ્રેજી નહીં ભણેલાઓના ધાર્મિક વિચારોમાં ભેદ છે. તેવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજી ન ભણેલી જુદી માન્યતાવાળી મોટી સંખ્યાના તેઓ પ્રતિનિધિ શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ હાલમાં ઘણુંજ અસ્તવ્યસ્ત છે. તેમાં આવડો મોટો ગોટાળો કેમ ચલાવવામાં આવે છે ? તે સમજાવવું નથી. મહાસભામાં, દરેક નાતો અને ધર્મોની કોન્ફરન્સોમાં પણ આ ગોટાળો આશ્ચર્યકારક રીતે મોટા પ્રમાણમાં ચલાવી લેવામાં આવે છે. ન ચલાવી શકાય તેવા મોટા પર્વત જવડાં પુણી કારણો છતાં, ડાહ્યા માણસો કેમ ચલાવી લે છે ? તે જોઈનેજ આશ્ચર્ય થાય છે.

અમુક ભાઈએ અમુક શહેરના પ્રતિનિધિની ફી ભરી પહોંચ લીધી એટલે બસ. એ શહેરમાં તેમનો કોઈ ભાવ ન પૂછવું હોય, જરૂર પડે ત્યારે ગામ કે શહેરના ખરા આગેવાનો બીજાજ હોય, કે જમનુંજ બધું કર્યું કારવ્યું ચાલતું હોય છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે—પરચીસ પરચાસની સંખ્યા તે સંસ્થાને માનનારાઓની હોય, એટલે તેમાંથી એકાદ બેને પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટીને મોકલાય છે, એટલા પરથી જ ચુંટણીથી આવ્યા ગણવામાં આવે છે. ચુંટણીથી આવ્યા ખરા, પણ કોની ? પાંચ પરચીસની ? કે આખા શહેરની ? એ વાત અધારામાં એક મોટા ચાર પાંચ લાખની વસ્તીવાળા શહેરમાં મહાસભાના બે પાંચ હજાર મેંબરો હોય, તેમાંથી ચુંટાઈને પ્રતિનિધિઓ બંધ છે, એ ખરું છે. પણ તેને

આખા શહેરના પ્રતિનિધિ શી રીતે ગણવા ? કયા કાયદાને આધારે ? તે બે પાંચ હજાર લોકોના પ્રતિનિધિ ખરા. પણ આખા શહેરના શી રીતે ? આ રીતના પ્રતિનિધિઓની બનેલી મહાસભા આખા હિંદની પ્રાતનિધિ સભા શી રીતે ? મહાસભાના કોઈક કામ તરફ મેંખરો શિવાયના બીજા પ્રબળનોમાંના, ઠીક લાગે તેવી કોઈ બાબતમાં કેટલાક સહાનુભૂતિ રાખે, અને કોઈ વખત કેટલાક અણગમો રાખે, તેટલાપરથી સૌની સમ્મતિ તેના સમગ્ર કાર્યોમાં છે, એ શી રીતે માનવું ?

નાટક સારું ભજવાય, ને પ્રેક્ષકો રાજી થાય, તેથી શું નાટક કંપનીની માલિકી પ્રેક્ષકોની, અથવા પ્રેક્ષકો ઉપર તેથી કંપનીની સત્તા સ્થાપિત થાય છે ?

પાછી ખુબી તો એ છે કે:—જે મહાસભાના સભ્ય ન હોય, રીતસર ફોર્મ ઉપર સહી કરી ન હોય, મેંખર તરીકેની ફી ભરી ન હોય, તેવા વર્ગનો કશો અવાજ તો માનવામાં આવતો નથી. એ સાબીત કરે છે કે—મેંખરો શિવાયના વર્ગની પ્રતિનિધિ મહાસભા નથીજ. કારણકે તેઓ રીતસર સભ્ય નથી, એટલે તેઓનો અવાજ ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. “ છતાં લગભગ આખા હિંદની પ્રતિનિધિ છે ” એમ કંઈ રીતે કહી શકાય છે ? તે સમજી શકાતું નથી. “ પ્રબળો અવાજ રજુ કરનારું એવડું મોટું બીજું સાધન નથી. તો, એ રીતે એ ઠીક છે ને ? ” એમ ગમે તેમ હોય, પરંતુ પ્રતિનિધિ તરીકે પરાણે ઠોકી બેસારી શકાય ? આપણે અહીં કોઈ સંસ્થા કે તેના કાર્યાકાર્ય ઉપર ટીકા કરવા નથી બેઠા, પરંતુ પ્રતિનિધિત્વના ધોરણનો વિચાર કરીએ છીએ, તે દષ્ટિ બિન્દુથી આ ચર્ચા વિચારવાની છે. એ ભૂલવું ન બેઠએ. પ્રતિનિધિત્વની અવ્યવસ્થાના બીજાં ચે ધણા કારણો છે

હાલની ધણીખરી સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિત્વની પુષ્કળ અવ્યવસ્થા અને ગોટાળોજ છે. છતાંયે એ ગોટાળામાં પોતાનું પ્રચારકાર્ય

કર્ચેજન્ય છે. કેવું આશ્ચર્ય ! અથવા—“આ ભૂલ જ્યારે સમજશે, ત્યારે કદાચ ધણો વર્ગ તેમાંથી નીકળી જશે, છતાં આ પ્રચારકાર્યને અંગે અમુક ચૂસ્ત વર્ગ એ સંસ્થાઓને વળગી રહેનારો મળી જશે, તેના આધાર પર ભવિષ્યમાં સંસ્થાઓ સ્થાયિ બનાવી લેવાશે, કે જે પછી આગળ વધવામાં ઉપયોગી થશે. ” આમ સંસ્થાનું દૃઢ બીજ રોપાય, એટલો પણ ફાયદો હાલ તુરતમાં હોવાથી આમને આમ ચલાવ્યે જવાતું હશે.

તેવીજ રીતે, ઉપરની સર્વ ધર્મ પરિષદના પ્રતિનિધિત્વ વિષે પણ સમજાય છે. તથા કેટલાક દેશી રાજ્યો પણ ધર્મ ઉપર રાજ્ય સત્તાને અંકુશ લાવવા કે બીજા કોઈ ગમે તે હેતુસર પોતાના રાજ્ય પુરતી સર્વ ધર્મ પરિષદ, કે એવી જુદી જુદી જાતની ચેષ્ટાઓ કરી પહેલ કરતા જોવામાં આવે છે, તે પણ અમલદારોના મન ઉપર, ઉપર જણાવેલી અસરનું પરિણામ હશે. તેથી પહેલે ધડાકે પ્રજાનું ભૌગોલિક સંગઠન તુટી પડશે, અને નવું સંગઠન તદ્દન શિથિલ તથા અસ્તવ્યસ્ત બંધાતાં પ્રજા ભેદાદ જવાનો મોટો સંભવ છે.

“લલે કદાચ વીં ૨૧૦ ગાંધી વિગેરે આ તત્ત્વ ન સમજી શક્યા હોય, અને કોઈપણ હેતુસર દોરવાઈ ગયા હોય, પરંતુ તે વખતે પૂજ્ય મહારાજશ્રી આત્મારામજી મહારાજશ્રી જેવા પુરુષ બિરાજમાન હતા, અને ખુદ તેઓની પણ આમાં સમ્મતિ હતી, અમ જાણવામાં છે. ”

તેથી શું ? તેઓશ્રીનો તો એકજ ધરાદો હોવો જોઈએ કે— “આપણો ધર્મ કોઈ રીતે આગળ આવે છે ? જૈન ધર્મના તત્ત્વો સમજીને કોઈપણ પ્રાણીનું કલ્યાણ થાય છે ? તે લોકો દરેક ધર્મોના તત્ત્વો સમજવા બોલાવતા હોય, તો તે સમજવવા શા માટે ન જવું ? ” એવી શુભ નિષ્ઠા સમજીને તેઓશ્રી દોરાયા હોય. અહીં બેઠા તેઓશ્રીને એ કાળે તેઓના દ્વંદ્વની શી માલૂમ પડે ? કે : “આ રીતે જુદા જુદા ધર્મોના તત્ત્વો સાંભળવાને બંધાને બોલાવાયેલાઓને

પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી લઇ, દુનિયામાં ભાવિકાળે—અવસરે અવસરે તમામ જાતની પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ મૂકનારી, તથા ખીજા માર્ગ તરફ ધસી જનારી—અંધારણસરની સંસ્થા સ્થાપી, સુકાન હાથમાં રાખવા તંત્ર સ્થાપવાનું હશે. ” સાદા કામની જમ કોઈપણ એક માણસ કામ કરી આવે, તે રીતે મોકલેલા તેને સૌ પ્રતિનિધિ કહે, એટલે લોકો પણ પ્રતિનિધિ કહે. પ્રતિનિધિ શબ્દજ લગભગ તે વખતથી વધારે પ્રમાણમાં જાહેરમાં આવ્યો લાગે છે; પરંતુ પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર થવામાં કંઈ જાતની જવાબદારી આવી પડશે ? તેની એ વખતે એવી કલ્પના પણ નહોતી. એટલે એકંદર ભોળપણનો લાભ લેવાયો છે. “ ત્યાં આપણા ધર્મના તત્ત્વો સમજવા આપણો પ્રતિનિધિ બોલાવે છે. ” આવી માત્ર સાદી સમજથીજ મોકલેલા. પરંતુ ધર્મના તત્ત્વો સમજવા પ્રતિનિધિની જરૂર ન હોય, તેમાં તો માત્ર ઉપદેશકની જ જરૂર હોય. પ્રતિનિધિની જરૂર જવાબદારીના કામમાં હોય. પરંતુ એમ બહાર પાડવામાં આવે, તો કોઈ ત્યાં જઈ શકે નહીં. સંધની જવાબદારી ઉપાડનારા પ્રતિનિધિઓને તેવી સલામમાં રસ કે વિશ્વાસ જ નહોતો. તેથી તેમ કરવા જતાં સલામ થઈ શકે નહીં. તેથી “ ધર્મ તત્ત્વ સમજવા, અને પ્રતિનિધિ ” શબ્દોનો આમંત્રણમાં વિચિત્ર રીતે પ્રયોગ થયેલો હોવો જોઈએ. તત્ત્વ સમજવાના બહાના નીચે સંસ્થાનો પાયો નાંખવો હશે. તે વખત પણ ગોરી પ્રજા પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવા જવા વાતાવરણવાળો હતો. આજ તેઓના કંટલાક તત્ત્વોબહાર આવ્યા છે કે :—“ તેઓ પણ આપણા જવા માનવોજ છે. તેમને પણ આપણી જમ સ્વાર્થ હોય છે. તેથી તેઓ પણ ભૂલને પાત્ર થઈ શકે છે. ” તે વખતે તેવું અવિશ્વાસનું બહુ કારણ નહોતું. તેથી તેઓશ્રી સમ્મતિ આપવામાં કદાચ દોરાયા હોય, તેથી શું ? તેઓશ્રી પણ છદ્મસ્થ જ હતા. સર્વજ્ઞ ક્યાં હતા ? તેમનો ધરાદો સારો હતો.

સર્વ ધર્મની પરિષદ્ કેવી જોઈએ ? તથા ગમે તેવા ડોળદમા-
મવાળી હોવા છતાં કેવી પરિષદ્ “સર્વ ધર્મપરિષદ્” શબ્દને લાયક
વાસ્તવિક રીતે નથી હોતી ? એ બંને તત્ત્વોનો સ્ફોટ આ પ્રકરણથી
તમારા સમજવામાં ખરાબર આવ્યો હશે.

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ભારતમાં—“સર્વ ધર્મો સરખા” એ જાતની
ભાવના ચલાવવી, રાજ્યોએ કાયદાઓનું એ જાતનું વલણ રાખવું, અને
દરેકને એક કરવા મથવું : એ કેટલું અણધટતું છે ? જો કે, કેટલાક
રાજ્યોના માનસની આ સ્થિતિનું કારણ—હિંદુ વિષે યુરોપીયનોના
વિચાર વાતાવરણનો પરિચય, ધર્મગુરુઓનો અપરિચય, ધર્મનું
અજ્ઞાન, વિગેરે છે.

દરેકની વચ્ચેના વાંધાઓની તકરારો હોય, તેનું સમાધાન
કરી એક સંપી સ્થાપવા સામે, તથા તત્ત્વો સમજી તેની એક વાજ્યતા
સમજવા સામે, અમારું આ વિધાન નથી, પરંતુ એક સંપીના ખાના
નીચે સૌને બિન કુદરતી રીતે એક કરી નાંખવાની પેરવી કરવી,
તેની સામે વાંધો છે, કે જ અશક્ય અથવા પરિણામે માનવ સમૂહને
હાનિકારક છે. માટે વૈદિક, જૈન ઇસ્લામી, ખ્રીસ્તી, પારસી વિગેરેને
સરખા ગણી આ દેશમાં સૌને સમાનતા આપવામાં મોટો અન્યાય
છે, કારણકે—આ દેશમાં તો સૌથી પહેલો હક ખાસ કરીને, આ દેશમાં
વિકસેલી—આ દેશની પ્રજાનો મોટો ભાગ ખાસ જને માનતો હોય
અને તુલનામાં આગળ આવી શકે તેવા હોય, તે ધર્મોનેજ પહેલું સ્થાન
હોવું જોઈએ. તેને બદલે સૌને સરખું સ્થાન આપવું, એ એક
જાતનું અહીંના ધર્મોનું અપમાન છે. આ જાતનું અપમાન કદાચ
સંજોગોને લીધે પ્રજા સહી લે, પરંતુ તેને ન્યાય તો ન જ માની શકે.
આ ઉપરથી અન્ય ધર્મોને નિંદવા કે ઉતારી પાડવાનો આશય
નથી. પરંતુ સાને સા સૌનો હક પહોંચતો હોય તે પ્રમાણે જ સ્થાન
મળવું જોઈએ, એ ન્યાય છે, એ સ્પષ્ટ કરવાનોજ અમારો ઉદ્દેશ છે.
જવી રીતે આ દેશમાંથી ઉત્પન્ન થતી સંપત્તિ અને સગવડોનો લાભ

સૌથી વધારે તેમને મળવો જોઈએ, તેમાંજ ન્યાય છે, અન્યથા અન્યાય છે, તેવીજ રીતે, તે દેશોમાં અહીંના ધર્મોને પાછળ સ્થાન મળે, તેની સામે વાંધા નથી. પરંતુ આ દેશમાં તો અહીંના ધર્મોનેજ સર્વ સગવડો મળવી જોઈએ. તે સિવાયની ગોઠવણ અન્યાય છે.

પ્રશ્ન એ થશે કે “ અરે! સ્વ- પર શું? ઉદારતા રાખવી જોઈએ, અહીંના ધર્મોને મુખ્યસ્થાન મળે તો પણ શું? અને ત્યાંના ધર્મોના અહીં પ્રચાર માટે તેઓને અહીંની સગવડો વિશેષ મળે તો પણ શું?”

એ ખરું છે, પરંતુ, ક્યારે? માનવોમાંથી ભેદ યુદ્ધિનો નાશ થયો હોય ત્યારે. ત્યાંની સગવડો એવીજ ઉદારતાથી અહીં આપવામાં આવતી હોય, અહીંથી એમજ લેવાતી હોય, અથવા ખરો સમાનભાવ જાત્ર થયો હોય, તો. જે કે સમાનભાવ જાત્ર થયો હોય, તો ધર્મો અને તેના હક્કોની જ જરૂર ન રહે, પણ એ છે ક્યાં?

દરેક ઠેકાણે વ્યવહારો ભેદથી ચાલે છે. વિદ્યાર્થીઓના ક્લાસો, તેના પેટા ક્લાસો, તેમાં અનુક્રમ નંબર, ધંધાઓમાં, અમલદારોમાં, ઓફીસોમાં, સંસ્થાઓમાં દાનેશ્વરીના ફેટાઓ અને ખાવલાંઓ ગોઠવવામાં પણ આપણે વર્ગો અને અનુક્રમ જોઈએ છીએ. સૌને સૌ સૌને સ્થાનેજ ગોઠવવામાં આવે છે, એ ઉપરથી ઘટતી રીતેજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ત્યારે માત્ર ધાર્મિક બાબતોમાંજ હંચા પ્રકારની આધ્યાત્મિક શાંતિનો ઉપદેશ, અને ભેદોના ગંધની સૂગ ચડાવવામાં આવે છે, એવી અભેદભાવના કયા વૈરાગ્યમાંથી જન્મી છે?

આવી ન્યાય વિરુદ્ધની ગોઠવણમાં કંતો ગાઠ અજ્ઞાન છે, કંતો કાંઈ ગૂઠ સ્વાર્થ છે. તે શિવાય ત્રીજું તત્ત્વ સમજતું નથી. અને હોય તો હું સમજવા ઈચ્છું છું, સમજવનારનો પરમ ઉપકાર માનીશ, ને મારી ભૂલ સુધારીશ.

प्रदेश उल्लेः
नै न ध र्म तुं स्था न
अने
आ ह्य प रि च यः

ધર્મ પરીક્ષા:

વિકાસ માર્ગના કયા દરજ્જા પર કયો ધર્મ છે? એ નક્કી કરવાનું દુર્ઘટ કાર્ય મુશ્કેલ છે, તોપણ નીચેના વિષયોની પરીક્ષામાં ધર્મોને પસાર કરાવી ગુણો આપવાથી દરેકનું ગુણ-સ્થાન નક્કી કરી શકાશે.

પરીક્ષાના વિષયો:—

૧. ઠાઈપણ અમુક ધર્મને પસંદ કરી, તેના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે અમલ કરનાર માનવસમૂહની એકંદર સંસ્કારિતા તપાસવી, કે-એવી જ પ્રજાના આંતરમાંથી અમુક એ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય.
૨. સાંગોપાંગ, પદ્ધતિસર, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર-કે જ નજગતમાં સિદ્ધ છે, તેના ખારીકમાં ખારીક નિયમોની શોધ કરી હોય, અને તેનો વ્યવસ્થિત રીતે જીવનમાં અમલ કરી શકાય, તેવી રીતે ગોઠવી આપનાર શાસ્ત્ર સંગ્રહ કર્યો હોય.
૩. ધર્મના પાલનને પરિણામે પ્રજાની એકંદર ઉંચા પ્રકારની ઉદ્દાત્ત જીવન ચર્ચા તપાસવી.
૪. વ્યવસ્થિત વિજ્ઞાનો અને તત્ત્વજ્ઞાન-વિશ્વજ્ઞાનમાં પ્રગતિ પરીક્ષવી.
૫. નિઃસ્વાર્થતા, કલ્યાણ ભાવના, અગાધજ્ઞાન વગેરે ઉચ્ચ ગુણો-મય આદર્શ જીવન ધરાવનાર ધર્મના પ્રણેતા, મુખ્ય ઉપદેશકો અને મુખ્ય પ્રચારકોની ઉંચા પ્રકારની યોગ્યતાની કસોટી કરવી.

આ પરીક્ષા કરતાં પહેલાં—કુશળ પરીક્ષક થવા ઇચ્છનારે—સારા-સારનું જ્ઞાન કરી, તેનો વિભાગ કરવાની શક્તિ કેળવવી પડશે, કોઈ પણ જાતની પક્ષબુદ્ધિમાં દોરવાયા વિના અસાધારણ સમતોલપણું જાળવવાની સાવચેતી રાખવી પડશે.

સંસ્કૃતિ વિષે કંઈક:—

માનવ પ્રજા પોતાની સગવડને માટે જીવનની જુદી જુદી જરૂરીઆતો વિષે પૂર્વાપરનો વિચાર કરી, બુદ્ધિપૂર્વક જ એક જાતની એવી ગોઠવણ ગોઠવી કાઢે છે, કે જથી કરીને—સુખમય, આનંદમય, પરિણામે—ભવિષ્યમાં પણ લાભમય, જમ અને તેમ વિદ્ને અને અગવડો વગરનું વ્યવસ્થિત જીવન ગાળી શકાય, તેવી ગોઠવણને સંસ્કૃતિ કહે છે.

સંસ્કૃતિમાં—જીવનની ખાસ જરૂરીઆતોને એવી સુધટિત રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે—અનતા સુધી માનવજીવન જમ અને તેમ આનંદમય અને સમતોલપણે પસાર થાય છે, માનવ નિર્ભય અને નિ:શંક રહી શકે છે.

સંસ્કૃતિના મુખ્ય અંગો—સમાજ વ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, ધંધાઓ, લગ્નવ્યવસ્થા, અનુકૂળ વસવાટની યોજનાઓ, કુટુંબ-વ્યવસ્થા, નીતિમય જીવન, ઉત્તમ આરોગ્યમય શરીર અને દીર્ઘાયુષ્યતા, આધ્યાત્મિક જીવન અને ધાર્મિક જીવન વિગેરે વિગેરે હોય છે.

તીર્થંકર, આચાર્ય, કુલકર, સમ્રાટ, જગત્ સેઠ, પુરોહિત, શિલ્પ શાસ્ત્રી, ભિષગ્વર, કુલગુરુ, બ્રાહ્મણ, ઋષિ, કલ્પાચાર્ય, સેનાપતિ, સાગી મહાત્મા, કુલપતિ, પયગંબર વિગેરે, સંસ્કૃતિની જુદી જુદી મુખ્ય સંસ્થાઓના સંચાલક અને જવાબદાર માન્ય અમલદારો હોય છે.

ઉપર જણાવેલા મુખ્ય અંગોના હુજરો ભેદો અને પેટાભેદો તથા

શાખા—પ્રશાખાઓ હોય છે. મૂળથી છેડા સુધી સંસ્કૃતિ વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. ભેદો અને પેટા ભેદો જટલા વ્યવસ્થિત હોય, તેટલાજ મુખ્ય વિભાગો વ્યવસ્થિત હોય, અને મુખ્ય વિભાગોનું નિયમન વ્યવસ્થિત હોય, તોજ પેટા વિભાગો પણ લગભગ વ્યવસ્થિત જ હોય, સંસ્કૃતિની વ્યવસ્થાના અનુલોમ અને પ્રતિલોમ પ્રવાહો વ્યવસ્થિત રીતે વહેતા હોય, સારેજ સંસ્કૃતિ બરાબર વ્યવસ્થિત કહેવાય છે.

જંગલી માનવજીવન કે પશુજીવન અને વિજ્ઞ માનવજીવનમાં એટલોજ તફાવત છે કે:—એક વર્ગ પોતાની આજીવ્યાજીવના કેવળ કુદરતી સંજોગો પ્રમાણે વર્તમાન જરૂરીઅ તો પૂરતુંજ જીવન જીવે છે, સારે વિજ્ઞ માનવ પોતાનામાં કુદરતે મૂકેલી યુક્તિનો કુદરતી શક્તિવડેજ ઉપયોગ કરી પોતાના જીવનની વ્યવસ્થા દીર્ઘ દૃષ્ટિથી એવી રીતે ગોઠવે છે કે—જથી કરી, તે પોતે અને તેના વંશવારસો તથા તેની સાથે જોડાયેલા બીજા માનવો અને પશુઓ સુદ્ધાં પોતપોતાના તે ચાહુ પેટા જીવનો એવી રીતે બરાબર વ્યવસ્થિત જીવી શકે છે કે:—

તેના આત્માના મહાજીવનને બાધક ન થત સાધક થાય, અને પેટા જીવનના વિકાસમાં તથા મહાવિકાસમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહે.

એટલાજ માટે સુસંબદ્ધ સંસ્કૃતિપૂર્વક જીવન જીવનાર માનવસમૂહને આપણે વિજ્ઞમાનવ સમાજ—સંસ્કારી માનવ સમાજ કહી શકીશું.

બે કે—વિજ્ઞમાનવ સમાજમાં સંપૂર્ણ—સંબદ્ધ સંસ્કૃતિ બદ્ધતાને લીધે એક જાતનું નવું અચળ બળ ઉમેરાય છે, પરંતુ અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે કાળક્રમે, લાંબો વખત ટકી રહેવા છતાં, કુદરતી રીતે જ સાત્ત્વિક તત્ત્વોના ઘટાડાના પરિણામે યદ્યપિ

તેમાં શિથિલતા દાખલ થાય છે, છતાં સંસ્કૃતિ ધારકો ટકાવ માટે વખતોવખત નવા નવા સાધનો યોજ્યેજ જતા હોય છે.

સાધનો યોજવાની જરૂર પડતી જાય છે. તેમ તેમ સંસ્કૃતિના વહીવટી અંગોનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. તેમ તેમ તેની ગ્રીણવટમાં ઉતરવું પડે છે, ને તેના રક્ષક સાધનો, વ્યવસ્થા, અને સાહિત્ય લખાણમાં વધારો થતો જાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સંસ્કૃતિના સ્વાભાવિક જળમાં ઘટાડો થતો હોય છે, એમ સમજવું. કારણ કે—કુદરતી મોટી સ્વાર્થવૃત્તિની નિર્બળતા માનવમાં પ્રવેશ પામે ત્યારેજ, તેની વધારે દેખરેખ, ચોક્કસ નોંધ, સચોટ સાવચેતીના સાધનો ગોઠવવા, વિગેરે કરવું પડે છે. પરંતુ જે કુદરતી નિર્બળતા ન હોય, તો એવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં લાઘવ રહે છે.

[કાષ્ઠ કહેશે કે—“આ હિસાબે જંગલી માનવનું જીવન વધારે સાફ, કેમકે તે કુદરતની વધારે નજીક હોવાથી સમૃદ્ધ જીવન ગાળી શકે છે, અને વિજ્ઞાનમાનવ સંસ્કૃતિની જળમાં પડવાથી શરીરે નિર્બળ, સાંકડા મનનો અને પંચાતીયો થઈ ગયો. સંસ્કૃતિ નિભાવવાના લાંબા લાંબા લક્ષ્યાંકો તેને વળગે છે, તેથી એક રીતે તે પરતંત્ર દેખાય છે.” એમ નથી. જંગલી માનવનું જીવન માત્ર એક તરફી સમૃદ્ધ હોય છે. પરંતુ તે સમૃદ્ધિને જીવનના સર્વ ઉદાત્ત વિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવે, તો તે વિજ્ઞાનમાનવ કરતાં ધણોજ પછાત માલૂમ પડશે. ત્યારે વિજ્ઞાનમાનવ ધણોજ સમૃદ્ધ લાગશે, કે જે પ્રતાપ સંસ્કૃતિનો સમજવો. વળી પ્રજ્ઞાઓની સંસ્કારિતાની પરીક્ષાનો આધાર તેના નિષ્ણાંજ અને મોટા મોટા સાહિત્ય સંગ્રહ કે પુસ્તકો, તથા ચિત્રવિચિત્ર બાહ્ય સાધન સામગ્રી ઉપર ખાસ કરીને નથી. પરંતુ પ્રજ્ઞાના જીવન-સંસ્કારમાં સંગીનતા, અને ઉદાત્તા તપાસવા જરૂરનાં હોય છે. વિસ્તાર છતાં સંગીનતા ન હોય, તો તેને પરીક્ષામાં ઉંચો નંબર ન મળે. વિષયનો બરાબર સ્પર્શ કર્યા વિના વિદ્યાર્થી લાંબું લાંબું લખીને પરીક્ષાના પેપરોનો થોકડો કરી નાખે તેટલા પરથી કુશળ પરીક્ષક તેને ઉંચે નંબરે પાસ થવાના માર્કો ન જ આપી શકે.]

પ રી ક્ષા વ તા ર.

૧. પ્રજ્ઞની સંસ્કારિતા:—

જગતના ઇતિહાસને કહેવુંજ પડે છે કે—ભારતીય પ્રજ્ઞની સંસ્કૃતિ ઉંચા પ્રકારની હતી, તેની સામે કદી કોઈપણ પ્રજ્ઞ સંસ્કૃતિની બાબતમાં માથું ઉંચું જ કરી શકેલ નથી.

છતાં તેની સામે માથું ઉંચું કરવાનો કોઈપણ સંસ્કૃતિએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તે માત્ર આજકાલના “સુધારા [Civilization]”ની સંસ્કૃતિએ ભગીરથ પહેલ કરી છે. પરંતુ હજી તે પોતેજ ઉચ્છરતી બાલ્ય અવસ્થામાં છે, એટલે તેના ભાવિ વિષે અત્યારથી શું કહી શકાય ?

તેથી, આગળ વધીને કહી શકાય, કે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉંચા પ્રકારની હતી, એટલુંજ નહીં, પરંતુ આજે પણ અગ્રેસર જ છે.

“ બે હજાર વર્ષ ઉપર જ્યારે આપણા દેશ સુધારાની ટોચ ઉપર હતો; જ્યારે વિદ્યામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં અને કારીગરીમાં દુનિયાના સુધરેલા (?) દેશોમાં હિંદુસ્થાન પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું, તે વેળા ઈંગ્લાન્ડ જંગલી હાલતમાં હતું.”

ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડી.

આ ઉપરથી આપણી બે હજાર વર્ષ પૂર્વેની સંસ્કૃતિ લગભગ સાંગોપાંગ નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં—સિદ્ધદશામાં હતી. એમ સૌ કમ્પૂલ કરે છે, એ ચોક્કસ છે.

ઉપરના વાક્યમાં “ સુધરેલા દેશોમાં હિંદુસ્થાન પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું.” એમ કહેવામાં લેખકનો આશય એટલોજ છે કે—તે

વખતે અને તે પહેલાં ગ્રીસ, રોમ, ઈજિપ્ત, મીસર, એસેરીયા, બાબીલોન વિગેરે દેશના લોકો સુધરેલા હતા. એ વાત ખરી પણ છે. પરંતુ હિંદની સંસ્કૃતિ આગળ તેઓનો કશો હિસાબજ નહોતો. હિંદને ત્યાં પ્રખ્યાત પામવાપણું જ નહોતું. હિંદ પ્રખ્યાતજ હતું, સ્વયં પ્રકાશ માનજ હતું. તેને ક્યાંય યશ મેળવવાનોજ નહોતો, તે યશોમયજ હતું. ઉપરના દેશોના તો માત્ર નામોચ્ચાર પણ કદાચ ક્યાંક ક્યાંક જ સંભળાતા હશે, એવી સ્થિતિ હતી. ત્યારે દુનિયાની પ્રવૃત્તિઓ અને જગતના વ્યવહારોનું પ્રધાન કેન્દ્ર ભારતવર્ષજ હતું. તે દેશો સુધરેલા હશે, પરંતુ તેઓનો સુધારો આગળ પડતો હોય, એવા કોઈ પુરાવા નથી. કારણકે તે સુધારા નામ શેષ થઈ ગયા, ત્યારે ભારતીય સુધારાની સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ હજી અખંડ વહેતો છે. છતાં હાલ જ સ્થિતિ છે, તે પ્રાચીન સ્થિતિના તો માત્ર અવશેષો જ છે. જમ જમ પ્રાચીન કાળમાં પગલાં માંડતા જઈ એ છીએ, તેમ તેમ તેના મજબૂત ઉંડા મૂળ માલૂમ પડતા જાય છે.

સમતોલ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ જ પ્રાચીન-કાળથી શ્રેષ્ઠ હોવાની છાપ આપણા મનપરથી આજ પણ ભુંસાતી નથી. તેના અનેક પુરાવા આજ પણ વિદ્યમાન છે. વિચારવા જવું તો એ છે કે—બીજી પ્રજાઓની રહેણી કરણીને સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિ તરેકેનું નામ આપી શકાય કે કેમ ? એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન છે.

હવે આપણે સમજી શકીશું કે—સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી અમલમાં મૂકનાર ભારતીય આર્ય પ્રજાની સંસ્કારિતા પણ સર્વશ્રેષ્ઠ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

[જર્મનો, અંગ્રેજો તથા બીજી પ્રજાઓ એમ કહે છે કે—“ અમે પણ આર્યો છીએ, અને અસલના કાળના તમારાજ ભાષણો છીએ. ” પરંતુ જ્યાં સુધી ખુદ આપણે પોતે સ્વતંત્ર શોધાથી એ નક્કી ન કરીએ,

ત્યાં સુધી તેઓના એ વિધાનો વિશ્વાસ લાયક ન ગણીએ. કદાચ તેઓ આપણા વંશને હોય એમ શોધથી નક્કી થાય, તો પણ હજારો વર્ષોથી શિષ્ટ માન્ય સંસ્કૃતિ-ત્યક્ત થયેલા તેઓ ફરી સાંગોપાંગ સંસ્કારિ ન થાય, ત્યાં સુધી સ્ત્રીકાર્ય નજ થઈ શકે. જો કે તેઓની સ્વાર્થવૃત્તિ આવી શોધા કરાવીને શિષ્ટ પ્રજાની સાથમાં એસવાની લાલચે એવા વિધાનો તેમની પાસે પ્રગટ કરાવે છે. છતાં તેઓની સંપત્તિ, સમૃદ્ધિ, લાગવગ અને સત્તા ગમે તેટલા વધે, તો પણ અહીંની સંસ્કૃતિ સાથે સુસંબદ્ધ રીતે સીધા જોડાયેલા ગમે તેવા પ્રજાને કંઈ કરતાં પણ તેઓનો ક્રમ પછીજ આવી શકે તેમ છે. “ બહારની ઘણી પ્રજાઓ આવીને આર્ય સંસ્કૃતિની છાયામાં ભળી ગઈ છે. અને બેળવી સીધી છે.” એવા વિધાનોને મોટું રૂપ આપવામાં પણ ઉપરની લાલચ-વૃત્તિ જ જણાય છે.

ચોગીની દૃષ્ટિથી સર્વ મનુષ્યો જેમ સરખા છે, તેમજ સર્વ પ્રાણી-માત્ર સરખાં છે. તેમાં કાંઈ ભેદ નથી. અને ભેદનું અભિમાન રાખવું એ પાપ છે, છતાં, અવાંતર ભેદો અને સંસ્કારિતાના કુદરતી ચડતા ઉતરતા વિભાગો હોય તેને ધ્યાનમાં ન લેવા એ અવિવેક, અજ્ઞાન અને પાપ છે. શિક્ષકને મન દરેક વિદ્યાર્થીઓ સરખા છતાં તે તે વિદ્યાર્થીને ન્યાય આપવા આતર નાંબર પૂરીને પત્રક રાખવું પડે છે. પરીક્ષામાં પાસ નાપાસના ધોરણો ઠરાવવા પડે છે. વિકાસમાં ઉપયોગી વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જેમ હોવું જોઈએ, તેમજ કર્યું હોય, તોજ વ્યાજબી ઠરે છે, વ્યવહારમાં જેટલા ભેદની આવશ્યક જરૂર છે, તેની સામે આંખ મીંચામણા કરતા શીખવવા માટેની સ્વાર્થવૃત્તિથી જે ગવરાવવામાં આવતું હોય કે:—

“ પ્રજાની વિશ્વવાદીનાં મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે. ”

તો એ ભારતીય પ્રજાને ભયંકર અન્યાય અને નુકશાન કરવા અરોબર છે !

છતાં વિશ્વભાવનાની દૃષ્ટિથી આપણને તેઓનો દ્વેષ નથી, ન હોવો જોઈએ. તે પણ આપણા માનવ બંધુઓ છે. પરંતુ આપણા ઘરમાં પેસવા અને આપણી મિલકતોના માલીક થવાને અહીં આપણને વિશ્વભાવના અને સહિષ્ણુતા શીખવવામાં આવે, અને ત્યાં તથા અહીં વ્યવસ્થા અને સુધારાને નામે આપણને પેસવા દેવામાં ન આવે, કે ઉચ્ચસ્થાનેથી ધકેલવામાં આવે, ત્યાં સુધી એ કૃત્રિમ વિશ્વભાવનાની પાછળ શી મનોવૃત્તિ હોય ? તે આપણે સહેજે

સમજી શકીએ તેમ છે. આ રીતે વિશ્વભાવના, વિશાળતા, મોટું મન વિગેરે શબ્દોનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે.]

આર્ય પ્રજા જ્યારે સંસ્કારિ હતી અને છે, ત્યારે સંસ્કૃતિનું પ્રધાન અંગ ધર્મસંસ્કરણ પણ સર્વોત્તમ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આર્ય પ્રજાના ધર્મ સંસ્કરણની ત્રણેય મુખ્ય શાખાઓ—જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક—આજ પણ જગતના ખીબા ધર્મો કરતાં પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બતાવી શકે છે. ત્રણેયના—સાંગોપાંગ—વિગતવાર અને સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી આર્ય પ્રજાનું ધર્મસંસ્કરણ કેવું છે ? અને આદર્શ ધર્મસંસ્કરણ કેવું હોવું જોઈએ, તે બરાબર સમજી શકાય તેમ છે.—

આ રીતે ભારતીય ધર્મો પહેલા વિષયમાં ઉચ્ચ નંબરે ઉત્તીર્ણ થતા માલૂમ પડે છે.

૨. અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આ પ્રજાએ એટલી બધી હક સુધી ખીલવ્યું છે કે:—આદેશ “ ધર્મોનો જ દેશ ” કહેવાય છે. જડવાદ ગમે તેટલું દબાણ કરે છતાં પ્રસંગ આવ્યે અધ્યાત્મબળ ઉછાળો મારીને પાછું વખતો વખત જોર બતાવી દે છે.

જીવનની નાનામાં નાની ઘટના સુધી આધ્યાત્મિક પ્રયોગોને પ્રવાહ પહોંચી ગયો છે. આખાલ—ગોપાળ—સ્ત્રી—વૃદ્ધ અને એકંદરે સર્વ પરિસ્થિતિના માનવો પોતાના જીવનમાં ગમે તેવે પ્રસંગે પણ યથાશક્તિ આધ્યાત્મિક પ્રયોગો અમલમાં મૂકી શકે, તેવી દૂરગામી યોજનાઓ ગોઠવવામાં આવી છે, એટલી ઝીણવટ સુધી અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર વિચારવામાં આવ્યું છે, અને ખીલવવામાં આવ્યું છે.

મંદિરપરના કળશ તુલ્ય આધ્યાત્મિક જીવન, જીવન મંદિરનું કેન્દ્ર છે—કળશ છે. આ પુસ્તક લગભગ એ વિષયનું જ હોવાથી અહીં તેનો વધારે વિસ્તાર નહીં કરીએ.

પ્રજનું આધ્યાત્મિક જીવન આટલું અધું ખીલ્યું છે, તે ઉપરથી એમ ચોક્કસ છે કે—પ્રજનું ઇતર જીવન પણ એટલું જ ખીલ્યું હોવું જોઈએ. ઇતર જીવન ખીલ્યા વિના આધ્યાત્મિક જીવન ખીલે નહીં. એ સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરથી એ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે:—“ ભારતમાં માત્ર ધર્મો ઉપર અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, પણ વ્યાવહારિક જીવન ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં નથી આવ્યો. લગભગ તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. ” એ વાત ખોટી ઠરે છે. એટલું ખરું છે કે કેવળ જડવાદ પોષવામાં નથી આવ્યો.

આધ્યાત્મિક જીવનની પરાકાષ્ટા ઇતરજીવનોની પણ પરાકાષ્ટા જ સૂચવે છે. ભારતની અહાર ઉત્પન્ન થયેલા અને ખીલેલા યજુર્વેદી, પ્રીસ્તી, ઇસ્લામ કે જરથોસ્તી ધર્મોમાં કે તે પાળનારી પ્રજાઓમાં તેમજ શ્રીકો વિગેરે તથા આધુનિકોમાં આધ્યાત્મિકતા નહીં જ હોય, એમ કહેવાનો આશય નથી. તેઓમાં પણ માત્ર અમુક હદ સુધીની સંસ્કારિતા અને આધ્યાત્મિકતા સંભવિત છે, એમ કબૂલ કરવામાં વાંધો નથી. પરંતુ ભારતીય સંસ્કારિતા અને આધ્યાત્મિકતા કરતાં ચડતા દરજ્જાની સ્થિતિ આજસુધીન સાધનોથી સાખિત થઈ શકી નથી. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે—એ સાખિત થઈ શકવું પણ સંભવિત નથી. તેઓ ખાસ કરીને નીતિ નિયમો સુધી જ પહોંચ્યા છે—અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પરોપકાર સંયમ, વિગેરે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની પણ ક્યાંક ક્યાંક છાંટ છે, એટલું જ.

૩. પ્રજાની ઉદ્ધાત્ત જીવનચર્યા:—

કાળ દોષ અને સંજોગ દોષોને લીધે આર્ય પ્રજાના કેટલાક લોકો ખિચારા નિકૃષ્ટ જીવન જીવે છે, એ કબૂલ છે. પરંતુ ભારતીય પ્રજાનો કેટલોક એવો પણ વર્ગ છે કે—જનો જોટો જગત્માં મળવો

ચુરકેલ છે. એ જગતનું નૂર છે, જગતની પવિત્ર મિલકત છે, અને એ આદર્શ ભાગની રક્ષા કરી રાખવી એ જગતની ફરજ છે.

આર્ય સ્ત્રી પુરુષો ત્યાગ, સંયમ, સાદર્થ, પરાંપકાર, શાખ, પવિત્રતા વિગેરે માટે પ્રાચીન કાળથી જ પ્રસિદ્ધ છે. હજુ પણ એવા કુટુંબો અવશિષ્ટ છે કે—જેઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કારિ જીવનના ઘણાં તત્ત્વો મળી શકે છે. જ્યારે બીજા દેશોમાં એટલી હદ સુધીના સંસ્કારિ માનવો હશે કે કેમ ? અને હશે તો તેની સંખ્યા બહુજ નાની મળવાની, ત્યારે અહીં તેની મોટી સંખ્યા અને મોટા સમૂહો મળી શકશે.

આર્ય સ્ત્રીઓનો એક ભાગ હજુ એવો છે કે:—તેની પવિત્રતાની બરાબરી કરી શકે તેવી જગતના પૃથ્થ પર કોઈ પણ દેશની સ્ત્રી જાત નથી.

ભારતીય ત્યાગી વર્ગની જીવન ચર્યા તો પ્રજાજનો કરતાં પણ ઘણી જ ચડી જાય છે. ત્યાગી વર્ગ એટલે ભારતીય ઉચ્ચ પ્રતિની જીવનચર્યા અને સંસ્કારોનો એક અનુપમ નમુનો. ભલે ત્યાગીઓની સંસ્થા પ્રજાજનો કરતાં જુદી દેખાય છે, પરંતુ આખી આર્ય પ્રજાની પ્રતીક રૂપ એ સંસ્થા છે. એ સંસ્થાના પવિત્ર અંશો ઉપરથી આર્ય પ્રજામાંના પવિત્ર અંશોનું માપ કરી શકાય છે. તે સંસ્થામાં અન્યત્ર અલભ્ય અમુક ઉચ્ચ અંશો તો હજુ પણ ચોક્કસ છે જ.

["મહાશય ! ભારતીય આર્ય પ્રજાના પ્રાચીનકાળના જીવન વિષે ગમે તેમ કહો, તે કબૂલ કરવા તૈયાર છીએ, પરંતુ આધુનિક જીવન વિષે તમારો મત ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી. ક્યાં એ વખતનું ભવ્યજીવન ? અને ક્યાં આજનું છિન્નભિન્ન જીવન ? આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર ! એ જીવન કોણ જાણે ક્યાં આહ્યું ગયું ? અને તેને બદલે હાલનું આ જીવન કોણ જાણે ક્યાંથી આવ્યું ?" અમે ભારતીય આર્યોના જીવનની હાલની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવીએ છીએ, તે આધુનિક કાળના બીજા દેશો અને તેની પ્રજાઓના જીવનની અપેક્ષાએ વર્ણવીએ છીએ. પ્રાચીનકાળના ભારતીય આર્યોના સર્વશ્રેષ્ઠ જીવનની

અપેક્ષાએ સર્વશ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા અમે નથી ઇચ્છતા, તેઓના કરતાં તો હાલનું જીવન ઉતરતું છે, અને કુદરતી રીતેજ ઉતરતું જાય છે. તેમજ હાલ અનેક કૃત્રિમ કારણોને લીધે તો ઝપાટા બંધ ઉતરતું જાય છે.

તોપણ પ્રાચીન કાળનું એ જીવન તદ્દન ક્યાંય ચાલ્યું ગયું નથી. કેટલાક ફેરફાર સાથેનું એજ પ્રાચીન જીવન અત્યારે પણ વિદ્યમાનજ છે.

પહાડમાંથી છુટા પડેલો જુદા જુદા આકારનો પથ્થરનો ટુકડો નિર્ઝરણદ્વારા નદીના પ્રવાહમાં તણાતો તણાતો કાળાન્તરે ગોળાકારે બની જાય છે.

એ ગોળાકારે બની ગયેલો પથ્થરનો ટુકડો, પહેલાનો જે જુદા જુદા આકારનો પથ્થર હતો, તેજ છે? કે, બીજો કાષ્ટ છે ?

જવાબમાં ના, હા, બન્ને છે. પથ્થરનો તેજ છે, પણ આકાર કાંઈક જુદો છે. તેજ રીતે આર્યોનું જીવન તો તેજ છે. પરંતુ કાળની અસરને લીધે તેમાં કેટલોક ફેરફાર દેખાય છે, હજુ તેમાં કાળાન્તરે પણ અનેક ફેરફાર થઈ જશે. છતાં તેમાંયે મૂળ જીવનનો પ્રવાહ તો અમુક અંશે ચાલુ રહેવાનોજ.

૧. કાળક્રમે થયેલી આ કુદરતી પરિસ્થિતિ બદલી-મૂળ સ્થિતિમાં લાવવા પ્રયત્ન ન કરવો, તેમજ.

૨. તેને ફેંકી દઈ ભળતુંજ બીજું ગ્રહણ ન કરવું, ઉચ્છીનું ન લેવું. ખાસ કરીને આ બન્ને મુદ્દાની સાચ્યેતી આર્યપ્રજ્ઞના પરમ હિતની છે. આ નિયમને ત્યાંસુધી અને જેટલી હદ સુધી વળગી રહેશે ત્યાં સુધી તેનો તેટલી હદ સુધી નાશ સંભવિત જ નથી.

કારણકે—મૂળ સ્થિતિ શક્ય નથી. અને નવું; લલચામણું છતાં મૃગ-જળ માફક અમૃત હોવાનું. ધ્રુવને તજીને અધ્રુવ લેવા જતાં બન્ને હાથમાંથી જવાનો ચોક્કસ સંભવ છે.

નવા જીવનથી ગમે તેટલી લાલચો, સગવડો અને તાત્કાલીક લાભો જણાય, તેને બદલે-ચાલુ જીવનમાં કાષ્ટ વખત ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ જણાય, તોપણ દીર્ઘદષ્ટિથી જોતાં-અંતે આર્યોનું ચાલુ જીવનજ તેને માટે તો સુખરૂપ નિવડશે. કારણ કે તે તેમનું છે. કાળાન્તરે તેમાં કુદરતી રીતે જે ફેરફારો થાય તે અનિવાર્ય છે. પણ બનાવટી ફેરફારો કરવા મથવું એ ઉંચા પ્રકારની મૂર્ખાઈ છે. આથી પ્રજ્ઞાદીકા(વાદ)ની અનુપયોગીતા તુટી પડે છે.

અહીં પથ્થરનું દળતાંત આપ્યું છે, એટલે એકને બદલે બીજા સારા પથ્થર અનેક મળે. પરંતુ મહાત્મા પુરુષોએ નિર્ણીત કરી ઘડેલું અને હજારો

વર્ષથી આચરણ દ્વારા સિદ્ધ થઇ ચૂકેલું જીવન છોડવું આ પ્રગ્નને પાલવે તેમ નથી, કેમકે તે એકજ છે. તેમાંજ તેનું શ્રેયઃ છે. તેથી દષ્ટાંતમાં સંપૂર્ણ સરખાપણું નથી, અને ન પણ હોય.

આજે આપણા યુવકો અને પ્રગ્નનો કેટલોક વર્ગ નીચેની યુક્તિ-યુક્ત જણાતી સ્વાર્થી શબ્દજગમાં ફસાઇ ગયો છે—

“ હિંદુસ્થાનમાં જુદા જુદા પ્રદેશો, જુદી જુદી નાત જાત, સમાજોના જુદા જુદા રીતરીવાજો અને જુદી જુદી રૂઢિઓ છે. એક ખીજના કેટલાક રીતરીવાજોમાં એકતા કે સંવાદીપણું જોવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ તેમાં કોઇ તાર્ત્વિક એકય નથી, પદ્ધતિસરની વિચાર સરણીમાંથી તે જન્મ્યા નથી. માત્ર રૂઢિથી ઘડાઇ ગયા છે. ”

“ પૂર્વકાળના કેટલાક રીતરીવાજો સારા હતા, તે હાલ દાખલ કરવા જોઇએ. અને હાલના કેટલાક રીતરીવાજ સારા નથી, તેને સુધારવા જોઇએ, ને ખીજ નવા સારા દાખલ કરવા જોઇએ, જેથી કરીને પ્રગ્નના સુખમાં વધારો થાય. આપનો કુવો, માટે તેમાં ડૂબી મરવામાં ડહાપણ શું ? ”

પહેલી દલીલમાં ચાલુ જીવન ઉપર અણુગમે ઉત્પન્ન કરવાની યોજનાને સ્થાન છે, અને બીજી દલીલમાં પ્રાચીન તરફ કે નવીન તરફ લલચાવીને ચાલુ છોડાવવાની પેરવી જણાય છે.

અણુગમે ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ચાલુ જીવન છોડીને પ્રાચીન પ્રમાણે કરવા જાય, ત્યારે તેનું તો માત્ર યત્કિંચિત્ અનુકરણજ થઇ શકે, સાંગોપાંગ અમલમાં મૂકવાને તે અશક્ય છે. એટલે પ્રાચીન માત્ર વાતના આદર્શમાંજ રહી જાય, અમલમાં તો લગતું જ, તાત્કાલીક સગવડ ભરેલું હોય, તેજ ગોઠવાઇ જાય. આમ સ્થિર જીવનની નૌકા ડામાડોળ થતાં જીવન જળ ડહોળાતાં—તેમાં યુરોપની આધુનિક સંસ્કૃતિ તરતજ પોતાનું સ્થાન જમાવી શકે છે. ઉપરની બન્ને દલીલો વાસ્તવિક સત્યનું દર્શન કરાવવા યોજાયેલી હોય, તેમ જણાતી નથી. પરંતુ કુનેહભરી વ્યાપારી જાહેર ખબરના રૂપમાં હોય, તેમ જણાય છે. જે અજોનો શુદ્ધિભેદ કરી શકે.

તેથી તાત્કાલીક સગવડો ગમે તેટલી હોય, તો પણ આખરે ઉચ્છીની લીધેલી જ વસ્તુઓ છે, અને તેની ભારોભાર પ્રજાજીવનના કિંમતીમાં કિંમતી તત્વોનો ભોગ અપાયેલો હોય છે. ઉચ્છીની લીધેલી ચીજ પાછી આપ્યા પછી પ્રજા બન્નેથી વચિત થાય તેમાં શી નવાઇ છે ? કલ્લીના બદલામાં લાડવો, ને તે માટીનું રમકડું આપીને પાછો લઇ લેઈએ,

તો પછી બાળકના હાથમાં શું રહેશે? સારાંશ કે-પ્રજ્ઞ “ અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ ” થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

કોઈ પણ જાતના વ્યામોહ અને લાલચમાં ન પડતાં જન્મ અને તેમ જીવનના ચાલુ મૂળતત્ત્વોને જોટલી રીતે વળગી શકાય તેટલી રીતે યથાશક્તિ ચૂસ્તપણે વળગી રહેા. નિંદા, ભય, લાલચ, ગાળો, કે એવી કોઇપણ જાતની લાગણીને કે દાક્ષિણ્યતાને વશ થઈ, કે શરમથી પણ તેમાંથી ચ્યૂત ન થવાય, તેને માટે જાગ્રત રહેા. તેમાં જ ભારતીય આર્ય સંતાનોનું પરિણામે ભલું જ છે. કારણ કે-તે શિવાય બીજા માર્ગ નથી. ગમે તેવો પણ તેજ માર્ગ વધારે શ્રેયસ્કર છે, આ વિષે વિશેષ સમજવા ગુજરાતી બીજા ચોપડીમાંનો “ રૂપાણું ઘર ” એ મથાળાવાળો પાઠ વાંચવો, તેમજ પાંચમી ચોપડીનો “ હિંદુસ્થાનના નવાજીના ચાલુ ” વિષેનો પાઠ વાંચવો.

આ વિષે વિશેષસ્પષ્ટીકરણ “ વ્યામોહ ” ના પ્રકરણમાં થશે.]

આ રીતે ભારતીયઆર્ય પ્રજાના સાદાં અને સંક્ષિપ્ત જાણતા જીવન સચોટ, સુસંબંધ, સુસંગત, સમતોલ અને દરેક કાળમાં ટકી શકે તેવા સ્થિર અને બંધબેસતાં છે. હાલના નવા જીવન ક્ષણિક ચળકાટવાળા છે, ને ક્ષણિક છે, દા૦ ત૦ હાલના મોટા માણસને પોતાની ગમે તેવી સમૃદ્ધિ છતાં પોતાનો છોકરો શો ધંધો કરશે, તેની ચિંતા હોય છે. પરંતુ ભારતીય વેપારી, ખેડુત કે વણકર સુદ્ધાંને એ ચિંતા નહોતી. “તે પોતાનોજ ધંધો કરશે. અને પેઢી દરપેઢી એ ધંધો ઉતરશે, પૈસા આપણી પાસે નહીં દેખાય, પણ આપણા વારસદારોને રોટલાની ચિંતા નહીં રહે.” એ ખાત્રી હતી. જ આજ નથી. એમાં વધારે પૈસાદારકોણ?

૪ તત્ત્વ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનશ્વઃ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પણ એમજ છે. તમામ ભારતીય સાહિત્ય એકઠું કરવામાં આવે, તો જુદા જુદા વિજ્ઞાનોને લગતાં સંક્ષિપ્ત યા વિસ્તૃત અનેક ત્રૈયો મળી આવવાનો સંભવ છે.

દુનિયામાં કોઈ પણ દેશની પ્રજાનું એટલું સંગીન, સિદ્ધ અને

ગંજવર સાહિત્ય નથી. દરેક દરેક દર્શનો અને શિષ્ટ ગ્રન્થકારોના તે તે વિષયોને લગતા ગ્રન્થોનો સંગ્રહ કરવાથી જુદા જુદા અનેક વિજ્ઞાનો વિષે વ્યવસ્થિત સાહિત્ય મળી શકે તેમ છે, અને તેનોજ સંગીન અભ્યાસ જગતમાં ચાલે તો, આજ અનેક શોધો પાછળ વ્યર્થ ખર્ચ થઈ રહ્યો છે, તેનો ઘણો ભાગ ખચી જાય, અને જગતના માનવોની વેડપ્રાતી ઘણી શક્તિ સુરક્ષિત રહી શકે.

સર્વ વિજ્ઞાનોના સંગ્રહાત્મક-તત્ત્વજ્ઞાન વિષેનું સાહિત્ય પણ એટલુંજ સમૃદ્ધ છે. જન: આધારે માનવો માટેની આખી જીવન-સરણિ નક્કી કરી શકાય છે, અને જ, તે પ્રમાણે જ નક્કી કરવામાં આવેલી છે.

ખીજ દેશોની પ્રજા પાસે તત્ત્વજ્ઞાન લગભગ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. ગ્રીક ગ્રંથકારો ગમે તેટલા ઉત્તમ લેખકો હોય, પરંતુ ભારતીય ગ્રંથકારોના સામર્થ્ય આગળ તેની શક્તિ નજીવી લાગે છે. આજનું યુરોપ આપણા ઘણા ભાઈઓનું તે લેખકો તરફ ધ્યાન ખેંચે છે, પરંતુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સામર્થ્યથી અબાણ વર્ગજ એ વાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખી શકે છે.

[કેટલાક કહે છે કે—“ કોઈપણ વિજ્ઞાન હજુ સંપૂર્ણ શોધાયું નથી. અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પણ એમજ છે.”

એ ભારત શિવાયના દેશોની પ્રજાઓ માટે ભલ હોય, ભારત માટે નથી. એ શંકા ઉત્પન્ન કરનાર યુરોપીય વિદ્વાનો છે. અને તેઓની એ શંકા સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણી ઉચ્ચરતી પ્રજાના દિલમાં તટસ્થ ભાવ રાખીને કહેલી એ વાત સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. એ દૃષ્ટિબિંદુની અસર તો આવેલો અહીંનો કેટલોક વર્ગ સંશયમાં પડી ચૂક્યો પણ છે. તેમાંથી યુરોપની પ્રજાઓને લાભ એ મળે છે કે:—“ ખંધું અપૂર્ણજ છે. એ ભાવનાની અસર થતાં, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની સંપૂર્ણતા વિષેની સામાન્ય પ્રજાની પરંપરાગત શ્રદ્ધા શિથિલ થતાં, નવી શોધો તરફ તે વર્ગની સહાનુભૂતિ મેળવી શકાય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું માર્મિક હાર્દ સમજનારી વ્યક્તિઓ ઘણીજ ઓછી છે, તે વર્ગની અમૂક સહાનુભૂતિ ન મળે,

પરંતુ જટલાની મળે તેટલી ખરી. તેટલો તો લાભ મળેજ. સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ”

હવે જો યુરોપના વિદ્વાનો ભારતીય સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવે, તો તેઓને ઘણું ઓછું શોધવાપણું રહે. પરંતુ પરિણામે એ પ્રગ્લને કાયમ ભારત ઉપર આધાર રાખવો પડે. તેથી ભારત વિગેરેની ખીણ પ્રગ્લઓને પોતાની શોધો ઉપર આધાર રાખતી કરવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ ન થાય. સ્વમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કર્યા વિના પોતાની શોધોની જરૂરીઆત અને લોકપ્રીયતા ઉત્પન્ન ન કરી શકાય, તેનો પ્રચાર ન થાય. નવી નવી શોધોમાં આગળ વધી ન શકાય, ભલે એ શોધમાં પાછળથી ફેરફાર થાય, ખોટી ઠરે. પરંતુ શોધ ચાલુ હોય, ત્યારે તેને જાહેરાતથી બરાબર લોકપ્રીય કરવી જોઈએ. તેમ કર્યા વિના તેનો વકરો ન થાય, અને આગળ વધવા આર્થિક મદદ ઉત્પન્ન ન કરી શકાય.

પ્રાચીન શોધખોળ કરવાના બહાના નીચે અહીંના શાસ્ત્રો અને સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ચાલુ શોધોમાં ઉપયોગી થાય તેવા તેના તારણો બહાર પાડવામાં આવે છે. સંશોધકો એ તારણો પોતાની ચાલુ શોધો માટે વિચારતા ન હોય એ બનવું અસંભવિત છે. છતાં પ્રાચીન શોધખોળના અને નવીન શોધખોળના ખાતાંઓ અલગ અલગ હોવાથી, નવીન શોધ ખોળો સ્વતંત્ર શોધો તરીકેજ બહાર પડે છે, અને જાહેરમાં લોકો પણ એમજ સમજે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કેવળ એમ નથી. પ્રાચીન નાની વાતને વિસ્તૃત રૂપમાં મૂકેલી હોય છે. પણ મૂળ તો લેવુંજ પડ્યું હોય છે.

ખીજું એ પણ કારણ છે કે;—ભારતીય ધણા વિજ્ઞાનો વિષે હજી યુરોપના વિદ્વાનો પુરૂં સમજી શક્યા નથી. ધણી વાતો હજી બરાબર સમજાતી નથી. કોઈપણ ગ્રંથના સંબંધમાં તેઓ ઉપર ઉપરની ધણી વાતો લખીને આપણને આંજી નાંખે છે. પરંતુ ગ્રંથની વિગત વિષે તેઓનું અજ્ઞાન ધણું જોવામાં આવે છે. અને કોઈ વખત તો એવું વિચિત્ર લખી નાંખે છે કે: વિચારકોને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.

એ વાત પણ તેઓના હિતની દૃષ્ટિથી ખરી છે કે—અહીંથી બધું શિખ્યા પછી તેઓ આગળ શોધ કરે, તો તેઓનો પારજ ન આવે. અહીંનું શીખતાં વરસોના વરસો જોઈએ.

એટલે એ દીર્ઘ રસ્તો લેવાને બદલે “ સ્વતંત્ર શોધો કર્યે જવી, અને પ્રાચીન શોધો વિષે જાણુતા જવું. પરિણામે પ્રાચીન શોધોને પણ નવીન

શોધોનું અંગ બનાવી દેવું. જેથી કરી તે પણ લવિષ્યમાં આપણી જ ગણાય. અને આપણે જગતમાં સર્વોપરિ રહી શકીએ. ” એ રસ્તો લીધો.

તેઓના પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપરથી અભ્યાસ કરીને તૈયાર થયેલો અને તૈયાર થતો એક વર્ગ આપણે ત્યાં છે. તેના મન ઉપર પણ તેઓના જ માનસની છાપ પડે, એ સ્વાભાવિક છે. તેથી આપણા દેશના કેટલાક લોકોમાં ઉપરની શંકા ફેલાવાનું પણ એજ કારણ છે. તે વર્ગ આજે વિદ્વાન ગણાય છે, તેમાંના ઘણા આજે વૃદ્ધ ઉમરે પહોંચ્યા છે, ને લાગવગમાં આગળ પડતા થયા છે, એટલે તેની છાપ સામાન્ય પ્રજા-વર્ગ ઉપર પણ પડતી જાય છે. તેથી સામાન્ય વર્ગમાં કેટલીક અશ્રદ્ધા પ્રસરે જાય છે. કેટલાક લોકો તો “આધુનિક યુરોપની શોધોની ખરી પ્રગતિ કેટલી થઈ છે? તથા આટલા બધા પ્રયત્નોથી પણ તે શોધો મૂળ સ્વરૂપમાં કેટલી બધી નજીવી જ છે?” તે જાણતા નથી: “અહીં કરતાં ત્યાં વધારે સાફ હશે.” એવી અંધ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. જેને લીધે ગતાનુગતિકતાથી જનસમાજ દોરાયે જાય છે. ખીજી તરફ અહીંના શાસ્ત્રોના અભ્યાસની પઠન પાઠન પ્રવૃત્તિ ગૌણ થતી જાય છે, અને મંદ પડતી જાય છે.

ખરી રીતે ભારતીય સિદ્ધ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે સંદિગ્ધ થવામાં અહીંની પ્રજાને કાલ નથી. સંદિગ્ધ થવા જેવી ખરી વસ્તુસ્થિતિ નથી. કદાચ માની લાઇએ કે-અહીંના વિજ્ઞાનો અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ અપૂર્ણ શોધ-વાળા છે, તો આપણા પૂર્વજોએ જ્યાં સુધી શોધો કરી છે, ત્યાંથી આગળ આપણે કરવી જોઈએ, તેને પૂર્ણ કરવા સ્વતંત્ર પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પરંતુ બહારની શોધોને ઉચ્છીની લાઇને ઐચ્છિક રીતે શા માટે સ્થાન આપવું? તે પણ છે તો અપૂર્ણ જ. જ્યાંસુધી એ સંપૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી તેના ઉપર પણ વિશ્વાસ કઇ રીતે ટકી શકે? સંપૂર્ણ થયા પછી તે સિદ્ધ અને ચોક્કસ હશે તો જરૂર તેને સ્થાન આપવામાં વાંધો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી તે સંપૂર્ણ સત્ય સાબિત ન થાય, ત્યાં સુધી તેને સ્થાન આપવું અને આપણી શોધો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું, એ કઈ રીતે લાભપ્રદ છે? અમને તો એ “દેવું કરી મોજમઝા માણવા બરાબર” લાગે છે.

એકાંકે વિગેરેએ પોતાને સમજતી ઉપર ઉપરની બાબતોને વિરુદ્ધ આકારમાં ગોઠવીને અહીંની વસ્તુઓ તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરી, તેમના ધોરણથી યુનિવર્સિટીમાં તૈયાર થયેલા અને તૈયાર થતા વર્ગ ઉપર અસર કરી છે, જે અસર હજી પણ ચાલુ છે, અને કેળવણી ખાતું જેમ જેમ પ્રસાર પામતું જાય છે, તેમ તેમ તે અસર વધારે જોરથી

ફેલાતી જાય છે, આધુનિક કેળવણી ખાતાના પ્રચારનો આધાર યુરોપની સત્તાની લાગવગના વધારા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, નહીં કે-શોધના ખરા પણ ઉપર આધાર ધરાવે છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ. પાંચ પુસ્તકોમાં ભારતીય વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન હોય છે. પણ તેનો અભ્યાસ ઉપર ચોટીયો હોય છે, મૂળ આમ્નાયો તથા પરંપરા પ્રમાણે નથી હોતો. વળી તેનાયે પહેલાં તો આધુનિક પાંચ પુસ્તકો ઉપરથી તેઓના દૃષ્ટિબિંદુનો પટ ખેસી ગયેલો હોય છે.]

આ ઉપરથી એ પણ નિર્ણય થાય છે કે:—ભારતની બહારના ગ્રીક વિગેરે દેશના તત્ત્વજ્ઞાનો પણ અપૂર્ણ જ હતા. કેમકે-હાલની શોધોના પાયાનું મંડાણ તો ગ્રીક વિગેરે લેખકોના મૂળ આધાર ઉપર જ માંડવામાં આવ્યું છે. એ તે પૂર્ણ હોત તો આગળ શોધોની જરૂર ન રહેત. આટલા વર્ષો સુધી સજ્જડ પ્રયત્નોને પરિણામે શોધો ચાલી, છતાં હજુ તે પણ અપૂર્ણ છે. ત્યારે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન આજ પણ પૂર્ણ ભાસે છે. એ રીતે ભારતીય વિશ્વજ્ઞાન ઉંચે નંખરે આવી શકે છે, કે જણે અહીંના ધર્મોની ઘટનામાં મોટા ભાગ ભજવ્યો છે.

અહીં કેટલાક ભાઈઓ બે શંકાઓ કરે છે:—

- ૧ ધર્મ એ જીવન છે. આચરણ છે, સદ્વર્તનરૂપ છે. એ તેની જરૂર માણસ જાતના કલ્યાણ માટે હોય તો, તેનું આચરણ કરવું બસ છે. તેમાં લાંબા લાંબા તત્ત્વજ્ઞાનની શી જરૂર છે?
- ૨ અથવા, ધર્મની શી જરૂર છે? તત્ત્વજ્ઞાન વાંચીશું, વિચારીશું, મનન કરીશું, એટલે ધર્મ તેમાં આવીજ જાય છે. પછી ધર્મના જુદા જુદા અનુષ્ઠાનો કરવાથી શું?

આ બંને શંકાઓ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ-ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પરસ્પર શો સંબંધ છે? તે બંનેની જીવનમાં કેવી રીતે જરૂર છે? અને બંનેનું જગતમાં તેમજ જીવનમાં શું સ્થાન છે? તેની વાસ્તવિક માહિતીનો અભાવ છે. પરસ્પરના સંબંધ, વાસ્તવિક સ્થાન, અને જરૂરીઆતનું સ્વરૂપ સમજાવવાથી એ બંને શંકાઓ આપોઆપ શમી જાય છે.

જુદા જુદા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વિષે વિસ્તાર પૂર્વક વિગતવાર હકીકતો એકઠી કરી સિદ્ધાંતો નક્કી કરનાર શાસ્ત્રો—વિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને તે સમગ્ર વિજ્ઞાનોનું એકીકરણ કરી પરસ્પર સંબંધો નક્કી કરી આખા વિશ્વની ઘટનાઓ સાથે પરસ્પરનો મેળ ખેસાડી આપનાર શાસ્ત્ર—તત્ત્વજ્ઞાન કહેવાય છે. અને વચ્ચેનો આ ભેદ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવો.

ધર્મજ્ઞાન—એટલે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, એ તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રનું એક મોટું અંગ છે, પણ ધર્માચારણનું તત્ત્વજ્ઞાન એ પેટા અંગ છે, તત્ત્વજ્ઞાન સમજાયે તો ધર્મનું અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વચ્ચે આવી જાય છે. પરંતુ ધર્મના આચરણ પ્રસંગે તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર સ્થિરતા અને પ્રગતિ માટે ઉપયોગી થાય છે. તેથી તે ધર્માચરણનું એક અંગ અને છે, તત્ત્વજ્ઞાનના સારનો અમલ કરવાને ધર્માચરણ જ ઉપયોગી છે.

ધર્મ—એ મહાન પ્રગતિમાર્ગમાં પ્રયાણરૂપ ક્રિયાત્મક એક વસ્તુ છે : કે જ જગત્માં સર્વ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. જ સર્વ જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ ધર્માચરણથી તેનો ખીન્ને નંબર છે. [જુઓ—મંગળભાવના ૭.]

વ્યાયામશાસ્ત્ર કે યોગશાસ્ત્ર વાંચવાથી વ્યાયામ કે યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેવી જ રીતે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર જાણવા માત્રથી ધર્મ વિષે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની અત્યંત નજીકનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જીંદગીભર વિચાર્યા કરે, તો પણ ધર્માચરણથી થતો જીવન વિકાસ તેથી થવાનો સંભવ નથી.

છતાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાન જ વિચાર્યા કરતા હોય છે. અને કેટલાક ધર્માચરણ કરતા હોય છે. તેનું કારણ—તેઓની પૂર્વ તૈયારી તે

જાતની હોય છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન વિચારનારને કોઈ ને કોઈ વખતે ધર્માચારણ કરવું જ પડશે. ત્યારેજ તેનો વિકાસ આગળ વધશે. તેજ રીતે ધર્માચારણ કરનારને પણ કોઈ ને કોઈ વખતે તત્ત્વજ્ઞાન વિચારવું પડ્યું હોય છે, વિચાર્યું હોય છે, કે વિચારવાનું હોય છે. અન્ને પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે. અંગાંગીભાવ સંબંધ છે. માટે એમાંથી એકથી ન જ ચાલી શકે. અન્નેના મિશ્રણનું પરિણામ ખાસ વિકાસરૂપ છે. છતાં અન્નેના છુટા છુટા જુદી જાતના પરિણામો હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન વિના ધર્માચારણમાં સ્થિર ન થઈ શકાય, ન રહી શકાય. અને ધર્માચારણ વિના વિકાસમાં આગળ વધી ન શકાય. માટે તત્ત્વજ્ઞાન ધર્માચારણમાં ઉપયોગી હોવાથીજ અહીં ધર્મોની પરીક્ષામાં તેને ખાસ સ્થાન આપવું પડ્યું છે.

૫. ધર્મપ્રણેતાઓની યોગ્યતા

ભારતીય સાધુ સંતોના ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંયમ, અને નિઃસ્પૃહતા જગત્માં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે, શ્રી સ્થૂલભદ્ર, વજ્રસ્વામી, પાંચ વર્ષની નાની ઉમ્મરમાં દીક્ષા લેનાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, પંદરવર્ષની નાની ઉમ્મરમાં ગીતાપર દશહજાર શ્લોક પ્રમાણુ સ્વતંત્ર વિવેચનમાં અદ્ભૂત યોગ સિદ્ધિઓ લખનાર શ્રી જ્ઞાનદેવ, મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, વિગેરે સંતોની જેડી ભારતની બહાર મળવી મુશ્કેલ છે, તોપણી ધર્મપ્રણેતાઓની જેડી તો ક્યાંથીજ મળી શકે? આર્યેતર ધર્મસંસ્થાપકોના જીવન ચરિત્રો સાથે તુલના કરવા જતાં ભારતીય ઋષિ મુનિઓ અને યાગી શ્રમણુ શ્રેષ્ઠોના જ્ઞાન, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિઃસ્પૃહતા, સંયમ વિગેરે ચડી જતાં માલૂંમ પડે છે. તોપણી ભારતીય ધર્મ સંસ્થાપકો વિષે પૂછવુંજ શું? બુદ્ધ અને મહાવીરની અજોડ જેડીનો પાક ભારતમાંજ થયો છે. તેનીયે પૂર્વના મહાન્ મહાન્ ધર્મસંસ્થાપકોના જીવન ચરિત્રો પણ એવાં જ ભવ્ય છે. આ વિષયમાં પણ ભારતીય ધર્મોજ વધારે સમર્થધર્મ-

સંસ્થાપકોના હાથે સંસ્કાર પામેલા જણાય છે. અને તેવાજ પુરુષોને હાથે વ્યવસ્થા અને સંવર્ધન પામ્યા છે.

૩

આર્ય-આર્યેતર ધર્મોની કાંઈક તુલના:—

આર્યેતર ધર્મોનું પરિણામે સંસારની અસારતાની માન્યતાની આખતમાં મૂળથીજ વિચાર-શૈથિલ્ય જણાઈ આવે છે. જથી આધ્યાત્મિક જીવનના ખાસ ઘટક-સંવેગ અને નિર્વેદ : એ બન્ને અંશો તદ્દન ઢીલા હોય છે, એટલે તે ધર્મોના અનુયાયિઓનું આધ્યાત્મિક જીવન હંચા પ્રકારનું હોવું ઓચ્છું સંભવિત છે. અને તેથીજ અનુયાયિ પ્રજાઓનું અને ધર્મ પ્રણેતાઓ સૂક્ષ્ણનું જીવન અમુક હદ સુધી જઈનેજ અટક્યું હોય છે. આર્યોની સંસારની અસારતા વિષેની માન્યતા, લોકોને સંસાર વિષે કંટાળો ઉત્પન્ન કરી સાંસારિક સુખથી વંચિત રાખવાના ઉદ્દેશથી નથી. તેમજ પારલૌકિક જીવન વિષેની હંચાપ્રકારની લાલચો આપી સત્તા જમાવી માન-પાન પામવાની પેરવી નથી. પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ સમજાવી, મહાજીવનના મહાવિકાસ માટે પ્રજાનું માનસ તૈયાર રાખી, તેની આત્મિક પ્રગતિ માટે સહાય કરવાની સાચી કર્તવ્ય પરાયણતા છે. તે વાત ધર્મ-પ્રણેતાઓની નિઃસ્વાર્થતા ઉપરથી ચોક્કસ સાબિત કરી શકાય તેમ છે.

જગત્ની અનાદિ-અનંતતા કહેવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન કેટલું ચોક્કસ હોય, ત્યારે તે કહી શકાય ? તેને બદલે તેઓતો જગત્ના વિશ્વજ્ઞાન વિષે ખાસ ચોક્કસ વાતો કહી જ શકતા નથી. માત્ર આછો આછો ખ્યાલ આપીને ચપકી પકડે છે.

નિર્વાણ-મોક્ષ વિગેરે આધ્યાત્મિક-જીવનના ચોક્કસ પરિણામો વિષે પણ તેઓ સંદિગ્ધ છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની પણ એવી ગ્રીણવટ ભરેલી વિગતવાર ખીલવણી ત્યાં થઈ નથી. તે શિવાયના ખીજાં

શાસ્ત્રો પણ અપૂર્ણ હતાં, અને હજુ પણ લગભગ એવાજ અપૂર્ણ છે. કેટલાક શાસ્ત્રો વિષે તો તેઓનું હજુ બાળકો જેવુંજ અજ્ઞાન છે. કેટલાંક શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવા મોટી મોટી પ્રયોગ શાળાઓ, સોસાઈટીઓ અને એવાબીજ ધણા સાધનો ઉભાં કર્યાં છે. તથા પૂર્વની વિદ્યાઓ જાણીને તે ઉપરથી શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવા માટે શોધ બોળ ખાતાની રોયલ સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી ચારે તરફથી રોજને રોજ શોધ બોળ કર્યાં કરે છે, તેઓના આવિષ્કારો પણ ચાલુ શોધ બોળ કરનારાઓને ધણાજ ઉપયોગી થાય છે.

છતાં આટલા પરિશ્રમને પરિણામે હજુ ધણા વિજ્ઞાનના શાસ્ત્રો તેઓને અજ્ઞાત છે. અને જ શોધ બોળો થઈ છે, તે પણ ઉપર ટપકેજ છે, એમ આધુનિક સાઈન્સના ઈતિહાસના અમેરિકન લેખકોએ પોતાનો અભિપ્રાય આપી દીધો છે.

વળી ધર્મોવિષેના યુરોપના તુલનાત્મક અભ્યાસીઓ કહે છે કે:—

“ તમારી અને અમારી આધ્યાત્મિક વિચાર સરણિમાં ફરક છે, અને એવા બીજા ધણા ફેરફારો છે, છતાં અમારા ધર્મોમાં ધર્મને લાયકના તરવો પણ છે, તે હજુ શોધાયા નથી. તમારા ધર્મો જમ પ્રજનો આહ લાંબા વખતથી મેળવી રહ્યા છે, તેમજ અમારા ધર્મો પણ ધણો વખત જીવીને પોતાની યોગ્યતા સાબિત કરી શક્યા છે, છતાં તમે જ્યાં સુધી અમારા ધર્મો વિષે તલસ્પર્શી જ્ઞાન ન મેળવી શક્યા હો, અને એમ બન્નેયનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ન હોય, ત્યાંસુધી ધર્મોની તુલના કરવી, અને “ અમુક ધર્મ કરતાં અમુક ધર્મનો દરબજો ઉચો છે ” તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ”

આમ કહીને તેઓ હરકોઈ બહાને-અહીંના ધર્મો ઉપર જાતે સમાલોચના કરવા છતાં, ધર્મોની બાહ્ય ઘટનાઓ ઉપરથી જ માત્ર-ઉંડે ઉતર્યા વિના-તુલના કરવાનો ઇબરો રાખવા છતાં-દરબજો ઠરાવવાનું સાહસ ખેડવા છતાં-આપણને એ તુલના કરવાની ના

પાડે છે. આપણી તુલનાને, તેઓના ધર્મનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ન હોવાનું કારણ બતાવીને ગમે તે વખતે, ઉપરની યુક્તિથી બિનપાયાદાર ઠરાવી શકે છે. અને સાથે સાથે ભારતના ધર્મોના ઉંચાપણા વિષેના આપણી પ્રજ્ઞના ખ્યાલમાં સંશય ઉત્પન્ન કરી અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાની યુક્તિ રચે છે. ધારોકે—ભવિષ્યમાં અહીંના ધર્મોની અમુક પ્રકારે ઉંચા પ્રકારની યોગ્યતા સાબિત થાય, અને તે વાત તેઓને પણ નિર્વિવાદ-રીતે કબૂલ કરવી પડે તેમ હોય, છતાં—ત્યાં સુધી આપણી પ્રજ્ઞના અમુક ભાગની શ્રદ્ધા ડોલાવી નાંખીને જડવાદના જમાનાને પોષક થાય તેવા જટલા લાભો આ દેશ અને આ પ્રજ્ઞમાંથી ઉઠાવવાના હોય તેટલા ઉઠાવી શકાય. એ દૃષ્ટિ પણ તેઓની જણાતી જાય છે, અને તેટલા ખાતર પણ અચોક્કસ સ્થિતિમાં મુકી રાખે છે.

નહીંતર તો ઉઘાડુંજ છે કે—ધર્મ સંસ્કરણના તત્ત્વોમાં ઉંડા ઉતરી તુલના કરવાથી ભારતીય પ્રધાન ધર્મો જગતના સર્વ ધર્મોને મોખરે ઉભા રહે તેમ છે, એ ખુલ્લે ખુલ્લું જણાઇ આવે તેવું છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની તુલના કરવામાં શું અસ્પષ્ટ રહે તેવું છે,? ખન્નેના લાક્ષણિક સ્વરૂપો ધણુંજ સ્પષ્ટ છે. છતાં સત્ય કબૂલ કરવામાં સંક્રા-ચાવું, એ પ્રજ્ઞકીય પ્રકૃતિ દોષ લાગે છે, અથવા મોટી સ્વાર્થ વૃત્તિ હોવાનો સંભવ છે.

અરે ! કેટલીક વાર તો કેટલાક લેખકો—સૂક્ષ્મ અને આપેક્ષિક તત્ત્વોસાથે, સ્થૂલ અને સાદીબુદ્ધિના તત્ત્વોની તુલના કરીને ઉપહાસ કરતા—અને કેટલીકવાર પ્રકારાન્તરે છિદ્રો બતાવીને તેને મોઢું સ્વરૂપ આપતાં અચકાતા નથી. તેમજ થોડા પણ સમાન તત્ત્વોને પોતાની સંસ્કૃતિની અસર મનાવતા, તથા તેના તરફ આકર્ષણ થાય તેવો ઉંચો અભિપ્રાય આપતા પણ સંક્રાચાતા નથી.

એટલે કે હજુ યુરોપીય વિદ્વાનોની તુલના ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકી શકાય, તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ નથી.

વળી આપણે વિષેની તુલના કરવાના ધણા સાધનો આપણે અહીંના છે, તેમાંનો ધણો ભાગ હજુ આપણી પાસે છે, તેથી તેઓજ તુલના કરી શકે, અને આપણે ન કરી શકીએ, એવો મતિશ્રમ રાખવાને આપણે તો કાંઈપણ કારણ નથી.

આપણા કયા સાધનોને પૂરાવામાં લેવા, અને કયાને પૂરાવામાં ન લેવા ? એ બાબત મતભેદને કારણે આપણે કરેલી અને તેઓએ કરેલી તુલનામાં મૂળથીજ મતભેદ ઉત્પન્ન રહેવાનો સંભવ છે. બન્નેની દિશા અને ધ્યેયો પણ જુદાજ છે, એટલે કદાચ ભવિષ્યમાં એકમત ન થઈ શકાય, એવો એ સંભવ છે.

છતાં, ભવિષ્યમાં નિષ્પક્ષપાતપણે ધર્મોના બંધારણ વિષે તુલના કરનારને ભારતીય ધર્મોને આગળ સ્થાન અથવા વિના ચાલશે નહિ. ઐતિહાસિકતા ધર્મોની યોગ્યતા માપવાનું ખાસ માપ જ નથી.

ભારતીય દર્શનો.

હવે રહી ભારતના અઝેડ અને અદ્વિતીય દર્શનોની વાત. જૈન, બાહ્ય, અને વૈદિક : એ ત્રણ મુખ્ય ભારતના દર્શનો છે. એટલે કે—ભારતીય મહા આર્ય પ્રજાની સંસ્કૃતિના પ્રધાન અંગ-ભૂત મહાધર્મસંસ્કરણની એ ત્રણ મુખ્ય શાખાઓ છે. અથવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું ત્રયાત્મક સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ છે.

જગતમાં એ ત્રણનું અસ્તિત્વ પરાક્રમી—બુદ્ધિશાળી અને અગાધ જ્ઞાની આર્યોના પરિશ્રમનું પરિણામ છે. ત્રણેય મળીને ભારતીય વિજ્ઞાનો અને તત્ત્વજ્ઞાન પુરાં પાડી ભારતીય સંસ્કૃતિને સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ બનાવે છે. ત્રણેય પોતપોતાની સ્વતંત્ર ઘટનાથી ગોઠવાયેલા છતાં ત્રણેય પરસ્પર એકબીજાની પૂર્તિરૂપે છે. ત્રણેયનો જીવન-આદર્શ અધ્યાત્મ-પ્રધાન છે. ત્રણેયમાં કર્તવ્યાકર્તવ્યના માર્ગના

પુખ વિભાગો અને આરીક પ્રયોગો બતાવ્યા છે. ત્રણેય ભારતીય આર્ય-સંસ્કાર સંપન્ન શિષ્ટ પ્રજાજનોના માનસમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. અને તેમાંજ લગભગ પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું કેન્દ્ર જમાવીને સ્થિર થઈ રહ્યા છે. ત્રણેયની ઘટનામાં મહા-ત્યાગી અને કારણિક ઋષિમુનિઓ અને મહાત્મા પુરુષોના અનેકવિધ પ્રયત્નો અને ભોગો હોમાયા છે, જીવન સર્વસ્વ ખર્ચાયા છે.

છતાં ત્રણેયના જુદા જુદા લાક્ષણિક સ્વરૂપો છે, જેને લીધે અનેક પ્રકારની આંતર-બાહ્ય વિવિધતાઓ જુદી પાડી શકાય છે.

૧. વૈદિક દર્શન [વેદાનુયાયિ—૧ સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા, અદ્વૈતવાદ તથા બીજા અનેક સંપ્રદાયો.] વ્યવહાર પ્રધાન, સામાજિક અને લૌકિક જણાય છે. તે વિષયો જેટલું બીજા વિષયોનું પ્રધાનપણું ભાગ્યેજ તેમાં જેવામાં આવશે—તેની સાબિતી માટે—ધર્મની ઘટક વ્યવહારૂ યોજનાઓ, જહૈર ધાર્મિક પર્વો, ઉત્સવો, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, બીજા એવી ઘણી રીતિઓ, યોજનાઓ તથા શાસ્ત્રો-રજી કરી શકાશે. ભારતના દરેક ધંધાના અને લગભગ દરેક જાતના લોકો આ ધર્મ પાળે છે. કારણ કે—તેની વ્યવહારતા અને ધાર્મિક, તથા નૈતિક ઓછી કડકાઈને અગે દરેક વર્ગ તેમાં ભાગ લઈ શકે છે.

ભારતમાં આવનાર નવા માણસની દૃષ્ટિ એકાએક તે તરફ ખેંચાય છે. ઇતિહાસ—કાળમાં આ દેશમાં આવેલા પરદેશીઓ સૌથી પહેલો તેનોજ પરિચય મેળવે છે. યુરોપીય વિદ્વાનોએ પણ શરૂઆતમાં અહીં આવ્યા પછી તે દર્શનના સાહિત્ય અને કળાનો અભ્યાસ કર્યો છે, એટલુંજ નહીં, પરંતુ પોતાના આધુનિક આદર્શો અને દૃષ્ટિબિંદુઓને ઉપયોગી અને બંધબેસતો થાય તેટલો ભાગ, અને તે તેવી રીતે બહાર પણ પાડેલ છે.

[જો કે—મૂળ ગ્રંથો જેમ હોય છે, તેમજ બરાબર બહાર પડાય છે, પરંતુ તેની પ્રસ્તાવનાઓ આધુનિક આદર્શની મહત્ત્વની વસ્તુ છે. મૂળ ગ્રંથને

એક હકીકત રૂપે રહેવા દષ્ટ પ્રસ્તાવના તે ગ્રંથને આપવું જોઈતું આધુનિક સ્વરૂપ આપી દે છે, જેથી મૂળગ્રંથ છાપવાથી પણ મુખ્યપણે આધુનિક હેતુ જ સરે છે,]

૨

ત્યાર પછી આગળ વધીને—તેઓની દૃષ્ટિ બૌદ્ધ સાહિત્ય અને કળા તરફ લંબાઈ છે. બૌદ્ધધર્મીઓને વ્યવહારની ધણી ખાખતો માટે વૈદિક દર્શનો ઉપર આધાર છે. વ્યવહાર જીવન તે તેની પાસેથી લે છે, છતાં તે દર્શનનો ઉંચા પ્રકારનો નૈતિક ઉપદેશ આશ્ચર્ય પમાડે છે. નૈતિક આદર્શ ખાતર ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તથા ઉત્તમ જીવનના અનેક પ્રયોગોનો વારસો પ્રજાને એ દર્શને પૂરો પાડ્યો છે. લોક-સેવા, પરોપકાર, ઉદારતા, અન્ય ખાતર સ્વાર્થ ત્યાગ અને કષ્ટ-સહન, વિગેરે વિગેરે લાગણીઓના ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તો પૂરા પાડ્યા છે. મધ્યમ વર્ગની માનસિક ખીલવણી વાળા પ્રજાજનોનો અંતરાત્મા એ ધર્મના ઉપદેશથી સંતોષાતો હતો. આજ તો મુખ્યપણે ભારત શિવાયની પ્રજાઓ એ ધર્મ પાળે છે.

છેલ્લા કેટલાક દશકાઓ થયા દુનિયાના આધુનિક દૃષ્ટિના વિદ્વાનોએ વૈદિક દર્શનની જમજ બૌદ્ધદર્શનનો પણ સ્વપદ્ધતિ અને સ્વદૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર અભ્યાસ કરીને ઘણો ભાગ એ રીતે જ ખહાર પાડેલો છે.

૩

ત્યારપછી જૈન દર્શન પર પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચાય છે. પ્રથમ ધીમે ધીમે બાહ્યપ્રવૃત્તિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચાયા પછી ઉંડે ઉતરવાને તેઓનું મન લલચાય છે.

તે દર્શન મુખ્ય પણે—આધ્યાત્મિક—જીવન પ્રધાન છે, અધ્યાત્મ-મય છે, એ તેના ઉત્સવો, પર્વો, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને ધર્મ શાસ્ત્રો

૧૪૨

વિગેરેમાં આગળ તરી આવતા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અનેક પ્રયોગો પરથી સાબિત થાય છે.

વ્યવહાર અને નીતિની બાબતમાંયે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર જ તેઓને યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ પૂરું પાડે છે, અને તેની વિસ્તૃત વિગતો માટે ઉપરના બંને દર્શનોમાંથી પણ તે ધણા પ્રયોગો મેળવે છે.

[ઠાઈ પણ શાસ્ત્ર પોતાના સ્વતંત્ર વિષય ઉપરાંત બીજા વિષયો સાથે પોતાનો સંબંધ ધરાવતું હોય છે, પરંતુ તેનું સ્વતંત્ર વર્ણન ન કરતાં લોકથી જાણી લેવાની બલામણુ કરે છે, લોક એટલે ઇતર શાસ્ત્રો પણ]

વધારે માનસિક બળની વધારે ખીલવણી વાળી પ્રબળો અંતરાત્મા આ ધર્મના ઉપદેશથી સંતોષાય છે, ને તેનું પાલન કરવા લલચાય છે, ધણીજ ઝીણવટવાળા આ દર્શનનો અભ્યાસ બહુજ ઓછો વ્યાપક છે. આજ સુધીના ઈતિહાસકાળમાં—તેના અભ્યાસમાટે ખાસ જૈન મુનિઓનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. સૂક્ષ્મ અભ્યાસ માટે તો તેમાંથી યે ચંચળ બુદ્ધિના ચારિત્રશીળ મુનિઓનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે—કે જાઓ પણ ધણા હંચા પ્રકારની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી આપ્યા પછીજ તેના ઉંડાણમાં જઈ શક્યા છે. છતાં ગીતાર્થ પુરૂષો તો તેમાંથી યે ધણાજ થોડા મળી આવ્યા છે.

બહેરમાં તો—ગીતાર્થી અને તેના અનુયાયિ મુનિઓના બહેર વ્યાખ્યાનોથી જ તે દર્શનના રહસ્યો પાત્રોને જાણવા મળતા હતા. શિવાય બીજા ઉપાય નહોતો.

વાસ્તવિક ગીતાર્થતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના તેના રહસ્યો અને તેનો ખરો ઉપયોગ સૂઝવેજ મુશ્કેલ છે. કારણ કે—તેના તત્ત્વો જગતના પ્રાણીમાત્ર અને ખાસ કરીને આર્યપ્રબળા—ચાહુ તેમજ મહા—જીવન સાથે સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ ખૂબ હિતસંબંધ ધરાવે છે. અજ્ઞાન, પ્રમાદ, વિષય લાલસા, માનસિક નિર્બંધતા, અદીર્ઘદૃષ્ટિ, કે બીજા ઠાઈપણુ જાતની નબળાઈને વશ થઈને તેનો વિપરીત ઉપયોગ ન

થઈ જાય, અકલ્યાણ તરફ દોરવાઈ ન જવાય, એ સાવચેતી ખાસ જરૂરની હોવાથી—બહુ જ યોગ્ય, સંયમી, ત્યાગી અને નિઃસ્પૃહ પાત્ર વ્યક્તિઓને જ એ શાસ્ત્રોતું રહસ્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તેથી સર્વસામાન્ય જનસમાજ કે, ઈતરદર્શન વેત્તાઓ એ દર્શનતું જ્ઞાન મેળવી શકતા નહીં. તેનું સાહિત્ય સુરક્ષિત રાખવામાં આવતું હતું. જથી કરી દોષ અયોગ્ય પાત્રને હાથે ચડી જઈ તેનો દુરુપયોગ ન થાય, તે વિષે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવતી હતી. તેજ રીતે જગતના કલ્યાણ માટે યોગ્ય પાત્રોને હાથે તેનો સદુપયોગ કરવા માટે ગમે તેટલો ખર્ચ પણ કરવામાં આવતો હતો. જૈનશાસ્ત્રકારો કહે છે—“ યોગ્ય પાત્રોને રહસ્યો ન આપનાર, અને અયોગ્ય પાત્રોને રહસ્યો આપનાર: એ બન્ને ય આચાર્યો પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી છે. ”

[“હાલ છપાયેલા ગ્રંથો અનેક વિદ્વાનો વાંચી શકે છે. તેથી નુકશાન તો કાંઈ જોવામાં આવતું નથી અને નવા નવા તત્ત્વો બહાર પાડવામાં આવે છે.” હા, એ વાત ખરી છે. પરંતુ રહસ્યો હબુ ધણાજ દૂર છે. અને કલ્યાણ માર્ગથી સ્હેજ સ્હેજ માનવ જગત ખસતું જાય છે. એ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિગમ્ય નુકશાન થઈ રહ્યું છે.]

આથી કરીને શ્રી શંકરાચાર્ય જીવી સમર્થ વિદ્વાન વ્યક્તિને પણ જૈન દર્શન જાણવાની ખરાખર સગવડ ન મળવાથી જૈનોને અમાન્ય વસ્તુઓ પણ માન્ય તરીકે લખી નાખી છે, ને પછી તેનું ખંડન કરવા તત્પર થયા છે. નજીવી અને સામાન્ય ખાખતોમાં ભૂલ ખાધી છે. તેનું કારણ—તેમને વસ્તુ જાણવાની સગવડ જ ન મળી શકી હોય તેમ લાગે છે.

શાસ્ત્રજ્ઞાન અને તે સમજવાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, તથા વ્યવહારમાં યોગ્ય માર્ગે તાત્કાલિક નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિથી આગળ વધવાની કુશળતા; એ બન્નેમાં તફાવત છે. જૈન દર્શન વિશ્વવિજ્ઞાનની સાથે સાથે નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિની કુશળતા પૂરી પાડે છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન સાથે એવી નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિજ ગીતાર્થ ગણાય છે. તેવા

ગીતાર્થીનીજ યોગ્ય માર્ગે દોરવનારી વ્યક્તાવ્યક્ત યોજનાઓ જ જગતને ચાલુ જીવનમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે, અને થાય છે. તે ઉન્માર્ગથી બચાવે છે—અને સન્માર્ગ તરફ જવાને સગવડો રચી મૂકે છે, ગોઠવી આપે છે. એક વખત ભૂલું પડેલું જગત્ પાછું એ દિવાદાંડી તરફ ખેંચાઈ આવે છે, એટલી તેની જગત્માં ઉંડી જડ છે.

વૈદિક અને ઐદ્ધ સાહિત્યનો અભ્યાસ લગભગ પુરો કર્યા પછી હાલના યુરોપીય વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય એકાએક જૈનસાહિત્ય તરફ ખાસ વળ્યું છે. તેથી આજ ચારેય તરફથી યુરોપમાં એ સાહિત્યનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે, એટલુંજ નહીં, પરંતુ ભારતમાં પણ લગભગ ઘણી સરકારી કોલેજોમાં તેમજ પ્રજાકીય સંસ્થાઓમાં પ્રાકૃત ભાષાને અભ્યાસ ક્રમમાં દાખલ કરીને જૈન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ મુખ્યપણે શરૂ થઈ ગયો છે. ઠેઠ એમ. એ. સુધીના ક્રમમાં ઘણા ખરા જૈન આગમો અને તત્ત્વજ્ઞાનના જલ્થાખંધ ગ્રંથોને સ્થાન આપ્યું છે.

[આજ સુધી ઉપરના બંને દર્શનોના અભ્યાસની સાથે સાથે જૈન દર્શનનો અભ્યાસ યુરોપના, તેમજ તેઓના અનુયાયિ આ દેશના વિદ્વાનોએ પણ કેટલોક કર્યો છે. જેવું જેવું સમજ્યું તે અનુસાર પોતાના દષ્ટિ બિંદુ અને આદર્શને ઉપયોગી થાય તે રીતે કેટલુંક જૈન સાહિત્ય તેઓએ બહાર પણ પાડેલું છે.

વળી તેમાંથીયે કેટલોક નિરુપયોગી ભાગ કાઢી નાંખીને આજ સુધીની શોધોનું એકીકરણ કરી આધુનિક સંસ્કૃતિના ખ્યેય અનુસારની શોધોના સારરૂપ—તારણનું પુસ્તક પણ એટલા માટે બહાર પાડ્યું છે, કે—એ પુસ્તક—હવે પછીના એ જ્ઞાતના સંશોધકોને જૈન ધર્મ વિષેની શોધોની એ લોકોના દષ્ટિબિંદુની પ્રાથમિક ભૂમિકા રૂપે ઉપયોગી થઈ શકે. તે ભૂમિકા ઉપરથી જુદા જુદા વિષયોમાં આગળ નવી નવી શોધો કરી શકાય, જેથી કરીને જૈન ધર્મની ગુપ્ત[ભાવ] મિલકતોનો ઉપયોગ પોતાના આદર્શમાં ભવિષ્યમાં લઈ શકાય. તદ્દન સાદો દાખલો જોવો હોય તો—ખીજો લાભ થાય કે ન થાય, પરંતુ ભંડારોમાં રહેલા પૂર્વાચાર્યોના પરિશ્રમના પુસ્તકો

છપાય, તો કાગળો અને પ્રેસના સાધનોનો વકરો થાય, તેના કારખાનાઓને ઉત્તેજન મળે અને સ્થાયિ નભે. એટલો પ્રાથમિક લાભ તો ખરોજ ને ? તેની પાછળ વ્યાપારી લાભો જુદા. તે ઉપરાંત-તેમની સંસ્કૃતિને ળીજઘણા લાભો છે.

આવા બહોળા સાધનોથી અભ્યાસને પરિણામે ભવિષ્યના નજીકનાજ જમાનામાં જૈન દર્શનની ઘણી અપૂર્વ વસ્તુઓ જગતને જોવા જાણવાની મળશે. ધણું નવું નવું જાણવાનું બહાર આવશે. પરંતુ આ શોધો કરવાનું તેઓનું દષ્ટિબિંદુ તો ખાસ કરીને પોતાની પ્રજાને લાભ આપનારી પોતાની સંસ્કૃતિને આગળ વધારવાનું છે. તેથી એ શોધોથી ન તો જૈન ધર્મને, ન તો જૈન પ્રજાને, ન તો ભારતીય આર્ય પ્રજાને, ન તો જગતના સર્વ સામાન્ય માનવ સમાજને, ન તો પ્રાણીમાત્રને, તેનાથી વાસ્તવિક લાભ થવાનો સંભવ છે. તેને બદલે ઉલટું ઉપરના દરેક વર્ગને કાંઈને કાંઈ નુકશાન થવાનો સંભવ છે. તેઓની સંસ્કૃતિનું આગળ વધવું, એટલેજ અહીંની સંસ્કૃતિનું પાછળ હટવું. સાહિત્ય ગમે તેટલું બહાર પડે, પરંતુ સંસ્કૃતિ પાછી હડે, એટલે તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર-જૈન ધર્મનું બળ પણ પાછું હડે જ.

ત્રથો વાંચવાથી કે માત્ર પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનથી તેના રહસ્યો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા નથીજ. તેમાં સ્થૂલ રહસ્યો અમુક છે, અને સૂક્ષ્મ રહસ્યો અમુક જુદા જ હોય છે. દૈવયોગે એ બધું સમજવા છતાં ચાલુ જીવન પ્રવાહમાં જગતના કલ્યાણ માટે, કેનો ? કેટલો ? ક્યારે અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ? કાણ કરી શકે ? કેટલી નિઃસ્પૃહતા અને કેવી વિશ્વ-કલ્યાણની નિર્દેહ ભાવનાવાળી વ્યક્તિ તે કરી શકે ? વિગેરે પ્રશ્નો તો બાજુએજ રહી જશે. કાલેજમાં અભ્યાસ કરનારાઓમાં તેટલી ત્યાગજીદની આશા શી રીતે સંભવિત હોઈ શકે ? કદાચ તેટલી-જૈન મુનિ જેટલી ત્યાગજીદ હોઈ શકે, તો તેના પ્રાયોગિક અમલથી થતો લાભ ન લઈ શકે -કારણ તે બનવું અશક્ય છે. કેટલાક પ્રયોગો મુનિ થાય તોજ શક્ય છે.

આ ઉપરથી સાવચેતી એ રાખવાની છે કે:—યુરોપીય કે તેઓના અનુયાયિ આ દેશના વિદ્વાનોની શોધો ઉપરથી તરી આવતા વિધાનોનો સંગ્રહ એક હકીકત રૂપે જગતમાં ભલે સંગ્રહીત થાય, પરંતુ તેઓના વિધાનોનો અમલ કરવા જતાં-જો ચાલુ જૈન જીવન, ક્રિયાઓ, ધાર્મિક આસ્થાઓ, અને પરંપરાઓ કરતાં વિરુદ્ધ જવું પડતું હોય, તો તેનો એકા એક ત્યાગ કરીનેજ

ચાલુ કાર્યક્રમોને વળગી રહેવામાંજ હિત છે, જૈન ધર્મની સેવા છે, એકંદર, પરિણામે-જગતનું હિત છે. જૈન ધર્મના અનુયાયિ તરીકેની અને તેના શાસન રક્ષક ટ્રસ્ટી તરીકેની પણ એજ દ્રવ્ય છે. આમ કહેવામાં એ વિદ્વાનો સામે કોઈ વ્યક્તિગત વિરોધ નથી, પરંતુ તે વિધાનો બ્રાન્ત-મિથ્યા હોવાનો ખાસ સંભવ છે. કારણ કે-તદ્વ્યોગ્ય દષ્ટિ બિન્દુ ન ખીલ્યું હોય, ત્યાં સુધી ગમે તેટલી સુંદર ભાષામાં લખાયું હોય છતાં અસત્ય હોઈ શકે. કદાચ યોગ્ય દષ્ટિપૂર્વક જ લખાયા હોય તેવા વિધાનોને અનુસરવામાં વાંધો નથી. પરંતુ તે પરીક્ષાની કસોટીમાંથી પસાર કરવા બેધએ. ત્યાં સુધી કોઈ ગ્રન્થોના અમુક ભાગ સારા અને ઉપયોગી હોય છતાં તે તરફ ધ્યાન પણ ન દેવું જરૂરનું છે. સારા ભાગ તરફ સામાન્ય જન સમાજનું ધ્યાન ખેંચાયા પછી ખીજા ખોટા ભાગના નુકશાનથી બચી શકવાને તેઓને કાંઈ અવકાશ રહેતો નથી.]

ત્રણેય દર્શનની અનુયાયિ પ્રજના સંસ્કાર વિષે વિચાર કરીશું તો પણ જણાશે કે-ઈતર પ્રજાઓ કરતાં તે વધારે સંસ્કારી જણાય છે. એ વાત આની પહેલાના પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. તો પણ ધર્મની ઝીણવટ, વધારે આધ્યાત્મિકતા, મક્કમતા: તેને લીધે ઉંચા પ્રકારના નીતિ નિયમોનું પાલન, તથા સદ્વર્તનના ઉંચા તત્ત્વો જૈન પ્રજામાં વધારે પ્રમાણમાં જડી આવે છે. તે ધર્મના અનુયાયિઓની ઉંચા પ્રકારની સંસ્કારિતા હોવાને લીધે ધણે ભાગે દરેક ઠેકાણે જૈનો મહાજન તરીકે આગેવાની ધરાવે છે. પ્રજાકીય આગેવાનો તરીકે ભારતવર્ષમાં જાહેર છે. ગમે તેવી જાતના રાજ્ય કર્તાઓમાં પ્રતિષ્ઠા, મોભો, સ્વમાન, તથા પ્રસંગ પડયે તેઓનીયે ઉપર નૈતિક અંકુશ જૈનો જાળવતા આવ્યા છે. મહાજન શબ્દજ સંસ્કારતા અને પ્રજામાં આગેવાન થઈને સામાજિક વિગેરે જવાબદારીઓ ઉપાડવાની શક્તિ સામ્પિત કરે છે. હજી અત્યારે પણ તેમજ છે.

[તેમ છતાં-હાલ જે યત્કિચિત્ પરિવર્તન દેખાય છે, એટલે કે-“હિંદમાં જૈનો પાછળ પડે છે, અને હિંદની ઇતર કોમો આગળ વધે છે.”

એ માત્ર ભાસ છે. એ બંને વિકૃત સ્થિતિ છે. બંને પાછળ પડે છે, તે સૌએ પાછળ પડે છે. અને આગળ વધે છે, તે સૌએ આગળ વધે છે.

જગતની ગોરી પ્રજા પોતાની મૂળ સ્થિતિમાંથી આગળ વધે, તેટલી બીજી પ્રજાઓ પાછળ પડે, કારણ કે આગળ વધવાની સામગ્રી યે-નકેન પ્રકારે બીજી પ્રજાઓ પાસેથી ધીનવાયજ. પરંતુ ભારતમાં તે જ આગળ છે, તે આગળ જ છે. અને પાછળ છે તે પાછળ જ છે. આગળ વાળી કાંઈ પણ પાછળ પડે છે, તે પાછળની પણ કાંઈક પાછળજ પડે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ છતાં કેટલોક વર્ગ આગળ પડતો હોય એમ દેખાય છે, તે વર્ગ એ છે કે-આગળ વધતી યુરોપીય પ્રજામાં જેટલો સહાયક છે, તેટલો તેઓની લાગવગનો તે ઉપયોગ કરી શકે છે. તેથી તે આગળ પડતો દેખાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તે વર્ગ બિચારો એક જગતની ક્ષણિક લાલચમાં જ પડેલો છે. તેની ભાવિ પ્રજાની ઉભય ભ્રષ્ટતા ન થાય, તેની ખાત્રી શી ? માટે એ આગળ વધવું કૃત્રિમ છે.

આદાણ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિની શિષ્ટ પ્રજા, કે જે જગતમાં પ્રાચીન કાળથી આગળજ છે. તે બંને પાછળ પડે છે, તે તેની પાછળના સૌએ પાછળજ પડે છે. કોઈ આગળ વધવું નથી. યુરોપ વેગ બંધ આગળ વધે છે, છતાં સમગ્ર માનવ-જગતના સર્વ સામાન્ય હિતની દૃષ્ટિએ સમતોલ-પણે વિચાર કરીએ, તે એકંદર જગત યતિકચિત્ ધીમે ધીમે પાછળજ પડતું જાય છે. યુરોપનું આગળ વધવું, અને બીજાઓની પીછેહઠક, એ બંનેનું માપ કાઢીને અત્યારના વિદ્યમાન માનવો, તથા કૃત્રિમ રીતે આજ સુધીમાં નાશ પામેલા માનવોની સંખ્યાએ ભાગીએ, તે સરેરાશ એક માનવને ભાગે, સો વર્ષ પહેલાં જેટલું સુખ આવી શકતું હતું, તેના કરતાં હિસાબે હાલ એાંધું ભાગે આવશે. છતાં આ કાયડો એકાએક સમજાય તેવો નથી.]

ત્રણેય દર્શનોના સાધુ સંતોમાં આદર્શ-ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંયમ, સાદાઈ, અને તપોનિષ્ઠા વિગેરે વત્તે એાંછે અંશે ઠીક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. છતાં ભારતવાસીઓ કહે છે કે-“ જૈન સાધુઓનો ત્યાગ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો છે ” કારણ કે-જ્યારે કેટલાક ત્યાગીઓ જંગલમાં રહી અનેક પ્રકારે આશ્ચર્યકારક જીવન જીવતા હોય છે, ત્યારે તેના કરતાં-જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, જહેર સદ્પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રેરણા,

જનસમાજ વચ્ચે રહીને પણ ઉત્કૃષ્ટ આરિત્રશીલતા, વિગેરે વસ્તુઓનો સમતોલપણે સમન્વય જૈન સાધુઓમાં-વધારે સંગીનરૂપે જોવામાં આવે છે.

પ્રજાજનોમાં પ્રાણણો વધારે વિદ્યાવ્યાસંગી છે, અને જૈનો વધારે વ્યવહાર અને પ્રજાકીય વાતાવરણમાં આગળ પડતા છે. પરંતુ એકંદરે સમગ્ર ભારતીય પ્રજામાં ત્યાગી વર્ગ અગ્રેસર છે. તેમાં જે જૈન શ્રમણો પોતાના વિશિષ્ટ સક્રિય જીવનથી વિશેષ આગળ તરી આવે છે.

પરદેશી વિજ્ઞતાઓ આવીને શરૂઆતમાં ગમે તે રીતે જીવન વર્તવતા હોય, અનેહુદ્ ઉચ્છૃંખલતા વધારણ કરતા હોય, તેથી કેટલુંક નુકશાન પણ કરી બેસતા હોય, એ વખતે ઉચ્છૃંખલતાના જોસમાં દેશની ઉત્તમ ભાવ મિલકતનો નાશ ન થઈ જાય, તેટલા માટે જૈનોને કદાચ ગુપ્તપણે છુપાઈને ભરાઈ રહેવું પડતું હોય, ભારતીય પ્રજાજનો તેને રક્ષણ પણ આપતા હોય, એ બધું બંનવા જોગ અને વ્યાજબીજ હોય છે. પરંતુ બધું ઉચ્છૃંખલ વાતાવરણ શાંત થતાં, મહાવીર પ્રભુના અદ્ભુત મહાન ત્યાગના નમુનારૂપ જૈનમુનિઓતું અપૂર્વ દર્શન, ધારીને કર્યા પછી, તેઓના હૃદયમાં આશ્ચર્યનો સંચાર થાય છે, જેમ જેમ વખત જતો જાય, તેમ તેમ અનાયાસે પરિચય થતાં તેઓના હૃદયમાં તેઓના જીવનની છાપ પડ્યા વિના રહેતી જ નથી. યુદ્ધિપૂર્વકના ઉચ્ચ જીવન વ્યવહાર અને જ્ઞાનની ઉચ્ચ માત્રાઓની અસર થયા પછી તેઓની યુદ્ધિ ઘણીજ ઠેકાણે આવી જાય છે. તેઓનો અંતરાત્મા જાણે અજાણે કપૂલ કરે છે, કે-“આટલી દૃઢ અને સત્ય જ્ઞાનના પાયા ઉપર રચાયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ સામે થવું, એ ખરેખર સૂર્ય સામે ધૂળ ઉડાડવા બરાબર છે.” અલબત્ત, કેટલાક દેશ વાસીઓ અજ્ઞાનથી તેઓની સાથે ભળી જતા ન હોય,

તો એ સત્ય વહેલું બહાર આવે છે. પરંતુ ઘણા દાખલાઓમાં એમ બનતું નથી.

જમ જમ પરિચયમાં આવતા જાય છે, તેમ તેમ તેઓને જૈનદર્શન ભારતીય સંસ્કૃતિનો શણગાર-ભાગ ભાસે છે, ભારતીય બુદ્ધિમાનોએ સંચિત રત્નકોષ-સમાન લાગે છે, ભારતીય પ્રજા જીવનની ચમત્કારિક સંજીવની-ઔષધિ સમજાય છે, તેના સંગઠનનો અભેદ કિલ્લો દુર્ભેદ જણાય છે, ને છેવટે તેઓની ઉદ્દામનોવૃત્તિઓ શાંત થાય છે. જૈનોની આ મોટામાં મોટી સર્વોત્કૃષ્ટ મુંગી સેવા છે.

જ્યાં સુધી એ બુદ્ધી નથી સુધી હોતી ત્યાં સુધી ઉત્પલપાથલ કરવાના અનેક ઉંધામા થાય છે, પરંતુ છેવટે શાંત થવું પડે છે, મહાકલ્યાણ માર્ગના જહેર પ્રસ્થાનમાં નીચી મુંડીએ તાપે થવું પડે છે, તેની પ્રીતિ મેળવવા પ્રયત્નો થાય છે, રાજી રાખવા વચનો અપાય છે, પરસ્પર સભ્ય સંબંધોથી જોડાવું પડે છે. કારણકે-દેશના માતબર પ્રજાઓ એ છે, રાજ્યો તો માત્ર એ પ્રજાઓએ સોંપેલું પ્રજાના અનેક ખાતાઓમાંનું માત્ર એક ખાતું સંભાળનાર ભારતીય પ્રજાઓનો એક ભાગ છે. અને તે માત્ર દેશની રાજ્યવ્યવસ્થાનું ખાતું સંભાળવા પૂરતો જ છે. પરદેશી રાજ્યો આવીને રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં રાખવા માટે તેને મોટું સ્વરૂપ આપે, એવા કેટલાક હેતુઓથી તેઓ આગળ પડતા જણાય છે. પરંતુ ભારતની એ વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી. છતાં બંને એકજ હિત સંબંધમાં જોડાયલા હતા ત્યાંસુધી બરાબર હતું. જમ જમ તેમાં અંતર પડતું જાય છે, તેટલું નુકશાન તો છે જ.

બરેબર, જૈન દર્શનની રચના અને વ્યવહાર-સંગઠન ભારતીય સંસ્કૃતિનું અભેદ કેન્દ્ર છે, બરે વખતે તે પોતાની અભેદ વજૂમયતા યથાશક્તિ સાબિત કરી આપી શકે છે.

[આ શબ્દોને કોઈ મહાશય અતિશયોક્તિ ન સમજે, કારણ કે- ઉપર ઉપરથી એ વસ્તુસ્થિતિ સમજાય તેવી નથી. હજી તે સમજવાને અમુક થોડો વખત જોઈશે. અલખત-આધુનિક-આંતરકલહ દેશમાં અને સંઘમાં [અથવા વાસ્તવિક રીતે એ આંતરકલહ જ નથી, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને યુરોપની આધુનિક સંસ્કૃતિની યત્કિચિત્ અંદરની અથડામણી છે.] તેની અભેદ વજ્રમયતા ઉપર કાંઈક પોતાની અસર પાડવા માટેની તૈયારી કરવા હિમ્મત દેખાડી રહ્યો છે. એટલો આ દેશમાં આવ્યા પછી, યુરોપીય આધુનિક સંસ્કૃતિ ખીલવવા માટેની કેળવણી આપવા માટે યુરોપે કરેલા પરિશ્રમનો વિજય થયો છે, એમ નિર્વિવાદપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે. નીચે મોંએ તાબેદારી ઉઠાવનાર માણસ સામે જોવાની પણ હિમ્મત કરી શકે, એ ઓચ્છી શક્તિ ન કહેવાય. અલખત, યુરોપે એટલું પીઠ બળ મેળવ્યું છે, અને પોતાના આગળ વધવાના ઉદ્દેશખાતર તેટલા ભોગો પણ આપ્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખ્ય કેન્દ્ર જૈન દર્શન સાથેની અથડામણીજ તેની બળવત્તા સાબિત કરે છે. તે મચક આપે તોજ ભારતીય સંસ્કૃતિને પાછી પાડી શકાય, અને તોજ ભારતમાં યુરોપીય આધુનિક સંસ્કૃતિને માટે કાંઈક આગળ ધકેલવા માર્ગ કરી શકાય. કારણ કે ભારતીય સંસ્કૃતિનો એ મુખ્ય મોરચો છે. તે તોડવા આજ સુધીના રચનાત્મક કાર્યથી બની શકે તેટલા તૈયાર કરવામાં આવેલા અહ ના લોકોને પણ સ્વરાબ્યની લાલચે સામેલ થતા ઇષ્ટિ ગણ્યા હોય એમ જણાય છે. આમ ભેદનીતિનો પ્રયોગ અજમાવ્યા છતાં-મૂળ હકીકતમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિના જૈનદર્શન રૂપી એ વજ્રમય કવચ પર માત્ર ફૂલના દડાના ધા જેવીજ અસર થઈ છે. એ ખાસ સમજી રાખવું. બાકી આધુનિક સંસ્કૃતિના સીધા કે આડ-કતરા મહાન યશોગાન કરનારા છાપાઓના ધોંધાટથી પડ્યો મોટો પડતો દેખાય છે.]

ઐહ્ય ધર્મે પોતાની અનેક નબળાઈઓને કારણે આ દેશમાંથી લગભગ વિદાય લીધી છે, જગત્માં સંસ્કારી એવી ભારતીય આર્ય પ્રજાના દિલમાંથી તેનું સ્થાન લગભગ ખસી ગયું છે, છતાં તેની અસર ભૂંસાઈ નથી. કોઈપણ વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વિચાર કરતી વખતે ભારતીય દાર્શનિક વિદ્વાનોને તેનો મત વિચારવો પડે છે, તેની સાથે પોતાના મંતવ્યો ઘટાવી જીએ છે. હુંકામાં થોડું

ધણું પણ તેને સ્થાન આપવું પડે છે. તે ઉપરથી એટલું તો કમ્પૂલજ કરવું પડે છે, કે તેણે જગતમાં ચોક્કસ કાંઈપણ સ્થાન જમાવ્યું છે. ત્યારે વૈદિક દર્શન પોતાના વ્યાવહારિક અને સામાજિક સંગઠનને અંગે તથા કેટલેક અંશે આધ્યાત્મિક જીવનને અંગે ભારતમાં ટકી શકેલ છે. અને તે ટકાવમાં બ્રાહ્મણ વર્ગનો ભારે હાથ છે; અસાધારણ જહેમત છે, અસાધારણ સેવા તથા અસાધારણ ભોગો છે. મોટી સંખ્યા જાણ્યે અજાણ્યે અતુલ પ્રયત્નો સેવી રહી છે, અને સેવતી આવી છે, એમ નિર્વિવાદ કમ્પૂલ કરવુંજ પડે છે. તોપણ થોડી સંખ્યાના જૈન શ્રમણો પોતાનો એટલો બધો પુરુષાર્થ પાથરતા હતા અને પાથરે છે કે:—જથી તેઓ તેવી મોટી અને સંગઠિત પ્રજામાં પણ પોતાનું સર્વોપરિપણું ઝળકાવી રહેલા છે.

જૈન દર્શનમાં અને જીવનમાં રહેલ હંડા ઉતરીને તપાસીશું તો ડગલે ને પગલે આધ્યાત્મિકતા અને સંસ્કારિતા તરી આવી વિના રહેશે નહીં. તેના કોઈપણ વિધાનમાં અહિંસા અને સંયમનો દૃષ્ટિ-કાણ મુખ્ય હોય છે.

આધ્યાત્મિકતા એ તેનું ખાસ લક્ષણ છે. અમુક આધ્યાત્મિક [સમ્યગ્દર્શન સુધીની] સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછીજ તે દર્શનમાં સભ્ય તરીકે દાખલ થઈ શકાય છે. તે દર્શનમાં પ્રવેશ કરવાનું એ પ્રવેશક ફોર્મ જ કડક શરતોવાળું છે, એ કાટખૂણોજ એટલો બધો ચોક્કસ છે, કે બધા વાંક ઉઘાડા કરી આપે છે, અને ખરૂં શું હોઈ શકે ? તે આંખ આગળ અને માનસિક ભૂમિકાપર ચોખું તારવી કાઢે છે.

તે દર્શનમાં ઉંચા હોદ્દા અને અધિકારો મેળવવા માટે ધણીજ આકરી કસોટીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. સામાન્ય રીતે દુનિયાદારીમાં ગણાતા નીતિમાન અને બાહોશ વ્યક્તિઓની પણ ત્યાં વિશેષ કિંમત નથી અંકાતી. કારણકે જ્યાં દુનિયાદારીની ધણી

સંપૂર્ણતાઓ પૂર્ણ થાય છે, ત્યાંથી જૈન દર્શનમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ શરૂ થાય છે.

આવી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે, સામાન્ય દુનિયાદારીના દૃષ્ટિબિંદુઓથી ટેવાયેલા કેટલાક ભાઈઓ, પોતાના એ દૃષ્ટિબિંદુઓ-વડે માપ કરી, ઉપર ઉપરથી જૈન દર્શનનો સાચો-ખોટો પરિચય આપે છે. કેટલીક વસ્તુઓ સમજાઈ જ હોતી નથી. તેથી અસત્ય કે સત્યાસત્ય મિશ્રિત હકીકતો ઉપર કાર્ય-કારણ ઘટાવીને જૈનદર્શ વિષે અનુભવ આપે છે. અરે! જૈનદર્શનમાંના સ્થૂલ વિધાનો સમજવા કઠિન છે, તો પછી તેની પાછળ રહેલા સૂક્ષ્મ અંધારણો અને તત્વ-જ્ઞાન વિષે તો પૂછવું જ શું? ભલભલા જૈનાચાર્યોને પણ ધણી વસ્તુઓના તાત્પર્ય જાણવા દુર્ગમ થઈ પડે છે, તો પછી ખીજાઓની તો વાત જ શી? તે કેવળ પુસ્તકીયા બુદ્ધિ કેળવવાનો અખાડો નથી, પરંતુ કર્તવ્ય નિર્ણયો તારવવાનો સંગીન અખાડો છે. તેથી તેના ખેલાડી કોઈ વિરલાજ મળી શકે છે

આવા વિચિત્ર દર્શન વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો આંધીને આ દેશના અને ઈતર દેશના ધણા સ્વ તથા ઈતર વિદ્વાનોએ થાપ આંધી છે. અલખત પાછળના વિદ્વાનો એ ભૂલો સુધારે તો છે, પણ પોતે પાછા ખીજા થાપ ખાય છે. આ સ્થિતિ જૈન ધર્મ સંબંધી જૈનેતર વિદ્વાનોના જ્ઞાનનો ઇતિહાસ તપાસતાં ચોકખી માલૂમ પડી આવે છે.

“૧. શ્રી તીર્થંકરોએ જાણ્યે કરીને એ દર્શનની એવી અટપટ્ટી ઘટના કરી છે, કે જેમાં ખીજનો અંચુપાત જ ન થાય, અંચુપાત કરી શકે, તો, પછી તેનું ખંડન કરી શકે ને ?

૨. તથા, કોઈને જાણવા જ ન દેવું, બધું ગુપ્ત જ રાખવું. એ પણ પોલ અને નખળાઈની જ નિશાની જણાય છે.”

એમ માનવાની ઠાઠ ભૂલ ન કરી બેસે, માટે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે—એમ કર્યું કરાતું નથી. પરંતુ વિશ્વધટના જ કુદરતી રીતે એટલી બધી અટપટી છે, કે તેનું પ્રતિબિંબ જન્મ અને તેમ ધણીજ ઝીણવટથી દર્શન સંસ્થાપક તીર્થંકરેએ ખેંચ્યું છે, એ તેના અટપટા પણાનું મુખ્ય કારણ છે. 'વશ્વ આટલું બધું અટપટું છતાં એ દર્શને વિશ્વના બંધારણ, તથા જન્મ અને તેમ ચોક્કસ અચળ નિયમો અને સિદ્ધાંતો તારવી નક્કી કર્યાં છે, અને તેના ખરા ખપીને આપવા માટે, અથવા ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થતા ખરા ખપીને તે મળી રહે, તે માટે તે સંગ્રહી રાખવા-રખાવવામાં આવે છે.

તેથી આગળ વધીને, ગુણ ગ્રાહક—બુદ્ધિથી કહેવું હોય તો વિશેષમાં કહી શકાય કે—જગત્માં માનવ પ્રજા ઉપર કે પ્રાણી માત્ર ઉપર એજ તેઓનો મહાન્ ઉપકાર છે, એજ તેઓની વિશિષ્ટતા છે.

વિશેષ ખુબી તો એ છે કે—સનાતન સત્યો એવા બરાબર ઉચ્ચાર્યાં છે કે—કાળાન્તરે પણ તેમાં મોટા ફેરફારની જરૂર પડતી નથી. દરેક કાળે અખંડ અને અવિચ્છન્ન રહે છે, અને રહ્યા છે. એ પણ તેની એક અનન્ય ખુબી છે. તેમાં કૃત્રિમ પરિવર્તનો કરવા મથવું, એટલે જગતને પ્રગતિમાંથી પાછળ પાડવા મથવા બરાબર છે. આ કારણે પણ તે લોકોત્તર દર્શન કહી શકાય છે.

જૈનોની સંસ્કારિતા, જૈનમુનિઓનો ત્યાગ, જગત્માં વખણાયેલા છે જૈનોના આચારની સર્વોત્તમતા સર્વ માન્ય છે. અને જૈનદર્શન ખાસ કરીને અર્ધ્યાત્મ પ્રધાન છે. એ ત્રણ વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધ છે, કે જ ધર્મ સંસ્કરણના પ્રાણભૂત છે. એ તત્ત્વો તો ઓચ્છે વત્તે અંશે સર્વ ધર્મોમાં હોવાજ બેઠાં. તેને વિષે સંક્ષેપમાં અત્રે આપણે વિચાર્યું. હવે બાકીના વિષયો:—તેના તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રણેતા વિષે બુદ્ધા પ્રકરણોમાં વિચાર કરી, ધર્મ પરીક્ષાનું આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

જૈનતત્ત્વ જ્ઞાન.

જુદા જુદા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોએ પોતપોતાની વિષય મર્યાદામાં આવતા પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતપોતાના શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ બિન્દુથી નિર્ણીત કરવા છતાં, તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિ બિન્દુથી કોઈપણ એક પદાર્થનું સ્વરૂપ અમુક જ એક પ્રકારે ઠરાવી શકાતું નથી. દા૦ ત૦—

ઘડો—વ્યાવહારિક ઉપયોગની દૃષ્ટિથી તે પાણી ભરવાનું પાત્ર છે.

તે દૃષ્ટિથી—તેમાં પાણી કેટલું ભરાશે ? અને કેવું ઠરશે ? તે તપાસાય છે.

પરંતુ નદીમાં તરવાની ઇચ્છાવાળો ગ્રામ્યબાળક “એ છિદ્ર વગરનું તરવાનું સાધન થઈ શકશે કે નહીં ?” તેજ તપાસે છે.

કુંભારની દૃષ્ટિમાં—ધંધાને હિસાબે રળી ખાવાનો તે એક જાતનો માલ છે. તેના પૈસા કઈ રીતે સારા ઉપજશે ? તે રીતે તે ઘડો બનાવે છે.

કથાકારની દૃષ્ટિમાં કથા કરતી વખતે સસ્તા વાઘ તરીકે ઉપયોગી છે, તેથી તે તેનો રણુકો તપાસે છે.

માટીનું પૃથક્કરણ કરી મૃત્શાસ્ત્ર રચનારની દૃષ્ટિમાં માટીમાંથી બનતા અનેક પદાર્થોના લિસ્ટમાંનો તે પણ એક પદાર્થ છે.

પાણી ભરવાની ઇચ્છાવાળો જમ અખંડ ઘડો શોધે છે, પરંતુ તેને ફેાડીને શગડી બનાવવાની ઇચ્છાવાળો ખંડિત ઘડો બધારે પસંદ કરે છે.

પરમાણુ શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં તે એક પરમાણુ સમૂહ છે. અને દ્રવ્ય શાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ કરનારની દૃષ્ટિમાં તે એક દ્રવ્ય

છે. આંધળાની દૃષ્ટિમાં તે સ્પર્શ ગ્રાહ્ય વસ્તુ છે. અને દેખતાની દૃષ્ટિમાં મુખ્યભાગે તે ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય વસ્તુ છે.

તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટાંત આપવા માટેની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એક વસ્તુ છે.

જ્ઞાતાની દૃષ્ટિમાં જ્ઞેય છે, પ્રમાતાની દૃષ્ટિમાં પ્રમેય છે.

રાજની દૃષ્ટિમાં તે નજીવી ચીજ છે, ગરીબની દૃષ્ટિમાં તે જાળવવા જેવી ઉપયોગી ચીજ છે. નિઃસ્પૃહ સર્વ ત્યાગીની દૃષ્ટિમાં તે કાંઈજ નથી.

શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ધ અને ડો એ બે અક્ષરના સમૂહથી વાચ્ય પદાર્થ છે. પરંતુ ધડો શબ્દથી ધડાનું સમગ્ર સ્વરૂપવાચ્ય થાય છે, એમ કેમ કહી શકાય? ધડો શબ્દ માત્ર ધડામાં રહેલી ધટનક્રિયા વાચ્ય કરી શકે. તે શિવાય ધડાના ધણા સ્વરૂપો બાકી રહી જતા હોય, તે વાચ્ય કરવાને બીજા શબ્દો જોઈએ.

તેનો રંગ, ઘાટ, નાશઅને ઉત્પત્તિના વખત—દ્રવ્યો, સ્થળ; નાશ-કરનાર, તથા ઉત્પાદક, તેના પર થયેલા અને થવાના બીજા અનેક ફેરફારો, તેની માલિકી, બીજા કરતાં તેનું નાનું મોટું પ્રમાણ વિગેરે, ધણા સ્વરૂપો બાકી રહી જાય છે.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજી શકાશે કે:—બુદ્ધ બુદ્ધ દૃષ્ટિબિંદુ-આથી આપણે કોઈ પણ પદાર્થના જે કાંઈ સ્વરૂપો જાણીએ છીએ, તે જ સ્વરૂપે એ પદાર્થ હોય છે, એમ ચોક્કસ કહી શકાતુંજ નથી. બીજી રીતે પણ હોવાનો સંભવ હોય છે. શબ્દો શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભલે શબ્દો હોય, પરંતુ પરમાણુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તે માત્ર અમુક આકારે પરિણત થયેલા પરમાણુ સમૂહ છે. ત્યારે સંગીતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સાત સ્વરમાંના કોઈપણ સ્વરનો ઉત્પાદક છે.

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ એમજ કહે છે કે:—“આપણી નજરે જણાતી કોઈ પણ ચીજ, તે તેજ રીતે છે, એમ ચોક્કસ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી કહેવું મુશ્કેલ છે. એમ એક રીતે કહીજ શી રીતે શકાય? તેના નામ, ઉપયોગ, પરિભાષા, આકાર વિગેરે લગભગ આપણેજ (માનવોએ) આપણી સગવડ ખાતર ઠરાવ્યા હોય છે. પરંતુ તેઓ તે કરતાં બીજી રીતે નજ હોય, તેની શી ખાત્રી? અમુક કોઈપણ વસ્તુનું અમુક જ એક ચોક્કસ સ્વરૂપ છે, એમ કહેવાને હજી કોઈપણ ચોક્કસ ધોરણ હાથ લાગ્યું નથી.”

તેઓની એ વાત કેટલેક અંશે ખરી છે, તે ઉપર આપેલા ઘડા વિષેના વિવેચન પરથી વાચક મહાશયો સમજી શકશે.

એ વિચાર-સરણિ કેટલેક અંશે ખરી છે, એમ કહેવાનો આશય એ છે કે—તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ ધણી વિશાળ છે, એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રની વિષય મર્યાદા ધણીજ વિશાળ છે. કોઈપણ એકાદ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિર્ણય કરતાં તે બહુજ આગળ વધે છે, અને સકલ વિજ્ઞાનોની દૃષ્ટિથી નિર્ણય લાવવા તે મથે છે. એટલે એક વખત તો, તે શાસ્ત્ર માણસની સામાન્ય યુદ્ધિમાં કોઈપણ પદાર્થને અચોક્કસ સ્વરૂપમાં મૂકી દે છે. આ અચોક્કસ સ્થિતિના સાગરના વમળમાંથી યુદ્ધિને તરીને પાર જવાને કોઈપણ સાધન નથી. એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે સર્વથા નથી, પરંતુ—માત્ર સ્યાદ્વાદ સરણિરૂપી હોડી તે તરી જવાનું અપૂર્વ સાધન છે.

સ્યાદ્વાદ સરણિ કહે છે કે:—“કોઈપણ પદાર્થ અમુક એકજ રીતે છે, એમ નથી, એ ખરું. પરંતુ. અમુક એક રીત શિવાયની બીજી પણ જ જ રીતે તે પદાર્થ હોય, તે તે સઘળી રીતોના સ્વરૂપોનું પ્રતિપાદન તો કરવું જ જોઈશે. ભલે તે માનવશક્તિની મર્યાદા બહાર હોય, પરંતુ જટલું શક્ય હોય, તેટલું તો કરવુંજ પડશે.

અમુક એક પદાર્થ અમુક કોઇ દૃષ્ટિબિન્દુથી અમુક કોઇ એક રીતે છે. તેજ પદાર્થ બીજા કોઇ દૃષ્ટિબિન્દુથી બીજી રીતે છે. એમ જુદી જુદી અનંત અપેક્ષાઓ લઇને તે પદાર્થના અનંત સ્વરૂપો નક્કી કરતા બન્યા. તેથી એટલું તો નક્કી થયું કે—તે પદાર્થ અમુક ચોક્કસ અનંત અપેક્ષાએ અમુક ચોક્કસ અનંત સ્વરૂપવાળો છે. એ નિર્ણયાત્મક વિચારો તરી આવે છે. આમ કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિશાળ પ્રદેશ ધ્યાનમાં આવશે. અને બુદ્ધિની અચોક્કસાઇ ઉડી જશે, તેને બદલે ચોક્કસાઈ આવી જશે.

જ્યાં વાસ્તવિક રીતે કોઇપણ જાતની અપેક્ષા ઘટી ન શકતી હોય, તે ઘટાવવા પરાણે પ્રયત્ન કરવો નહીં. અને ઘટી શકે તેમ હોય, તે ઘટાવ્યા વિના રહેવું નહીં.” આ સ્યાદ્વાદની ચોક્કસ મર્યાદા થઇ ગઇ. એટલે સ્યાદ્વાદ સરણિ કોઇ અચોક્કસ સરણિ છે, એમ લાગ-શેજ નહીં. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન કરવા માટે ધણીજ ચોક્કસ અને આબાદ સરણિ છે.

[મુનિએ અહિંસાખાતર કાયાનો સંયમ રાખવો, પરંતુ સંયમના નિર્વાહ માટે વિહાર, ગોચર—ચર્યા ગમન વિગેરે કરવાં. એટલે તે શિવાયની બાબતમાં કાયાનો સંયમ રાખવો એ નક્કી બાબત. સંયમ નિર્વાહ માટે વિહાર વિગેરે કરવા અને અવિરાધક ભાવે વિહારવું, પરંતુ નદી ઉતરવી પડે તો અમુક રીતે ઉતરવી. એટલે તે શિવાયની બાબતમાં અમુક ચોક્કસ નિયમ. “હવે નદી ઉતરવાની બાબતમાં પણ સ્યાદ્વાદ ખરો કે?” હા. અમુક સંજોગોમાં અમુક રીતે વર્તવું. પરંતુ એ સંજોગ ન હોય તો ઉપરનો નિયમ ચોક્કસ. એમ ધર્મના વિધિ નિષેધોમાં પણ સ્યાદ્વાદ કોઇપણ વિધાનને અવ્યવસ્થિત નથી બનાવી દેતો. આ વસ્તુ એટલા માટે લખવી પડે છે છે કે—સ્યાદ્વાદ સરણિથી નક્કી કરી જે માર્ગ જ્ઞાનીઓએ આચારવાને નક્કી કરી આપ્યા હોય છે. તેમાં પણ “સ્યાદ્વાદ, સ્યાદ્વાદ” કહી કેટલાક અણુસ-મણુ લાઇઓ ચોક્કસ વ્યવસ્થાને અચોક્કસ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને સ્યાદ્વાદની મર્યાદા સમજાવવા આ લખવામાં આવ્યું છે.]

હાલના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અયોક્કસાધના ધોરણ સુધી તે આવી પહોંચ્યા છે, તેમ કરીને તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રની શાસ્ત્રીય શોધનો ઘણો માર્ગ કાપ્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ, ‘સ્યાઈ’ પાસે આવી પહોંચશે, ત્યારે જ તેઓનો પ્રયાસ પુરો થશે. “સ્યાઈ” શબ્દ અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુનું અમુક સ્વરૂપ યોક્કસ કરવા માટે જ યોગ્ય છે.

સ્યાઈવદ સિદ્ધાંત કે શબ્દ કોઈપણ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો શબ્દ કે સિદ્ધાંત નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય-પદ્ધતિ પર નક્કી થયેલો સિદ્ધાંત છે, અને પારિભાષિક શબ્દ છે. સ્યાઈવાદ સરણિ અયોક્કસતામાં પણ સંભવિત યોક્કસ સ્વરૂપ સમજાવે છે. એ તેની અસાધારણ ખૂબી છે.

આ ઉપરથી અમારો આશય એ પણ સૂચવવાનો છે કે:—ભારતીય ઈતર દર્શનો જુદા જુદા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો [સાયન્સો] છે. ત્યારે જૈન દર્શન ભારતીય આર્ય પ્રજાનું તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર [ફિલોસોફી] છે. અને તે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ છે, તેથી તે અપ્રતિહત છે, ત્રિકાળાબાધિત છે. અભેદ છે, અવિચ્છિન્ન છે, ગંભીર છે, તેનો અર્થ વિસ્તાર વિસ્તૃત છે, એટલાજ માટે તેનું શાસ્ત્ર-સાહિત્ય વિસ્તૃત અને દુર્ગમ છે. તેમાં સળંગ એકજ વિષય છે, તેથીજ તેના જુદા જુદા અંશો છતાં અંગ-ઉપાંગ રૂપેજ વહેંચાયેલા કહેવાય છે.

અમે કખૂલ કરીએ છીએ કે:—તે તે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો આ તત્ત્વ જ્ઞાનની ભૂમિકાને સ્પર્શે છે, સ્પર્શી પડે છે. પરંતુ, તે સ્પર્શનાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ હોય છે કે—પ્રસ્તુત વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશમાં કયાં સ્થાન છે? તે નક્કી કરવા પૂરતું જ હોય છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિશાળ પ્રદેશ રજુ કરી શકતા નથી. ત્યારે જૈન દર્શન તે આખો પ્રદેશ પદ્ધતિસર જિજ્ઞાસુ આગળ રજુ કરે છે.

કહેવામાં આવશે કે—“વેદાન્ત દર્શનનો અદ્વૈતવાદ ભારતીય તત્ત્વ જ્ઞાન શાસ્ત્ર [ફિલોસોફી] છે.” પરંતુ વેદાન્તર તરફ સમહુમાન દૃષ્ટ કરી કહીશું કે—એ પણ વિશ્વતું એક વિજ્ઞાનજ છે, તત્ત્વજ્ઞાન નથી. અલખત, અમારા ભારતીય યુદ્ધિશાળી આર્યોની ચમકતી યુદ્ધિતું એ પણ ક્ષણ છે, અને તેટલા પૂરતું અમને તેના પ્રણેતાઓ તરફ યથાયોગ્ય માન છે, પરંતુ તેની યથાર્થાન ગોઠવણ કરતી વખતે તેનું જ સ્વરૂપ હોય, તે કહેવું જોઈએ. તેમાં પક્ષપાત ન ચાલી શકે.

તે દર્શન કહે છે કે:—“ જગત્ મિથ્યા છે, બ્રહ્મ સત્ય છે ” તે ખરાબર છે. જગત્માં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે ભાસતાં અનંત પદાર્થો કેવળ ભિન્નભિન્નજ નથી. તે દરેકમાં અમુક સમાનતા, અને અમુક પ્રકારની એકતા, વ્યાપી રહેલાં છે. તે સકળ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની અનેક જાતની ઉચ્ચ પાથલ પાછળ કોઈ એક કુદરતી મહા સત્તા છે. મહાન્ સામાર્થ્ય છે. અને તે એકજ છે. [ઉત્પાદ—વ્યય ધ્રોવ્ય—યુક્તં સત્] મહાન્ સત્ની સત્તામાં દરેક પદાર્થો અને તેની ઘટનાઓ પરાવાયેલાં છે.” એમ કહીને વિશ્વની ઘટમાળના જુદા જુદા અંકોડા એકજ સાંકળમાં કેવી રીતે સંકળાયેલા છે? જગત્નું પૃથક્કરણ તો જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેનું એકીકરણ શી રીતે છે? આ વાત ઘણીજ સરસ રીતે અને સચોટતાથી એ દર્શન જ્ઞાસુઓને સમજાવીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. અને પોતાની અદ્ભૂત વિચાર સરણિથી ચમત્કાર પમાડે છે.

વિશ્વની સકળ ઘટનાઓમાં ભલે કુદરતી એકજ સત્તા કામ કરતી હોય, અને કરે પણ છે, એ કપૂલ મંજુર છે. જુદા જુદા પદાર્થોની પાછળ કુદરતી મહા સત્તા કામ કરે છે, કે જેનું નામ બ્રહ્મરાખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જગત્ના જુદા જુદા પદાર્થોનો ભેદ ભલે ભાસમાન હોય, પરંતુ ભાસમાન પણ છે તો ખરો ને? તેને માટે વૈશેષિક દર્શનને વિશેષોની વિચાર સરણિ દર્શાવવી પડી છે. ગમે તેટલો વિચાર

કરવામાં આવે, પરંતુ એમ સાબિત કરી શકાય તેમ નથીજ કે—“એકઢી કુદરતી મહાસત્તા જ છે. તેના દૃશ્યમાન વિશેષો કાંઈજ નથી.” તેમજ “વિશેષોમય જગત્ છે, તેમાં કશું એકીકરણુજ નથી.” એ બન્નેમાંથી એકેય એક તરફી સાબિત કરી શકાય તેમ નથી. વિશેષોને ભાસમાન કહો, કે જમ કહેવું હોય તેમ કહો, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ કરતાં અલગ દ્વિગોચર અને વાણી ગોચર કરવુંજ પડે છે, તેજ તેની સાબિતી છે.

આમ વેદાન્ત દર્શનથી વિશ્વનું પૃથક્કરણુ બાકી રહી જાય છે, તે પૂરું કરવા વૈશેષિક દર્શનને અસ્તિત્વમાં આવવું પડ્યું છે. જગત્નું એકીકરણુ કરીને દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિ વેદાન્ત દર્શન બરાબર પૂરી પાડે છે. તે બાબતમાં તેનો પુરુષાર્થ ભલે વખાણવા જવો હોય, પરંતુ વિશ્વનું પૃથક્કરણુ સમજવનાર શાસ્ત્રની અપેક્ષા રહે છે, તેથી વેદાન્ત વિશ્વના એકીકરણુનું એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે, પરંતુ તેને તત્ત્વ જ્ઞાન શાસ્ત્ર કહી શકાય નહીં. જે તેમાં એકીકરણુ અને પૃથક્કરણુ, એ બન્નેનું સપ્રમાણુ નિરૂપણુ હોત, તે ચોક્કસ તેને તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર કહેવામાં વાંધા ન જ આવત.

તેવીજ રીતે બૌદ્ધ દર્શન વિશ્વના વિનાશી અંશો વિગેરેનું વિજ્ઞાન પૂરું પાડે છે. ત્યારે અવિનાશી અંશના જ્ઞાન માટે વેદાન્ત દર્શનને સામે ઉભા રહેવું પડે છે. જગત્ નાશાત્મક છે, અને અવિનાશાત્મક પણ છે. બન્ને રીતે જગત્ દૃશ્યમાન થાય છે. તેથી તેમાંનું એક એક જૂદું વિજ્ઞાન પૂરું પાડનારા તે બન્નેય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોજ છે. તેવી જ રીતે વૈશેષિક દર્શન પૃથક્કરણુનું વિજ્ઞાન રજુ કરે છે, પરંતુ સાતેય પદાર્થોનું પણ એકીકરણુ થઈ શકે છે, એ વાત તેમના ધ્યાન બહાર રહી જાય છે. તેથી તે પણ એક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર જ છે. તેવીજ રીતે ચૈતન્યશાસ્ત્ર પ્રાણીઓની જ્ઞાન-વિજ્ઞાનશક્તિનું શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાન પૂરું પાડે છે. ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રાણીઓને, થતાં જ્ઞાનની સત્યાસત્યતાનું પૃથક્કરણુ કરે છે, તે પોતાના શાસ્ત્રના

પ્રમેય વિભાગમાં વિશ્વઘટનાનું ગમે તેટલું વર્ણન કરતું હોય, પરંતુ તે આખા શાસ્ત્રનું પર્યાવસાન જગત્માં પ્રમાણ-પદ્ધતિ સ્થિર કરવામાંજ આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર શિષ્યા પછી આપણને પ્રમાણશાસ્ત્ર સરસ આવડશે. પરંતુ ખીબ ધણા વિજ્ઞાનો બાકી રહી જશે. દ્રવ્યના યુગ્મ ધર્મોની બાબતમાં તેનેય વૈશેષિક ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. સાંખ્ય જગત્ના તત્ત્વોનો પરસ્પર સમન્વય સમજાવે છે. અને તે તત્ત્વ-જ્ઞાનના પ્રદેશ તરફ ઉડુચન કરે છે, પરંતુ પૃથક્કરણના વિજ્ઞાનમાં યુગ્મવાદને અપૂર્ણ રહી જાય છે, ને પોતાનું મુખ્ય વિજ્ઞાન રજી કરીને મૌન પકડે છે. વૈશિષ્ઠિક દર્શને મન દ્રવ્ય ગણાવ્યું, પણ તેના ફેરફારો જણાવવા માનસશાસ્ત્ર અને ચિત્ત વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરનાર યોગ દર્શન, યોગ વિદ્યાનેજ લગતું મુખ્ય વિજ્ઞાન પૂરું પાડે છે; તે વિકાસ-માટે આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાની ભલામણ કરે છે, ને તેના સાધન તરીકે ધ્યાનની પ્રક્રિયા સમજાવે છે. મીમાંસા શાસ્ત્ર શબ્દ પ્રમાણનું વિજ્ઞાન પદ્ધતિસર રજી કરી, શાસ્ત્રો અને તેમાં બતાવેલા વિદ્યાનો ઉપર માણસની યુદ્ધિને શ્રદ્ધાળુ બનાવી શકે છે, તે બાબતમાં તેનો પુરુષાર્થ વખાણવા જવો ગણાય, છતાં તે પણ છે એક વિજ્ઞાન.

જૈન શાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે, તેનું “તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર” જોવાથી એ વાતની વધારે સચોટ સાબિતી મળશે. એ ગ્રન્થના કર્તા આચાર્ય શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજ કહે છે કે—“આ ગ્રન્થ જૈન દર્શનનું સંક્ષિપ્ત પ્રતિબિમ્બ છે.” ત્યારે જૈન દર્શનની દ્વાદશાહુ સમગ્ર વિશ્વનું પ્રતિબિમ્બ છે, એમ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રને જ્ઞાનનું મૂર્ત્યુંક અભ્યાસો. અને તેની સંક્ષિપ્તમાં સંક્ષિપ્ત રચનાને યુદ્ધિથી વિસ્તાર્યે બન્યા. તેની પાછળ સૂક્ષ્મ યુદ્ધિના ધણા અંશો જણાશે, તે ઉપરથી અમુક કાંઈ એક વિજ્ઞાનનો યોધ ન થતાં સમારી દૃષ્ટિ સમસ્ત વિશ્વપર વિગતવાર

ક્રૂરી વળશે. હજારો નાના મોટા વિજ્ઞાનો જુદા જુદા વિજ્ઞાનોના પેટામાં અને છેવટ તત્ત્વ જ્ઞાનના પેટામાં કેવી રીતે સમાયેલા છે, તે સમજશે.

[એકજ દાખલો લઇએ—સમ્યગ્દર્શનના વર્ણન પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનું વર્ણન આવશ્યક છેતાં, પ્રથમ માત્ર જ્ઞાનનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહી, ચૈતન્યશાસ્ત્ર સૂચિત કરે છે, અને તરતજ પ્રમાણુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તે જ્ઞાનોને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખીને પ્રમાણુશાસ્ત્ર સૂચિત કરે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની દૃષ્ટિથી પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાનને વિપર્યસ્ત જણાવી, જ્ઞાન અસમ્યગ્ પણુ કેવી રીતે હોઠ શકે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરી, અવશિષ્ટ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન તરીકે સમજાવી દે છે. અને એજ પ્રકરણમાં આગળ આત્માની જ્ઞાનશક્તિ અને તેના જોયાની વિષય મર્યાદા સૂચવાય છે. સાથે તેના ભેદો, સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય, વિગેરે અનેક પદાર્થો સાથે સાથે સૂચવી દે છે. પાંચભાવમાં એજ જ્ઞાનને યથાસ્થાને વહેંચી નાંખી આત્માના સ્વરૂપ સાથે જ્ઞાનશક્તિનો કંઈ કંઈ જાતનો સંબંધ છે, તે સૂચવી દે છે. સ્વાધ્યાય-તપ વખતે પઠન-પાઠનની પ્રણાલી સૂચવી, શિક્ષણુ શાસ્ત્ર સૂચવે છે. બોધ થવાના સાધન તરીકે અધિગમ રૂપ જ્ઞાન સમજાવે છે, તેથી અધિગમરૂપ જ્ઞાનથી સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ જણાવી, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષના સાધન તરીકે જણાવે છે. આઠમા અધ્યાયમાં આઠ કર્મમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, તેના નાશથી કેવલ જ્ઞાન, વિગેરે અનેક રીતે એકજ જ્ઞાન વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અનેક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો સાથેના સબંધો અનાયાસે સૂચિત કર્યેજ જાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી પણ તેની અનેક દિશાઓ બતાવીને આપણી સામે જ્ઞાન વિષેના બોધનો અગાધ સમુદ્ર ખડો કરી દે છે, આવું દરેક પદાર્થો વિષે છે. એકં-દર આખા વિશ્વનું ચિત્ર અનેક દૃષ્ટિ બિન્દુઓથી આપણી સામે ચિત્રે છે. પ્રમાણુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, પદાર્થ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી, વ્યવહારની દૃષ્ટિથી, પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી, હેય-ઉપાદેય-જ્ઞેય-દૃષ્ટિથી, વિશ્વરચનાની દૃષ્ટિથી, ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિ બિન્દુઓથી વિશ્વ સમજાવે છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રને કેટલાક ભાઈઓ મોક્ષશાસ્ત્ર કહે છે. જે તે શાસ્ત્ર મોક્ષ વિષેનું જ્ઞાન પૂરું પાડીને ચૂપ રહેતું હોય, તો તે એકજ વિજ્ઞાન થયું. પરંતુ અમારી સમજ પ્રમાણુ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ જેમાં સમાવેશ પામે છે, અને બીજા પણ ઘણા શાસ્ત્રો સમાવેશ પામે છે, એવું એ સાડા ત્રણસો સૂત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે.

મોક્ષ શાસ્ત્રનું વર્ણન જગતમાં માનવજીવનના અંતિમ કૃળ તરીકે આગળ પડતું જણાઇ આવતું હોય, પરંતુ તેપણ વિશ્વમાં બનતી અનંત ઘટનાઓનો એક વિભાગજ છે. પ્રાણીજીવનની દૃષ્ટિથી અંતિમ પરિણામ તરીકે ભલે તે અત્યંત મહત્ત્વનું હોય, પરંતુ વિશ્વની ત્રૈકાલીન ઘટમાળમાં તેનું સ્થાન એક વિભાગમાંજ છે, વળી અંધકારજ તેને તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર કહે છે—“તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર,” તત્ત્વ, અને અધિગમ એટલે જ્ઞાન, અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન-સૂત્ર, એ નામ ચોક્કસ તરી આવે છે. તેની મુખ્ય ભલામણ એ શાસ્ત્ર ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાન કરવાનીજ છે. તે કહે છે કે—“પ્રમાણુ અને નયથી તત્ત્વોનો અધિગમ કરો, તેથી તમને સમ્યગ્દર્શન થશે. અને તે તમને મોક્ષમાર્ગમાં સહાયક થશે.” મોક્ષનું વર્ણન તો તત્ત્વોના પેટામાં કરે છે. અને એ રીતે તત્ત્વો, મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ વિગેરેનું અધિગમ કરવાનું એ અંધ સાધન છે. એ કર્યા પછી, તેનો કોણે શી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ વિચાર-પ્રસંગે, તેનો વધારે સદુપયોગ મોક્ષ મેળવવામાં છે. તથા કોઇપણ વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો છેવટ ઉપયોગ ક્યાં? તેના જવાબમાં કહેવું જ પડે છે, કે પ્રાણીઓને તેનો છેવટનો ઉપયોગ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં. એ વાત પણ જો એ શાસ્ત્ર ધ્વનિત ન કરે, તો તેની રચના અપૂર્ણ ગણાય. એ ધ્વનિ કરવો, તે પણ એક વિજ્ઞાન છે. અને એવા સેંકડો ધ્વનિઓ તેમાં છે, તેટલા ઉપરથી તે અમુક એક વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે, એમ કહી શકાશે નહીં.]

તે અન્ય જોતાં વિશેષમાં એ પણ સમજાય છે કે:-તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કયો વિષય પહેલો ચર્ચાવો? અને કયો પછી ચર્ચાવો? તેનો ચોક્કસ એક ક્રમ ઠરાવી શકાતો જ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર કેમ જાણ્યે એક ગોળમટાળ શાસ્ત્ર હોય, તેવું જણાય છે. અમુક જ પહેલું કે છેલ્લું તેમાં કહી શકાતું નથી. તે તે પેટા પદાર્થો સાથે બીજા પણ જુદા જુદા અનેક પદાર્થો એવા તો સંકળાયેલા હોય છે કે - કઈ વાત પહેલી કહેવી? અને કઈ વાત પછી કહેવી? તેના નિર્ણય પર આવી શકાતું જ નથી. વળી જ્ઞાસુઓની જ્ઞાસા અનુસાર ક્રમ રાખવા જતાં, જગતમાં અનેક પ્રકારના જ્ઞાસુઓ હોય છે, તેમાં પહેલા કોને સંતોષ આપવો? અને પછી કોને આપવો?

એ મુશ્કેલી ઉભી થાય. એ રીતે પણ છેલ્લા-પહેલાનો ક્રમ ઠરાવી શકાય નહીં. જો કે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં ક્રમઠરાવી શકાય, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં ક્રમ ન ઠરાવી શકાય, એ ખરાખર સમજવું.

[એટલાજ માટે-અન્યકારને અન્ય રચવા માટે શબ્દોઅચાર તો કરવો જ પડેને ? ત્યારે, પહેલો કયા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો ? કયા વિષય સાથે અંબધ ધરાવતો શબ્દ પહેલો ઉચ્ચારવો ? એ એક જાતનો ગુચ્ચવાડો ઉભો થાય છે. વળી, અમુક એક સમયમાં સમગ્ર વિશ્વ કષ્ટ રીતે વર્તે છે ? તેનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ તો મનને પણ અગોચર છે, તો પછી શબ્દને તો શી રીતે ગોચર થઈ શકે ? ત્યારે શું મૌન પકડવું ? એમ કરે તો શાસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં શી રીતે આવે ? શાસ્ત્રનું અસ્તિત્વમાં આવવું, એ પણ એક જગદ્ધટના છે. આ રીતે જગત્ અવકતવ્ય છતાં, કથંચિત્ વકતવ્ય છે, તેટલા પૂરતું સમજાવવા માટે કાંઈક તો માર્ગ લેવો જ જોઈએ. એ ઉદ્દેશથી પહેલું સૂત્ર ઉચ્ચારીને પણ તેમને લાખ્યમાં કહેવું પડ્યું કે:—“શાસ્ત્રનો અનુક્રમ ઠરાવવા માટે આ સૂત્ર દ્રુક્ત ઉદ્દેશમાત્ર છે. ” કારણકે-મોક્ષમાર્ગના ત્રણ સાધનો બતાવવા માટે પહેલું સૂત્ર અહીં શાં માટે કહેવું ? તે પહેલાં મોક્ષની જાણાસા શાંત કરો. મોક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પહેલાંજ મોક્ષ માર્ગ બતાવવો, એ શી રીતે ક્રમસર છે ? એટલે ખરી રીતે તો મોક્ષમાર્ગ સમજાવતાં પહેલાં તેના પેટામાં પડેલો મોક્ષ શબ્દ સમજાવવો જોઈએ.

એમ અનેક પ્રશ્નો તેમની સામે ખડા થાય તેમ છે. તે બધાનો જવાબ આપ્યા વિના અમુક એક બાબતને પહેલી, કે છેલ્લી લેવી, તે નિર્ણય મુશ્કેલ જ છે. માત્ર છેવટે કોઈ ઉપાય ન રહેવાથી “ ઉદ્દેશ માત્ર આ સૂત્ર ઉચ્ચારીને અમે આ રીતે વિશ્વજ્ઞાન કહેવાની શરૂઆત કરીએ છીએ. અલખત, મોક્ષનું વર્ણન અહીં કરવા એસીએ, તો તે લાંબું થાય. માટે સાત તત્ત્વના વર્ણન પ્રસંગે છેલ્લે દ્રુણ તરીકે, મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન કરીશું. એમ કરવાથી સંક્ષેપ થશે. જો તેને અહીં સમજાવીએ તો પણ ક્રમ નહીં સચવાય. માટે તેને છેલ્લે મૂક્યું છે. છતાં ખરીરીતે આ અન્યમાં કોઈ પણ વિષયનો વાસ્તવિક ક્રમ છે જ નહીં. જે વિષયની જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં, અંથના કોઈપણ ભાગમાંથી સમજાવ્યો, અને જ્યાં જેવી જરૂર હોય, તેમ તેનો ઉપયોગ કરી લ્યો. કારણકે વિશ્વમાં પણ એજ રીતે પદાર્થઘટના છે. ” અમારી સમજ પ્રમાણે આ વસ્તુસ્થિતિને ખ્યાલમાં રાખીનેજ અંથકાર આગળ આવતા સૂત્રના વિષયનો

ઉક્ત કહીને વ્યવહાર કરે છે. કારણકે-તેમની દૃષ્ટિથી ગ્રન્થમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવાયેલ હોય, તે સર્વને ઉક્ત સમજે છે. જેમકે **યથોક્ત-નિમિત્તઃ** **ષડ્વિકલ્પઃ શેષાણામ્** આ સૂત્રમાં યથોક્ત-નિમિત્ત એટલે ક્ષયોપશમ-નિમિત્તક અવધિજ્ઞાન લેવાનું છે. અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક લાવે છે. એ વાત બીજા અધ્યાયના શરૂઆતની પાંચ લાવના સૂત્રોમાં આવે છે, છતાં પહેલા અધ્યાયના આ સૂત્રમાં યથા-ઉક્ત શબ્દ મૂક્યો છે. [આ સૂત્રમાં કેટલાક અન્ય ગ્રંથકારોએ ફેરફાર કર્યો છે. પણ તે કરવો જોઈતો નથી. તેમ કરવાથી ખૂબી મારી જાય છે.] યથોક્ત એટલે આ ગ્રન્થમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવાયેલ. આવા ઉલ્લેખો લાખ્યમાં પણ ધણે સ્થળે આવે છે.]

તેથી સાબિત થાય છે કે-આ ગોળ-મટોળ ગ્રન્થ છે. તેથીજ તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રન્થ છે. એમ સચોટ સાબિત થાય છે. અને વિશ્વના સંક્ષિપ્ત પ્રતિબિંબરૂપ તે ગ્રંથ પણ સકળ દ્વાદશાઙ્ગીનું પ્રતિબિંબ હોવાથી, દ્વાદશાઙ્ગી સમગ્ર વિશ્વનું પ્રતિબિંબ છે, અને તે પણ વિશ્વજ્ઞાન છે. એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય છે. એ ઉપરથી જૈન દર્શન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન છે, નહીં કે કોઈપણ એક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર છે.

જૈનોના પૂર્વના આચાર્યો પ્રસંગે પ્રસંગે કહે છે, કે-“ જૈન દર્શનમાં સધળા દર્શન, અને ઇતર દર્શનમાં જૈન દર્શનની ભજના” તથા “ઇતર [દર્શન] વિજ્ઞાનોઙ્ગી નદીઓ તત્ત્વજ્ઞાનમય જૈન દર્શન ઙ્ગી સાગરને મળે છે,” વિગેરે.

[વળી, જુદા જુદા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના દષ્ટિબિન્દુઓ, તે નયો, અને તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રનું દષ્ટિબિન્દુ, તે પ્રમાણુ. વિકલાદેશ તે નયની-વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની દષ્ટિ. અને સકલાદેશ તે પ્રમાણુ-તત્ત્વ જ્ઞાન શાસ્ત્રની દષ્ટિ.]

તે આ દૃષ્ટિથી સંગત લાગે છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર આ વાતનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. તે જોવાથી કોઈપણ તટસ્થ વ્યક્તિને નિતાન્ત સંત્યવસ્તુ સ્થિતિ સમજાવનારા ઉપરના વાક્યો લાગશે, સ્વદર્શનાનુરાગથી ખેંચાઈ ને ઉચ્ચારાયેલા એ વાક્યો નથી.

[આ લખતી વખતે સ્વદર્શન તરફની સર્વ લાગણીઓને એકત્ર કરી એક બાબુએ મૂકીને સમગ્ર ભારતીય મુખ્ય મુખ્ય શિષ્ટ સહિત્ય તરફ સમાન ભાવે દૃષ્ટિપાત કર્યા પછી, જે વસ્તુસ્થિતિનું હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે, તેનેજ અહીં શબ્દોમાં ઉતાર્યું છે. પહેલાંજ કહેવાઈ ગયું છે કે—ઈતર દર્શનોના અભ્યાસ માટે સાધનો છે, તેના મંતવ્યો અને રહસ્યો લગભગ પ્રસિદ્ધ જેવાં છે, ત્યારે જૈન દર્શનથી લગભગ જનસમાજ અજાત છે. પરંતુ તેને બરાબર જ્ઞાત કરનારા તટસ્થ વિદ્વાનો, સ્વદર્શનાનુરાગથી ખેંચાવાના આક્ષેપનો પ્રતિકાર કરી ઉલટો પક્ષ કરશે. છતાં કયાંય પણ વાસ્તવિક પક્ષપાત જણાતો હોય તો તે પણ દૂર કરવા કોઈપણ ક્ષણે દિલ તૈયાર છે.]

દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ, પ્રાચીન અને આધુનિક કયા કયા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો વિષય જૈન દર્શનમાં કેવી કેવી રીતે ચર્ચાયો છે? અને સકળ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી તેનું ક્યાં ક્યાં સ્થાન બતાવ્યું છે? તેની વિગતવાર ચર્ચા કરતાં લંબાણ થવાનો સંભવ છે. જેનો આ પુસ્તકમાં અવકાશ નથી, તોપણ એકાદ બે સહજ દાખલા આપીને આગળ ચાલીશું. દા. ત.

૧ શ્રીપત્તજ્જલિનું યોગ શાસ્ત્ર ધ્યાન અને તેથી કૈવલ્ય પર્યંતની સિદ્ધિઓ સમજવીને મૈન પકડે છે. છતાં ધ્યાનનું આધ્યાત્મિક સ્થાન જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ થતું નથી, ત્યારે જૈન દર્શન કયોત્સર્ગ નામનો એક ખાસ આધ્યાત્મિક આવશ્યક પ્રયોગ બતાવે છે. અને તેના એક અંશતરીકે ધ્યાનને મૂકે છે. એમ કરીને ધ્યાનનું વાસ્તવિક સ્થાન બતાવે છે. અલબત્ત, કયોત્સર્ગવિના—બહિરાત્મભાવના ત્યાગ વિના એકલું ધ્યાન મોક્ષ માર્ગમાં સમળ ઉપયોગી નથી. અને ધ્યાનાવલંબન વિના કયોત્સર્ગની ભાવનામાં ટકવું મુશ્કેલ છે.

[આ ઉપરથી એ પણ સમજી રાખવું કે—હાલ કેટલાક ભાઈઓ, સામાયિક ને બદલે એકલું ધ્યાન ધરે છે. માત્ર ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશ વિના જો સામાયિકને બદલે એકલું ધ્યાન ધરવામાં આવતું હોય તો

ઉપર જણાવેલી દૃષ્ટિથી જૈનભાઈઓને મિથ્યાત્વનો અંશ લાગવાનો સંભવ છે, કારણ કે તે અયથાસ્થાને છે.]

૨ વ્યાકરણશાસ્ત્ર, શબ્દોના ખરા ખોટા પ્રયોગોનું વિવેચન કરે છે. પરંતુ શબ્દો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તે શેના અને છે? વિશ્વમાં કેવી રીતે ફેલાય છે? તેની શી અસર થાય છે? કેટલો અવાજ વધારેમાં વધારે કેટલી અસર ઉત્પન્ન કરી શકે? કેટલા પરમાણુઓના જથ્થાનો કયો શબ્દ અને છે? તેના અનેક રીતે ટુકડાઓ કેવી રીતે થાય છે? શબ્દ દ્રવ્ય છે? કે તે દ્રવ્યનો પરિણામ છે? શબ્દ સાકાર છે? કે નિરાકાર છે? એ બધું જણાવીને શબ્દનું વાગ્યોગ તરીકે ક્યાં સ્થાન છે? તે ક્યા દ્રવ્યનો આદિ કે અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે? એ બધું સમજવવા સાથે શબ્દના ને તેને લગતા એ તમામ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્યાં સ્થાન છે? તે બધું જૈન દર્શન સમજાવે છે.

૩ હેય તરીકે અધિગમ કરવા યોગ્ય આશ્રવ તત્ત્વના કારણમાં જગત્માં સચેતન અચેતન આધકરણોનું શાસ્ત્ર સૂચવતી વખતે અજ્ઞવાધકરણના જુદા જુદા ભેદોમાં—મનુષ્યકૃત સર્વ કૃતિઓનું એટલે કે જરૂરી અને બિનજરૂરી કે અદ્વય જરૂરી ઉપકરણો, સાધનો, યાંત્રિક સાધનો વિગેરેનું સ્થાન સૂચવી દીધું છે.

આવા અનેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના સંબંધો અને વિસ્તૃત વિવેચનો એકજ શાસ્ત્રમાં મળી આવે, તો પછી તેને તત્ત્વ જ્ઞાનનું શાસ્ત્ર કેમ ન કહેવું?

જૈન સાહિત્યનું મુખ્ય, પવિત્ર સાહિત્ય દ્વાદશાહ્ગી છે. અને તેમાં ચૌદ પૂર્વે અન્તર્ગત થાય છે, તે ધણા વિશાળ હતા, તેનું કારણ—આગળ જણાવેલા સંખ્યાબંધ છુટા છુટા વિજ્ઞાનો વિષે તેમાં ધણુંજ વિગતવાર વર્ણન હતું. તેમાંથી ઉર્ધ્વત કરેલા ધણા વિષયો આજ પણ

મળે છે, છતાં તેનો ઘણો ભાગ નાશ પામ્યો છે. તો પણ જ ભાગ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે નમુનાઓ ઉપરથી પણ તેની વ્યાપકતાની પરીક્ષા કરી શકાય તેમ છે. જૈન દર્શનમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પ્રતિપાદન કરવા સાથે જગત્ના કલ્યાણ માટે મહારાજમાર્ગશોધીને તેમાં જોડ્યો છે. તે મહામાર્ગે ચાલવું એજ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય નક્કી કર્યું છે. મહા-માર્ગની અભિમુખ રહીને તેમાં ચાલવામાં ન આવે, તો ગમે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનના ધોધની પણ કિંમત બહુ અંકાતી નથી,

જૈનશાસ્ત્ર કહે છે કે—“તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર-પરિણામ-સદ્વર્તન છે.” સદ્વર્તનની અભિમુખ તત્ત્વજ્ઞાનને જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું છે. જો તેમ ન હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ધોધ ગમે તેટલો હોય, તોપણ તેને જ્ઞાન, અધિગમ કે અવધોધ માત્ર જ કહે છે. પરંતુ તેને સમ્યગ્ જ્ઞાનની કોટિમાં નથી મૂકતા, એટલું જ નહીં, પરંતુ સમ્યગ્ દર્શનની કોટિમાં વખતે આવી શકે, અને વખતે ન પણ આવી શકે. તેથી સમ્યગ્જ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવનમાં ઉપયોગ જણાવવા માટે બાળકથી માંડીને ગમે તેવા સમર્થ જુદા જુદા દરજ્જાના માનવોને માટે કર્તવ્યકર્તવ્યના અનેક આધ્યાત્મિક વિધિ-નિષેધોના કાયદાના પુસ્તકોની જમજ ઘણીજ ખૂબીથી ગ્રંથોના ગ્રંથો ભર્યા છે. ઉત્સર્ગ, અપવાદો, વિધિ, નિષેધ, વિકલ્પ, અનેક જાતના વ્યવહાર, નિશ્ચય વિગેરે રીતે એવી ખુબીથી શાસ્ત્ર રચનાઓ કરી છે કે—જો જોતાં આશ્ચર્ય આશ્ચર્ય થયા વિના નહીં રહે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર જવા મહાન્ ઈતર દર્શનજ્ઞો તેના સૌંદર્ય પર ફીદા થયા હશે! તે ઉપરથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે—જૈન આગમ રચના કઈ અગાધ બુદ્ધિનું ફળ હશે ?

[એટલાજ માટે હું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને સંપૂર્ણ-પૂરી થયેલી શોધ કહું છું, અને આધુનિકોની શોધોને અપૂર્ણ શોધો કહું છું. જ્યાં સુધી તે સંપૂર્ણ શોધાઈ ન રહે, ત્યાં સુધી ભારતીય શિષ્ટ આચાર્યો તેને પોતાની રાજ્ય સોસાયટીમાં શી રીતે રજીસ્ટર કરે ? તેઓ પોતાને માટે રાજ્ય

સોસાયટી કામ ચલાઉ ભલે ઉભી કરી લે. યુનિવર્સિટીઓમાં તેના પ્રચાર ભલે મોટામાં મોટા આડંબરથી કરે. પરંતુ ભારતીય શિષ્ટો તેના તરફ તેની અસંપૂર્ણતા સુધી ઉપેક્ષાભાવથી જ જોવાના. ભલે મોકોલે વિગેરે ભારતીય સાહિત્યને જોમ અને અતિશયોક્તિનું સાહિત્ય કહે, દેવી દેવલાનું સાહિત્ય કહે, અસંભાવ્ય વાતોનો ખીચડો કહે, પરંતુ તે સ્વાર્થ યુદ્ધિના આક્ષેપો છે, ઉડી ગવેષણાનો નિર્ણય નથી. એમ હવે આપણે રહેજો સમજી શકીએ છીએ.

અલખત-આધુનિક જડવાદના વિકાસમાં પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપયોગી નથી, તેથી તેઓ તેને નકામું ગણતા હોય, તો-તે વાતમાં સત્યાંશ હશે.

ભારતીય જ્ઞાનના શાસ્ત્રો અગાધ જ્ઞાનીઓના વિશ્વ વિષે અંતિમ નિર્ણયો છે. તેમાંથી અહીંની પ્રબળને ચલિત કરવાના આધુનિક તનતોડ પ્રયત્નોને એક ક્ષુદ્ર બાળચેષ્ટા જણી શકાય.]

[વસ્તુ સ્થિતિ આવી છતાં કેટલાક આધુનિક લેખકો લખે છે કે— “જૈન સૂત્રોની શૈલી ઘણી વિચિત્ર છે, રસ ન પડે તેવી છે. ” તે ખરૂં છે. શાસ્ત્રોના અરસિકને રસ ન પડે, એ સ્વાભાવિક છે. ઉલટી રીતે, તે શાસ્ત્રોના રસિકને ખીજ કાષ્ટ સાહિત્યમાં રસ ન પડવા દે, તેવી પણ છે.

જૈન સૂત્રોની રચના એમને એમ-કોઈ શૈલિ, ધોરણ કે પદ્ધતિ વિના થઈ નથી. જૈન સૂત્રોની રચનાનું પણ શાસ્ત્ર છે. તે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે એ સૂત્રો રચાયાં છે. એ રચનાશાસ્ત્ર, તંત્રયુક્તિશાસ્ત્ર, જૈનસૂત્ર-રચનાશાસ્ત્ર, જૈનશાસ્ત્ર રચના પરિભાષા શાસ્ત્ર જેવું હોય, તો શ્રી અનુચોગ-દ્વારસૂત્ર જુઓ. તેમાં જણાવેલા જૈનશાસ્ત્રરચના નામના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધારપર જૈન સૂત્રોની રચના છે. અને તેની રચના એ નિયમો અનુસાર થઈ શકે. અલખત, બાળજીવોના હિત ખાતર વખત જતાં અનેક કારણોને લીધે પાછળથી સમર્થ, સુવિહિત અને પ્રામાણિક સર્વ માન્ય પૂર્વાચાર્યોએ એજ રચનાને સંક્ષેપીને ટુંકાણમાં ગોઠવી છે. પરંતુ જો તેને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જોવાનું સફલાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોત, તો તે અદ્ભૂત રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. જૈનશાસ્ત્રોની રચના શૈલિનું પણ શાસ્ત્ર છે, તે સમજીને જૈનશાસ્ત્રો વાંચવાથી ખૂબ અપૂર્વ રસ આવશે. દરેક દરેક પદાર્થની સૂત્ર-બદ્ધતા માટે સમાન આલાવાની અપૂર્વ પદ્ધતિ, એક વાક્યતા, એક ધારી શૈલી વિગેરે આ સૂત્રોમાં જ જોવામાં આવે છે.

વેદોનું રચનાશાસ્ત્ર જેમ વૈદિક પ્રક્રિયા અને દ્વિત્વ સૂત્રો પૂરું પાડે છે.

વ્યાકરણ રચનાનું શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ પરિભાષા શાસ્ત્ર છે. અર્થશાસ્ત્રકાર આર્ય આણક્યે પોતાના શાસ્ત્રની રચના શૈલી માટે પાછળ તંત્રચુકિત નામનું પ્રકરણ આપ્યું છે. તેવીજ રીતે આ મહાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રની રચના શૈલીનું જ્ઞાન આપનાર અલગ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર નામે રચના-શૈલી-શાસ્ત્ર છે.

જગતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈપણ શાસ્ત્ર હોય, તે તે જૈનદર્શનનું સાહિત્ય છે, તત્ત્વજ્ઞાન તેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. એમ આપણે અગાઉ સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ, તેની પરિભાષાઓ, અને પારિભાષિક શબ્દો તથા રચના પ્રકારો વિગેરે એજ દષ્ટિબિંદુથી નક્કી થયા છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રને અનુસરીને આખી વિલક્ષણ રચના શૈલી છે. જે ખીજે સંભવિત ન હોય, તે સ્વાભાવિક છે, તેથી ખીજા અનેક શૈલિઓથી ટેવાયેલા મગજને સામાન્ય પરિશ્રમથી ન સમજાય તેમ હોવાથી વિચિત્ર લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એમ અમે પણ કબૂલ કરીએ છીએ.]

જગતનું કોઈપણ ધાર્મિક, પ્રજ્ઞકીય કે વ્યાવહારિક સાહિત્ય જુઓ. તેમાં એકાદ એ કે તેથી વધારે કેટલાક વિષયોનું વિવેચન હશે, ત્યારે જૈન શાસ્ત્રમાં સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે, સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી કોઈપણ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને લગતી હકકીતો આપણને મળ્યાજ કરશે. આથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કોઈપણ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક પરીક્ષામાં ઉતરવાને કોઈપણ કાળે તૈયાર રહી શકે છે. અને દરેકે દરેક પદાર્થોનો વિશ્વ ધટના સાથે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સંબંધ સમજાવી શકે છે. તે જ્ઞાસુ પરીક્ષકને કોઈપણ વસ્તુ શ્રદ્ધાથી માની લેવાને ચોકખી ના પાડે છે. હેતુ વાદમાં ઉતરવાને સમર્થ વ્યક્તિને દરેકે દરેક પદાર્થ હેતુવાદથી પણ સમજાવવા તૈયાર રહે છે. પરંતુ હેતુવાદમાં ન ઉતરી શકે તેવાઓને કેટલીક વસ્તુઓ જ માત્ર શ્રદ્ધાથી માની લેવાને કહે છે. તથા તત્ત્વોને યરાયર અધિગત કર્યા પછી અચળ શ્રદ્ધાથી ડગવાની પણ ના પાડે છે.

અનેક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના યોધમાં કુશળ, શાંત, જ્ઞાસુ, પરિણત સ્વભાવી, સંયમી, પ્રગતિ ઈચ્છુ, ગુણજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, વૈર્યશીળ,

દીર્ઘ અભ્યાસી, તત્ત્વના અંત સૂઘી સમજવાને સ્થિર, દક્ષિણ્ય કે પક્ષમાં ન દોરાઈ જનારી, ડહાપણવાળી, સભ્ય આર્થ વ્યક્તિને હેતુવાદથી સમજવી શકે છે. ખીજની શક્તિખહારનું હોવાથી, તેઓનો તેમાં અધિકાર નથી. તેને ન સમજવે, ન સમજવી શકે, તે ન સમજી શકે. કારણ કે—વખત, સાધનો, સમજનાર અધિકારી પાત્ર અને સમજવનાર અધિકારી પાત્ર, એ ચાર મળે, તે જ તેમાંથી જાણવાનું મળે, નહીંતર કાંઈપણ પત્તોજ ઠાઈનો એ ન લાગે, એવું એ દર્શન છે. એમ સમજાયું છે.

હાલમાં કેટલાક વિષયો પૂરેપૂરા ન સમજવી શકાય, તેના પણ કારણો એ છે કે—તેની પરસ્પરની કડી રૂપ ધણા વિજ્ઞાનોને લગતા કેટલાયે ભાગો નાશ પામ્યા છે. અને છે, તેના પણ ઉંડા અભ્યાસીઓ પ્રાચીન કાળમાં હતા તેવા અત્યારે ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. તેથી તે વિજ્ઞાનો વિષે માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય. અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે—“ નાશ પામ્યા છે, ” એ કેવળ અશક્તિનું ખહાનું બતાવવાનું નથી. આજ પણ તેના પુરાવા મળે છે. તેમજ પ્રાચીન સાહિત્યમાં શું હતું? તેના ઉલ્લેખોયે મળે છે. તથા તેમાંથી સંક્ષિપ્ત સાર રૂપે તારવીને રચેલા ગ્રંથો પણ મળે છે. અને તેઓ કહે છે કે—“ આ ગ્રંથ મૂળ અમુક વિષય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમાંથી અમે સંક્ષેપમાં ઉતારો કર્યો છે. ” વિગેરે વિગેરે. જે સમગ્ર સાહિત્ય અત્યારે વિદ્યમાન હોત, તે વિશ્વ ઘટના સાંગોપાંગ સમજવી શકાત, તેમાં લેશ માત્ર સંશય રાખવાને કારણ નથી. આ ઉપરથી એમ કહેવામાં આવે કે—“ જૈન શાસ્ત્રોમાં સઘળા શાસ્ત્રો દેખાય છે, અને ઈતર શાસ્ત્રોમાં જૈન શાસ્ત્ર હોય કે ન હોય, અથવા વિભાગથી હોય ” એમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી, તેમજ તેમાં નવીનતા નથી, ઠાઈ દૈવી ચમત્કાર નથી, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક ઘટના પણ નથી. કારણ સાદુ અને સહજજ છે, કે—જૈન દર્શન તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર

છે. અને ઈતર દર્શનો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો છે. એટલે એ બન્નેના વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ હોયજ, એ સ્વાભાવિક છે. અર્થ શાસ્ત્ર વ્યાપક શાસ્ત્ર છે, તો તેમાંના દીવાની ફેજદારી કાયદા, લડાઈના વ્યૂહો, સંધિ વિગ્રહના નિયમો, વિગેરે વ્યાપ્ય શાસ્ત્રો ગણાય.

[“ જો શાસ્ત્રોનો અમુક ભાગ નાશ પામ્યો છે. તો હાલના જમાનામાં તે શાસ્ત્રોનો શો ઉપયોગ છે ? તે ગતપ્રાય-મૃતપ્રાય શાસ્ત્રો ગણાય. અત્યારની જરૂરીઆત માટે અત્યારે નવી શોધો અનુસાર આખું વિશ્વ-સાહિત્ય નવું થાય, એ કેમ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી ? અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત જુનાને વળગી રહેવાથી જનસમાજનું કષ્ટ જાતનું કલ્યાણ છે ? ”

આ શંકા આજકાલ થઈ રહી છે. પરંતુ અમે કહીશું કે:—પ્રાચીન-શાસ્ત્રોની કેટલીક કડીઓ તુટી ગઈ હોય કે અસ્તવ્યસ્ત થઈ હોય, તોપણ તેના આશ્રય-આધાર છોડી શકાય તેમ નથી. છોડવામાં કલ્યાણ નથી. કારણ કે—તે શાસ્ત્રોએ જે પ્રગતિમાર્ગ-જીવનમાર્ગ નક્કી કર્યો છે. તે તો અત્યારે પણ ચાલુ છે. એ માર્ગજ કલ્યાણપ્રદ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન ન્યાં સુધી તેના કરતાં પણ ચડિયાતો કે તેના જેવો પ્રગતિ માર્ગ ન શોધે, ત્યાં સુધી ક્યાં ભટકવું ? ત્યાં સુધી તો તેજ આધારરૂપ છે. જો કે તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને સમતોલ પ્રગતિમાર્ગ ખીજો છેજ નહીં. અને શોધારોજ નહીં. છતાં શોધારો, એમ માની લઈએ, તોપણ ન્યાં સુધી ન શોધાયો હોય, ત્યાં સુધી અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ થવામાં કઈ બુદ્ધિમત્તા છે ?

કાંતો હાલનું વિજ્ઞાન થાકીને હેઠું બેસે, તોપણ રડયા ખડયા પ્રાચીનનો પણ આશ્રય અત્યારે આવશ્યક છે. કાંતો નવો માર્ગ શોધીને આગળ વધે, ત્યાં સુધી પણ તે શાસ્ત્રોનો આશ્રય આવશ્યક છે. તેનો આધાર કલ્યાણકર છે. ભારતીય આર્ય પ્રજાએ છોડી શકાય જ નહીં. છોડે તો અનંત અધારમાં ભટકવું પડે તેમ છે. અવનતિ અવનતિ ફરી વળે તેમ છે.]

[વૈદિક સાહિત્ય [વેદાનુયાયિ] પણ પોતે સર્વ વિજ્ઞાનોના સંગ્રહ રૂપ તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર હોવાનો આવોજ દાવો કરે છે, તેનું કેમ ? તે કહે છે કે—“ ભલે, વેદાન્ત, વૈશિષિક, ન્યાય, મીમાંસા વિગેરે જુદા જુદા વિજ્ઞાનો હોય, પરંતુ તે સર્વ વેદરૂપ સકળ તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં અંતર્ભૂત થાય છે, તેથી વેદો અને તેને અનુસરતું સમગ્ર વૈદિક સાહિત્ય સાંગોપાંગ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનજ પુરૂં પાડે છે. જુદા જુદા સૂત્રો તથા ગીતા જુદાં, તેમાં તમને

તે જ્ઞાતના ખીજકે મળશે, અથવા જૈન દર્શન ભલે કદાચ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર હોય, પરંતુ વૈદિક સાહિત્ય પણ તે પ્રમાણે પોતાની શૈલિનું તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય છે. એમ તેની વ્યાપકતા ઉપરથી સાબિત કરી શકાય તેમ છે. ”

એમ હોય, તોપણ શું ખોટું? તે કાંઈ દૂષણ રૂપ નથી. તે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને શોભા રૂપ જ છે. પરંતુ, વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે પ્રમાણે યથાયોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. એ ન્યાય-કર્તાવ્ય છે.

આ વિષે પ્રશ્નકાર અને સમાધાનકાર બન્નેએ વેદો જોવાથી વધારે સમજી શકાય. વેદોમાં પ્રાચીન વેદ ઋગ્વેદ છે. તે જોવાથી આપણા દિલ પર શી છાપ પડે છે? “ વેદકાલીન કોઈપ્રાચીન આર્યપ્રજા અમુક પ્રકારે, અમુક હદ સુધીની સંસ્કારવાળી હતી. તેમાંના જુદા જુદા વર્ણનો પરથી તે પ્રજાના જીવનના સાધનો, રહેણી, કરણી, ભાવના, વિચારો, વિગેરે ઉપરથી તે જ્ઞાતના વિજ્ઞાનોને તેઓ જાણતા હશે, એમ સમજી શકીએ છીએ. જો અમુક અમુક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો ખીલ્યા ન હોય, તો અમુક પ્રકારનું જીવન તેઓ જીવી જ ન શકે. ધારો કે છાશની વાત આવે. તો પશુપાલન, દોહનક્રિયા, દૂધમાંથી દહીં, તેમાંથી માખણ કાઢી લઈ બાકી છાશ રહે. એમ તેઓ ગોરસ શાસ્ત્ર જાણતા હોવા જોઈએ. તે ઉપરાંત, કુદરતી દૃશ્યોના વર્ણનો આવે છે, તે ઉપરથી તે તરફ પણ લક્ષ્ય દોડાવ્યું છે, એમ કહેવું પડે. કુદરતી દૃશ્યોની સ્તુતિ ઉપરથી તો તેઓ તેના તરફ ધણે દૂર સુધી વળ્યા હોવા જોઈએ, અને તેના ગર્ભિત સહસ્રો પણ તેમના ખ્યાલમાં આવ્યા હોય, એમ કખૂલ કરી લઈએ. ”

પરંતુ અમારો આશય એ છે કે—તે વિગતવાર—પદ્ધતિસર તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર નથી. હદર્શનકારો વિગેરેએ તેમાંથી જુદા જુદા વિજ્ઞાનો અને તત્ત્વજ્ઞાન નિતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરંતુ વિગતવાર તત્ત્વજ્ઞાન નિતરી શક્યું નથી. કાસ્ત્રુ કે દર્શનકારો જુદા જુદા અભિપ્રાયો તારવીને અમુક એક એક બાજુ તરફ દોરવાઈ જાય છે. તેમજ વેદોમાં પણ પદ્ધતિસર તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા સ્વતંત્ર સળંગ ભાગો જોવામાં નથી આવતા. દર્શનકારોએ વૈદિક દષ્ટિને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય, છતાં તેમાં દરેકના જુદા જુદા અભિપ્રાયો પડવાથી સફળતા મળી નથી. એમ આપણે અગાઉ વિચારી ગયા છીએ.

સામાન્ય રીતે કુદરત તો સૌ અન્યકારોની સામે હોય જ છે. તેનાં પ્રાસંગિક વર્ણનોમાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પદાર્થો ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનનું પદ્ધતિસર શાસ્ત્ર કહેવા બેસીએ, તો પછી કાળિદાસ વિગેરે કવિઓના વર્ણનની છટાથી ભરપુર કાવ્યોને પણ તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર કહેવું પડે. અલ્પજ્ઞ, વેદો અને વૈદિક સાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મહાન અંગ છે. એમ તો કબૂલ કરવું જ પડશે.

જે કે જ્ઞૈનોનો પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ તો તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતી પ્રાણીને મહાપ્રગતિ માર્ગ તરફ અભિમુખ કરીને તે માર્ગે ચાલતો કરવાનો છે. એ મુખ્ય ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને જ તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર વિષે વિવેચન કરે છે, અને તે વિગતવાર અને પદ્ધતિસર વિવેચન કરે છે, એટલી વિશેષતા છે. આ હકીકત કોઇપણ જ્ઞાસુને પુરાવાથી સમજાવી શકાય તેમ છે.

બૌદ્ધો તો ભગવાન મહાવીર સ્વામિનાં લાંબા લાંબા તત્ત્વજ્ઞાનની ટીકાજ કરે છે, તેનો આશય એ છે કે—“લાંબું લાંબું જાણવાની શી જરૂર છે? જીવનમાં ઉપયોગી કર્તવ્ય માર્ગો જાણ્યા અને તે રીતસર જીવનમાં આચર્યા, એટલે બસ છે. એજ કલ્યાણમાર્ગ છે. એ માર્ગે ચાલનાર લાંબું લાંબું ન સમજતો હોય, તોપણ નિર્વાણને પંથે પળી શકે છે. આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશજ બસ છે. લાંબા લાંબા ગણિતોના આંકડા અને બીજા અનેક સિદ્ધાંતોની ગુચ્છમાં પાડવાની જરૂર જ શી છે?” અને મસ્કરીમાં ત્યાં સુધી કહે છે કે—“જે બહુ દૂર સુધી દીર્ઘ નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી હોય, તો પછી લાંબી નજર નાંખનારા ગીધોને પણ આપણે આત્મજ્ઞાની કહેવા પડશે. ”

જે કે આમ કડક ટીકા કરવા છતાં બીજી રીતે શ્રી મહાવીર પ્રભુના વિસ્તૃત તત્ત્વજ્ઞાનની સાબિતી પુરી પાડે છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનની શોધરૂપ મિલ્કત હોવી, એ પ્રજનનું બૂપણ હોય, તો તેની સાથે સાથે ગર્ભિત સ્તુતિ પણ સમજવામાં અડચણ નથી. અને તે ઉપરથી એ નિર્ણય ઉપર આવવું વધારે પડતું નથી કે—બૌદ્ધ દર્શનકારો પણ જ્ઞૈન દર્શનની તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્ર તરીકે આડકતરી રીતે કબૂલાત આપે છે. ” યુદ્ધ અને મહાવીર નામના જર્મન પ્રો૦ લાયબેનના પુસ્તકમાંથી પણ જ્ઞૈનશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે. એવી જાતની સાબિતીઓ મળશે.

સાથે સાથે વૈદિક સાહિત્યની જેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મોટું અંગ છે, અને ઘણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો તે પણ પુરાં પાડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તરફ તેણે કેટલુંક વલણ ધરાવ્યું પણ હોય, તેમજ ભારતીય પ્રાચીન પ્રજા જીવનમાં તેણે મોટા ફાળો આપ્યો છે, એમ કબૂલ કરવું જ બેઠુંએ. ભારતીય સંસ્કૃતિની ખીલવટમાં સૌનો યથાશક્તિ ફાળો છે. એકલા જૈનોનોજ ધજ્જરો નથી. ત્રણેયનું પોતપોતાને સ્થાને જે જે રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તે તરફ જન સમાજનું લક્ષ્ય દોરવવાની ખાસ જરૂર છે. જેથી કરીને જનસમાજ સત્યથી વંચિત ન રહે, એમ જૈનો પણ ઇચ્છે છે.]

હાલની સ્થિતિ જોતાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ઐદિક વિકાસનો ક્યારો વૈદિક સાહિત્યના શાસ્ત્રો છે. તેમાં ઉગેલું વૃક્ષ ઐદ દર્શન છે. અને પરિપક્વ ફળ સ્વરૂપે જૈન દર્શનના શાસ્ત્રો છે.

અથવા બીજી રીતે—જૈન દર્શન પ્રતિમા છે, ઐદ દર્શન મંદિર છે, અને વૈદિક દર્શનો તેની આબુખાબુનો કિલ્લો છે.

અથવા ત્રીજી રીતે—વૈદિક દર્શન મંદિરનો ઉઠાવ—ચણતર છે, ઐદ દર્શન તેની કારીગિરી છે. અને જૈન દર્શન તેની ઉપરનો સુવર્ણકળશ છે.

અથવા ચોથી રીતે—વૈદિક દર્શન રાજ્યધાની છે, ઐદ દર્શન રાજગઢી છે અને જૈન દર્શન આભ્યન્તર અનેક જાતના રત્નભૂત પદાર્થોનો કાશાગાર છે.

વૈદિક દર્શન સળીયા છે, ઐદ દર્શન ઢંડ છે, તો જૈન દર્શન સાંગોપાંગ છત્ર છે.

ત્રણેયમાંથી એક પણ જટલે અંશે જોખમાય તેટલે અંશે હાલની સ્થિતિમાં પરિણામે આર્ય સંસ્કૃતિને જોખમ લાગે. અને આર્ય સંસ્કૃતિને જટલે અંશે જોખમ લાગે, તેટલે અંશે આર્ય પ્રજાના પ્રાણ ગુંગળાય. કારણકે—આર્ય સંસ્કૃતિ આર્ય પ્રજાનો પ્રાણ છે. તેના નાશ સાથે તેનો સર્વ નાશ સંકળાયલો છે. એ કદી આર્યખાળકે ભૂલવું નહીં.

પ્રણેતાની યોગ્યતા

જૈન ધર્મના હાલના મહાન્ પ્રણેતા તરીકે આપણે ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીને ઝોળખીએ છીએ. જ્યો ઈક્વાકુ વંશની જ્ઞાત શાખાના રાજવંશી રાજકુમાર હતા.

જગત્માં મહાન્ મહાન્ ધર્મ સંસ્થાપકો અને મહાત્મા પુરુષો પોતાની ઉન્નવળ કીર્તિથી જગત્ને ઉન્નવળ કરી ગયા છે. તે સર્વના જીવન ચરિત્રો, માટે આજ મળી શકતા જીવન પુસ્તકો તપાસી જવાની જાણસુએને સરળ સગવડ છે. તે વાંચી ગયા પછી, તેના સૂક્ષ્મ અવલોકન પછી, તેના મનન પછી, મનમાં શાંતિનો સંચાર થયા પછી, તુલના કરતાં હરકોઈ જાણસુનો અંતરાત્મા કમ્પૂલ કરશે કે:— પોતાની આજીવજીવની પ્રજા જે વિકાસ ભૂમિકામાંથી પસાર થતી હતી, તેમાંથી તેને આગળ વધારવા માટે મહાન્ પચંગર મહમદ સાહેબની ધગશ ઉંચા પ્રકારની છે. તે ખાતર ભોગો આપ્યા છે, અને મરણાંત જ્ઞેષ્ઠો ખેડયા છે, તથા પોતાના જીવનની પવિત્રતાની છાપ પાડી છે, અને ટકાવી પણ છે.

ઈસુખ્રીસ્તે પણ લોકોપકારમાં ધણો સમય ગાળ્યો છે. કોઈના રોગ દૂરકાર્યા છે, કોઈનું વાંઝીયા મેણું દૂર કર્યું છે. કોઈને મરતા બચાવ્યા છે. અને ખીજ અનેક જાતના આશીર્વાદો આપી ધણા માણસોનું દુઃખ દૂરકર્યું છે. છેવટે મરણાન્ત કષ્ટ વેઠીને એક નિરપેક્ષ મહત્મા તરીકેની યોગ્યતા સાબિત કરી છે. ખીજ અનેક મહાત્માઓ અને રામ કૃષ્ણ તથા જનક જેવા આદર્શ રાજ્યોને લીધે પણ ધર્મમાં સ્વાભાવિક રીતેવેગ આવેલો છે. પરંતુ સિદ્ધાર્થ પુન્ન દેવની કલ્યાણ ભાવના સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાઈ ચૂકી છે, અને આજ ગવાઈ રહી છે. એશિયાના નૂર તરીકેનું ખિરુદ યુરોપીય વિદ્વાનોએ હજી તેનેજ આપ્યું છે. તેના ત્યાગ-વૈરાગ્ય લોકમાં અદ્ભુત સિદ્ધ થઈ

અકયા છે. ઉંચા પ્રકારના નૈતિક આચરણના નમુના રૂપ તેની પારમિતાઓ દ્વયને આર્દ્ર કરી દઈ આદર અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. બાહ્ય શિક્ષુઓની જનસેવા આકર્ષક લાગે છે. ગમે ત્યાં કોઈપણ દુઃખી પ્રાણીને જોયું કે, પછી લાંથી ખસવાનું જ નહીં. તેની સારવાર અને આરામ માટે બૌદ્ધ સાધુ દ્યાર્દ્રતાથી પોતાની જાતને પણ ભૂલી જાય છે. પોતાના ખાન, પાન અને જીવનની બીજી જરૂરીયાત વિષે પણ બેદરકાર બની જાય છે. આ તેઓના મહાન્ દેવના જીવન અને ઉપદેશની અસરનું પરિણામ છે. તેથી બુદ્ધદેવના જીવનમાં ચોક્કસ મહત્તા છે.

ભારતમાં છેલ્લા બે મહાત્મા પુરુષો:- ભગવાન્ બુદ્ધ અને પ્રભુ મહાવીર સ્વામીની અજોડ જોડી છે. હજી સુધી કોઈપણ વ્યક્તિએ તેની પછી જગત્માં એ બેમાંથી એકેયનું પણ સ્થાન લીધું નથી. ભગવાન્ મહાવીર સ્વામિનું જીવન કોઈ અલૌકિક જ લાસે છે. તેના તપ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, મક્કમતા, નિરપેક્ષતા, સામ્યભાવ વિગેરે જીવી જ જાતના છે. તેમનું જીવન કેવળ આધ્યાત્મિક રાજમાર્ગ પર જ સહેડાર આલ્યું લાગે જતું સમજાય છે. અને ઠેઠ પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચતું હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

બુદ્ધદેવ તપશ્ચર્યાથી કંટાળીને વચ્ચેજ સાધના અટકાવે છે. અને તેટલા પ્રયત્નથી જ તત્ત્વબોધ હાથ લાગે છે, તેટલાથી જ મધ્યમ બુદ્ધિ અને શક્તિના જન સમાજને ઉપયોગી થાય, તેવો મધ્યમ ધર્મોપદેશ આપે છે. તેઓ જનસમાજ અને લોકો સાથે ભળે છે. તેમને ઘેર અતિથિ તરીકે જાય છે, ઉતરે છે, આમંત્રણ સ્વીકારી જમવા જાય છે, અને તેમની સાથે ભોજન લે છે, અને ધણે ભાગે રીવાજ અનુસાર માંસાહાર પણ કરે છે.

સારે મહાવીર પ્રભુ સાડાબાર વર્ષ ઘેર તપશ્ચર્યા કરે છે, અને તેમાં

એક ધારી રીતે અડગ ખડકની માફક ટકી રહે છે, આકરામાં આકરા કષ્ટો સામે ઝુઝે છે, આકરામાં આકરી કસોટીઓમાંથી પસાર થાય છે, છતાં કોઈપણ પ્રસંગે પોતાના ધ્યેય કરતાં જરાપણ નમતું આપતા નથી. બાળજીવોથી માંડીને ઠેક ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવો, સાંગોપાંગ ધર્મમાર્ગ ખતાવે છે. પોતે ઠેક છેવટની હદ સુધી પહોંચેલા છે, એટલેજ એવો ઉંચી હદનો ધર્મમાર્ગ ખતાવી શક્યા છે.

[અલબત્ત, તેમને માનનારાઓની અને સમજનારાઓની સંખ્યા કદાચ ભલે નાની હોય, છતાં સંસ્કારમાં બહુજ આગળ વધી ગયેલાઓનો નાનો છતાં સંગીન સંગઠનવાળો તે સમૂહ જણાય છે. સૂરિ પુરુષોએ શ્રી વર્ધમાન સ્વામીના મહાન્ પુરુષાર્થની કદર જાણી છે. તેમનો ત્યાગ મહાન્ ઉંચા પ્રકારનો હતો, તે તેમના શિષ્યો ઉપર તેમના જીવનની પડેલી છાપ ઉપરથી સરળતાથી સમજી શકાય તેમ છે.

અલબત્ત, બૌદ્ધ શ્રમણોની માફક જૈનસાધુઓ સીધી રીતે જન સેવા કરતા હોય તેવું જણાતું નથી. પરંતુ તેઓની પરોક્ષ ભાવ સેવાને કાઠની સેવા પહોંચી શકતી નથી.

માંદાની માવજત કરનાર દયાળુ અને ઉત્તમ ડૉક્ટર ચોક્કસ જન-સમાજનો ઉત્તમ સેવક છે. પરંતુ લોકો ઓઝા માંદા કેમ પડે ? લોકોને સ્થાયિ આરોગ્ય શી રીતે મળે ? તેને માટે દુનિયાને અને જાતને ભૂલી જઈને પોતાની પ્રયોગશાળામાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શોધોમાં મનવચન કાયાથી પરોવાઈ ગયેલો સંશોધક, તે વખતે કોઈ માંદાની માવજત માટે ન દોડી જતો હોય, તેટલા પરથી, ઓઝા જન સેવક છે, એમ કહી શકાશે જ નહીં, અલ્લે, તે ડૉક્ટર કરતાં પણ મહાન્ પ્રજ્ઞસેવક છે, એમ કહેવુંજ પડશે. તેજ રીતે જૈન સાધુનું દિલ ભાવ દયાના રસથી છલોછલ ભરેલું હોવાથી જગતને માટે સ્થાયિ અને ઉત્તમ માર્ગ શોધવા, અને તેનો આદર્શ પુરો પાડવામાં તસ્લીન હોવાથી તે સીધી રીતે જનસમાજની સેવા કરતા દેખાતા નથી. એટલા પરથી તે બૌદ્ધ સાધુ કરતા જન સેવામાં પાછળ છે. એમ કહેવું ખરાબર નથી. પરંતુ “ભાવદયાને હિસાબે વિશેષ આગળ છે.” એમ કહેવું વધારે સત્ય, અંધ ખેસતું, અને ન્યાયસર છે.

આ ઉપરથી ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુની મોટામાં મોટી કલ્યાણ-
શાળીતા સમજાશે, તેમજ એ બંને મહાન્ આત્માઓના વ્યક્તિત્વનો ભેદ
પણ સમજાશે. બુદ્ધદેવ પ્રેમ, વાત્સલ્યતા અને દયાળુપણાની અનહદ લાગ-
ણીઓ વ્યક્ત કરે છે. ત્યારે ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ કાંચન અને પથ્થર,
સુખ અને દુઃખમાં સમતોલ રહી સમ સ્થિતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી
આધ્યાત્મિક જીવનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. જેથી બીજી લાગણીઓ તેમાં
ગતાર્થ થઈ જાય છે, આવા મહાન્ વિજય માટે પ્રભુ મહાવીર જ
આગળ આવે છે. એમ હવે જગત્ સમજી સકશે.]

સિદ્ધાર્થ બુદ્ધદેવનો ઉપદેશ સર્વ સાધારણ જન સમાજમાં
કદાચ વધારે લોક પ્રિય થયો હશે, તેમનો સરળ અને સીધો ઉપદેશ
ધણા માણસો જલદી સમજી શક્યા હશે, અને અમલમાં મૂકી
શક્યા હશે. તથા તેમની મહાનુભાવકતાનો પરિચય મેળવી ધણા
બાળજીવો વિકાસ માર્ગમાં ચોક્કસ આગળ વધ્યા હશે.

ત્યારે તેને બદલે દેવાધદેવ ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીના કડક
નિયમ પાલન, વિસ્તૃત તત્ત્વજ્ઞાન, નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો અને જીવન
માર્ગ, ગંભીર અને ઉંડી દેશના શૈલી વિગેરેનો લાભ ધણાજ
ઓચ્છા પાત્રો લઈ શક્યા હોય, એ બનવા જોગ છે. કારણ કે એટલી
બધી હદ સુધી પહોંચી શકનાર પાત્રોની સંખ્યા કોઈપણ કાળે
દેશમાં અટપ જ હોય, એ સમજી શકાય તેવું છે.

ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના જીવનમાંથી જને જ દૃષ્ટિબિન્દુથી
અવલોકવું હોય, તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ધર્મ સંસ્થાપક તરીકેની યોગ્યતા
અવલોકી લે, સર્વ સાથે તુલના કરી જુએ, અને છેવટે કહેવું જ
પડશે કે:—

“ ભલે બુદ્ધદેવ, પરંતુ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુનું લોકોત્તર
જીવન અને સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધણુંજ ચડી જાય છે. ” એમ કહેતા
આધુનિક શોધક વિદ્વાનોને પણ સાંભળ્યા છે. મહાવીર પ્રભુના
જીવનની ઉજવળતા સર્વત્ર છાયા પાડતી તેમના દર્શન—બંધારણમાં

વિશદ રીતે જણાઇ આવે છે. કેમકે—તે ગમે તે કાળે અને સંજોગોમાં નિષ્કલંકપણે, અપ્રતિહતપણે, પસાર થાય છે, અને ટકી રહે છે.

ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુ.

આરે, “વૈદિક દર્શન ભારતીય સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રમાં કયારે, બૌદ્ધ દર્શન તેમાં ઉગેલું વૃક્ષ, અને જૈન દર્શન તેના પર આવેલું સુકૃળ,” એમ કહો છો, તો પછી, એમ સમજાય છે કે—વૈદિક દર્શનોની ભૂમિકા-માંથી બૌદ્ધ અને જૈન એ બે દર્શનોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એટલે વૈદિક દર્શન પ્રાચીન એવો ઇતિહાસ પુરવાર થાય છે. વળી વેદો અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા જગત્ના સમગ્ર સાહિત્યમાં સૌથી પ્રાચીન છે.”

ના, કેવળ એમ નથી. શ્રી મહાવીર પ્રભુ અને તેમના શાસનની અપેક્ષાએ એ ઘટનાનો ઐતિહાસિક ક્રમ ખરાબર છે.

પરંતુ, જો એમજ હોય, તો ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીની પૂર્વે પણ જન્મ બૌદ્ધ દર્શનનું અસ્તિત્વ જૈનાચાર્યોને સમ્મત છે, તેમજ સિદ્ધાર્થ બુદ્ધનીયે પૂર્વે જૈન ધર્મના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ અને તેમના શાસનનું અસ્તિત્વ બૌદ્ધ આચાર્યોને સમ્મત છે. તેમજ, પાર્શ્વનાથ પ્રભુનીયે પહેલાં અને આજથી સાત હજાર વર્ષ પૂર્વે જૈન ધર્મ હતો, એમ વૈદિક આચાર્યોનો એ અભિપ્રાય છે. [૧૯૮૮ બુદ્ધિપ્રકાશ] તથા, જૈનોના પહેલા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીનું અસ્તિત્વ પણ તેઓને સમ્મત છે. તેમજ તેઓ જૈનધર્મના આદિ પ્રણેતા છે, એમ ગર્ભિત રીતે પણ કપૂલ કરે છે. કારણ કે તેઓએ આપેલું તેમનું જીવન વૃત્તાન્ત અને તેમના ગુણોની સ્તુતિ ખરાબર આ વિધાનોની સાક્ષી માટે પૂરતાં છે.

અને આર્યપ્રજા અને સંસ્કૃતિના મહાન્ પિતા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના જીવનના કાર્ય ક્ષેત્રનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહાન્ સ્મારક

જગત્માં શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ તીર્થરૂપે જીવંત અને જવલંત કંઠક પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. અને ઉપલબ્ધ ધર્મ સ્થાનોમાં સર્વ કરતાં પ્રાચીન તરીકે સિદ્ધ છે.

તેથીજ રીતે વૈદિક દર્શનને પણ જૈન દર્શનકારો ધણાજ પ્રાચીન કાળનું માને છે. તેના બીજાંરૂપણનો કાળ જૈનો ઠેઠ શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના સમયથીજ માને છે.

૧. શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ સાથે દીક્ષા લેનારાઓ કચ્છમહાકચ્છ વિગેરે રાજ્યો દીક્ષા ન પળી શકવાથી યથાશક્તિ જન્મતના આચારો પાળે છે, અને છેવટે તે જીવન તાપસ જીવન તરીકે ગણાય છે, કે જ ભગવાને તીર્થ સ્થાપ્યા પહેલાં શરૂ થઈ ગયું હતું.

૨. તેમના પૌત્ર મરિચિ કે જ મહાવીર પ્રભુનો પૂર્વ ભવનો જીવ છે, તેને હાથે દીક્ષા પામેલ કપિલમુનિને હાથે સાંખ્ય દર્શનનો પાથો નંખાય છે. આ વાત વૈદિક દર્શનકારો પણ કબૂલે છે કે—“ સાંખ્ય-દર્શનના સંસ્થાપક શ્રી કપિલમુનિ છે, અને તે વૈદિક દર્શનોમાંનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દર્શન છે. અને તેનો પ્રકૃતિ-પુરુષવાદ જૈનધર્મના દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકવાદ સાથે મળતો આવે છે. તે દર્શનનું બીજું નામ આદિ દર્શન પણ છે. ”

૩. તથા ૯ મા તીર્થંકર પ્રભુની આસપાસ આધુનિક વેદોની ઉત્પત્તિ અને વૈદિક દર્શનનું ચણતર માને છે, તે ત્યારપછી આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનો કાળ આવે છે. તે સર્વ શ્રી ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના શાસનરૂપ આધુનિક જૈનદર્શનની અપેક્ષાએ, ચોક્કસ પ્રાચીન છે. એમ જૈનો પોતે પણ ખુદ કબૂલ કરે છે. અને તેટલુંજ એ આધુનિક જૈન દર્શન [શ્રી મહાવીર શાસન] અર્વાચીન છે. પરંતુ ઋષભદેવપ્રભુ કે જ હાલની સમસ્ત આર્ય માનવજાતિના આદિ પિતા છે. સમગ્ર આર્ય સંસ્કૃતિના આદિ સંસ્થાપક છે. સમગ્ર

માનવ જીવન વ્યવસ્થાના આદિ વ્યવસ્થાપક છે, સર્વ ધાર્મિક તત્ત્વો અને વ્યવહારોના આદિ પ્રણેતા અને પ્રચારક છે, આર્ય પ્રજાની રાજ્યવ્યવસ્થાના મૂળોત્પાદક આદિ રાજા છે, તેમજ આદિ ત્યાગી અને આદિ સાધુ પુરુષ છે. જેને લીધે શ્રી શત્રુંજય તીર્થ આર્ય પ્રજાનું આદિ તીર્થ છે. જે તીર્થ સાથે આર્ય પ્રજાના આદિ જીવનની અનેક ઘટનાઓનો, તથા તે ઘટનાઓ કરનારા તેઓના આદિ વડવાઓના જીવનનો સંબંધ છે. માટે જ તેમના જીવન અને કાર્યોનું તે આદિ સ્મારક છે.

[તથા તેઓએ પણ પોતાના યે કરતાં પ્રાચીનકાળથી અનેક આત્માઓને પાવન કરનાર પવિત્ર ભૂમિ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરેલો છે. જેથી તેઓ જાતે જ ત્યાં વારંવાર આવતા હતા, અને પવિત્ર ભૂમિનો લાભ લેતા હતા. તેમજ ખીજા જીવોને પોતાના પવિત્ર જીવનનો લાભ આપતા હતા.]

આ અપેક્ષાએ દરેક દર્શનો જૈન દર્શન કરતાં અર્વાચીન ઠરી જાય છે. ભારતીય અતિહાસિક સાધનો ઉપરથી દર્શનોનું ઐતિહાસિક તત્ત્વ આમ સમજાય છે. એટલે ભગવાનૃ ઋષભદેવ પ્રભુનું શાસન એ ભૂમિકા-ક્ષેત્ર, અને પછી વૈદિક તથા ઐશ્વર્યદર્શન અનુક્રમે ક્યારે અને વૃક્ષ, પછી શ્રીવીર પ્રભુનું શાસન આર્ય સંસ્કૃતિનો છેવટનો સંસ્કાર, કે જેને સુક્ર્મ રૂપે અમે વર્ણવ્યો છે.

“ જે એમ હોય તો, પ્રથમ તીર્થકરનું શાસન ક્ષેત્ર, તે અને છેલ્લા તીર્થકર પ્રભુનું શાસન તે ક્ષેત્ર, તો બન્નેમાં મોટો ભેદ હોવો જોઈએ.”

હા. બન્નેમાં મોટો ભેદ ખરો. પરંતુ મૂળ તત્ત્વો અને બંધારણમાં બિલકુલ ભેદ નહીં. અવાંતર ઘટનાઓમાં ભેદ ખરો. કારણ એજ કે-બન્નેના સમયના પાત્રોની યોગ્યતામાં-વિકાસ ભૂમિકામાં ભેદ હોય છે. બન્નેના સમયના પાત્રોની યોગ્યતામાં ભેદ હોવાનું કારણ- તે તે સમયે દેશમાં કુદરતી સંજોગો અને પરિસ્થિતિઓમાં ભેદ.

તે હોવાને લીધે શાસનોની બાહ્ય ઘટનાઓનાં ચોક્કસ ભેદો હતા, અને હોવાજ બ્રોધએ.

પ્રથમ તીર્થંકરના વખતમાં જનસમાજ ધણોજ કુદરતની નજીક હોવાથી સરળ, ટુંકામાં ધણું સત્ય જલદી સમજીજનાર, અને અમલ કરવામાં વધારે મક્કમ હતો. ત્યારે છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં મુશ્કેલીથી સત્ય મ્મજી શકે, સમજ્યા પછી પણ ધણું જ થોડું આદરે, તેમાં પણ શિથિલ, તેમાંથીએ છટકવાનો પ્રયત્ન કરે, કારણ કે કુદરતી જીવનથી તેઓ ધણે છેટે ગયેલા પુરવાર થયા છે.

આથી પ્રથમની તંત્ર રચના-શાસન રચના સાદી અને છેલ્લાની ધણીજ સચોટ છે. પ્રથમમાં અવાંતર વિવેચન ટુંકું, ત્યારે છેલ્લાંમાં અવાંતર વિવેચન વધારે વિસ્તારથી કરવું પડે. તો પણ પ્રથમ તીર્થંકરને જનસમાજને પહેલ વહેલો દોરવવાનો હોવાથી દરેક દરેક મૂળ બાબતોનું વિવેચન સાંગોપાંગ સ્પષ્ટ વિસ્તારથી કરવું પડે છે. ત્યારે દોરવાઈ ગયેલા જનસમાજ માટે બાવીશ તીર્થંકરોને વધારે વિવેચનમાં ઉતરવું પડતું નથી. પરંતુ છેલ્લા તીર્થંકર પ્રભુને જનસમાજને ધર્મ માર્ગમાં ટકાવી રાખવા વધારે વિગતોમાં ઉતરવું પડે છે. કારણ કે ધર્મ માર્ગમાંથી જનસમાજને ખસેડી દેવાના ધણાં સંજોગો ઉભા થઈ ચુકેલા હોય છે, અને જનસમાજનું માનસ પણ એવુંજ હોય છે. તેથી ચાર મહાવ્રતોને બદલે પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથીજ પાંચ મહાવ્રત બતાવવા પડયા છે. પ્રતિક્રમણ કલ્પ, પર્યુષણ કલ્પ, આચેતક કલ્પ વિગેરે માટે ફેરજીયાત વ્યવસ્થા કરવી પડી છે. એ વિગેરે ફેરફારના પુરાવા છે. “ સંઠ્ઠં સાવજ્જં જ્જેગં પરચ્ચકખામિ ” એ પદ દરેકના શાસનમાં સમાન છતાં પહેલા અને છેલ્લા પ્રભુ તેના પાંચ પ્રકાર સમજાવે ત્યારે વચ્ચેના તેના ચાર જ પ્રકાર પાડે. આમ આચારનો ફેરફાર છતાં મૂળ તત્ત્વોમાં કોઈપણ જાતનો ફેરક નથી હોતો.

ઉપસંહાર.

પાંચેય વિષયોમાં પરીક્ષા કરી જોતાં જૈન ધર્મનું સ્થાન ધણું ઉંચે આવે છે. એમ આજ સુધીના અવલોકન, મનન, વાચન અને સમજ ઉપરથી કહીએ છીએ. ભવિષ્યમાં વિદ્વાનો ધર્મોના દરબજા ઠરાવવા ઈચ્છશે ત્યારે પણ ભારતીય ધર્મોનો ક્રમ ઉંચો આવશે, અને તેમાં જૈન ધર્મનું સ્થાન ઉંચું નિયત થશે. એમ તટસ્થ યુક્તિથી મન સાક્ષી પૂરે છે.

કોઈ કહેશે કે—“આ તો “વરને વખાણું વરની મા”તેના જીવું થયું. અહીંના સંસ્કાર, અહીંની હવા અને સંજોગોમાં જન્મ, તેમાં જ ઉછરવું, આજીવ્યાજીવના તેજ જાતના વાતવરણવાળા પોતાનાજ મકાનમાં બેસીને લખવું, આર્યસંસ્કારોવાળા ધર્મોના વાતાવરણની ગગનચુંબી દેવાલોના આજીવ્યાજીવ કિલ્લાઓ ખીજું જોવા જ શી રીતે આપે ? એ સ્થિતિમાં અભિપ્રાયનો ઉચ્ચાર જરૂર હાસ્યાર્પદ લાગે છે. ખરેખર, પોતાના દેશ કે ધર્મો વિષે અભિપ્રાયો ઉચ્ચારતાં પહેલાં જરૂર એટલો તો વિચાર કરવો જોઈએ કે—“તે શિષ્ટ વિદ્વાનોમાં માન્ય થશે કે નહિ ? કેટલો વજનદાર ગણાશે ?” એ વિચાર કર્યા વિના એમ ને એમ વાણીનો પ્રવાહ—વહેતો મૂકી દેવો, કઈ રીતે વ્યાજબી છે ?”

તમારું કહેવું તદ્દન ખરું છે. ઉપરના અભિપ્રાયની કશી કિંમત હાલ ન આંકવામાં આવે, એ ખનવાજોગ છે. તથા આવો માથામાં વાગે એવો કડક જવાબ તમારા તરફથી મળશે, એ પણ કલ્પનામાં હતું જ. છતાં અમને તેની કશી ચિંતા નથી. કારણ કે અમે ખાત્રી-પૂર્વક કહીએ છીએ કે—

ઉપરનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારતી વખતે કોઈને અન્યાય કરવાનો ઈરાદો નથી. કોઈને ઉતારી પાડવાનો, કોઈનું અપમાન કરવાનો ઈરાદો નથી. જરા પણ ખોટા પક્ષપાત ન થઈ જાય, તેની સંપૂર્ણ

કાળજી લેવામાં આવી છે. ઉલટસુલટ દલીલોથી આકરી કસોટી કર્યા પછી, પરીક્ષા કરીને જ એ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવામાં આવ્યો છે.

“ ઠીક છે. કદાચ તમે એમ ક્યું હશે, અને વાસ્તવિક રીતે કદાચ એમ હોય પણ ખરૂં. છતાં એકાએક અભિપ્રાય ઉચ્ચારી દેવો વ્યાજબી ન ગણાય. શું તમે દરેક ધર્મોની તુલના કરી બેઠા છે ? ”

ના. બે તેમ ક્યું હોત, તો તો અહીં જ દરેક ધર્મના દરબજાનું લિસ્ટ આપી દીધું હોત, તેટલી હદ સુધી સંપૂર્ણ તુલના નથી કરી બેઠા. પરંતુ ધર્મોના અંધારણમાં આધ્યાત્મિક જીવન મુખ્ય હોવું બેઠાએ, કે જ ભારતમાં અને ખાસ કરીને જૈન દર્શનમાં ખૂબ ખીલવવામાં આવેલું છે, એ વિષે દુનિયાના વિદ્વાનો લગભગ સમ્મત જ છે. વળી જૈન ધર્મમાં એવા કેટલાક તત્ત્વો મળે, કે જ બીજા પણ હોય, અને બીજા હોય તે કેટલાક અહીં પણ હોય, એમ સમાનતા છતાં દરેકની જુદી જુદી વિશિષ્ટતા પણ હોય છે. એ વિશિષ્ટતાઓના દરબજા ઠરાવતી વખતે કસોટીએ ચડાવી બેવાથી ઉપરનો નિર્ણય તરી આવે છે, ને તેથી સત્યનો પરિચય આપવા તે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે.

કદાચ અમારો આ અભિપ્રાય કોઈને અશ્રદ્ધેય લાગતો હોય તો તેને પરાણે કપૂલ કરાવવાનો અમારો આગ્રહ નથી. પરંતુ ધર્મોની તુલનાના કાર્ય પ્રસંગે આ અભિપ્રાયને પણ તેમાંની વિગતોના સંગ્રહમાં એક સંશોધકના અભિપ્રાય તરીકે નોંધી રાખવામાં શી અડચણ છે ? તેથી જુદું પરિણામ આવશે, તો તમે સાચા ઠરશો. અને એ જ પરિણામ આવશે, તો ભવિષ્યના તે સંશોધકને એક સંવાદ મળશે.

“ હા, એ રીતે તેને યાદ રાખી લેવામાં વાંધો નથી. પરંતુ ધારો કે—જૈન ધર્મની ઉંચા પ્રકારની આધ્યાત્મિક શોધો અને તેની જગતની એ રીતે ઉંચા પ્રકારની સેવા કપૂલ છે. પરંતુ દરબજા ગોઠવતાં તેના કરતાં કોઈ વધારે ઉત્તમ સાબિત થાય, તો પછી તેને પહેલું સ્થાન આપવા સામે તમારે વાંધો નથી ને ? ”

ના, ખિલકુલ નહિ. અરે તેના કરતાં પણ ઉંચા નંબરે ઢાઠ મળી આવે, અને એમ કરતાં જૈન ધર્મનું વાસ્તવિક રીતે ગમે તેટલું ઉતરતું સ્થાન ગોઠવાય, તેની સામે પણ અમારે કાંઈ પણ કહેવાનું નહિ જ રહે. પરંતુ સાથે સાથે એટલું જ કહીએ છીએ કે એવો નંબર મળવાનો સંભવ નથી, અને કદાચ મળી જાય તો તેની સામે અમારે વાંધો ચે નથી.

અમારા આ વિધાન સામે તમારે આટલી ચોક્કસાઈ કરવી પડી તેનું કારણ તો એ જાતનો ભય સમજાય છે કે:—“ જૈનધર્મનું ઉંચું સ્થાન નક્કી કચૂલ કરવામાં આવે તો “ દરેક માનવોએ તેમાં દાખલ થવું જોઈએ. એવો અમારા તરફથી આગ્રહ કેમ નહિ રાખવામાં આવે?”

પરંતુ, એવો આગ્રહ થઈ શકે જ નહિ. દરેક માનવો તેને પાત્ર હોઈ શકે જ નહીં. દરેકને તે એકાએક બંધ બેસતો થઈ શકે નહિ. દરેકનો તેના વિવાનો પર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ટકી શકે નહિ. દરેકે દરેક માનવો પોતપોતાને માફકજ ધર્મ પાળે, એ સુવ્યવસ્થા છે, ખાસ વ્યક્તિ કે કોઈ વ્યક્તિઓ સિવાય એકાએક ધર્મ પરિવર્તનનો પવન તો માનવ સમાજની એક જાતની બદી છે. એવી બદીનો એપ ભારતમાં પણ હવે ભવિષ્યના થોડા વરસોમાં લાગે તો કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જવું નથી. ખીજા ધર્મવાળાઓને પોતાના ધર્મોમાં લેવાની લાલચ થઈ આવે, તે જ વખતે આડકતરી રીતે પોતાના ધર્મમાંથી ખીજામાં ચાલ્યા જાય. એમ ઉથલપાથલના પરિણામે સંગઠનની શિથિલતા ધર્મોને મોટો ધક્કો પહોંચાડશે, એ સ્વાભાવિક છે. આ ખ્યાલ ભારતીય ધર્મના વ્યવસ્થાપકોએ અને આગેવાનોએ ખાસ રાખવાનો છે. લાલચમાં પડ્યા, તો ચોક્કસ પોતાના ધર્મના પાયા ઢીલા કરી નાંખશે. તે કેવા ક્રમથી અને કેમ થશે ? તે સમજશે પણ નહીં, અને થયે જશે. છતાં તે વિષે વિસ્તાર અહીં નહીં કરી એ.

માટે, ખીજાઓને જન ધર્મમાં લેવા માટે જ કે ખીજાઓને ઉતારી પાડવા માટે જ આ અભિપ્રાયનો ઉચ્ચાર છે, એમ જરાપણ સમજવાની જરૂર નથી.

બાહ્ય પરિચય.

[જૈનધર્મનો (સૂક્ષ્મ) આંતર પરિચય આ ગ્રંથના સંપૂર્ણ અધ્યાયો વાંચવાથી વાચક મહાશયોને મળી રહેવા સંભવ છે. છતાં પ્રાથમિક પ્રવેશકને ચત્કિચિત્ બાહ્ય પરિચય આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય.

તેમાં ધર્મ સંસ્થાપક તીર્થંકરો, ધર્મપ્રચારક મુનિઓનું જીવન, ધર્મના આચાર, જૈન આગમો અને તેનું સ્થાન, સંઘ અને તેનું બંધારણ, પ્રબળ તરીકેની જૈનોની યોગ્યતા, લાગવગ સત્તા અને વજન, વ્યાવહારિક જીવનની જૂદી જૂદી પરિસ્થિતિઓ, ઇતર ધર્મો-ઇતર પ્રબળો-ઇતર ઇતર સંસ્થાઓ સાથેના સંબંધો, વિગેરે વિગેરેનો સમાવેશ થશે.]

૧.

ધર્મસંસ્થાપક શ્રી જગત્ પૂજ્ય તીર્થંકરો.

ધર્મ એટલે વિકાસ માર્ગ અને તે ખાસ કરીને-આધ્યાત્મિક જીવન છે. સત્ય, દયા, પ્રામાણિકતા, નિર્ભયતા, સંયમ, સાદાઈ, તપ, મનોનિગ્રહ, એકાગ્રતા, સમવૃત્તિ, શાંતિ, નિર્મમત્વ, અકદાગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય, વિશાળ અનુભવ જ્ઞાન, ક્ષમા, સરળતા, પવિત્રતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ, રાગદ્વેષનો નિગ્રહ, તત્ત્વ ચિન્તન, વિકાસ માટે સવિવેક ભોગો

આપવાની શૈશ્યવૃત્તિ, સ્વાસ્થ્ય રક્ષા, દીર્ઘાયુષીતાનોટકાવ, નૈતિક-
જીવન, વ્યવસ્થિક જીવન ચર્ચા, ઉચિત વ્યવહાર, નમ્રતા, નિર્દોષતા,
સદા જાત્ર સ્થિતિ, વિનય, સદ્વિવેક, સ્વરમણતા: વિગેરે વિગેરે
ગુણો ખીલવવા તે આધ્યાત્મિક જીવન.

આવા આધ્યાત્મિક ગુણો કેટલા છે ? તે દરેકે દરેક-કેવી રીતે
ખીલવી શકાય ? તે ખીલવવા માટે કયા સાધનોનો ઉપયોગ કરી
શકાય ? કયા ક્રમથી ખીલવી શકાય ? ખીલવવાથી શાશા પરિણામો
આવે ? અને તે પરિણામોથી વિકાસમાં પ્રગતિ કયા ક્રમથી થાય ?
કયા પાત્રે કેમ શરૂઆત કરવી ? વિગેરે વિષેના નાના-મોટા, સ્થૂલ-
સૂક્ષ્મ નિર્ણયો બાંધી આપનાર, અને એકંદર તે વિષયોનું સાંગોપાંગ
સંપૂર્ણ વિવેચન કરનાર શાસ્ત્ર, તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. તે
શાસ્ત્ર જાણવાથી આધ્યાત્મિક જીવનને લગતા ધણા સિદ્ધાંતો
જાણી શકાય છે.

પરંતુ, આગળના પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ, વ્યાયામ, યોગ કે સંગીત
શાસ્ત્રની જમ તે શાસ્ત્ર જાણવા માત્રથી જીવનમાં ઉતારી શકાતું નથી.
યુક્તિથી અગવડો દૂર કરી દે, અને આગળ ને આગળ પ્રગતિ થાય
તેવી સરળ યોજના યોજ્યે જાય, તેવા ઉસ્તાદની આધીનતા સ્વીકારીને
એકના એક પ્રયોગને ધણો વખત ધુંટવો પડે છે. તે જ પ્રમાણે
અધ્યાત્મ શાસ્ત્રપણ તાલિમથી, એકની એક વાત વારંવાર ધુંટવાથી-
અભ્યાસ પાડવાથી શીખી શકાય તેવું શાસ્ત્ર છે. વાંચવા, સાંભળવા,
મોઢે કરવા, કે સમજી લેવા માત્રથી તે શાસ્ત્રનું સિદ્ધિ પત્ર-પ્રમાણપત્ર
પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી.

માટે જો તે શાસ્ત્ર વિકાસપોષક હોય, જગતને તેની આસ જરૂર
હોય, પ્રાણીમાત્રના ભલા માટે તેનો પ્રચાર જરૂરનો હોય, તો તે
શાસ્ત્રને પોતાના જીવનમાં ઉતારી રાખનારા, કાયમ તેના પ્રયોગોની

તાલીમ પ્રબળને તેને પૂરી પાડનારા, તેને આદર્શ ટકાવી રાખનારા, એક ઉસ્તાદ વર્ગની જરૂરીઆત હોય છે. અને તે પણ જનસમાજને એ જાતની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને પહેાંચીવળી શકે તેટલી સંખ્યામાં, કે તેટલા અળમાં હોવાની પણ એટલી જ જરૂરીઆત હોય છે, તેથી એ વર્ગની સંસ્થા પણ આવશ્યક થઈ પડે છે. આ આધ્યાત્મિક જીવનના-એટલે ધાર્મિક જીવનના ઉસ્તાદોને આપણે સામાન્ય પરિભાષામાં ધર્મગુરુઓ કહીશું.

જ્યારે જગત્માં ધર્મગુરુઓની સંસ્થાની આવશ્યકતા હોય છે, એટલે પછી તે સંસ્થા તંત્ર બદ્ધ થઈ વ્યવસ્થિત ચાલે, તેના દરેક કાર્યો વ્યવસ્થિત હોય, જનસમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત રીતે પ્રચાર કરી શકે, જનસમાજ તેના તરફ આકર્ષાઈને રસપૂર્વક તેનો લાભ ઉઠાવે, તેવી દરેક જાતની સગવડો પૂરી પાડનાર જ એક તંત્ર અસ્તિત્વમાં લાવવું પડે છે, તે તંત્રને તીર્થ કહેવામાં આવે છે. તેવા તીર્થનું સ્થાપન કરનાર-તેનું જગત્માં અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન કરનાર, તીર્થકર કહેવાય છે.

આ ઉપરથી માનવજીવનમાં કલ્યાણ અને વ્યવસ્થા પ્રેરનાર દરેકે દરેક સંસ્થાઓ કરતાં ધર્મસંસ્થાનો દરજ્જો પ્રગતિ માર્ગને હિસાબે પહેલો અને ઉચ્ચો આવે છે. તેજ પ્રમાણે તે તે દરેક સંસ્થાઓના મુખ્ય મુખ્ય જવાબદાર અધિકારીઓમાં પણ તીર્થકરોનો જ દરજ્જો સૌથી પહેલો અને ઉચ્ચો આવે છે, અને તેથી જ તેઓ જગત્ પૂજ્ય ગણાય છે, એ સ્વાભાવિક છે. સર્વપ્રાણી માત્ર, સર્વ વ્યવહાર માત્ર, સર્વ જીવનમાત્ર-માં અને અખિલ જગત્માં તે કેન્દ્રસ્થાને બિરાજી શકે છે માટે જ સિદ્ધચક્રમાં તે વચ્ચે કેન્દ્રમાં જ ગોઠવણ છે.

જે માનવ વ્યક્તિઓના જીવન એકંદર સર્વથા ઉન્નત, ઉદાત્ત, ભવ્ય, સર્વોત્તમ હોય, તેજ તીર્થકર થઈ શકે છે, તેથી તે ગુરુઓના

પણ ગુરુ હોય છે, સર્વના અંતિમ આદર્શ, અને નિયામક હોય છે. તેથી તેઓ જગત્ના સર્વ પદાર્થ માત્રમાં સર્વોચ્ચ ભૂમિકા પર બિરાજી શકે છે. એવા મહા તીર્થના સ્થાપનારાઓ જ્યારે જ્યારે જરૂરીઆત હોય, ત્યારે ત્યારે જગત્ના અસ્તિત્વ કાળથી થયા કરે જ છે, અને જગત્ના અસ્તિત્વ કાળ સુધી થયા કરતો. જે વખતે જે તીર્થકર જે તીર્થ સ્થાપે, તે વખતે તે તેનું તીર્થ કહેવાય છે.

તીર્થ સ્થાપનું એટલે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પ્રયોગો જગત્ના પ્રાણીઓ સરળતાથી પોતાના જીવનમાં ઉતારી શકે, તેવી સાંગોમાંગ સાધનોવાળી સુયોજનાયુક્ત ગોઠવણ પૂરી પાડવી, બીજું કંઈ નથી. તીર્થકરોનું આ મહત્ત્વ કાર્ય જગત્માં અનન્ય કાર્ય છે.

હાલ જે તીર્થ ચાલે છે, તેના આદિપ્રણેતા-ભગવાન્, મહાવીર, વર્ધમાન સ્વામી છે. તેથી તે તીર્થકર ભગવાન્ છે. હાલમાં તેમની આજ્ઞાઓ-તેમના શાસન-તેમના સંદેશા પ્રવર્તે છે. તેની પૂર્વે દોઢ સો વર્ષ પહેલાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તીર્થકર તરીકે થઈ ગયા છે. તેની ચે પહેલાં ઘણા તીર્થકરો થઈ ગયા છે, એમ ખુદ મહાવીર સ્વામીએ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું છે, કયા કયા તીર્થકરો ક્યારે થયા? તે, તથા તેમના જીવનને લગતી ઘણી હકીકતો તેઓશ્રીએ જ કહી છે, તેમાંની કેટલીક હકીકતોની નોંધો અત્યારે પણ મહાન્ આગમ ગ્રંથોમાં મળી શકે છે. તેમાં આ વર્તમાન યુગના આદિ તીર્થકર તરીકે શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી કહ્યા છે. જેઓના મહાન્ કાર્ય ક્ષેત્રના સ્મારક તરીકે શ્રી શત્રુંજય ગિરિની પવિત્રતા જગજહેર છે.

જે વખતે ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી વિચરતા હતા, તે કાળે ભગવાન્ પાર્શ્વનાથના પણ શિષ્યો વિચરતા હતા. તેઓ પણ ભગવાન્ મહાવીરના શાસન તંત્રમાં દાખલ થઈ તેમના ધર્મરાજ્યની છત્રછાયા નીચે આવ્યા પછી તેમનું જ શાસન પ્રવર્તે છે. છતાં જૈનો આ યુગમાં થઈ

ગયેલા ચૌવીશેય તીર્થંકરોને સમાન રીતે પૂજ છે, તેમજ થઈ ગયેલા અને થવાના હોવાનું જને જને વિષે જાણતા હોય છે, તેને પણ માન આપે છે, અને પૂજ છે.

જૈન ધર્મના ટકાવનો આખો મદાર તીર્થંકરોના જીવન ઉપર છે, તે જો છીછરા હોત,તો જૈન ધર્મમાં કાંઈપણ માલ હોત નહીં.જૈનધર્મની પ્રતિષ્ઠા, તેની મૂળ મૂડી,તેનો આખો મદાર, તેનું બળ,તેના હથિયાર, તેની અસ્મિતા, તેનું સ્વાભિમાન, તેનું કેન્દ્ર, તેનું મૂળ મત્થક, જૈન ધર્મના ટકાવની મજબૂત જડ, કોઈ પણ હોય, તો તે મહાન્ તીર્થંકરોના સર્વોચ્ચ જીવન છે. સર્વ નાશ થઈ જાય, તો પણ તેથીજ તે જગતને ફરીને આકર્ષી શકે છે, ફરીથી સર્વ પ્રકારની જમાવટ કરી શકે છે.

તીર્થંકરોના જીવન શિથિલ, દ્વાંભિક, નમાલા, ગંદા, અસંપૂર્ણ, અને અચોક્કસ હોત, તો જનધર્મ આટલો દૃઢમૂળ ન હોઈ શકત.

જૈનો પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં અને એકંદર જીવનના સર્વ પ્રયોગોમાં તીર્થંકરોના જીવનને જ વધારે પ્રધાન સ્થાન આપે છે.અને તેથીજ તેઓના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, સંપૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્તિ, અને નિર્વાણુ: એ પાંચ મુખ્ય ઘટનાઓને વધારે આદર આપે છે, વધારે મહત્ત્વ આપે છે. તીર્થંકરોની પૂજ્યતા તેમની વિદ્વત્તા, રાજ્યસત્તા, કે રૂપ રંગ ને આભારી નથી. પરંતુ તેના તીર્થંકરપણાને આભારી છે. ઉપરની પાંચેય ઘટનાઓ તીર્થંકરપણાના અસ્તિત્વમાં ખાસ પ્રેરક છે. માટેજ તેની પૂજમાં તીર્થંકરની પૂજ સમાયેલી જ છે.

વર્ધમાન સ્વામીનું શાસન પ્રવર્તતું હોવા છતાં જૈનો દરેક તીર્થંકરોને સમાન ભાવથી પૂજ છે, અને મંદિરોમાં પણ મુખ્ય પ્રાંતમાં તરીકે દરેક તીર્થંકરોને સ્થાપિત કરે છે. જૈન ગ્રંથકારો પણ ગ્રંથના આદિમાં મંગળ સ્તુતિ તરીકે દરેકની સ્તુતિ કરે છે.

[૧. હાલના સમયમાં, ભગવાન મહાવીર સ્વામીની, અશાસ્ત્રીય અને એક દેશીય જ્યંતીના પ્રચારથી, અને તેને વધારે પડતું મહત્ત્વનું રૂપ આપી દેવાથી, ભવિષ્યની ઉછરતી પ્રજાના દિલમાં એક મહાવીર સ્વામીનું સ્થાન કેન્દ્રિત થઈ જતાં ખીજ તીર્થકરોનું સ્થાન ખસવા સંભવ છે.

૨. તીર્થકરોના જીવનના મહાન પાંચ પ્રસંગોને બદલે માત્ર જન્મ પ્રસંગજ વધારે કેન્દ્રિત થવાથી ખીજઓનું સ્થાન વિસ્મૃત થવા સંભવ છે.

૩, અને ફક્ત મહાવીરપ્રભુના જન્મ દિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ ને વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન આપવા જતાં એકંદર જૈનધર્મનું મહાન પર્વ પર્થુપણા પર્વની ઉજ્જવલતા, અને ભવ્યતાને ધક્કો પહોંચવાનો એવોજ સંભવ છે.

૪, તેમજ અસંખ્ય વિચારપ્રણાલીઓ તથા ધર્મ અને વ્યવહારની અસંખ્ય ઘટનાઓનો ખીચરો થવાનો પણ એવોજ સંભવ છે.

ઈત્યાદિ અનેક તીર્થને નુકશાનકારક તત્ત્વોના ચત્કચિત્ત પરિણામો આવી ગયેલા જોવામાં આવે છે.]

તીર્થકરોના જીવન પવિત્ર અને ઉજ્જવળ છે. જગતમાં જે કાંઈ સારભાગ, ઉજ્જવળતા, પવિત્રતા દેખાય છે, તે સર્વ તેમનો જ પ્રતાપ છે, તેમનો જ ઉપકાર છે. તે ઉપકારો ઉડીને આંખને વળગે એવા જગજીહેર અને ચમકતા છે. તેઓના જીવનની ભવ્યતા અસંખ્ય પ્રાણિઓને પોતપોતાના વિકાસ સ્થાન પરથી જરા જરા વિકાસ માર્ગમાં અનાયાસે અગમ્ય રીતે આગળ ને આગળ વધારવા સખળ નિમિત્તરૂપ થયા કરે છે. આ મહાન ઉપકારના બદલામાં વિકાસ સાધક આત્માઓ તીર્થકરોની યાદ-સ્મરણ-સમર્પણ-અભિમુખતા-આરાધના ચોવીશે ય કલાક સતત ચાલુ રાખવા તત્પર રહે છે.

અને તેથી જ તીર્થકરોની અવિદ્યમાનતામાં-તથા વિદ્યમાનતામાં પણ સાક્ષાત્ અપરિચય પ્રસંગે-આરાધના માટે તેની પ્રતિમાઓ કરીને પણ જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે અનેક રીતે, અનેક પ્રકારની ગોઠવણથી, તે દ્વારા તેની આરાધના કરે છે, નમે છે, પૂજે છે, વંદે છે, સ્તવે છે. તેને માટે અવકાશ ન હોય તો નામ

સ્મરણ કરે છે. જીવનના બીજા પ્રસંગોમાં તેમના તરફ બહુ-માનપૂર્વક તેમના ઉપદેશ અને આજ્ઞાઓનો યથાશક્તિ અમલ કરીને તેમની આરાધના કરે છે. તેમનાં ચરિત્રો યાદ કરે છે, અને “તેમનાં ચરિત્રોની યાદમાં જ મારો આખો દિવસ પસાર થાય તો કેવું સાઈ?” એવા મનોરથો કરે છે. જીવનના વ્યાવહારિક ગુંચવાડાના પ્રસંગે પણ તેઓ તેને ભૂલવા રાજી નથી હોતા. દરેકે દરેક ધાર્મિક કાર્યમાં દરેકે દરેક વ્યાવહારિક કાર્યોમાં, સુખના પ્રસંગોમાં, દુઃખના પ્રસંગોમાં તેઓનું સાન્નિધ્ય છોડતા નથી, ભૂલતા નથી. તેઓના જગત્ પરના મહાન્ ઉપકારો સમજનાર ભક્તોને અનાયાસે આમ કરવા પ્રેરે છે, તેઓથી કરાઈ જવાય છે, કરવાનો ઉત્સાહ બળાકારે ઉત્પન્ન કરે છે.

તેઓ કેવળ તીર્થંકરોને અને તેમની પ્રતિમાઓને જ પૂજે છે, એટલું જ નથી, પરંતુ તીર્થંકરોના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી અને તેમના ઉપદેશના મૂળ સિદ્ધાંતો રતનત્રયી સાથે સંબંધ ધરાવતી કોઈપણ વસ્તુ, કોઈપણ વખત, કોઈપણ પ્રસંગ, કોઈપણ સ્થળ, અને એવું બીજું જ કંઈ હોય, તે સર્વને તીર્થંકરોના સંબંધથી પૂજ્ય માને છે. દિવસે જટલો વખત મળે, અને જટલી આરાધના થઈ શકે તેટલી કરે છે. રાત્રે પણ જટલી બની શકે છે તેટલી કરે છે. અને ખાસ મોટા દિવસોમાં, પોતાના જીવનના વિશિષ્ટ દિવસોમાં, તથા કૌટુંબિક, સામાજિક, કે ધાર્મિક મહત્વના દિવસોમાં નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, ત્યાગી કે સંસારી રાત્રિ જાગરણ કરીને પણ તીર્થંકરોના નામ સ્મરણ, ગુણગાન, વિગેરથી વિશિષ્ટ આરાધનાઓ કરે છે.

કેટલાક ગૃહસ્થ પણ ભક્તો એવા હોય છે કે તીર્થંકર પ્રભુનું કે છેવટે તેમની પ્રતિમાનું દર્શન કર્યા વિના મોઢામાં કંઈપણ નાંખતા નથી. આખો દિવસ દર્શન ન થાય, તો ઉપવાસ કરે છે, અને ખાનપાન લેતા નથી. કેટલાક ત્રિકાળ દર્શન તો કરે જ છે. કેટલાક ફરજિયાત સાત

વખત તેઓના ચત્યને વંદન કરે છે. કેટલાક નવરાશ મળી કે તુરત તેમના નામનો જપ શરૂ કરી દે છે. એકંદર તીર્થ કરોની કાઠપણુ પ્રકા-
ની આરાધનાના વિરહની ક્ષણે, તેમને જળથી જુદા માછલાની ક્ષણે
જવી વેદનાકારક ભાસે છે. આવી વ્યક્તિઓ આજ પણુ છે.

તીર્થ કરો તરફની આ મહત્તી પૂજ્ય ભાવના-બળને પરિણામે ઠામ ઠામ મોટા મંદિરો સ્થાપિત થયા છે. તેમાં સંખ્યાબંધ પ્રતિ-
માઓ પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે, મોટી વસતિવાળા શહેરોમાં, કલ્યાણુક સ્થ-
ળોમાં, તથા મહત્વના તીર્થસ્થળોમાં સંખ્યાબંધ મંદિરો અને પ્રતિ-
માઓ અસ્તિત્વમાં આવી જાય છે. વધુમાં તેઓ એમ પણ
માને છે કે:-“ ચક્ષુઓનું સદ્ભાગ્ય એવું ક્યાંથી હોય કે-આખી
પૃથ્વી શ્રીજિનમંદિરોથી વ્યાપ્ત વ્યાપ્ત હોય, જ્યાં જોઈએ, ત્યાં સર્વત્ર
તે જ દેખાય.”

[યુરોપનો સ્વમાન ધરાવનાર આધુનિક મનસ્વી યુવકને “દુનિયાના દરેકે
દરેકસ્થળે અમારી સંસ્કૃતિ પોષક:-નિશાળ, દવાખાનું, પોસ્ટ ઓફીસ, કે એવી
કાઠપણુ સંસ્થા હોવી જોઈએ. અને એ કાઠપણુ ન બની શકે, તો છેવટ
પહાડ હોય, કે પહાડની ખીણ હોય, સમુદ્ર હોય, કે ખેટ હોય, નદી હોય
કે તળાવ હોય, ભયંકર ગીચ ઝાડી હોય, કે સપાટ રણુ-મેદાન હોય.
ખાલસા દેશ હોય, કે દેશીરાજ્યનો પ્રદેશ હોય, બંદર હોય કે કાઠ પણુ
ધાર્મિક તીર્થ હોય, અને એકંદર કાઠપણુ મહત્વનું સ્થળ એવું ન હોવું
જોઈએ કે-જ્યાં ડાક બંગલો-મુસાફરી બંગલો ન હોય, ઓરગામાં ઓછી
એટલી આપણી સંસ્થા હોવીજ જોઈએ. અને અમારી નજર જ્યાં ફરે,
ત્યાં “ યુનિયન જેક ” ના દર્શન થવા જોઈએ. ” તેથીજ હિમાલય જેવા
દુર્ગમ પહાડોની મુખ્ય મુખ્ય ટેકરીઓ પર મુસાફરી બંગલા ખડા થઈ
ગયા છે. જેથી કરીને “ખીણું કાંઈ નહીં તો ત્યાં જનારા આપણી સંસ્કૃ-
તિના પ્રચારકો તે તે સ્થળમાં જઈને ત્યાં આપણી સંસ્કૃતિને કેવી રીતે
બંધ ખેસતી કરી શકાય ? તેવી ચોજનાઓનો છેવટે વિચાર તો કરીજ
શકે, એટલો તેમને આરામ, સુખ, સગવડ મળી રહે, અને અમુક દિવસો
વગર હરકતે રહેવા પુરતો આશ્રય તો મળેજ.” આમ છેવટે સ્થાયિ આશ્રય-

સંસ્થાઓ સ્થાપવાની લગની હોય છે. આજે માનવથી જઈ શકાય તેવા કોઈપણ ભૂપ્રદેશ પર જઈને જુઓ, તો તમને મુસાફરી બંગલો તો મળશેજ. દા.ત ૦ અરે ! શ્રી શત્રુજય ઉપર તે આપણે બંધાવી આપ્યો, એમ તેઓ માટે સગવડ કરી આપવાનું આપણને મન થયું, એ પણ તેમની કાર્ય-કુશળતાનો જ વિલાસ છે. દરેક દેશી રાજ્યોએ પણ બંધાવી આપ્યો છે, ભલે તેનો ઉપયોગ ગમે તે કરે, પરંતુ તેઓને જરૂર હોય, ત્યારે તો પછી તેના શિવાય કોઈ ઉપયોગ ક્યાં કરી શકે છે ?

તેજ રીતે તીર્થંકરો તરફ અનહદ પૂજ્ય ભાવ ધરાવતો જ્ઞાન આળક પણ ઠામ ઠામ જિન મંદિરોનું અસ્તિત્વ ઇચ્છે, તેમાં અસ્વાભાવિકતા શી છે ?]

જિનમંદિર આર્ય સંસ્કૃતિની કેન્દ્રસંસ્થા છે. [એ રીતે કોઈપણ દેવમંદિર આર્ય સંસ્કૃતિની મહત્વની સંસ્થાઓ છે.] ધાર્મિક જીવનનું કેન્દ્ર છે, ત્રણેય કાળમાં બિન હુરિપ્ર-ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્ય છે, આ ભવ તેમજ ભવાન્તરમાં થતા જીવનવિકાસમાં સર્વથી બળવત્તર નિમિત્ત છે, નાની માટી ઇતર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પણ સીધી કે આડકતરી ત્યાંથી જ ઉદ્ભવ પામે છે. વિકાસ માર્ગને અનભિમુખ પ્રાણીને અભિમુખ કરવાને અગમ્ય ઉપદેશ વાણી ઉચ્ચારતું મુંગું ઉપદેશક પુસ્તક છે. ભૂલા પડેલા મુસાફરોને દિવાદાંડી સમાન છે. બજ્યા જબ્યા દિલને શાંતિનું સ્થાન છે. ધવાએલા દિલને રૂઝ લાવવાની સંરોહિણી ઔષધિ છે, પહાડી ભાંખરામાં કટપવૃક્ષ છે, સળગતા વડવાનલમાં હિમ ફૂટ છે, ખારા સાગરમાં સીડી વીચડી છે, સંતોનો જીવન પ્રાણ છે, દુર્જનોને અમોઘ શાસન છે. ભૂતકાળની પવિત્ર યાદ છે. વર્તમાન કાળનું વિલાસ ભવન છે. ભાવિકાળનું ભાતું છે. સ્વર્ગની સીડી છે, મોક્ષનો આધાર-સ્થંભ છે. નરકના માર્ગમાં દુર્ગમ પહાડ છે.

[એક સ્થળે અનેક જિનમંદિરો છતાં નવાં કરવાથી કરાવનારની ભાવનાને વેગ મળે છે. તેમના દિલમાં ઉત્પન્ન થયેલી સદ્ વૃત્તિને પોષણ મળે છે. તેમનો માનસિક વિકાસ થાય છે. સાંસારિક ભાવનાઓથી રીઠા

થયેલા હૃદયમાં મંદિર કરવાની ઈચ્છારૂપી બીજ-અંકુર ફૂટે તેટલી પણ તેની પ્રગતિ થાય છે. મંદિરનું અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન કર્યા પછી તુરતજ ભલે તેની આશાતના થતી હોય, પરંતુ ભગવાનની પ્રતિમાની અવિદ્યમાનતા રૂપ મોટી આશાતનાને હિસાબે એવી નાની આશાતના ક્ષન્તવ્ય છે. ભલે તે સ્થળની વસતિ ઘસાઇ ગઇ હોય, છતાં એકલું મંદિર પણ મૂક લાવે અનાયાસે અનેક જીવોના ઉપકાર માટે થઇ શકે છે. મુનિવિહારના માર્ગમાં અવલંબનરૂપ થાય છે. કલ્યાણુક સ્થળો અને તીર્થ સ્થળો શિવાયના મંદિરોની પ્રતિમાઓને કોઇ સખળકારણોને યોગે અન્યત્ર યોગ્ય સ્થળે લઇ જવા સામે બહુ વાંધો ન લઇએ. પરંતુ સખ્તમાં સખ્ત અત્યાચારના પ્રસંગ પુરતા કારણુ શિવાય પ્રતિમાઓને ભૂગૃહોમાં રાખી મૂકવાની ભલામણુ માટે શબ્દોચ્ચાર પણ નજ કરી શકાય. તેમ કરવામાં મહા આશાતના છે. તેમનું અદર્શન એ મોટામાં મોટી આશાતના છે, વસતિને અલાવે કે બીજા કોઇ સંજોગોને લીધે સેવા પૂજા ન થઇ શકે, તેથી જે આશાતના છે-તેથી જે આશાતના થાય, તેના કરતાં તેમનું જગત્માં અદર્શન હોવું, એ વધારે આશાતના છે. એમ અમારી સમજ છે.]

અરે ! કાળક્રમે એ મંદિર કુદરતી સંજોગોને લીધે પડી બય, તેમાંની પ્રતિમાઓ જમીનમાં ઢટાઈ બય, તો પણ તે જ્યારે ને ત્યારે કોઇનું પણ કલ્યાણુ કરવામાં ઉપયોગી થશેજ. કોઇપણ કાળે ત્યાં ખોદાણુ કામ થતાં અનાયાસે બહારનીકળી આવેલા પ્રતિમાજી ગમે તેવા અજ્ઞાનમય વાતાવરણુવાળા દેશકાળમાં પણ-કોઈને કોઈ જીવને મહાનુ તીર્થ કરોના ભવ્ય જીવનચરિત્રોની જાણસા ઉત્પન્ન કરવાના કારણુભૂત થઈ બય, તેમાંથી કોઈ ને કોઈ જીવને સદ્ગુણનો માર્ગ બતાવનાર થઇ પડે, કોઈને કોઈ જીવને શાંત અને ધ્યાનસ્થ મુદ્રા તરફ આકર્ષણુ થાય, કોઈને કોઈ જીવના હૃદયમાં ધર્મનું બીજ વવાઈ બય, તથા કોઈ ને કોઈ તૈયાર ભૂમિકાવાળા જીવના દિલમાં ધર્માકુર ફૂટી નીકળે, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? સ્વયંભૂરમાણુ સમુદ્રના મત્સ્યોમાં પ્રતિમા આકારના મત્સ્યો જોઈને દેશવિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી પર્યેંદ્રિય આર્ય-અનાર્ય માનવ માટે કહેવુંજ શું ?

જિન પ્રતિમાઓથી ત્રિકાળમાં એકાંત હિત જ છે. તે કોઈ ને પણ કોઈ પણ રીતે અપાયકારક નથી જ.

તેથી સાચો જૈન મંદિરની જરૂરીઆત બિનજરૂરીઆત વિષે સંદિગ્ધ થઈ વિચારવમળમાં ગોથાં ખાતો નથી. પૂજનારાઓની સંખ્યાને અભાવે ભૂગૃહોમાં ભંડારવા ન ભંડારવાનો વિચાર કરતો નથી. આશાતનાના ભયે મંદિર શૂન્ય કરીને ખીજ લઈ જવાને ઇચ્છતો નથી, તેમજ વ્યાવહારિક જરૂરીઆત બિનજરૂરીઆતને હિસાબે તેની ઉપયોગીતા અનુપયોગિતા સાબિત કરવા વલખાં મારતો નથી. વ્યાવહારિક જરૂરીઆત લેશ માત્ર ન હોય, છતાં દશ પૂજનારા વચ્ચે અગ્યાર મંદિર હોય, અને બારમું થતું હોય, તો પણ તેની પારમાર્થિક જરૂરીઆત ભૂલી જઈ નવા મંદિરો અને નવી પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાના ઉપદેશમાં લેશ માત્ર શિથિલાદરતા આવવા દેતો નથી. પ્રતિમાપૂજના આવશ્યકતા અનાવશ્યકતા તથા તેને આગમમાં સ્થાન છે કે નહીં, તેની નિર્રર્થક ચર્યામાં હવે ઉતરતો નથી. તેમાં તન-મન-ધન ખરચી પુણ્યોપાર્જન કરવાની ઇચ્છાવાળાની વચ્ચે ખીજે માર્ગ સૂચવી વિદ્વ નાંખવાનો વિચાર સરખો કરતો નથી, કારણ કે તેના જેવું ઉપયોગી, સખળ અવલંબનરૂપ કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ કાળે હોવી સંભવી શકતી નથી, સંભવી શકે જ નહિ.

આશાતના ટાળવી જોઈએ, આશાતના થવા ન દેવી જોઈએ, અને ભગવાનની પૂજ કરતાં પણ આશાતના ન કરવી, “આશાતના કરીને પૂજ કરવા કરતાં પૂજ ન કરવી સારી ” આવું કોઈ વાક્ય શાસ્ત્રમાં મળે, તો તેનો આશય પૂજ બંધ કરવાનો નથી, પરંતુ આશાતના ટાળવાને ભાર દેવાનો છે. પૂજ કરતાં કોઈ કોઈ અનિવાર્ય સૂક્ષ્મ આશાતનાઓ થાય, તે ન ટળી શકે, તેટલા ખાતર પૂજ અટકાવાય નહીં. પૂજ ન કરવી, એ મોટી આશાતના છે. અનારાધક ભાવ એ આશાતના છે. તેવી જ રીતે આશાતનાના ભયથી

મંદિર ન ખાંધવું, એ વ્યાજબી નથી, આશાતના ટાળવી, પરંતુ મંદિરનું કે પ્રતિમાનું અનસ્તિત્વ એ મોટી આશાતના ટાળવામાં નાની અનિવાર્ય આશાતનાઓ ક્ષતવ્ય છે.

સવિધિ મંદિર કરાવ્યા પછી તરતજ બીજી ક્ષણે ભલે કોઈ કુદરતી સંજોગોને આધારે એ મંદિર પડી જાય. પરંતુ મંદિર કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારથી કરાવનારની જે ભાવના જન્મતી થઈ, તે ભાવનાના મળથી તેનો જે આત્મવિકાસ થયો, સ્થાયિ લાભનો સંસ્કાર પડી ગયો, તે મંદિરના પડી જવાથી કાંઈ ભૂંસાઈ જતો નથી. માટે મંદિર કરાવવામાં દુન્યવી જરૂરીઆત બિનજરૂરીયાતનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. સદાકાળ તેનો ઉપદેશ ચાલુ રહેવો જ જોઈએ: અને ભાવના થાય તેણે કરવામાં પાછી પાની કરવી નહીં; તેમજ તે ઇચ્છાને બીજી કોઈ પણ તરફ વાળવી નહીં, તેને ઉત્તેજવી, પણ ભાંગી ન પાડવી.

જૈનોની મંદિરો અને પ્રતિમાઓદ્વારા શ્રીતીર્થંકરોની આરાધના માટેની આ ભાવનાને અંગે, પ્રયાણમાં જૈનો કે જૈનસંઘો અને વિહારમાં જૈન મુનિઓ રસ્તામાં આવતા કોઈ પણ સ્થળના જૈન મંદિરને દર્શન કર્યા વિના યોગ્યતા નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ આગમ સૂત્રો સાંભળતી વખતે પણ જ્યારે જ્યારે એ કલ્યાણશાળી મહાત્માઓના નામોચ્ચારો સાંભળવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેને પણ સત્કાર છે. તેમના કલ્યાણકારક પ્રસંગો સાંભળવામાં આવે, તેનોયે ઉત્સવ કરે છે.

તીર્થંકરોના દર્શનથી પ્રજા વંચિત ન રહે, એવા ઉદ્દેશથી મોટા મોટા તીર્થો ખાંધવામાં આવે છે, મોટા મોટા યાત્રાગમન સંમારંભો, રથોત્સવો, મહાપૂજાઓ, અને એવી બીજી ઘણી ઉત્સાહજનક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તીર્થંકરો તરફનું પ્રજાના મનનું વલણ જન્મત કરવા અને રાખવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ બધું

કરવાને તીર્થકરોની મહત્તાજ તદ્દજ માનવોને પ્રેરે છે, તેમ કર્યા વિના તેઓથી રહી શકાયજ નહિ.

ગમે તેવી પ્રવૃત્તિમાં પરોવાઈ ગયેલો માણસ કે અજ્ઞ બાળક પણ મહાન્ ઉત્સવોનાં વાજીત્રોના પડધારી પોતાના કામમાંથી જાગીને ઉંચું માથું કરી તે તરફ અભિમુખ થાય છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે પણ જો વિકાસમાર્ગને લાયકના બીજે તેના આત્મામાં પડી જાય, તો તેમાંથી પદ્ધવિત થઈને આગળ મોટું સ્વરૂપ લઈ શકે.

જૈન ધર્મીઓના હૃદયમાં તીર્થકરોનું જ સ્થાન છે, તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે. તીર્થકરો તરફનું પ્રજનનું લક્ષ્ય સંક્રાયાય-સંકેલાય, તેવું કોઈ પણ કાર્ય કે આચરણ અસંભવ થઈ પડે છે. તીર્થકરો ખાતર જૈનો સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર રહી શકે છે. જૈનો તીર્થકર ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ સમજે છે. પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ થયેલું જ માને છે, પોતે જ કાંઈ ભોગવે છે, તે ફક્ત પોતાની આધ્યાત્મિક નિર્બંધતાને અંગે, ન છુટકે, જરૂર પૂરતું જ તેઓની અનુજ્ઞાથી જ ભોગવે છે. જરૂર ઉપરાંત ખરી રીતે નજ ભોગવી શકે. અર્થાત્ જમ અને તેમ કોઈ પણ સગવડનો ઉપયોગ વિકાસમાગ માં ઉપયોગી થાય, તેવી જ રીતે ભોગવવા પૂરતો જ પોતાનો આધકાર સમજે છે.

પોતાના જીવનની સર્વ ઉદ્દાત્તતા તેમને જ અર્પે છે. પોતાનું સર્વ કળાજ્ઞાન તેમને જ સમર્પવામાં જ કૃતકૃલતા સમજે છે. શિલ્પ શાસ્ત્રની સર્વ કળા, ચિત્રશાસ્ત્રની સર્વ કળા, સંગીત, વાદ્ય, નૃત્ય વિગેરે લલિતકળાઓનો સર્વ કળા વિલાસ, ભાષાની સર્વ સમૃદ્ધિ, ઉદાત્ત વિચાર સમૃદ્ધિ, વસ્ત્રો અને ખાનપાનની સર્વ સુસજવટો, બાગબગીચાની સર્વ પુષ્પ સમૃદ્ધિઓ, વિગેરે તેમનેજ અર્પણ કરે છે. ધ્યાન, જપ, મંત્રસિદ્ધિ, તાંત્રિક મુદ્રાઓ, સ્તવન, નમન, મનન, શૌર્ય, આચાર, વિચાર, સર્વ વચ્ચે તેમનીજ માનસિક મૂલ

સ્થાપિત કરે છે. પોતાનામાં તદેકંતાનમયતા જાત્ર કરે છે, પ્રચારે છે. ઉત્સવો અને ખાનગી પ્રવૃત્તિઓ પણ તન્મયજ કરે છે. આધ્યાત્મિક મેણા ઉપાલંભો અને ફાગફટાણાં પણ તન્મય થઈનેજ ઉચ્ચારે છે. તેઓના જીવનમાં તીર્થંકરોની પૂજ્યતા સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે વણાઈ ગઈ હોય છે. ઉત્સવો, મહાપૂજાઓ વિગેરે પ્રસંગે આ વાત બરાબર ક્રોધ પણ જોઈ શકશે.

તીર્થંકરોના સ્તવન નમનમાં ઐહિક લાલસા નથી હોતી, ન હોવી જોઈએ. પોતાના ભૂતકાળના પતનનું ભાન, ભાવિવિકાસની આશા, અને વર્તમાનમાં તેઓની મદદની અપેક્ષા, મહાજીવનની એજ ખટપટ તેઓના વિચાર વાતાવરણમાં હોય છે. ચાલુ જીવનની તાલાવેલી તેા લગભગ ભૂલવામાંજ કૃતકૃત્યતા મનાય છે. અને તીર્થંકરો તરફથી અંતિમવિકાસ સુધી પહોંચવામાં મદદની જ આશા હોય છે. બરાબર અભ્યાસીને સ્તુતિઓ, સ્તવનો, ધાર્મિક આચારોના સૂત્રો તપાસવાથી આ તર્વો સહેલાઈથી મળી આવે તેમ છે.

તીર્થંકરો તરફ કેવળ ગાંડી ઘેલી ભક્તિ નથી હોતી. તે સહેતુક-ઉદ્દેશપૂર્વક હોય છે, દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિ ઉંડામાં ઉંડા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો, માનસશાસ્ત્ર, તથા નૈતિક તર્વો સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે. આગમ સૂત્રો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા જૈન સાહિત્યમાં હેતુપૂર્વક તેના વ્યવસ્થિત વિવેચનો સમજાવેલા હોય છે.

જૈનો કહે છે કે—“ અમારા તીર્થંકરોના ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને મહાન્ આધ્યાત્મિક જીવન સાથે તુલના કરી શકે તેવી કોઈ પણ વ્યક્તિ જગત્માં બતાવો, તેા અમે તેને જરૂર પૂજ્ય માનવા તૈયાર છીએ. તીર્થંકરોના અદ્ભુત ધાર્મિક જીવનો આશ્ચર્યમાં ડુબાડે છે, ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે જ અમે તેને દેવાધિદેવ, ત્રિશ્વાસ્ય, ઉપાસ્ય આરાધ્ય, આદર્શ અને માર્ગદર્શકો માનીએ છીએ. તેઓના ઉપ-

દેશ પર વિશ્વાસ રાખીએ છીએ, તેઓએ ખતાવેલા ધર્મ માર્ગને વળગી રહીએ છીએ. તેમના કરતાં ચડી જાય, કે તેમના જેવી ખરે-ખરી વ્યક્તિ અમને કોઈ પણ ખતાવે તો તેને આરાધવા, તેમના પર વિશ્વાસ મૂકવા, કે તેમની આજ્ઞા અનુસરવામાં અમને વાંધો નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એવી વ્યક્તિ જોવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેઓનેજ આરાધ્ય માનવામાં અમે કોઈ પણ જાતની ભૂલ કરીએ છીએ, એમ સમજાવવું મુશ્કેલ છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું જીવન ખરાખર વિચારો, મનન કરો, અને તેમાંથી જે જે ઉત્તમ ગ્રાહ્ય અંશો તમને જણાય, તેની તારવણી કરો, અને જગતના થઈ ગયેલા કે હવે પછી થવાના હોય એવા કોઈ પણ મહાત્મા પુરુષ સાથે તુલના કરી ખતાવો. તેમાં જો કોઈ પણ વ્યક્તિ તેમના કરતાં ચડી જાય કે તેમના જેવી હોય, તો તેના પર વિશ્વાસ મૂકવામાં વાંધો નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એવી વ્યક્તિ જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ભગવાન મહાવીર સ્વામીને જ વળગી રહીએ, તેમાં શું ખોટું છે? અને હજુ સુધી મહાવીર સ્વામીજ અમારા મુદ્દેવ છે, એમ આ લખાણની છેલ્લી ધડી સુધી અમારું મુદ્દેવતત્ત્વ સ્થિર છે. ” એમ કહે છે.

જૈન ધર્મનાં કોઈ પણ આચાર વિચાર સાથે, તેના કોઈ પણ મહત્ત્વની આધુનિક વ્યક્તિ સાથે, કોઈ વ્યક્તિનો મેળ ન બેસતો હોય, તો પણ તે તીર્થંકરોના જીવનમાંથી યથાશક્તિ પ્રેરણાઓ મેળવે, તોયે તેની જૈન ધર્મની નિકટ આવવાની શરૂઆત થઈ જાય છે.

જૈન ધર્મમાં તીર્થંકરોનું આ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. અને જ્યાં સુધી તીર્થંકરોના આ ઉદાત્ત જીવનો કોઈ પણ માનવના દિલને હલમલાવશે, ત્યાં સુધી ગમે તેવી આફત વચ્ચે પણ જૈન ધર્મ સ્થિર જ છે.

૨.

સર્વ કલ્યાણકર જૈન મુનિ સંસ્થા.

આદર્શ ગુરુઓની જરૂર—

જગત્માં સામાન્ય રીતે—સખળ બાહ્ય આલંબન વિના વિકાસમાં પ્રગતિ કરનારા પાત્રો મળી શકે, તેના કરતાં સખળ બાહ્ય અને આંતર સાધનો દ્વારા જ વિકાસ માર્ગમાં પ્રગતિ કરનારા પાત્રો વધારે સંખ્યામાં મળી શકે છે. તેથી સ્વયંબુદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ કે અન્યલિંગ સિદ્ધ વિગેરે જીવી કેટલીક વ્યક્તિઓને છોડીને વિકાસ પંથના પ્રયાણમાં સહાય માટે, સ્વતંત્ર જીવનની પુમારીનો અનુભવ જાણવા માટે, આધ્યાત્મિક પ્રગતિના માર્ગદર્શન માટે, ઉદાત્ત જીવનની મજાહ લુંટવા માટે, પરમ જીવનનો રસાસ્વાદ લેવા માટે, અને કચડાયેલા જીવનની ગર્તામાંથી ઉદ્ધાર પામવા માટે, જગત્માં મહાન્ ગુરુઓની જરૂર છે.

[સન્માર્ગની ઉદ્દેશ્યપણા કરનારા, સન્માર્ગ તરફ આંગળી ચિંધનારા, સન્માર્ગ તરફ જ્ઞાનદીપક ધરી રાખી મહાન્ સંસાર સાગરમાં દીવાદાંડી તુલ્ય બનનારા, વિવિધ દુઃખોથી બળ્યા જળ્યાને આશ્વાસન દેનારા, અનેક પ્રકારના ભયથી ફક્ડી મરનારાઓને છાતીએ ચાંપનારા, અજ્ઞાનથી ઉન્માર્ગના મહાન્ ધોરી માર્ગમાં વેગબંધ દોડયેજ જનારાઓને ભયની નિશાની સૂચવનારા, પોતાના જીવનના આદર્શથી જ મુંગામુંગા પણ પ્રગતિમાર્ગ તરફ આકર્ષનારા, પ્રગતિ માર્ગના આદર્શને ટકાવી રાખનારા, વિકરાળ કાળના મહાન્ જળ પ્રવાહ માર્ગમાં—પ્રગતિમાર્ગના કરીયાણાના ભાર વહન કરનારા, પ્રગતિમાર્ગના મુસાફરોને સફર કરાવનારા, યુડતાને બચાવી લેતા—ભારાખાનાના બહાણો, સફરી બહાણો અને હોડીતુલ્ય બહાણો તરીકે વહન થનારા, અંધકારમય જમાનાઓમાં પણ અગમ્ય જ્ઞાનના ખળનાઓને પોહીયા તરીકે વહન કરનારા, એવા મહાન્ ગુરુઓની જગત્માં દરેક વખતે જરૂર હોય જ છે. એમ દુનિયાની વ્યવસ્થાને સમજનાર કોઈપણ વિચારશીળ માનવ કમ્બૂલ કર્યા વિના નહીં રહે.

અલખત, તે કામ કોણ કરી શકે ? કોને સોંપાય ? કોનાપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય, તે પ્રશ્નો ભલે વિચારણીય હોય, પરંતુ આવા વર્ગની કાયમને માટે જગત્માં જરૂર હોય છે. એ સ્વીકારવુંજ પડશે.

હા, સાથે સાથે એ પણ છે કે-દંભી, લોભી, લાલચુ, શંક, સ્વાર્થી દુઃશીળ, ઉન્નાર્ગ ગામી, ઉન્માર્ગ દર્શક વિગેરે દુર્ગુણોથી ભરેલી કોષપણ વ્યક્તિ ગુરુ હોઈ જકે જ નહીં.

ભગવાન મહાવીર દેવ કહે છે કે—“તેઓને કદી, ગુરુ માનવા જ નહીં. તેવાઓનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો. પત્થર જેવા એ હૂંપે છે, અને હૂંપાડે છે.”]

આદર્શ ગુરુઓ—

સામાન્ય યુદ્ધિનો જનસમાજ જેના બાહ્ય દર્શન માત્રથી ખેંચાઈ આવે, તેમની શાંતિ તેને ઉનાળામાં ખરફ જેવી આકર્ષક લાગે, અને તેમનો પ્રભાવ શિયાળામાં અગ્નિ જેવો તેને આકર્ષક લાગે.

મધ્યમ યુદ્ધિના માણસોને એજ ગુરુઓ, સદ્વર્તનના કડક નીતિ નિયમોના પાલન તથા આધ્યાત્મિક ચારિત્રના ખારીકમાં ખારીક નિયમોમાં સહોદિત અચત્ રહેતા જણાઈ આવે, તેમનું જાહેર અને ખાનગી જીવન ખારીકમાં ખારીક મુદ્દા ઉપર ધ્યાન રાખીને ખરાખર યોગ્ય માર્ગે વહેતું હોય.

તથા તેજ ગુરુ મહાન્ યુદ્ધિશાળી અને સભ્યતાની ટોચે પહોંચેલા ચાલાકમાં ચાલાક અને સર્વકાર્ય સમર્થ વ્યક્તિઓને મહાન્ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટા, જગતના સર્વ વ્યવહારોના અદ્ભુત રહસ્યો ઉકેલનારા, ચમત્કારિક જીવનના ઉલટસુલટ પ્રયોગો જાણનારા, જણાય. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટયુદ્ધિના મંદયુદ્ધિના, મધ્યમયુદ્ધિના એમ ત્રણેય જાતના પાત્રોને પોતાના તરફ આકર્ષી શકે, અને સૌ સૌની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કાર્યસાધક થાય તેવા સન્માર્ગના પ્રયોગોરૂપી સોનેરી ઢુકડાઓની દહાણુ કરી શકે, તે જગત્માં આદર્શ ગુરુઓ છે. તેમના જ્ઞાન, આચાર, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પરાપકાર, દયા, વિકાસનીધગશ, વિગેરે કંઈ કોટીના હોઈ શકે, તે આ ઉપરથી વાચકમહાશયો સ્વયં સમજી શકશે.

[ઉપર જણાવેલા આદર્શગુરુઓમાં અનેક ગુણો હોવા જરૂરી છે, પરંતુ મુખ્યપણે ચારિત્ર એ ગુરુનું મુખ્ય લક્ષણ છે. બાકીના ગુણો તેનું સ્વરૂપ છે—ભૂષણ છે. પરંતુ લક્ષણરૂપ નથી. ચારિત્ર ન હોય, અને બીજા અનેક ગુણો હોય, છતાં તે છેલ્લી કોટિના પણ આદર્શગુરુ નહીં ગણી શકાય, અરે તેને ગુરુ જ ન કહી શકાય. લડવૈયાને લડતાં આવડવું જોઈએ, જો તેને સંગીત આવડતું હોય તો તે શોભારૂપ છે, પણ તે ખાસ આવશ્યક નથી, વૈદ્યને રોગ મટાડતા આવડવું જોઈએ, પરંતુ તેને ઇતિહાસનું જ્ઞાન હોય તો શોભારૂપ છે, પરંતુ ખાસ આવશ્યક નથી.]

તેવીજ રીતે ગુરુમાં જ્ઞાન, ઉપદેશશક્તિ, ભાષાની છટા, રૂપ, વાદવિવાદની શક્તિ, વિગેરે જટલા ગુણો હોય, તે સર્વ શોભારૂપ છે. પરંતુ માર્ગગામી ચારિત્ર એ તેનો મુખ્ય પ્રાણ—આત્મા છે. તેથી બીજા ગુણો ન હોય, અને એકલું સુ ચારિત્ર હોય, તો પણ તેને ગુરુ માનવામાં હરકત નથી. તેમાં પણ ઓચ્છામાં ઓચ્છું નીચે પ્રમાણે તો હોવું જ જોઈએ.

છેલ્લી પંક્તિના આદર્શગુરુઓ—

૧. કામિનીનો સર્વથા ત્યાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ધ્રુવચર્યાના પાલન માટે એટલે કે ટુંકામાં વીર્ય રક્ષા માટે સર્વ પ્રકારનો સદોદિત જાગ્રત્ પ્રયત્ન.
૨. [અંગત ઉપયોગ માટે (?)] સર્વ પ્રકારના અર્થ-સંગપ્રસંગનો સર્વથા ત્યાગ.
૩. શિષ્ટમાન્ય-ગુરુની આજ્ઞા-પરતંત્રતા.
૪. સ્વયોગ્ય-સર્વસામાન્ય-અહિંસા-સંયમ અને તપને અનુસરતા ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોનું યથાશક્તિ નિયમિત પાલન.
૫. જગત્ના અચળ અને સિદ્ધસત્યો તરફ અનન્ય દૃઢ વિશ્વાસ, ઉપદેશ પદ્ધતિ પણ તે સિદ્ધસત્યો અનુસાર ઘડાયેલા શિષ્ટમાન્ય મહાન્ પ્રગતિ માર્ગને અનુ-

સરતા જ હોવી જોઈએ. વિરુદ્ધમાર્ગે કે માર્ગચ્યુ-
તિમાં પ્રસરતી ન હોવી જોઈએ. પછી ભલે તેમાં
જ્ઞાનનું ઉંડાણ ન હોય, ભાષાની અને વકતૃત્વની
છટા ન હોય, રસોત્પાદકતા એવી ન હોય, તો પણ
ચાલી શકશે.

[અહીં વિશેષ એ જાણવાનું છે કે-પાંચમી શરત ખાસ મુખ્ય છે,
એ ન હોય, અને ઉપરની ચાર હશે તો નહીં જ ચાલે. ઉપરની ચાર નહીં
હોય, અને પાંચમી એકલી જ યોગ્યતા હશે તો પણ તે ગુરુ નહીં કહી શકાય.

એટલે કે-આ પાંચમાંનો કોઈપણ એક ગુણ નહીં હોય, તો તે ગુરુ
તરીકે ગણી શકાય જ નહીં.

આ પાંચે વસ્તુ જેનામાં હોય, તેને ગુરુ માનવાને કોઈથી ઠન્કાર
કરી શકાય જ નહીં. આ પાંચ હોય, તેમાં યથાશક્ય, દયા, સત્ય, વિગેરે
ખીજ ગુણો યથાશક્તિ હશે તોપણ ચાલી શકશે.

આ પાંચ ગુણો ઉપરાંત વિશેષમાં જે કાંઈ હોય, તે ગુરુને શોભાદૃષ્ટ
છે, ભૂપણરૂપ છે.

આદર્શ ગુરુઓ, અને છેલ્લી પંક્તિના આદર્શગુરુઓની વચ્ચેના
વર્ગને મધ્યમ આદર્શ ગુરુ તરીકે ગણી શકીશું. છેલ્લી પંક્તિના આદર્શગુરુઓથી
પણ નાનામોટા ધણા લાભો જન સમાજને છે, છતાં કાંઈપણ લાભ ન
માનીએ તો પણ; તેથી કોઈપણ જાતના નુકશાનનો સંભવ નથી, એટલે તેને
ગુરુ માનવામાં હરકત નથી.]

આવા ત્રણેય પ્રકારના ગુરુઓના ધારણુ-પાલન-પોષણ, સંવર્ધન,
વિકાસ, અપાયપરિહાર, વિગેરે કાર્યોને માટે જે નિયમિત વ્યવસ્થા
અસ્તિત્વમાં આવે છે. એવા વ્યવસ્થિત સમૂહને આપણે ગુરુ-સંસ્થા
કહીશું. અને તે સંસ્થામાં યોગ્ય નિયમન, યોગ્યમાર્ગદર્શન, અને
યોગ્ય આદર્શ પૂરો પાડવા માટે ગુરુઓના પણ ગુરુઓ તરીકે મહાન્
આદર્શ તીર્થંકરોની જરૂર પડે છે. તે વિષે આપણે ગયા પ્રકરણમાં
વિચારી ગયા છીએ

માનવ સમૂહોની યોગ્યતા, દરબજા, અને આધ્યાત્મિક, નૈતિક જરૂરીયાત અનુસાર આવશ્યક જણાતી અનેક પ્રકારની ગુરુ-સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ હોય તો પ્રગતિ માર્ગને બાધક નથી, એ પણ આપણે બીજા પ્રદેશમાં વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ.

એવી અનેક ગુરુ સંસ્થાઓમાંની એક જૈન ગુરુ સંસ્થા છે, તેનો પરિચય આપવો, એ આ પ્રકરણનો મુખ્ય વિષય છે.

પ્રભુ મહાવીરના સંદેશવાહકો —

ભગવાન મહાવીર પ્રભુ પછી તેની સરખામણીમાં ઉતરી શકે તેવી સમર્થ અને સન્માર્ગદર્શક તરિકે તેટલી વિશ્વાસપાત્ર કોઈપણ વ્યક્તિ હજી આ જગતમાં જોવામાં આવી નથી. અને બધાં સુધી જોવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી તેમના પરનો વિશ્વાસ અને તેમનો કલ્યાણ માર્ગજ જગતના પ્રાણીઓને અંતિમ આધાર રૂપ, અને શરણરૂપ છે. એટલા ત્યાગ, અને એટલી તદ્દન નિઃસ્વાર્થતામાંથી જન્મેલા ઉપદેશમાં લેશ માત્ર આડે રસ્તે દોરવાઈ જવાનો સંભવ નથી.

[ગમે તેવી કલ્યાણ ભાવનાથી, નિઃસ્વાર્થી ભાવનાથી, ગમે તેવી તટસ્થ મનોવૃત્તિથી લોક કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય, પરંતુ કોઈક દિવસ પણ-સાઈ ખાવાની, સારા કહેવરાવવાની, સારી પથારીની, શરીરના આરામની, ભોગવાસનાની, સારા કપડાલત્તા કે શરીરની ટાપટીપની, કે ઉપદેશક થવાની કે બીજા કોઈપણ સાધનની ઉંડે ઉંડે પણ અપેક્ષા હોય, તો જરૂર ઉપદેશમાં કાંઈકને કાંઈક શિથિલતા આવવાની જ. માટેજ ભગવાન મહાવીરદેવે ઘણો વખત તદ્દન નમ્ર ભાવ, સાડાખાર વર્ષમાં માત્ર ત્રણસો-ઓગણપચ્ચાસ દિવસ જ ખોરાક લેવો, અને તે પણ માત્ર એક જ વખત, જોવો મળ્યો તેવો, અને એ દિવસનું આંતરૂં પડવા દીધા વિના તો કદી પણ ખોરાક લીધો જ નથી. તથા થોડીક ક્ષણોની અમુક વખતની નિદ્રા સિવાય સદા જાગ્રત ભાવ, ગમે તેવા કષ્ટના પ્રસંગે અજળ મ્રમભાવ, વિગેરે અનેક પ્રકારની કસોટીઓમાંથી પસાર થઈ સંપૂર્ણ વીતરાગતા સિદ્ધ કર્યા પછી જ કેવળ પ્રાણી માત્રના કલ્યાણ ખાતર ઉપદેશ આપ્યો છે.]

તેનું ચારિત્ર તપાસો, અને ત્યારપછી થઈ ગયેલા જગતના પૃષ્ઠપરના અનેક મહાત્માઓના ચરિત્રો તેમના ભક્તોએ જ રીતે લખ્યા હોય તે રીતે બરાબર સત્ય માનીને તપાસો. અથવા તુલના કરીને પણ જટલું તોળી શકાય તેટલું તપાસો, અને સરખાવો. અને પછી પણ કહેવું જ પડશે કે હજી સુધી દુનિયાના પડ ઉપર તેની જટલી હદ સુધી એવી રીતે વીતરાગતા સિદ્ધ કરી હોય, એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ મળી શકશે જ નહીં. એમ અમે ભાર દઇને કહીએ છીએ.

અને અમારી આ વાત જો સોએ સો ટકા સાચી હોય તો કહેવું જ પડશે કે એવી જખ્ખર વીતરાગતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કલ્યાણ માર્ગ જમ અને તેમ જરૂર જગતમાં પ્રચારમાં લાવવો જોઈએ, પ્રાણી માત્રના દ્વંદ્વ સુધી તે અવાજનો રણુકો પહોંચાડવો જોઈએ.

આ ઉપરથી જન મુનિની મુખ્ય મુખ્ય ફરજોની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે કરી શકાશે.

૧. આગળ જાણાવેલી ગુરુ તરીકેની ઓચ્છામાં ઓચ્છી યોગ્યતા કાયમ રાખવી.
૨. પોતાના આત્મવિકાસમાં આગળ વધવું.
૩. મહાવીર પ્રભુના કલ્યાણકર માર્ગનો પ્રચાર કરવો.
૪. બાધક સાધનોથી તે માર્ગની રક્ષા કરી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવું.
૫. તેનો વહીવટ ચાલુ રાખવો, અને તેના સાધનો અને મિલકતોનો વારસો જાળવી રાખવો.
૬. તેની ઉજ્જવળતા, પ્રતિષ્ઠા, અને સાધન સામગ્રીને ધક્કો પહોંચવા ન દેતાં વધારો કરવા પ્રયત્નો કરવા.
૭. ઉત્તરોત્તર વારસામાં મળેલો એ કલ્યાણ માર્ગ આગળને આગળ વારસામાં લાંબાવવો.

૮. અને આ બધું જોમ બને તેમ શિષ્ટમાન્ય, આર્ય-સંસ્કૃતિને માન્ય, અથવા તેથી અવિરુદ્ધ-સાધનો અને માર્ગોથી કરવું.
૯. અને છેવટે એ મહામાર્ગની રક્ષા માટે ખરે પ્રસંગે જગત્માં જે કાંઈ સંભવિત હોય, એવા સર્વ શક્ય માર્ગોનું અવલંબન લઈ ઠેક અંગત જીવન અને અંગત ચારિત્રનો શક્ય અને યોગ્ય ભોગ આપવા સુધી પણ અચકાવું ન જોઈએ. કારણકે-વ્યક્તિ કરતાં એ મહાન્ માર્ગની કિંમત અનેક વ્યક્તિઓ માટે ઘણીજ છે. મહાન્ માર્ગના ટકાવથી છેવટે વ્યક્તિને અને તેના ચારિત્રને ભવિષ્યમાં પણ પોષણ મળવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે અમારી સ્વલ્પબુદ્ધિ અનુસાર અનેક ફરજોમાંની મુખ્ય મુખ્ય અનિવાર્ય ફરજોનું તારણ કર્યું છે. આ ફરજોને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે-આ મુનિ સંસ્થા વિષેના પરિચયમાં ઉંડે ઉતરીશું.

વારસો—

તીર્થંકરાએ અને ખાસ કરીને ભગવાન મહાવીર પ્રભુએ પોતાના જીવનના મહાન્ ઉદ્દેશો પારપાડનારું અને અસાધારણ પુરુષાર્થવાળું જીવન જીવતી વખતે જે પ્રકાશ [પાવર-પ્રૉસર્સ-લાઈટ] ફેલાવ્યો, તેની અસર જ્યોના અંતરાત્માના ઉંડાણમાં પહોંચી ગઈ, તેથી એવું જીવન જીવવાને જ્યો આકર્ષાયા, તેઓએ એ પ્રકાશ જટલો ઝીલાય, તેટલો ઝીલી લીધો, જટલો સંગ્રહાય, તેટલો સંગ્રહી લીધો. અને એ મહાન્ પ્રકાશ, આકર્ષિત માનવોમાં જટલો વહેંચાયો, જટલામાં સ્થાયિ થયો, તેમાંથી જ અસાધારણ વ્યક્તિઓને ચુંટીને શ્રી વીર પોતે જ આ મહાન્ જૈન ગુરુ સંસ્થા સ્થાપી છે.

એ મહાન્ ગુરુઓએ, તે મહાન્ તીર્થંકરને નજરે નજર જોયેલા, તેમના વચનામૃતોનું સીધે સીધું પાન કરેલું, તેમના અંગત પરિચયમાં લાંબો વખત આવેલા, તેમના અગાધ સામર્થ્યની અનેક વાર અનેક રીતે ખાત્રી કરેલી, અને જટલો અને શકે તેટલો એ પ્રકાશનો સંચય પણ તેઓએ કરેલો. અને તે બધું, [ચરિત્ર, ઉપદેશ, અનુભવ, ચારિત્ર પાલનના અનુ ભૂત પ્રયોગો વિગેરે] ઉત્તરોત્તર ટકાવી રાખવા માટે, જગત્માં તે તે જમાનાની અસાધારણ વ્યક્તિરૂપ પોતાના વારસદારોને જમ અને તેમ અખંડ રીતે સોંપ્યું, તે વારસદારોએ પણ જમ અને તેમ તેને જળવી રાખવાને પોતાની ફરજ બજવી છે, અને તેથી ઉત્તરોત્તર ધણી રીતે અખંડ, એ વારસો આજ સુધી ઉતરી આવ્યો છે.

[તે કેવા રીતે ઉતરી આવ્યો છે ? તેમાં કષ્ટ કષ્ટ મુશ્કેલીઓ પડી ? કેવા કેવા કાળના પડછાયા પડ્યા ? કેવા કેવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંજોગો ઉપસ્થિત થયા ? તેમાં કોણે કેવી રીતે અસાધારણ પુરુષાર્થ દાખવ્યું ? કેટલો ભાગ નાશ પામ્યો ? કેમ નાશ પામ્યો ? કેમ નાશ પામવા દેવો પડ્યો ? કુદરતી કેવા કેવા સંજોગોની મુશ્કેલીઓ આવી પડી ? હાલ કેવા સાધક-આધક સંજોગો છે ? વિગેરે પ્રશ્નોને લગતા એ મહામાર્ગનો આજસુધીનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ ઘણોજ મનોરંજક છે. ૬૦ રે૦ ભાગ-ભાગ ૨ જો]

તીર્થંકરજીવી તો કોઈ પણ વ્યક્તિ થઈ જ નથી. છતાં તે સવ મહાન્ ગુરુઓ અને તેમના વારસદારો ચોક્કસ આત્મ કલ્યાણ સાધનારા અને એ મહાન્ તીર્થંકરના તીર્થની સર્વ જવાબદારીઓ ઉપાડનારા હતા. તેઓ કેવળ તીર્થની-શાસનની વહીવટી જવાબ-

દારીઓ ઉપાડનારા જ નહોતા, પરંતુ સ્વવિકાસ સાધનારા પણ હતા. એટલું જ નહીં, પણ જગતના તે તે વખતના માનવોમાંથી તે જ અહીં ખેંચાઈ આવતા હતા, કે જેઓ તત્સમકાલીન માનવ-ગણમાં અસાધારણ વ્યક્તિઓ હતા. અને મુખ્ય પદ પર તે જ વ્યક્તિ આવી શકતી હતી, કે જે તેઓમાં પણ સર્વ શ્રેષ્ઠ હોય.

[કારણ કે—જનસમાજમાં અનેક પ્રકારની યોગ્યતાવાળી વ્યક્તિઓના સમૂહો હોય છે. તે રીતે ખાસ ધાર્મિક જીવન જીવનારી વ્યક્તિઓ પણ હોવી સંભવિત હોય છે. જ્ઞાનાભ્યાસ, કળા, શૌર્ય, ધર્મવીરતા વિગેરે માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમૂહો મળીજ આવે. તે રીતે જ્ઞાનાભ્યાસ માટે મોટા વર્ગ બ્રાહ્મણ સંસ્થાઓમાં ખેંચાઈ આવે. લોકસેવક તરીકેની લાગણીવાળો ધણો ભાગ બૌદ્ધ સંસ્થાઓમાં આકર્ષાઈ આવે. અને સાગ વિગેરે આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ આદર્શો માટેની લાગણી વાળો કેટલોક ભાગ જૈન મુનિ સંસ્થામાં ખેંચાઈ આવે. અલગત એ વર્ગ ધણો નાનો હોય, પરંતુ યોગ્યતામાં વધારે આગળ વધેલો હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને મુખ્ય પદ પર તે સઘળા મુનિગણમાંથી અમુક એકજ વ્યક્તિને પસંદ કરવામાં આવતી હતી. અનેક યોગ્યતાઓનું સમતોલપાણું જેમાં વધારે હોય તેજ વ્યક્તિ એ મુખ્ય પદ પર બિરાજમાન થઈ શકતી હતી. બીજી અનેક વ્યક્તિઓ, કદાચ જ્ઞાનમાં તેના કરતાં આગળ હોય, કોઈ ચારિત્રમાં આગળ હોય, કોઈ જવાબદારી ઉપાડવામાં આગળ હોય, કોઈ પ્રભાવમાં આગળ હોય, પરંતુ દરેક ગુણો સમતોલ પણે જેમાં હોય, એવી તે એકજ વ્યક્તિ હોય. કદાચ બધા ગુણો વાળી કોઈ વ્યક્તિ મળી આવે, તેવી વ્યક્તિ મહાનૂ તીર્થ"કરોના વારસાથી અને તેમના પ્રકાશથી અપરિચિત હોય, એટલે તે પણ મુખ્ય પદ પર ન આવી શકે.]

એ સંસ્થાના મુખ્ય પદ પર આવનારા અને તેને બીજી રીતે શોભાવનારા તથા ધર્મની આરાધના કરનારા મળીને આ છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષમાં અનેક હજારોની સંખ્યામાં જૈન મુનિઓ થઈ ગયા છે. તેના ટુંકામાં ૨૭ વર્ગ થઈ શકશે, તે આ પ્રમાણે:—

[આ લિસ્ટ એટલાજ માટે આપવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાનશાસનની રચના સમજવા માટે અનેક રીતે ઉપયોગી છે. જ્ઞાન શાસનમાં એકલું સમ્યગ્દર્શન એકલું સમ્યગ્જ્ઞાન કે એકલું સમ્યગ્ ચારિત્ર સંભવતું નથી. ત્રણેયનો સમૂહ હોવોજ જોઈએ. તેથી જેમ મુનિવર્ગમાં એ પ્રકારો છે, તેમજ ઉપાસક વર્ગમાં પણ એ પ્રકારો હોય છે, તેવીજ રીતે ધર્મની વિધિઓમાં પણ એ ત્રણ તરવો એ રીતે સત્તાવીશ પ્રકારે ગુંથાએલા હોય છે. ઉપાસક વર્ગમાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર કે જ્ઞાન મુનિવર્ગમાં દીક્ષિત થવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિઓના એ પ્રમાણે સત્તાવીશ પ્રકાર પડી જાય છે. એ સત્તાવીશમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની સાધના કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિને તેમાં પ્રવેશ કરતાં રોકી શકાય નહીં. કારણ કે સત્તાવીશ પ્રકારમાંની કોઈ પણ વ્યક્તિને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર છે. સત્તાવીશમાંની કોઈ પણ એક યોગ્યતા જેવી એ મુખ્ય છે. અને બીજી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને લગતી યોગ્યતા અયોગ્યતાની વિચારણાઓને પણ એકસ સ્થાન છે, પણ તે ગૌણ સ્થાન છે. ગૌણની ઉપેક્ષા ચાલી શકે, મુખ્યની ન ચાલી શકે.

ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્દર્શની શાસન પ્રભાવક, અને મધ્યમ સમ્યગ્દર્શની શાસન રક્ષક ગણાય. ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્ જ્ઞાની મહાન પૂર્વધર, અને મધ્યમ સમ્યગ્જ્ઞાની ઉત્તમ અંચકારો ગણાય. ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્ ચારિત્ર પાત્ર મહામુનિ ગણાય. અને મધ્યમ સમ્યગ્ ચારિત્રપાત્ર પ્રતિષ્ઠિત મુનિ ગણાય. ત્રણેય જેમાં ઉત્કૃષ્ટ હોય, તે તીર્થંકર પ્રભુ કે ગણધર ભગવંત ગણાય. અને તે તે સમયે જેમ અને તેમ જેમાં ત્રણેયની ઉત્કૃષ્ટતા હોય, તેને મુખ્ય આચાર્ય પદ આપવામાં આવતું હતું. છતાં છેવટે જેમ અને તેમ સમ્યગ્દર્શન શક્તિ જેમાં વધારે હોય, તેને મુખ્ય આચાર્ય તરીકે પસંદ કરવાનું ધોરણ વધારે યોગ્ય ગણાયું છે. કેમકે જવાબદારી ઉપાડવામાં એ ગુણ વિશેષ ઉપયોગી છે.

હાલની યુનિવર્સિટીઓની પરીક્ષાઓમાં ઉપરની ત્રણેય સમ્યગ્ શક્તિઓમાંની એકેયની પરીક્ષા નથી થતી. પરંતુ કેવળ દુન્યવી જ્ઞાન શક્તિનીજ પરીક્ષા થાય છે. અને તે પણ-માર્ગાભિમુખ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે બંધ બેસતી ન થાય, તેવી આધુનિક સુધારાની સંસ્કૃતિને લગતી જ્ઞાન શક્તિની જ પરીક્ષા થાય છે. અને ઉપરાંત, વિશેષમાં તેનેજ લગતી દર્શનશક્તિ અને વર્તન-રીતભાતની શક્તિવાળી વ્યક્તિઓને માત્ર કોઈ અધિકાર સોંપવા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી હાલની કેળવણીની સંસ્થાઓ સમ્યગ્માર્ગમાંની નથી. પણ સમ્યગ્ માર્ગને અનુસરનારી ભાર-

તીય સંસ્કૃતિ સાથે પણ સંબંધ ધરાવતી નથી. પરંતુ તેથી વિરુદ્ધની સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તે માર્ગનું શિક્ષણ નથી. માર્ગાનુસારી શિક્ષણ નથી, પરંતુ તે શિક્ષણ અને તેને અનુસરતી કોષ્ટ પણ નામ ધરાવતી કોષ્ટ પણ સંસ્થા વિગેરે ભારતની આર્થ પ્રબળને પરિણામે ઉન્નમર્ગ તરફ દોરી જનારા સાધનો છે. એમ આ હિસાબે સાબિત થાય છે. ત્યારે જૈન મુનિ સંસ્થા જેમ વિશ્વના પ્રાણી માત્રના કલ્યાણની જવાબદારી વાળી અસાધારણ સંસ્થા છે, તેમજ આ વિશ્વમાં તે એક સર્વોચ્ચ-કોટિની સંગીન યુનિવર્સિટી છે, કે જેમાં એ અસાધારણ જવાબદારી ઉપાડવાની અનેકવિધ તાલિમો પાત્ર વ્યક્તિઓને મળી શકે છે. કે જે તાલિમમાં સમ્યગ્-દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર : એ ત્રણેયનું સમતોલપણું હોય છે. એ ત્રણેયમાંના એકાદ, એ કે ત્રણેયની તાલિમ મેળવવાના મુખ્ય ઉદ્દેશવાળી કોષ્ટ પણ પાત્ર વ્યક્તિ તેમાં દાખલ થઈ શકે છે, તેને દાખલ કરવાને હરકત નથી, એટલુંજ નહીં, પરંતુ અનેક કારણોથી દાખલ કરવાની ફરજ છે.

યુનિવર્સિટીમાં દેશ કે પ્રાંતની રાજદ્વારી સત્તા ધરાવનાર ગવર્નર જેમ કુલપતિ [ચાન્સેલર] હોય છે, અને હાલના સુધારાની સંસ્કૃતિને બંધ ખેસતી થાય તેવી જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ યોજી વહીવટ કરવામાં કુશળ વિદ્વાન વ્યક્તિ ઉપકુલપતિ (વાઇસ ચાન્સેલર) હોય છે, તેમજ તીર્થંકરોના પ્રતિનિધિ (વાઇસરાય), સકળ સંઘ ઉપર અંકુશ રાખનાર (ગવર્નર) અને સર્વ પ્રાણીમાત્રના હિતની યોજનાઓ વિચારી યોજનાર મહાન યોજક એવા આચાર્ય જેમ સંઘના સકળ કાર્યોના સત્તાધીશ અને નેતા છે, તેમજ એ જૈન યુનિવર્સિટીના-ગુરુકુળવાસના કુલપતિ છે. અને ઉપાધ્યાય તે ઉપકુલપતિ છે. અવાંતર વહીવટની સર્વ જવાબદારી ઉપાધ્યાયજની છે. આ ઉપરાંત તે સંસ્થા યુનિવર્સિટીના ખીજા અનેક તરવો કેવી રીતે ધરાવે છે, તે વિષે સમજવવાને પદ્ધતિસર એક પ્રકરણ કે એક વિસ્તૃત નિબંધ લખવો જોઈએ.

“ આવી મહાન જવાબદારીવાળી સંસ્થા, અને આવી યુનિવર્સિટી હોવા છતાં તેનો લાભ જગત કેમ લેતું નથી ? ” તેનો લાભ જગત હાલ લઈ શકે તેમ નથી. હાલની યુનિવર્સિટી અને આ યુનિવર્સિટીના હેતુઓ, સાબ્ય, ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રણાલી જુદા છે. જ્યાં સુધી બંને સખળ સ્થિતિમાં હોય, ત્યાં સુધી એકબીજાને-રાજ્યનૈતિક સખળરાજ્યોની માફક

માન આપે, એ જુદી વાત છે. પરંતુ એકબીજાની નબળાઇમાં એકબીજાનો સ્વાર્થ હોય જ છે. તેની જ રીતે આ યુનિવર્સિટીને આગળ વધારવા જતાં યુરોપના ધણા દુન્યવી સ્વાર્થોને ધક્કો પહોંચે તેમ છે. તેથી તેને પાછળ હટાવવાનું કદાચ ન બની શકે તો આગળ વધારવાને તો પ્રયત્ન થાયજ નહીં, અને જ્યાં સુધી જેટલા પ્રમાણમાં તેનું બળ હોય ત્યાં સુધી તેટલા પ્રમાણમાં તેની વચ્ચે પણ ન આવે. આ પરસ્પરની પોલીસી હાલ જણાય છે. પરંતુ કુદરતી સંબોગો એવી રીતે મળી જાય તો બેમાંથી એકેય પોતાના હેતુની સિદ્ધિ માટે એક બીજાની વચ્ચે ગયા વિના ન રહે, એમ જણાય છે.

એ યુનિવર્સિટીના સંગીન અભ્યાસ ક્રમમાંથી પસાર થઇને સમ્યગ્ દર્શન પ્રધાન અનેક વ્યક્તિઓએ અનેક રીતે પોતાના પુરુષાર્થથી ધર્મની પ્રભાવના કરી છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનપ્રધાન અનેક વ્યક્તિઓ મહાન્ પ્રથકાર અને સમર્થ વિવેચનકાર થયા છે. સમ્યગ્ ચારિત્ર પ્રધાન અનેક વ્યક્તિઓએ મહા તપસ્વી, આદર્શ ચારિત્રશીળ અને ઉત્તમ મહાત્મા પુરુષો તરીકે સ્વપરનું અનેકવિધ કલ્યાણ કર્યું છે. આમ ત્રણેય રીતે ભાવદયા ધારણ કરીને પ્રાણીઓનું ધારણ, પાલન અને અપાય પરિહાર કર્યો છે. આજે પણ એ સંસ્થા આર્ય સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ માટે અનેકવિધ પોતાનો પુરુષાર્થ પાથર્યો જાય છે.]

જૈન મુનિનો બાહ્યાચાર

જૈન મુનિનો બાહ્યાચાર જ એકાએક સર્વ સાધારણ જન સમાજને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે. તેમનામાં સાધારણ ગણાતા આચારો મહાન્ ત્યાગનો આદર્શ પૂરો પાડવા ખસ છે, કે જે તેઓને એક સાધારણ આચાર લાગે છે. ખાસ ક્રિયાઓ પ્રસંગે જે આચાર રાખવાનો છે, તે તો તેઓ હુમ્મેશ રાખી શકતા નથી, તેટલી પોતાની ન્યૂનતા સમજે છે, અને પૂર્વના મહર્ષિઓને હિસાબે પોતે યત્કિંચિત્ જ છે. એવી ભાવના સદા તેઓના હૃદયમાં જાગતુ રહે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કેવું ગંભીર છે ? તે વિષે આપણે વિચારી ગયા છીએ. એટલે જૈન સાધુઓના આચારમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા=અનુભવ અને તાલીમ બન્નેનો સુમેળ છે. તેઓ કદાચ શુષ્ક ક્રિયા કાંડી હોત તો ચોક્કસ તેઓનું આટલું ઉંચું સ્થાન ન જ હોત, તેવી જ રીતે

જે તેઓ માત્ર શુષ્ક વિદ્વાનો હોત અને આચરમાં “ પોથીમાંના ” જવા હોત તો પણ તેઓનું સ્થાન એવી જ રીતે ઉતરતું જ હોત. તેણે જગત્માં પોતાનું સર્વોપરિ સ્થાન ટકાવ્યું છે, તે આ બે વસ્તુઓના મિશ્રણને જ પ્રતાપે. આજ પણ આખા વિશ્વમાંથી સંસ્કારી માનવોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે. અને તટસ્થ ભાવે તેની પરીક્ષાનું ધોરણ ઠરાવવામાં આવે, એ ધોરણથી પરીક્ષા લેવામાં આવે, તો તેમાં ધણા સંસ્કારી માનવો આગળ આવી શકશે, અને ધણા જૈન મુનિઓ કદાચ પાછળ પણ પડી જાય, છતાં જો સર્વથી આગળ આવશે, તેમાં સૌથી પહેલો નંબર તો જરૂર કોઈ ને કોઈ જૈન મુનિનો જ હશે. તેમાં જરા પણ સંશય રાખવાને કારણ નથી. પરંતુ હાલ જગતને આ વિષે કાંઈ પડી નથી. એ, જગત્માં વૃદ્ધિંગત થતા સાચા જ્ઞાનના અભાવનો પ્રભાવ છે. અસ્તુ

જૈન મુનિઓના બાહ્યાચારનું સામાન્ય દિગ્દર્શન કરાવીને આગળ વધીશું:

જૈન મુનિઓ ઉઘાડે પગે ચાલે છે, ઉઘાડે માથે ફેરે છે. કોઈ વખતે માથા પર કપડું રાખે છે, તે માત્ર દયાના હેતુથી જ રાખે છે. તેઓ માથે કેશનો લોચ કરે છે, માથા પર કોઈ પણ દેશ કે જ્ઞાતિ સૂચક પાઘડી કે ટોપી રાખતા નથી. કારણ કે, તેનો પણ તેઓએ સર્વથા ત્યાગ કર્યો હોય છે. ભારત ભૂમિ પર તેઓનો વિશેષ આદર એટલા માટે છે કે—અહીં તીર્થંકરો અને મહાત્મા પુરુષો થઈ ગયા છે. તેઓના જીવનના સ્મારકો આ દેશમાં છે. તેઓના ઉપદેશના કિરણો અહીંના લોકોના હૃદયોમાં છે. અને મોક્ષને માટેની અધિક સામગ્રી આ ભૂપ્રદેશમાં છે, તેટલા જ પૂરતા તેઓ તેને છોડી શકતા નથી. નહીં કે તેઓને કોઈ પણ સ્વદેશ કે પરદેશ છે. તેઓ કદી કોઈ પણ વાહનમાં બેસતા નથી. સદા ઉઘાડે પગે જ વિહાર કરે છે.

કોઈ પણ સ્થાનમાં લાંબો વખત રહેતા નથી. રાત્રિ ભોજનનો સર્વથા ત્યાગ રાખે છે. માત્ર જરૂર પુરતાં જ પાત્ર વિગેરે સાધનો રાખે છે. પાત્રો માત્ર લાકડાના સાદાં જ રાખે છે ભિક્ષા માંગી ઉદર નિર્વાહ કરે છે. પૈસા ટકા પાસે રાખતા નથી. અંગત જરૂરીઆત માટે તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. ગમે તેવો દુષ્કાળ કે કષ્ટનો સમય હોય, તો પણ બીજા દિવસ પુરતી પણ ખાનપાનની સામગ્રીનો સંચય કરતા નથી. હાથે રસોઈ કરી ખાતા નથી. કોઈ પાસે પોતાને માટે રસોઈ કરાવતા નથી. પોતાને હાથે કોઈ પણ ચીજ ખરીદી ખાતા નથી. ગમે તેવી ક્ષુધા છતાં પક્વ આમ્ર ફળો વિગેરે ફળોથી લચી પડતા આમ્ર વિગેરે વૃક્ષ પરથી તોડીને કઢી, કોઈ પણ ફળ ખાતા નથી. તેમ જ કોઈની પાસેથી તોડાવીને પણ ખાતા નથી. ગમે તેવી તૃષા લાગી હોય છે, તો તરફડીને મરવું પસંદ કરે, પરંતુ મીઠા જળથી ભરેલા કોઈ પણ જળાશયનું કે કોઈ પણ જાતનું એક બિંદુ પણ સચિત્ત જળ પીતા નથી. ગમે તેવી ઠંડીમાં અગ્નિનું સેવન કરતા નથી, ગમે તેવી ગરમીમાં પવન-પંખા, છત્રી કે પાદરક્ષક સાધનોનો ઉપયોગ કરતા નથી. પોતાની જરૂરીઆતના સાધનોનો ભાર પોતે જાતે જ ઉપાડે છે. પોતાના વસ્ત્રો પોતે જ ઉપાડી લે છે. તેઓને કોઈ પણ પોતાનું રહેવાનું સ્થાન કે મકાન નથી હોતું. અને જ કોઈ માલિક પોતાનું મકાન તેમને ઉપયોગમાં લેવાને આપે, તો તેની પાસેથી બીજી વસ્તુની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે, અને ખાનપાનની સામગ્રી સુદ્ધાં ત્યાંથી લેવાનો ત્યાગ કરે છે. રાજને ત્યાંથી આહારાદિક લેવાનો ત્યાગ જ રાખે છે. આજકાલના મોહક અને શીઘ્રગામી વાહનોમાં બેસવાના શોખથી તેઓ પર છે. નાટક વિગેરે પ્રેક્ષણીય કે એવી ચમત્કારીક વસ્તુઓ શોખથી કે એવા બીજા કોઈ પણ હેતુથી કઢી જતા નથી. એક મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યા પછી સર્વ મનુષ્યની જન્મ તેમને પણ કેટલીક સુખ-

સગવડો મેળવવાનો અને ભોગવવાનો હક હોય છે, તે દુન્યવી સર્વ સુખ સગવડોનો તેમણે ત્યાગ જ કરેલો હોય છે. સ્વજન-કુટુંબીજનો સાથેનો દુન્યવી સંબંધ તો દીક્ષાના ક્ષણથી જ તજ્યો હોય છે. ધર્મોપદેશ કોઈ પણ બદલાની આશા વિના કેવળ મફત જ આપે છે. પોતાને જરૂરીઆતની ચીજો માત્ર યાચનાથી જ મેળવી લે છે, પરંતુ ધર્મોપદેશ વિગેરેના બદલામાં કાંઈ પણ મેળવવા ઇચ્છતા નથી. શિષ્ટસમ્મત સર્વ સામાન્ય ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોનું માત્ર આચરણ પણ જૈન મુનિઓનું આવું કસોટિથી ભરપુર છે.

આ બધું તેઓ કોઈના દબાણથી કરતા નથી, કોઈ પણ બાતની દુન્યવી લાલચથી કરતા નથી, કોઈની ખુશામત ખાતર કરતા નથી, કોઈ પણ છુપો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા કરતા નથી, પરંતુ સ્વેચ્છા-સ્વીકારથી, સજ્ઞાન ઉંડી સમજથી, ઉદામ અને મહાન્ જીવનના હેતુથી, ઉત્તમ પરિણામો અને અદર્શની દૃષ્ટિથી કરે છે. બીજી કોઈ રીતે ન બની શકે તો પણ કેવળ મુનિ આચારના પાલનની દૃષ્ટિથી પણ-સ્વાશ્રય, સંયમ, સાદાઈ, ક્ષમા, સરળતા, નિર્લોભતા, નિઃસ્વાર્થભાવ, ઉદારતા, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, વિગેરેના પાલનની સચોટ તાલીમ ટકાવી રાખવાની હોય છે, અને સાથે સાથે તેની છાયામાં બીજા અનેક નૈતિક ગુણોની અનાયાસે જ ખીલવણી થાય છે.

સચોટ, સંગીન, મહા જવાબદારીવાળું, દીર્ઘાયુષ્યકર આ બાતનું જીવન જીવી જગત્માં મહાન્ આદર્શ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે એક બે વર્ષ કે પાંચ દશ વર્ષ નહીં, પણ જીંદગી ભર એક-ધારી રીતે સમતોલ પણે ટકી રહેવું મુશ્કેલ છે. બે પાંચ વર્ષ જલ ભોગવવામાં એટલો પુરુષાર્થ નથી, કે જટલો આ રીતે સ્વેચ્છાથી એકધારી રીતે સમતોલપણે જીવનભર નભાવવામાં જટલો

પુરુષાથ છે. એટલા જ માટે ગમે તેવા બુદ્ધિમાન્ વિદ્યાર્થી ને પણ પાસ થવા માટે કોલેજની ઠરાવેલી સંપૂર્ણ હાજરીના દિવસોની કિંમત ગણાય છે, તેમજ કેવળ લાંબો દીક્ષાપર્યાય પણ ચોગ્યતામાં વધારો કરનાર ગણવામાં આવે છે.

આ આચારની તુલના કરી શકે, અને તેને જમ અને તેમ પાલન કરનાર વ્યક્તિઓ કોઈ પણ ધાર્મિક કે બીજી કોઈ પણ સંસ્થામાં હોય, તો તે જોવાની ખાસ ઈચ્છા છે. આ જાતિનું જીવન જ્યાં સુધી કોઈ પણ સંસ્થા ઉત્પન્ન ન કરી શકે, ત્યાં સુધી આ સંસ્થાની હરીફાઈ આકાશ કુસુમવત્ છે. અને ત્યાં સુધી જગત્માં તે પોતાનો પ્રથમ દરજ્જો ટકાવી રાખવાને સમર્થ રહી શકશે જ.

જૈન ધર્મનું અસ્તિત્વ કેવળ પ્રાણી માત્રના એકંદર હિત માટે જ છે. એ વાત જગત્માં નિર્વિવાદ, સિદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ છે. અને તે હેતુની સિદ્ધિ માટે જ જૈન મુનિ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે. જીવનના આવા મહાન્ હેતુ માટે જ પરમાત્મા મહાવીર દેવની સર્વ શ્રેષ્ઠતા છે, અને તે હેતુ પાર પાડવાના ઉદ્દેશથી તેઓએ પોતાના અનુયાયિઓ ઉત્પન્ન કરીને તીર્થ સંસ્થા સ્થાપી, તેની સર્વ જવાબદારી સર્વસંગત્યાગી વર્ગના હાથમાં જ સોંપી. એશ-આરામ, વિષય સુખ, કે માન-પાન પામવાની વૃત્તિ વિગેરેના ત્યાગની બુદ્ધિની તાલિમ વિના સંગીન નિઃસ્વાર્થતા આવવી શક્ય નથી, અને નિઃસ્વાર્થતા વિના તદ્દન નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર બનવો શક્ય નથી. માટે જ જૈન મુનિને તદ્દન નિરપેક્ષ રાખવા સંજ્ઞડ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એટલે જ જ કાળે જ જાતનો માનવ સમાજ જગત્માં કાળના પ્રવાહ સાથે વહેતો હોય, તે સમગ્રમાં જૈન મુનિઓ વધારે અંગતનિરપેક્ષ અને નિઃસ્વાર્થી જણાશે. માટે જ તેઓ ઉપર જગત્ના કલ્યાણની અને અકલ્યાણમાંથી બચાવવાની મહાન્ જવાબદારી છે.

ધારો કે-કોઇ પણ મહાન્ બુદ્ધિમાન્ અને કાર્ય કુશળ મહાશયને મોટામાં મોટો પગાર આપીને સર્વ સગવડો અને સાધનો આપી એ જવાબદારી સોંપવામાં આવે, તો અમારી ધારણા છે, કે તે મહાશય પોતાની ફરજ બજાવવામાં જરા પણ કચ્ચાશ ન રાખતાં બરાબર સારી રીતે સંતોષ ઉત્પન્ન કરે. પરંતુ જે દિવસથી તેમનો પગાર બંધ થાય, પગાર કે તેવી સગવડો આપી શકાય તેવી સ્થિતિ ન હોય, તે દિવસથી તે જવાબદારી ઉપાડવાનું તેને કહી શકાશે કે ? તે ઉપાડે પણ બરા કે ?

ત્યારે જૈન મુનિ ? તેને ખાવા સરખું ન મળે, કોઇ પણ જાતની સામગ્રી ન મળે, એટલું જ નહીં, પરંતુ તેના માર્ગમાં કાંટાનો વરસાદ કરવામાં આવે, તેના પર જુદમ અને સખ્તાર્થના પહાડો ખડકવામાં આવે, તો પણ તે સિદ્ધાંત છોડીને જઈ શકશે નહીં. અને કદાચ જશે તો “બરેબર, હું કમભાગી, નિર્બળ છું, કે મારી જવાબદારી સંભાળી શકતો નથી, એટલું મારું પુણ્ય કમી છે, ધન્ય છે, એવા મહાત્માઓને, કે જઓએ જગત્ના કલ્યાણના માર્ગમાંથી કોઈ પણ ભોગે પાછી પાની કરી જ નથી” એટલું કબૂલ કરીને તે ત્યાંથી ખસશે. પણ તે એમ નહી કહે કે “મારી જવાબદારી નથી.” તેમની ભાવ દયા સર્વ કોઈ પ્રાણી માટે પ્રવાહિત હોય છે. શૂરવીર લડવૈયો પોતાના દેશ કે પોતાના રાજ ખાતર કે ખીજા કોઈ પણ દુન્યવી હેતુ ખાતર કે પૂર્વના કોઇ પણ ઋણ ખાતર પોતાના દેહનું બલિદાન આપે છે. પરંતુ જૈન મુનિનું બલિદાન કેવળ સર્વ સામાન્ય પ્રાણી માત્રના કલ્યાણ માટે જ હોય છે. આ વૃત્તિ તેના મુનિ જીવન સાથે જડાયેલી છે. ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના ઉપસર્ગસહન અને કલ્યાણભાવના યાદ આવી ગયા પછી કટોકટીના પ્રસંગમાં ખડે પગે ઉભા રહેવાને તેને કોઈને પૂછ-

વાનું કે કાઠની સલાહ લેવાની નથી હોતી. તેમ જ કોઈની ચિંતા ખાતર પણ કર્તવ્ય પાલનમાંથી પાછા હઠવાનું નથી હોતું. અમે પૂછીએ છીએ કે—આ રીતે કેવળ શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થભાવથી જગતના કદ્યાણ ખાતર બલિદાન આપવા માટે સ્વેચ્છાથી બહાર પડનાર જૈન મુનિ શિવાય કોઈ પણ બીજા વર્ગ જગતના પૃષ્ઠ પર છે ? પતિ ખાતર ભોગ આપનારી સતી સ્ત્રી કે લડવૈયાના ભોગમાં પણ દુન્યવી સ્વાર્થ મળી આવશે. અને કદાચ નિઃસ્વાર્થભાવે હોય, તો તે તેની ફરજ ઉપરાંતના હોવાથી પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ત્યારે જૈન મુનિ, એ પ્રશંસાથી પણ પર છે, તે તેમાં પોતાની ફરજ ગણે છે, તેને માટે પ્રશંસા પત્ર, સ્તુતિ, માન સન્માન કે એવા કોઈ બીજા દુન્યવી બદલાની પણ તેમને અપેક્ષા નથી હોતી. અરે! આટલું કરવા છતાં પોતાની જરૂરીઆતના સાધનો—ખાન પાન—કપડાં, પાત્ર વિગેરે પણ પોતાના એ ભોગના બદલાના રૂપમાં મેળવવાના નથી હોતાં. જ્યારે તે વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે તે વિરોધિમાં વિરોધિ માણસ પાસે શાસ્ત્ર-નિયમ પ્રમાણે નિર્દોષ હોય તો તેની પાસે યાચના કરતા સંક્રાન્તિ નથી. અને ગમે તેવો અનુકૂળ ભક્ત ગમે તેટલો ઢગલો કરે પણ જો મુનિ આચાર પ્રમાણે તે નિર્દોષ ન હોય તો તેમાંથી એક ચીજ પણ લેવાની નહિ. અને લેવાની તે પણ જરૂરીઆત કરતાં વધારે નહીં જ. અને તે પણ યાચનાથી, ઉપકારના કે મહાન્ સેવાના બદલા તરીકે નહીં જ.

આવી અસાધારણ વ્યક્તિ કદાચ કોઈ કાળે કોઈ પ્રદેશમાં મળી આવે, પરંતુ એક સંસ્થામાં પ્રથમથી જ પોતાની ફરજ તરીકે બંધા-ઇને દાખલ થવું, એ વિશેષ છે. અલખત્ત, આ જવાબદારી બધા જૈન મુનિઓ દરેક વખતે એક સરખી રીતે ઉપાડતા હશે કે કેમ ? એ ખાખત કદાચ શંકા થશે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે—તેમના

જટલા પ્રેક્ટીકલ, જગત્ ભરના જનસમાજના ખીજ ભાગમાં નહીંજ મળી શકે, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

[“ જૈન મુનિઓની આટલી બધી અસાધારણ દ્રવ્ય હોવાનું કહો છો, તેમાં અમને તો અતિશયોક્તિજ લાગે છે. કારણ કે—એવી દ્રવ્ય બળવતાં કોઈ જોવામાં આવતા નથી. જો તેમ હોત તો જગતમાં આટલા બધા માનવો દુઃખી અને અજ્ઞાન કેમ છે? તેને બદલે યુરોપના ચાલાક અને પરોપકારી રાષ્ટ્રોએ જગતના ઘણા માણસોને સ્વતંત્રતાનો પ્રકાશ આપ્યો છે. જ્ઞાનામૃત પાતું છે. સંસ્કાર કે ઉચ્ચ જીવન કેવું હોય? તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. ભલે પ્રાચીન કાળમાં જૈન મુનિઓની આ ભાવના હશે. પરંતુ આજ તો યુરોપના રાષ્ટ્રો અને ખ્રીસ્તી પાદરીઓની સેવા અસાધારણ જોવામાં આવે છે. ”

અમારા કથનમાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. જૈનમુનિઓ આજે પણ પોતાનું કાર્ય બળવેજ છે. અને ભવિષ્યમાં પણ બળવશે. એટલું યાદ રાખવાનું કે તેઓ ખીજઓની માફક સીધી સેવા—દ્રવ્ય દયા નથી કરતા, પરંતુ તેઓની ભાવદયા ચાલુ છે. વળી ભાવ દયાનું મૂળ મથક જૈનશાસન સંસ્થા છે. તેની મરામત, વ્યવસ્થા, ટકાવ, પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે તેઓની ઘણી શક્તિઓ ખર્ચાય છે. ઘણી શક્તિ ખર્ચવી પડે એવા હાલ સંજોગો છે. એમ કરીને જગતના કલ્યાણી એ મહાન્ સંસ્થા ટકાવી રાખવામાં પણ તેઓ જગતનું કલ્યાણ કરે છે. એ સંસ્થા ટકે તોપણ ભવિષ્યમાં તેમાંથી ખીજ ઘણી વ્યક્તિઓને બહાર આવવાની સગવડ ટકી રહે, નહીંતર તો પછી જગતને કાંઈ પણ શરણુ જ ન રહે. તથા કેટલાક માનવો કુદરતી રીતે જે રીતે હોય તેમજ તેમને રહેવા દેવામાં તેમનું હિત હોય છે, ઉદયપાથલ કરવાથી કાંતો તેમનું અહિત થાય તેમ હોય કે, વધારે ઉંચે પગથિયે ચડી શકે, તેવા જગતમાં ખરા સાધનોજ ન હોય, એટલે બધી ચાલુ સ્થિતિઓ ટકાવી રાખીને શિષ્ટ જનસમાજમાં યોગ્ય આદર્શો ખડા રાખે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે સ્વાભાવિક પ્રયત્નોથી જેને લાભ પહોંચી શકે તેમ હોય, તેને આપે છે, બાકી તો નુકશાન ન થાય, જગત્ સન્માર્ગથી બ્રહ્મ ન થાય, તેની કાળજી રાખ્યે જવી, એજ હાલના સમયમાં મહાન્ સેવા છે.

યુરોપની પ્રબલો આજે મહાન્ ઉપકારો અને લોકકલ્યાણના કામો કરી રહેલ છે. તેમાં તો કોઈને કોઈ જાતની સત્તાનો, વ્યાપારનો, નાણાનો, જમી-

નનો, એશઆરામનો, સંસ્કૃતિના ફેલાવાનો, રાષ્ટ્રનો કે પ્રજાનો સ્વાર્થ હોય છે, નિઃસ્વાર્થતાનો મોટો આડંબર છે. અને તેઓના કાર્યો ધમધોકાર આગળ વધે છે, તેમાં શાંત અને નિઃસ્વાર્થ ભાવની આડકતરી સેવાનો અવાજ ક્યાંથી સાંભળવામાં આવે ? જોની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અને પવિત્ર કાન હોય તેજ જોઇ શકે, અને સાંભળી શકે. જોન મુનિઓ પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે, એ કદાચ તેઓના જાણવામાં હોય તોપણ જો જોન મુનિઓ આગળ આવે તો પછી સ્વાર્થ સિદ્ધ શી રીતે થાય ? માટે જનસમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ધીમી પડે, તેઓ આગળ ન આવે, એવો ઘોંઘાટ પણ એવીજ સ્વાર્થવૃત્તિનું ઘણું દૂરનું પરિણામ જણાય છે.

આધુનિક જોન મુનિ સંસ્થામાં વૈમનસ્ય અને તેમની સામેના વિરોધમાં પણ એ તત્ત્વજ મુખ્યપણે કામ કરી રહેલ છે. ખીજું કોઈ પણ વાસ્તવિક કારણ નથી. યુરોપના સ્વાર્થોની વચ્ચે આવનાર જગતમાં કોઈ પણ મહાન શક્તિ હોય તો તેજ છે. પણ તે એટલી સમજ છે કે તેના પર ધા થઇ શકે તેમ નથી. છતાં તેમાં ક્યાંય છિદ્ર મળે તો ધા કરી લેવાને એ સ્વાર્થ વૃત્તિ ચૂકતી નથી. એવાં કેટલાંક છિદ્રો મળી જવાથી અથવા છિદ્રો ઉત્પન્ન થવા દેવાથી આ ધા કરવાની તક મળી શકી છે.

યુરોપ પોતાની સ્વાર્થ વૃત્તિ સાથે ખીજાઓના પણ એવા સ્વાર્થ સાંકળી દે છે કે જોઓ પણ તેઓનાજ ગાન કરે છે, તેઓની તેમને નિઃસ્વાર્થ-વૃત્તિ લાગે છે. અને તેઓ પણ લોક કલ્યાણને બાને ઉચલપાથલમાં ભેગા બળે છે. તેમની તરફનો સ્વાર્થ પૂરો થાય, એટલે મૂક, તેને પડતા, ને ખીજો વર્ગ ઉભો કરી લે છે. આમ યુરોપની મહાન સ્વાર્થો જાળમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલું અસાધારણ વાતાવરણ એટલું બધું જખખર છે કે-તે કુદરતી જમાના જેવું જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તે કૃત્રિમ જમાનો છે. સ્વાભાવિક કાર્યક્રમનો જમાનો નથીજ. આ પરિસ્થિતિમાં પણ જોઓ ઉન્માર્ગ તરફ દોરાય છે, તેમની પણ ભાવ દયા જોન મુનિઓ ચિન્તવે જ છે. પરંતુ નિરુપાય છે. અલબત્ત, પરિણામે જગતના કેટલાક ભાગનું અહિત થઇ ચૂક્યું છે, કેટલાક ભાગનું ઘર્ષ રહ્યું છે, અને હજી કેટલાક ભાગનું થશે. તે આ વાતાવરણ શાંત થતાં-યુરોપનો ધમધમાટ બંધ પડતાં જગત જોઇ શકશે. ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરીકા, આફ્રિકા, અને ખીજા ટાપુઓની મૂળ પ્રજાઓનો નાશ આ જમાનામાં જેટલો થયો છે, તેટલો કદી નથી થયો. ખીજા ઘણી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને સ્વાશ્રયી શક્તિનો નાશ થઇ રહ્યો છે. તેટલો

કદી થયો નહોતો, પરંતુ જૈન મુનિઓની આ વાત હાલ ડોઘ સાંભળે તેમ નથી. તેથી તેઓ પોતાની રીતે કામ કર્યેજ જાય છે. પરંતુ કલ્યાણના ખિરુદનો તેઓએ ખિલકુલ ત્યાગ કર્યો નથી. એ બાબતની આજે પણ અમે ખાત્રી આપીએ છીએ.]

આવી આ અસાધારણ સંસ્થા સ્વાશ્રય પર કેવી સ્થિર છે ? એવી સ્વાશ્રય વૃત્તિ માનવમાં જન્મત્ રહે, તેને માટે ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુનો અસાધારણ પુરુષાર્થ તેઓનો આદર્શ છે. જરા પણ મનોવૃત્તિ ઢીલી થાય તો, તેમનું નામ સ્મરણ જ તેઓને સતે જ કરી દે છે. ખીજ કરવા જાય, તો પણ મહાવીર પ્રભુ જેવા મહાન્ આદર્શની પ્રેરણાઓની તેઓને સગવડ નથી હોતી, એટલે તેઓ કેટલો વખત ટકી શકે, તે ન કહી શકાય. વળી તે સંસ્થા ડોઘ દુન્યવી સાધનો પર પોતાનો વારસો મૂકતી નથી. પરંતુ એવી જ મનોવૃત્તિ વાળી વ્યક્તિ શિષ્ય થાય, સર્વસ્વ સમર્પણ કરે, તેમાંથી પણ યોગ પાત્રને-કટોકટીને વખતે સિદ્ધાંત ખાતર ટકી શકવાને હિમ્મત બહાદૂર હોય-તેને જ પસંદ કરી વારસો સોંપે છે, પછી ભલે તે એક જ વ્યક્તિ માત્ર ચિંથરે હાલ વિદ્યમાન હોય, તેની પાસે ઑફીસ, ફરનીચર, કારકુનો કે એવા ખીજ ડોઠ પણ સાધનો ન હોય, તો પણ તેનું કાર્ય નજ અટકે. ખીજું કાંઈ નહીં તો, છેવટે જનસમાજમાંથી યથાશક્તિ વારસો ટકાવી રાખે એવો શિષ્ય મળી જાય, એટલે બસ. તેમાંથી પાછું બધું ઉભું થઈ જાય. વળી કટોકટીનો પ્રસંગ આવે તો ખુણામાં ભરાઈ જાય, ને પ્રસંગ આવ્યે બહાર નીકળી આવે. ખરે વખતે શાસન અને કલ્યાણ ખાતર એ જ વ્યક્તિ સભાપતિ, એ જ પ્રમુખ, એ જ સ્થાયી પ્રમુખ, એ જ મંત્રી. એ જ કાસદ, એ જ મંત્રુર, એ જ સંઘ, એ જ મહાન્ તીર્થ કરો ના પ્રતિનિધિ, એ જ સકળ આગમ, એ જ સર્વ દરખાસ્તો, એ જ સંઘના ઠરાવો, એ જ સેવક, એ જ સત્તાધીશ, એ જ અનુયાયિ, એ જ નેતા, એ જ મિલકત, એ જ વહીવટ કર્તા, એ જ ગુન્હેગાર, એ જ સ-

જા કરનાર, એજ ઓફીસ, એજ કારકુન, એજ દસ્તાવેજ, એજ ખધું રોકડ, એજ નિરપેક્ષ ત્યાગી, એજ સઘળી શાસનની દ્રવ્ય-ભાવ મિલકતોના માલિક, એજ ઑડીટર, એજ હિસાબ રાખનાર, એજ પૂજ્ય, એજ પૂજક, એજ પુશામત કરાવનાર, એજ પુશામત કરનાર, એજ આચાર્ય, એજ ઉપાધ્યાય, એજ મુનિ, એજ ચોકીયાત, એજ ઉઠાવગીર, એજ રક્ષક, એજ ભક્ષક થઇ શકે છે. સર્વ તત્ત્વો તેમાં સમાય છે. સર્વ સત્તા તેને છે. જ્યાં સુધી તેવી જરૂરીઆત ઉપસ્થિત ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી જટલા સાધનો મળી શકતા હોય, તેટલાનો તે ઉપયોગ કરે છે. સર્વ કાંઇ ચાલી રહ્યું છે, તે તેમની વતી, તેમની ગર્ભિત સમ્મતિથી ચાલી રહ્યું છે. કારણ કે ખધા ઉંઘી જાય, બેદરકાર રહે, કે ખીજી તરફ વળી જાય, તો પણ તેને ઉંઘ્યે પાલવે નહિં, તેને બેદરકાર રહે પાલવે નહીં, તેને ખીજી તરફ મનોવૃત્તિ વાજ્યે પાલવે નહીં. તે વખતે તેણે સદોદિત જાત્ર ભાવે અડગખડક માફક છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ સુધી ખડા રહેવુંજ ઈર્ષ્ય. એ ભાવ તેની મુનિ તરીકેની પ્રતિજ્ઞામાં સમાય છે, એમ તે જાણે છે.

આ કાર્ય મુનિઓ વિના નોકરો, ભાડુતી માણસો, પંડિતો કે કૃષ્ણવાયેલા માણસો ઉત્પન્ન કરીને કદી થઈ શકે જ નહીં. તેમના પગાર, તેમના ખર્ચ, તેમની જરૂરીઆતો ગમે તેટલી પણ મુનિ કરતાં ફરજિયાત વધારે રહેવાની. મુનિને સાધનો મળે તો ઠીક છે, ન મળે તો ઓછામાં ઓછાથી ચલાવી શકવા માટે તેને વારસામાં તાલીમ મળી હોય છે. જલમાં ગયેલા અસહકારી કૃદ્ધિઓ અને સામાન્ય જૈન મુનિની જરૂરીઆતમાં પણ તમને ધણું અંતર જણાશે. તે કૃદ્ધિ કૃટલીક મુરકલીઓ વેઠે છે, પણ છુટીને તે મુરકલીઓ દૂર કરનારા સાધનોનો ઉપયોગ કરવાના મનોરથો તો મનથી રચે જ છે. ત્યારે જૈન મુનિ જીવનભર સમતોલપણે રહે છે. જૈન પંડિત કે કૃષ્ણવાયેલા

મહાશય દોઠપણુ ધાર્મિક સંસ્થાના મોટા અધિકારી હોય, પરંતુ એક તરફ પોતાપર કે બૈરી પર આક્રમ્ત હોય, અને એક તરફ મંદિર પર આક્રમ્ત હોય, પરિણામે તે કઈ તરફ દોરાઈ જવાનો વધારે સંભવ છે? ત્યારે ક્રુકડ જૈન મુનિ માટે ? બીજા ક્યાં ય દોરાઈ જવાનો સંભવ નથી.

માટેજ, ભલે ધાર્મિક સંસ્થાઓના વહીવટો ગૃહસ્થ ટ્રસ્ટીઓ કરતા હોય, તેઓ સાચવતા હોય, તેઓજ લાગવગ લગાડી દોડધામ કરતા હોય, પરંતુ તેઓની પાછળ પણ ખરૂં બળ તો મુનિ સંસ્થાનુંજ છે. એ કદી ભૂલવું નહી. તે સંસ્થાને પાછળ પાડવામાં આવશે, તો તેથી જનસમાજને ચોક્કસ નુકશાન થશે; પણ તેનું તો કાંઈ જવાનું નથી. અલબત્ત, કેટલાક કારણોથી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે તો દૂર કરવી જ પડશે, અને એ સંસ્થાને પોતાના કેન્દ્રમાં મજબૂત ટકી રહેવા માટે સતેજ કરવી પડશે.

જૈન મુનિઓનો આદર

જૈન મુનિ સંસ્થા આવા સબળ તત્ત્વો પર રચાયેલી હોવાથી દુન્યવી દોષ પણ આઘાત-પ્રત્યાઘાત તેને ખાસ કરીને નડી શકતો નથી, અને તેથીજ સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં તેની હાજરીની જરૂર રહે છે. ખાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓ તેમની સાક્ષી, સમ્મતિ, આજ્ઞા, કે પુરોવર્તિત્વ શિવાય થઈ શકતી જ નથી. ગૃહસ્થો ગૃહસ્થોને એક પ્રણામ કરે છે, જ્યારે દેવને ત્રણ પ્રણામ કરે છે, ત્યારે તેઓને બે પ્રણામ કરે છે. જ્યાં ક્યાંય પણ મળે ત્યારે તેને ભક્તિબહુમાનથી નમ્રતાપૂર્વક નમી નમીને પ્રણામ કરે છે, અને બની શકે તો ત્રિકાળ પ્રણામ કરે છે. કાંઈ પણ જરૂરીઆત માટે પોતાને સ્થાને આવી ચડે તો તે પૂરી પાડવા તૈયાર થાય છે. મુનિઓની ખાતર ગૃહસ્થો સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર રહે છે. તેઓની પ્રતિષ્ઠા-

ખાતર આકાશ-પાતાળ એક કરે છે. એક દિવસના પણ દીક્ષિત તરફ બહુ માનથી જોવામાં આવે છે. તેઓની આજ્ઞાઓને શિરસા વંધ કરવામાં આવે છે. ધર્મ સંસ્થાના એ અધિકારીઓને રાજ્યો અને રાજ્યના સર્વ અધિકારીઓ પણ સખહુમાન નમતા આવ્યા છે, અને નમે છે. તેઓના આરામ અને સંયમમાં અનુકૂળતા માટે સદોદિત જાત રહેવામાં આવે છે. તેઓના શરીરની સંપૂર્ણ દરકાર રાખવામાં આવે છે. તેઓના વચન પર કુરખાની કરવા તૈયાર થઈ જવામાં આવે છે. તેઓનું અપમાન જીવને જોખમે પણ સહી શકતા નથી. તેઓના જ્ઞાનાભ્યાસ, સંયમારાધાન, શાસન કાર્યભાર, ધર્મ-પ્રવર્ધન વિગેરે કાર્યોમાં યથાશક્તિ સર્વ સામગ્રી પૂરી પાડવા તત્પર રહે છે. પોતાના સ્થાનમાં પધારવા માટે ખરા દૃઢયથી વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે, તેઓના વિહાર અને ગમનાગમનનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. તેઓના આગમનને સોદલાસ વધાવવામાં આવે છે. જૈનમુનિ ઉપરનો ડોઈ પણ અત્યાચાર ગમે તે ભોગે દૂર કરવા હર પણ જૈન સંધ તૈયાર રહે છે. તેઓના જીવનના દરેક દરેકે મહત્વના પ્રસંગો-જન્મકે; અન્ને ય દીક્ષા, પદવી પ્રદાન, મહાતપોડનુષ્ઠાન, કાળ ધર્મ વિગેરેને ખુબ શોભા આપવામાં આવે છે.

આ બધું છતાં [૨૦૫] પેઈજપર જણાવેલી અદ્વપમાં અદ્વપ યોગ્યતામાં ખામી હોય, તો તેનો પણ હિસાબ લેવામાં આવે છે. અને ખામી ન હોય છતાં પણ તેમાંની યોગ્યતા પ્રમાણે પણ ભેદ સમજવામાં આવે છે. ભયંકર કટોકટીના દુષ્કાળ વિગેરે જવા પ્રસંગોએ કે દેશના વિચિત્રમાં વિચિત્ર સંજોગો વખતે પણ, જૈન સંધ તેમની જરૂરીઆતોમાટે યથાશક્તિ પોતાના સંક્રાંચિતમાં સંક્રાંચિત સાધનોમાંથી પણ અમુક ભાગ ફરજિયાત આપેજ છે.

જૈન શાસનમાં, ભારત સંસ્કૃતિમાં, માનવગણમાં, અને એકંદર

આ વિશ્વના સકલ પ્રાણી ગણના કલ્યાણ માર્ગમાં જૈન મુનિ સંસ્થા એક પ્રાણ ભૂત સંસ્થા છે. તેની સાથે સર્વના સીધા યા આડકતરા હિત સંબંધ સંકળાયેલા છે. દેશની અંદરના પશુ પંખીઓ કે નાના જંતુઓના જીવન પણ તેઓથી જ કેટલેક અંશે સહી સલામત છે. નિરર્થક વિનાશના મુખમાંથી બચે છે. આજ કેટલા મોટા પ્રમાણમાં કતલ ચાલી રહે છે? તે વિચારો. હજુ પણ તેના પર અંકુશ છે, એટલો પણ અંકુશ ન હોત તો, કેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં કતલ ચાલતી હોત? અહા! જૈનધર્મ અને તેની આ મુનિ સંસ્થાનું જગત્માં અસ્તિત્વ ન હોત, તો માનવ જાત કઈ દશામાં હોત? ઉચ્ચ જીવનના સાત્ત્વિક આદર્શ જેવું કાંઈ પણ હોઈ શકે, તેની તેને કલ્પના પણ આવત ખરી કે? ભદ્રં, સદાભદ્રં.

[દેશમાં કાયમ માટે તેઓજ આગેવાન તરીકે ભાગ લેજવતા આવ્યા છે, અને આજે પણ ભાગ લેજવે છે. ધર્મરક્ષક અમુકજ યોગનાઓ એવી પસંદ કરી રાખે છે, કે જેમાં ખીજ દરેક તત્ત્વોની રક્ષા સમાઇ જાય છે. પરંતુ મુશ્કેલી ત્યાં આવે છે કે-દેશમાં જ્યારે પરદેશીઓનો દોર ચાલતો હોય છે, ત્યારે તેઓની સાથે અમુક વર્તન રાખવુંજ વ્યાજબી હોય છે, તેટલા પૂરતું નક્કી થઇ જાય છે. પરંતુ ચાલાક પરદેશીઓ-એ નિર્ણય પ્રમાણે બરાબર વર્તીને, પરસ્પરના આંતર વિચાર ભેદનો લાભ લઇ ખીજ હાથ પર દેશમાંના ખીજ સામાન્ય જનસમાજને પોતાની તરફ અનેક રીતે આકર્ષે છે, તેઓને લાલચમાં પાડે છે, તેમની મારફત દેશમાં અમુકજાતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, અમુક જાતની માંગણીઓ આગળ લાવે છે, કે જે-પરિણામે-ભારતને-એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિને નુકશાનકારક હોય, અને તેઓને ફાયદાકારક હોય. તેવા વર્ગને માન-પાન સાઈ આપે છે, તેમની પ્રતિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરે છે. કોઇ પ્રસંગમાં તેમને પોતાનીજ સામે ઉશ્કેરે છે. અને પછી તેમનાથી હારી જતા હોય, એવો ડોળ કરે છે, ને પોતાની સ્વાર્થ-સિદ્ધિ કરે છે. પરંતુ એ બધું વાસ્તવિક રીતે અંદર અંદર ભેદ ઉત્પન્ન કરવા પૂરતુંજ હોય છે. તે વર્ગમાંથી અમુક આગેવાનોને ખાસ આગેવાનો પણ માનવામાં આવે છે. અને એ રીતે દેશમાં એ જાતના આગેવાનો થઇ જાય છે. જેથી દેશમાં વિચારની કે-કર્તવ્યાકર્તવ્યતા નિર્ણયની એક વાક્ય-

તાજ નથી રહી શકતી. આમ ભેદ ઉત્પન્ન થતાં બન્ને ને પ્રસંગ પડ્યે રાજી રાખી શકે છે, બન્ને ને દબાવી શકે છે, અને બન્ને પાસેથી જુદા જુદા સ્વાર્થો સિદ્ધ કરી શકે છે. આમ દેશમાંથી એક વર્ગ આડકતરી રીતે તરફેણ કરનારો નીકળી પડે છે, અને તેજ સામેના બીજા વર્ગનો વિરોધ કરે છે.

તે વર્ગને ભારતના ઐતિહાસિક સંગીન બધારણનો કે સંગીન રક્ષક તત્ત્વોનો ખ્યાલ નથી હોતો—અને ધૂનમાં ને ધૂનમાં રક્ષણને બદલે, રક્ષક તત્ત્વોના મૂળમાં ઘણી વાર ધા મારી ખેસે છે. વળી એક વર્ગ પાસેથી કામ પત્યુ એટલે મૂક તેને પડતો, ને બીજો વર્ગ ઉભો કરી લે છે. આવી અજ્ઞાન પરિસ્થિતિમાં દેશને અને દેશની પ્રજાને નુકશાનો થાય છે. કોઈક તો જીવી હોય છે, કે કોઈની વાત સાંભળવી નહીં, અને એટલા બધા વેગમાં આવી જાય છે, કે તેને સમજવવાની તક પણ રહેતી નથી, તે ખાતર એટલા બધા બોખમે ખેડી નાંખે છે કે—પાછળથી સમજાય તોપણ પછી ફેરફાર ન કરી શકાય. કેમકે અમુક રીતે વચનોથી બંધાઈ ગયા પછી, બાજી હાથમાંથી છટકી ગયા પછી તેનું પણ શું ચાલે ? આવી સ્થિતિમાં જ્ઞાન મુનિઓ શું કરે ? અરે ! તેઓ કાંઈ પણ યોગ્ય સલાહ આપવા જાય, તો તેમની સામે એજ વર્ગ ધસારો કરવા ઉભો થઈ જાય. પરંતુ બીજું કાંઈ પણ ન કરતાં, પ્રભુ મહાવીરે દોરી આપેલા નિશ્ચિત માર્ગ અને તે ઉપરથી ફલિત થતા તે તે વખતના પેટા માર્ગ ઉપર સૌ એકનિષ્ઠાથી ટકી રહે, તો કોઈની તાકાત નથી કે ભારત સંસ્કૃતિ અને તેની સાથેના પ્રજાના વતન સંબંધમાં લેશમાત્ર ફરક કરી શકે.

હાલમાં પણ પ્રગતિ, ઉન્નતિ, સ્વરાજ્ય, આગળ ધસવું, સુધારો, પરિવર્તન, જમાનો, આરામ અને સુખસગવડનો જમાનો, શાંતિનો જમાનો, પ્રકાશમાન જમાનો, બુદ્ધિનો જમાનો, વિજ્ઞાનનો જમાનો, સહકાર અને સ્વતંત્રતાનો જમાનો, સામ્યવાદનો જમાનો, સામ્રાજ્યવાદનો જમાનો, વિશાળ ભાવનાનો જમાનો, વિશ્વભાવનાનો જમાનો, કેળવણીનો જમાનો, વિકાસનો જમાનો, ઉદ્યોગ, અને કલાહુન્નરનો જમાનો, બંધારણ, વ્યવસ્થા અને સુલેહનો જમાનો, દલિતોદ્ધારનો જમાનો, ઐક્યનો જમાનો; એવી એવી મોહક અનેક લાલચો અને ભ્રમણાઓથી દોરવાઈ જઈ દેશના અનેક વર્ગો જુદા જુદા ધોંધાટ કરે છે, પરંતુ આ બધાના કયા એક પરિણામ તરફ સૌ દોરાઈ રહ્યા છે, તેનો વિચારજ નહીં. માથું પણ એવુંજ ભમી જાય છે કે

કોઈની વાત પણ સાંભળવાને તૈયાર નહીં. જેથી કરીને દેશહિતના, પ્રજા કલ્યાણના મૂળમુદ્દાના ખરા પ્રશ્નો પર કાયમને માટે પડદો પડચો જ રહે છે. દેશના ઉંડા ઉંડા ગર્ભમાં છુપાયેલી, ગુંચવણ ભરેલી, અનન્ય, વાસ્તવિક, ભારતીય પરિસ્થિતિથી અજાન છતાં આ વર્ગને ખાસ આગેવાન ગણી લેવામાં આવે છે, અને પછી પરદેશી મુત્સદ્દીઓ ચોપાટના સોગડાંની માફક સુખેથી તેનો જેમ ઉપયોગ કરવો હોય, તેમ કરી શકે છે. અલગત, તેમાં તેઓનો દોષ નથી. તેઓએ ક્યાં વીતરાગ હોવાનું ખીડું જડ્યું છે. તેઓ ને પોતાના સ્વાર્થ માટે કાંઈ પણ કરવાની છૂટ છે, સવાલ માત્ર આપણો રહે છે, એટલી તેઓની કુશળતા છે, અને આપણી ગદ્ગલત છે, તેનોજ અફસોસ છે. આપણે વિવેકથી સમજવાની જરૂર છે. છતાં હાલના સંજોગોજ એવા છે કે-જે હાનિ થવી હશે, તે થશેજ. તે કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી.]

આધુનિક પ્રશ્નો:—

એ તો બધું કપૂલ છે કે-જૈન મુનિઓ મૂળથી જ ભારતમાં પોતાનો પ્રભાવ પાડતા આવ્યા છે, અને હજી પણ પાડે છે. પરંતુ આજની સ્થિતિમાં એ વાત એટલી સત્ય નથી. કારણકે આજે જૈન મુનિ સંસ્થાથી જૈનોજ વિરુદ્ધ થઈ ગયા છે. અંદર અંદર પરસ્પર લડી રહ્યા છે, અને દીક્ષાના પ્રશ્નથી તો દેશ આખો ખળભળી ઉઠ્યો છે. તેનું કેમ ?

આ પ્રશ્નો છેડવાની આ સ્થળે ઈચ્છા નહોતી. કારણકે તે જૈન ધર્મની રચનાત્મક ઘટનાને હિસાબે નજીવા છે. તે આગળ સમજાવ્યું છે, છતાં પ્રસંગોપાત્ત અમારી સમજ પ્રમાણે તેનો ટુંકામાં જવાબ આપી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

મુનિ સંસ્થા સામે કોઈપણ જૈન નથી. માત્ર હાલની સંસ્કૃતિની અસરવાળી કોઈ વ્યક્તિ તેની સામે હોય, તેનું ચાલુ વૈમનસ્યમાં ખાસ વજન નથી. હાલની સંસ્કૃતિ કોઈ પણ મુનિ સંસ્થાથી વિરુદ્ધ છે. કારણકે, તેના વેગની અને સ્વાર્થની તે આડે આવે છે. એટલે તેનો વિરોધ ન્યાયસર ન કહેવાય.

બંને પક્ષકારો અને તટસ્થ: એ ત્રણેય વિભાગોમાં આગેવાન તો મુનિઓજ છે. એટલે મુનિઓને છોડીને તો કોઈ પણ કાંઈ કરી શકતા જ નથી. આમ છેવટે સર્વ પક્ષો મુનિ સાપેક્ષજ છે. નિરપેક્ષ કાંઈ પણ કરી શકાતુંજ નથી. એટલે મુનિસંસ્થાનું એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે વજન કબૂલવુંજ પડે છે.

કોઈ પણ ખાસ મતભેદ કે સિદ્ધાંત ખાતર મુનિઓમાં મતભેદ ઉભો થાય, તેથી તો ગભરાવાનું કારણજ નથી. કારણકે જે તેઓ સિદ્ધાંત ખાતર મક્કમ ન રહેતાં, નમતુંજ આગ્યે જાય, તો જરૂર તે સંસ્થા તારકને બદલે ડૂબાવનાર ગણાય.

એ મત ભેદોએ આવડું મોટું વ્યાપક તકરારનું સ્વરૂપ કેમ લીધું ? તેના જવાબમાં—એટલુંજ કે—હાલની સંસ્કૃતિએ જ્યારથી વચ્ચે માથું માર્યું, ત્યારથી તે વધારે ઉચ્ચરૂપમાં ગોઠવાઈ ગઈ છે. હાલની તકરારોનું સ્વરૂપજ એવું છે કે—તે રીતસર વધ્યેજ જાય છે. તેમાં પણ વિકાસ દાખલ થયો છે. દા. ત૦ જે ભાઈ કોઈપણ કારણસર લડયા હોય, તો પાછા ભેગા થઈ જાય, પરંતુ કેસો કોર્ટ ગયા પછી તેઓએ રીતસર લડવુંજ પડે છે. એક બીજના છિદ્રોને સચોટરૂપમાં રજુ કરવા પડે છે. તેથી મનોભંગ થઈને વૈર વિરોધના જ બીજકો પડે છે, તે કાતિલરૂપમાં થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે આમાં પણ કાંઈક એમજ થયું છે. નવી સંસ્કૃતિએ જ્યારથી માથું માર્યું છે, ત્યારથી તે ઉચ્ચરૂપમાં આવેલ છે. વળી વર્તમાનપત્રોએ તે અગ્નિમાં ધી અને પવનનું કાર્ય કર્યું છે. છતાં અંગત વિરોધો નજીવા લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અમારી સમજ પ્રમાણે ભારતીય અને આધુનિક, એ બંને સંસ્કૃતિઓજ પરસ્પર જુદા જુદા પાત્રોના નિમિત્ત નીચે અથડાય છે.

દીક્ષાનો પ્રશ્ન મૂળ મુદ્દોજ નથી. બંધારણના પ્રકારણમાં જણાવીશું

તે પ્રમાણે મુનિસંસ્થાના અંધારણુમાં ગાબડુ પડવાથી આ બધી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે. દીક્ષા અટકાવવી એ કોઈ જરૂરી વસ્તુ નથી. તેમજ દીક્ષા અટકાવવાની તરફેણમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ હોય, તેમ પણ જણાતું નથી. અંધારણુની અવ્યવસ્થામાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એ મુખ્ય આવશ્યક વસ્તુ છે. કેટલાક અવ્યવસ્થાનું કારણ, દીક્ષાના ધોરણુમાં ભૂલ કદપે છે, અને કેટલાક બીજા કારણો આપે છે. અમને પોતાને વ્યવસ્થા અને અંધારણુ મજબૂત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા લાગે છે. તે થતાં બીજા જ જ કારણો હશે તે બંધાં દૂર થઈ જશે. ધારે કે—દીક્ષાના ધોરણુમાં ફેરફાર કરવામાં આવે, તો પણ શાંતિ અને વ્યવસ્થા આવી શકશે નહીં. એમ અમે ખાત્રી પૂર્વક કહીએ છીએ. અને જો બધું અંધારણુ બરાબર મજબૂત કરવામાં આવશે, તો બીજા પણ અડચણો નીકળી જશે અને દીક્ષાનો પ્રશ્ન પણ નહીં રહે. સાધુ સંસ્થામાં દાખલ થવા આવનાર વ્યક્તિ માટે દ્વાર બંધ ન કરતાં, તેને દાખલ થવાના વાસ્તવિક દ્વારો ખુલ્લા છતાં વ્યવસ્થા એવી હોય કે નકામા કે કાચાપોચા ટકી જ ન શકે, અને જો ખરા અને સંગીન હોય તેજ ટકી શકે. આગળ વધે. ખરી મહેનત તેમાંજ કરવાની જરૂર છે. આ લડાઈ નકામી છે, તેમજ અર્થ વગરની છે.

તથા આધુનિક કેળવણી દ્વારા આધુનિક સંસ્કૃતિના વિચાર વાતાવરણથી ટેવાઈ ગયેલા વર્ગને તેને અનુસરતા કાયદા જ વધારે પરિચિત હોય છે. એટલે વકીલ વર્ગને ૧૮ વર્ષની ઉંમરની ઉંમર જ સ્વતંત્ર હોવાનો ખ્યાલ રહે, એ સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય પ્રજા ભારતના આહુ ધોરણો અને કાયદાઓથી પરિચિત છે. તેમાં સોળ વર્ષની આસપાસની ઉંમર સ્વતંત્ર તરીકે ગણાય છે, “ સોળે સાન ” ઇત્યાદિ પ્રમાણેથી. આ સમજણુભેદથી પણ એ બાબત પરસ્પરના મતભેદનું અંતર પોષણ પામતું પામતું કાંઈક મોઢું

સ્વરૂપ લઇને આ અથડામણીના પ્રવાહમાં ભેગું ભળી ગયું છે. વળી હાલની સંસ્કૃતિના વિચાર વાતાવરણની છાયામાં આવી ગયેલા વર્ગ સાધુ સંસ્થાની જરૂરીઆત વિષે ભ્રમણામાં પડેલા છે. કેમકે એ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ તેઓને બીન જરૂરીઆતના ધ્યેય તરફ જ લલચાવી બંધ છે. આ માનસિક પરિવર્તન પણ, જૈન ધર્મની સાથે બંધારણથી અને હાર્દિક પ્રેમથી બંધાયેલાઓના મન પણ અમૂક વખત માટે વધારે પડતાં ક્ષુબ્ધ કરી મૂકી, તેની સામે ઉશ્કેરે છે.

[વળી ધર્મો અને સમાજો ઉપર રાજ્ય સત્તા અંકુશ મૂકવાના રાજ્યદ્વારી ધોરણ—કે જે પોતાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર છે—ઉપર આવી હોય તેમ હાલના વાતાવરણ ઉપરથી સમજાય છે. ધર્મો અને સમાજો વચ્ચે ન પડવું એ ખ્રીટીશ કે કોઈપણ રાજ્ય સંસ્થાની સ દાની પાલીસીમાં કાંઈક પલટો આવ્યો લાગે છે. અલબત્ત, તેને માટે નિમિત્તો મેળવી લેવાતા હશે. પરંતુ નિમિત્ત હોય, તોપણ ન પડવું હોય તો ન પડાય, અને પડવું હોય તો પડાય. આ પરિસ્થિતિ ઉપરથી આધુનિક સંસ્કૃતિના ધોરણુપર રચાયેલી રાજ્યસંસ્થાઓને પણ જો સંસ્કૃતિને આગળ વધારવી હોય, તો તેની આડે આવનાર ભારતીય ધર્મો અને સંસ્કૃતિના તત્ત્વોને ધસારો આપવો જોઈએ. અને તેમ કરવા માટે, પ્રથમ અંકુશ, અને પછી સ્હેજ ધસારો, એમ રફતે રફતે ઠેકે અંદરના ગર્ભમાં પણ છેવટે આગળ વધી શકાય. બંને પક્ષોને અમૂક બાબતમાં રાજી રખાય, અમુક બાબતમાં ઠોકર પણ લગાવાય, તથા અનિવાર્ય સંજોગોમાં અમારે આમ કરવું પડ્યું છે, એમ તટસ્થને જણાવી શકાય. તેથી મુનિસંસ્થાના પ્રવેશકદ્વાર ઉપર અંકુશ મૂકવો, એ તેઓને માટે વધારે સચોટ કાર્યસાધક છે. વળી તે પહેલ દેશી રાજ્યદ્વારા થાય, એટલે ખાસ વાંધો કોણુ લઈ શકે? તેથી રાજ્યસત્તા આમ કરવા લલચાય. આ મુદ્દો ધણુ વખતથી ગર્ભિત રીતે તો હતોજ, ત્યારે તક આવ્યે કેમ જતો કરાય? તેથી પણ ઘોંઘાટ અને પરસ્પરના વિરોધના વાતાવરણને વધારે ભજૂકવા કારણુ મળે, એ સ્વાભાવિક છે. આમ અનેક કારણોને લીધે આ આખી પરિસ્થિતિનું જે સંસ્કૃતિની અગમ્ય અથડામણી મુખ્ય કારણુ છે, એ સાર છે. પણ તે જૈનમુનિ સંસ્થાના રચનાત્મક પ્રભાવ આગળ વાસ્તવિકમાં નજીવું જ છે. વળી પહેલી ગોળમેજીના ઉપસંહારના ભાષણુ વખતે વડા પ્રધાને ધાર્મિક લડાઈમાં શાંતિ થવાની આશા રાખી છે. તેથી પણ હવે તેનો અંત આવી

જશે. કારણ કે નવા રાજ્યબંધારણનો અમલ કરવા વાતાવરણ શાંત થવું જોઈએ. તેથી સર્વ પ્રકારની અશાંતિઓને બદલે શાંતિ થવી જ જોઈશે. એમ ચોક્કસ લાગે છે. માત્ર તે વખતે આધુનિક સંસ્કૃતિ જૈનધર્મને કેટલું નુકશાન કરી જાય છે, તે જ મુખ્ય મુદ્દાની વસ્તુ જોવાની બાકી રહે છે,]

સર્વાધાર સંસ્થા

જૈન મુનિ સંસ્થા જીવતી જગતી સંસ્થા છે. સર્વ ધાર્મિક સંસ્થાઓનો આધાર તેના પર છે. અને એ રીતે પરંપરાએ એકંદર પ્રજાના પોષણની તમામ સંસ્થાઓમાં સડો ન પેશી શકે, તેનો આધાર પણ મુનિ સંસ્થા પર જ છે. કારણ કે—યદ્યપિ તીર્થંકર ભગવંતો, તેઓની મૂર્તિઓમાં આધ્યાત્મિક પ્રભાવ પાડનાર મુદ્રા તરીકે, મુનિઓના માનસમાં ઉત્તમ જીવનના વારસાની છાપ દ્વારા મુનિરૂપે, અને જૈન આગમોમાં સકળજ્ઞાની તરીકે જીવંત છે, તથાપિ તેઓની સાક્ષાત્ વિદ્યમાનતા નથી જ. જે મુનિવર્ગ ન હોય, તો તીર્થંકરોને હંમેશા જોળખાવનાર, તેના તરફ ભક્તિ બહુમાન ઉત્પન્ન કરનાર કોણ રહે ? તેઓના આદેશોને જીવનમાં જીવંત અને જ્વલંત જીવનાર કોણ ? અને એ રીતે તેઓના આદેશોને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપનાર કોણ ? તેઓના જ્ઞાનના રહસ્યો સમજાવનાર અને સમજનાર કોણ ? સમજવા ખાતર જીંદગીનો ભોગ આપનાર કોણ ? તેના વિચારો કરનાર કોણ ? તેના પ્રચારથી ઉત્પન્ન થયેલા સુતત્ત્વોના સંગ્રહક અને રક્ષક કોણ ? માટે દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ : એ ત્રણેય સંસ્થાઓનો મુખ્ય આધાર આ ગુરુ સંસ્થા ઉપર જ છે. તીર્થંકર ભગવંતો સાક્ષાત્ આવીને આપણને કાંઈ કહેવાના નથી. જ્ઞાન પણ એવી જ રીતે તેના અભ્યાસીઓ વિના મુંગું જ છે. ચારે એ બંનેનો પણ આધાર મુનિ સંસ્થા ઉપર જ છે. આથી આખી સંસ્કૃતિનો અને સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી તમામે તમામ પોષક સંસ્થાઓનો આધાર તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ કપ્પૂલ કર્યા વિના ચાલશે નહિ.

[તેથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિની હરિફ સંસ્કૃતિ તે મુખ્ય મુદ્દા ઉપર ઘા કરે, તેજ જગતમાં તે આગળ આવી શકે. અને તે ખાતર જેટલું બળ હોય, તેટલા બળથી તે ઘા કરે, એ પણ સ્વાભાવિક છે. તેથી કદાચ કદી ન અનેલા અનાવો ભારતમાં અનતા જોવામાં આવે, તેથી કાંઈપણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ધર્મના કેન્દ્રો તોડ્યા વિના ભારતીય સંસ્કૃતિને પાછી પાડી શકાયજ નહીં. તેથી ૧. આર્યોની સમાજ વ્યવસ્થાના છેલ્લામાં છેલ્લા અંગ અસ્પર્શ્યો સાથે સેળભેળ થવાથી ખીજે વ્યવસ્થાજ ક્યાં ટકી શકે? પછી તે રફતે રફતે સમાજ અંધારણીને છિન્નલિન્ન થવુંજ પડે. ૨. અને મંદિરો એ ભારતની મુખ્યમાં મુખ્ય પવિત્ર ધાર્મિક સંસ્થા, તેમાં એક વખત અંદર અંદરથી ગાખડુ પાડવાનું સાધન મળી જાય તો પછી ખીજી ગૌણ સંસ્થાઓમાં ગાખડુ પડ્યા વિના રહેજ કેમ? તેવીજ રીતે ૩. જૈનમુનિ સંસ્થા એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની રક્ષક મહાન્ સંસ્થા છે. તેમાં અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય, તો પછી ખીજે પણ રફતે રફતે અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય, તેકોણુ રોકી શકે ?

અમારી સમજ પ્રમાણે અહીંનાજ અમુક વર્ગને આગળ રાખીને આ પ્રમાણે સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો ઉપર ઘા થતા જણાય છે.]

અંતમાં—

જો આર્ય પ્રબળે જીવવું હોય, પોતાની મૂળ-જ સ્થિતિ કુદરતી રીતે હોય, તેમાં ટકી રહેવું હોય, તેમાંથી ભાવિ અવનતિના ખાડામાં ન ધકેલાવું હોય, ભાવિ કષ્ટો અને લગભગ સર્વનાશ જોવા પ્રસંગોનો પરિચય ન મેળવવો હોય, મહાવિકાસ સાથે જીવનનો નિકટનો સંબંધ ટકાવી રાખવો હોય, તો જગતની આદર્શભૂત ત્યાગમય જૈન મુનિ સંસ્થા, અને એકંદર યથાશક્ય વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં દરેકે દરેક ધર્મ-ગુરુની સંસ્થા ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથીજ આખરે કોઈક વખત પણ સર્વ વિધનો દૂર થઈ, ફરીથી પણ પુનરુજ્જીવન પ્રાપ્ત થશે. અને દુન્યવી કે પારમાર્થિક સુખનો એજ યત્કિંચિત્ સખળ-જોવો ગણો તેવો-પણ સુખનો માર્ગ છે. બાકી બધા હવાઈ કિલ્લા છે. ધુમાડાના બચકાં છે. શક્તિ, સાધન, અને સંપત્તિનો દુર્વ્યય છે. મૂર્તિમાન્ અવનતિના સાધનો છે. પોતાનાજ માર્ગમાં પોતાનેજ હાથે

કાંટા વેરાવાના છે, પોતાનેજ હાથે પોતાનાજ પગમાં કુહાડો મારવાનો છે. સ્વરાજ્ય, સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય, દેશોદ્ધાર, દેશોન્નતિ, સ્વદેશ સેવા, વિગેરે દ્વિઅર્થી શબ્દો કેવળ મૃગજળના રણમાં ટોડાવી અવનતિના ભયંકર ખાડામાં ધકકેલી દેનારા માયામૃગો છે. હવે એ શબ્દોની પાછળ લાભ કારક આપણે માટે કશો ખરો અર્થ રહ્યો નથી. તે હવે પ્રબ્લ જોઈ શકી છે. યુરોપના એ જાતના સાહિત્યનું તાત્પર્ય સમજ્યા વિના આંધળું—ધેલું અનુકરણ કરવાથી તો કેવળ કલેશજ આકી રહે. છતાં કાળના પ્રવાહમાં એવા કંઈક ઘાટ થયા કરે છે, અને થયા કરશે. છતાં જગત્ના કલ્યાણના સાચા માર્ગો પણ સદા જાત્ર રહે છે, અને રહેશેજ.

[“ આજે જનસમાજ પૂર્વના મહાપુરુષોના નામ અને કીર્તિની મારફત છેતરાઈને ધૂર્ત ધર્મગુરુઓના પોષાકમાં અનેક કાળા કૃત્યોથી ચોંકી ગયેલો છે. તેણે વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે. આજે તો “ વાઝ વેલાને ખાય છે. ” રક્ષક તેજ ભક્ષક છે. અમને કોઈ ધર્મગુરુપર વિશ્વાસ નથી, કોઈ ધર્મગુરુની સંસ્થાપર વિશ્વાસ નથી, અને એ સર્વનો નાશ થવો જોઈએ. ”

મહાશય ! તમારા કથનમાં સત્યાંશ છતાં સંપૂર્ણ આવેશ, વસ્તુ સ્થિતિનું વધારે અજ્ઞાન તથા કર્તવ્યપાલનની નિર્બળતા વિશેષ પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. આર્થ શુદ્ધ શોણિતથી ઉત્પન્ન થયેલના મુખમાંથી સર્વનાશના વાક્યો નજ નિકળે, પરંતુ સંજોગોનીજ ખુખી છે. તોપણ—બુદ્ધિ સ્થિરકરો, વિવેક જાત્ર કરો, સ્વયં વિચાર કરતાં શીખો, પરપ્રત્યયાનુસારિ બુદ્ધિનો લાગ કરો. દીર્ઘદષ્ટિનો ઉપયોગ કરો, જગત્ની કલ્યાણ વ્યવસ્થા નિહાળો અને પછી કર્તવ્ય માર્ગે સંચરો.

તમારા કથનમાં જેટલે અંશે સત્ય છે. તેટલે અંશે ધર્મનો પ્રકાશ આંખો પડે છે. અને માનવ પ્રાણી નીચે ઉતર્યો છે. એમ છતાં હજુ પણ એ સંસ્થાઓમાં એટલું બળ છે, અને કોઈ કોઈ વિરલ સજ્જન વ્યક્તિઓ નીકળી આવે છે, કે જેથી કરીને સત્યમાર્ગના પ્રવાહને ક્ષતિ થતીજ નથી. એજ જગત્નું શરણ છે. યદ્યપિ દુર્જનો પણ સજ્જનોનો લેખાસ પહેરે છે, તોપણ તેમાં જે સજ્જનતાનોજ વિજય સૂચવાય છે. જગત્માં કયાંય

પણ સંજ્ઞનતા નજ હોય, તો પછી તેનો ધુરખો પહેરવાની દુર્જનોને જરૂર કે અવકાશ ન જ રહે.

અલબત્ત, આદર્શ કશું નથી. પરંતુ સંજ્ઞેગોના પ્રમાણમાં જે છે, તેથી સંતોષ માનવાની જરૂર છે, બીજો ઉપાય નથી. જે છે, તેટલી જ આપણી મિલકત છે. એટલુંજ આર્યબ્રજને અવનતિમાંથી બચવાનું સાધન છે. આટલો પણ બચાવ થયો છે, તે તેનું જ પરિણામ છે. માટે “સર્વથા સર્વત્ર ગંદવાડજ છે,” એમ માનવાને કારણ નથી. જે તે પણ શુદ્ધ કરવાની તાકાત નથી, તો નવા સર્જનની વાતો કેવળ ગાંડપણ અને હવાઈ કિલ્લા છે, તેમાં પરાશ્રિતતા તો છે જ.

આજે આપણો ઘણો વર્ગ કેટલાક સાચા જુઠા ઘોંઘાટથી ઘેરાઈ ગયો છે. સ્વયં ઉંડી તપાસમાં ઉતરતો નથી. અને સકારણ કે નિષ્કારણ, સ્વાર્થી, લોકોની વધારે પડતી ઉશ્કરણીને પરિણામે વધારે પડતો ઉશ્કરાઈ ગયો છે.

વળી ધર્મચુરખોનું અસ્તિત્વ જે જગતના કલ્યાણ માટે છે, છતાં તેથી જગતનું કલ્યાણ ન થતું હોય, છતાં જગતના કલ્યાણની જરૂર હોય, તેમાંથી પોતાને પણ લાગ મેળવવો હોય, તો જેના જેનામાં પુરુષાર્થ હોય, તે કરી બતાવી આગળ આવે, અને સાચા હીરાની માફક ચમકે, એટલે આપોઆપ ખોટા હીરા ઝાંખા પડી જશે. અને એ રીતે ચમકનારને જ ટીકા કરવાનો, ઠપકા આપવાનો અને ખસેડી દેવાનો અધિકાર છે, એટલુંજ નહીં, પરંતુ જગતના કલ્યાણ માટે જરૂર પડે તો જેનો જેનો નાશ કરવાની જરૂર હોય, તેનો તેનો નાશ કરવાનો પણ અધિકાર છે. પરંતુ નિર્બળ અને અર્કિચિત્કરને તે અધિકાર નથી, એટલુંજ નહીં, પરંતુ તેમ કરીને પોતાના પગમાં કુહાડો મારે છે, અને જગતને ભ્રમણામાં પાડે છે, છતાં પરિણામ તો કાંઈ આવતુંજ નથી. ખોટા ઘોંઘાટ કરતાં પહેલાં વિવેક પૂર્વક સદ્ અંશો અને અસદ્ અંશોનું પૃથકકરણ કરવું, જોઈએ, પછી સદ્ અંશોને આગળ લાવવા, તથા અસદ્ અંશોનો નાશ કરવા કટીબદ્ધ થવું જોઈએ. તેમાં સર્વથા ડૂબી જવું જોઈએ. એમ ડૂબી જનાર વ્યક્તિ કાંઈ પણ કરી શકે. એમને એમ આંખો મીંચીને પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના ગમે તે રીતે આવેશમાં આવીને બોલવા માત્રથી શું વળે ? એમ એ મંસ્થાઓનો નાશ થશે પણ નહીં, અને બોલવું બકવાદમાં ખપી જાય, જુદું. એ અસદ્ અંશનો નાશ કોઈ વ્યક્તિને કોઈ પણ રીતે અનિષ્ટ હોયજ

નહીં. પરંતુ અધું સવિવેક, પરિણામ દષ્ટિથી, પદ્ધતિસર, અને ઉંચા ઉદ્દેશ તથા ભાવનાથી થવું જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ ભાવે, કલ્યાણભાવે, અને સાચી સેવા વૃત્તિમાં રંગાઇને થવું જોઈએ, કે જે પ્રયત્ન પરિણામદર્શક બની શકે. માટે તમે કહો છો, તેવી સ્થિતિ કેવળ ધર્મસંસ્થાઓની નથીજ.

તમે કહેશો કે—“હવે તેની આવશ્યકતા નથી, એટલે કે-ધર્મગુરુઓથી સાધ્ય પરિણામો ખીણ રીતે મેળવી લેઈશું.”

તેનો અર્થ એ થયો કે-ધર્મગુરુઓથી સાધ્ય તત્ત્વોની આવશ્યકતા છે. માત્ર તે પૂરા પાડનાર ધર્મ ગુરુઓની જરૂર નથી. તો એ તત્ત્વો ક્યાંથી મેળવશો ? જ્યાંથી મેળવશો, ત્યાં ગુલામગિરિનું ખત તો લખી આપવું જ પડશે. તે ખત આના કરતાં માફ હશે, તેની તમારી પાસે કંઈ ખાત્રી છે ? જો એવી ખાત્રી નથી, તો જો છે, તેમાં જ સંતોષ માનો, ગુરુ બનવા માટે તલસી રહેલાઓ પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવા માટે તમને આમ ઉસ્કરે છે, એમ કેમ ન કહી શકાય ?

ભૂતકાળમાં એ સંસ્થાઓમાં રત્નો પાક્યા છે, અને ભવિષ્યમાં નહીં પાકે તેનો શો પુરાવો છે ? માટે ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણના ઉદ્દેશથી પણ એ સંસ્થાઓનો વારસો જમતો તેમ આગળ લ'ખાવેજો જોઈએ, અને તેથીજ તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેના બળમાં ઉમેરો કરવો જોઈએ, તેમાં સુતત્ત્વોનો સંભાર ભરવો જોઈએ, અને તેમાં ઉત્તમ ભોગોનું ખાતર પૂરવું જોઈએ. જેથી કરીને એ ક્ષણરૂપ સુભૂમિમાં ભવિષ્યના વધારે ચમકવાળા રત્નો પાકી શકે.]

૩,

જૈન ધર્માચરણ.

જૈનધર્મના ધર્માચારની કૂલ ગુંથણી ધણીજ વિચિત્ર છે. તે એટલી બધી અટપટી, ન સમજી શકાય તેવી રીતે દૂરદૂરના સંબંધોથી ચિત્ર-વિચિત્ર રીતે ગુંથાયેલી છે, છતાં તે અવિભિન્નિત અને ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી વ્યવસ્થિત છે. તેનો ઉકેલ કરવો એટલે, એક ગાઠ જંગલમાંના અનેક જાતના વૃક્ષો, છોડવાઓ, અને વેલાઓ તથા તેઓના ફળો, પાંદડાં, ડાળા, રંગ વિગેરેના જુદા જુદા અનેક-

રીતે સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ કરવા જવો મુંઝવેલ છે. જમ તે દરેક પોતા-પોતાની સ્થિતિમાં વ્યવસ્થિત છે, છતાં દૂરથી જોનારને તો એક ગીચ-ગાઢ જંગલનોજ ભાસ થાય છે.

ધર્મના આચારો પણ વ્યવસ્થિત, નિયમ બદ્ધ છે, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર સ્થિત, અને પાત્ર પ્રમાણે ઉપયોગની સગવડોથી ભરપૂર છતાં પૂરા અભ્યાસ અને પરિશ્રમ વિના તેનું પૃથક્કરણ સર્વથા અશક્ય નહીં તો દુઃશક્ય તો છેજ.

સાધારણ પ્રયત્નથી તેની કૂલગુંથણીનો ઉકેલ કરી શકાય તેમ છેજ નહીં. કેટલીક વખત સાદા જવાબથી જ્ઞાસુઓનામન શાંત થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી હોતું. જમ જમ ઉંડો અભ્યાસ વધતો જાય, તેમ તેમ એક સાદામાં સાદી બાબતમાં એટલું બધું ઉંડાણ જોવામાં આવે છે કે-તેના અંતિમ તાત્પર્યનો પત્તોજ લાગતો નથી. ત્રણેય બાજુ કાયના ચોરડામાં વચ્ચે દીવો મૂકીને બેસીએ, પછી તેમાં દીવાઓના ઉલટા સુલટા જે પ્રતિબિંબો પડે છે, તેનો પત્તો લગાડવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે છે? તેવી જ રીતે આ આચારો વિષે જણાય છે, છતાં તે અનવસ્થિત નથી. એક બીજા આચારોની એક બીજા ઉપર એવી ઉલટી સુલટી ગોણ-મુખ્ય ભાવે અસરો પડે છે કે-જનું વિગતવાર સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ આ જમાનાનો કોઈપણ માણસ કરી શકે, એવો અમને સંભવજ જણાતો નથી. એ પૃથક્કરણ મહાન પૂર્વશ્રુતધરોએજ ઘણીજ વ્યવસ્થિત રીતે કર્યું છે. જ્યારે તે જોઈએ છીએ ત્યારે આચારોના અગાધ રહસ્યોની ઝાંખી થાય છે, તેની પાછળ પણ સ્વતંત્ર અનેક વિજ્ઞાનો લાગેલા છે. જોનોના પ્રત્યેક આચાર તે તે આચાર રહસ્યોના શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનો અનુસાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર જાણવામાં આવ્યા છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્રની કેટલી વ્યાપકતા હોઈ શકે ?

તેની સંપૂર્ણ ઝાંખી એ વિશાળ પ્રયોગ-સંગ્રહનો ખ્યાલ લેવાથી આવી શકે તેમ છે. તેથી હિંદને તે વિષેની શોધો કાઈ પાસેથી ઉચ્છીની લેવાની વાસ્તવિક જરૂર નથી.

એક વાત યાદ આવે છે કે—પૂર્વાચાર્યોએ કેટલાક વર્ષોથી એટલે કે લગભગ પૂજ્ય આર્યરક્ષિત સૂરિજીના વખતથી દરેક સૂત્રોના દરેક અનુયોગોનું મુખ્યતાએ વ્યાખ્યાન કરવાનું, અને નવો ઉતારવાનું લગભગ બંધ કરવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ ભૂલભૂલા મણીના આ આધ્યાત્મિક પ્રયોગોના ચક્રમાં ઉતરવાની ત્યાર પછીના માનવોની અશક્તિનો ખ્યાલ કરીનેજ જણાય છે. અને તે જૈન આચારોની વિચિત્ર ગુથણી જોતાં વ્યાજબી લાગે છે.

કોઈપણ વ્યક્તિ ઇતર શાસ્ત્રજ્ઞાન સાથે આ વિષયનું જીવનભર અધ્યયન કરી પૃથક્કરણ કરે, તો જરૂર અમૂક હદ સુધીનું તો પૃથક્કરણનું ખોખું તૈયાર કરી શકે. પરંતુ પૂર્વના પૂર્વધર પુરૂષોએ કરેલા પૃથક્કરણ આગળ તે એક તણખલા જવુંજ ભાસે, એમ અમારી ધારણા છે.

કેટલાક કહે છે કે—“ જૈન ધર્મે જગત્ને દયા શીખવી છે.” એટલે એ ધર્મમાં માત્ર દયા પાળવાનું જ છે. કેટલાક માને છે. કે “ જૈન ધર્મમાં સામાયિક, પ્રતિકમણ એવી કેટલીક ક્રિયાઓ છે. તે ઉપાશ્રયમાં જઈને કરી જવાની છે. એટલુંજ એ ધર્મમાં છે.” પરંતુ એમ નથી.

એક મોટા શહેરમાં જન્મ અનેક પોળો હોય છે. પોળોમાં પેટા પોળો અને તેમાં પણ મુખ્ય મુખ્ય શેરીઓ અને લત્તાઓ હોય છે. તે દરેકે દરેકમાં વસનારાઓ માટે પરસ્પરની સગવડો પૂરી પાડનારા કારીગરો, વેપારી, વસવાયા વિગેરે વિગેરે દરેક સાધનો હોય છે. કોઈને કોઈપણ જાતની ન્યુનતા જણાતી નથી. બહારના જોનારને તે દરેક જુદી જુદી છતાં એક નાના નાના કરખા જવી તે

પોળો જણાય છે. તે રીતે આ આચાર નગરમાં પ્રવેશ કરે, તે તેવી જ રીતે પ્રત્યેક આચારો સર્વ સામગ્રીથી ભરપૂર જણાશે.

દા૦ ત૦ જૈન ધર્મ દયામય ધર્મ છે, તે વાત લ્યો. તેના સંબંધમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે—“ જૈન ધર્મની જટલી ક્રિયાઓ, જટલા વિધિ વિધાનો, અને જટલા આચારો છે, તે બધા અહિંસાને જીવનમાં ઉતારવાને માટેના જુદા જુદા પ્રયોગો છે. ” એ જ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા સર્વ આચાર-પ્રયોગો બીજા અનેક સર્વ આચારો મય છે, તેમ સમજવાનું છે.

જૈન ધર્મ=આજ્ઞામય ધર્મ છે. વિનયમૂળ ધર્મ છે. સત્યમય ધર્મ છે. સામાયિકમય ધર્મ છે, ચાર સામાયિકમય ધર્મ છે, છ આવશ્યકમય ધર્મ છે, પંચપરમેષ્ઠીમય ધર્મ છે, ચારશરણરૂપ ધર્મ છે, પાંચ જ્ઞાનમય ધર્મ છે, ત્રણ રત્નમય ધર્મ છે, ત્યાગમય ધર્મ છે, સત્તર સંયમમય ધર્મ છે, બાર પ્રકારના તપોમય ધર્મ છે. આ-શ્રવદ્વાનિરોધ-સંવર પ્રવર્તન રૂપ ધર્મ છે. પાંચ ચારિત્રમય ધર્મ છે. સમ્યગ્ ચારિત્રમય ધર્મ છે. કર્મ નિર્જરા-સ્થાનમય ધર્મ છે. દેવ-ગુરુ-ધર્મારાધનામય ધર્મ છે. પંચાચારમય ધર્મ છે. સર્વ કષાય-ત્યાગમય ધર્મ છે. પંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મ છે. બ્રહ્મચર્ય-ગુરુકુળવાસ-રૂપ ધર્મ છે. ચતુર્વિધ સંધામ્નાયમય ધર્મ છે. શાસન સેવામય ધર્મ છે. અગારિ ધર્મો અને અણગાર ધર્મોમય ધર્મ છે. જ્ઞાન-ક્રિયામય ધર્મ છે. અષ્ટપ્રવચનમાતારૂપ ધર્મ છે. ચરણસિત્તરી-કરણસિત્તરી-મય ધર્મ છે. હેય-ઉપાદેય-જ્ઞેયપણે વિભક્ત નવ તત્ત્વમય ધર્મ છે. ઉપશમ રૂપ ધર્મ છે. વૈરાગ્યમય ધર્મ છે. વિવેક-સ્વ-પર તથા સાચા-ખોટાની ઠેંચણરૂપ ધર્મ છે. દર્શન વિશુદ્ધિમય ધર્મ છે. તીર્થ-સંસ્થારૂપ ધર્મ છે. પ્રવચન શ્રુત ધર્મમય ધર્મ છે. સ્યાદ્વાદ જ્ઞાનમય ધર્મ છે. વૈયાવૃત્ય-સેવામય ધર્મ છે. આચારમય ધર્મ છે. સમ્યક્ત્વ

મૂળ ધર્મ છે. શિક્ષા—આસેવનરૂપ ધર્મ છે. નવપદની આરાધના-મય ધર્મ છે. વીશ સ્થાનકની આરાધનામય ધર્મ છે. સાત નયાજ્ઞાનાત્મક ધર્મ છે, ચાર નિક્ષેપાત્મક ધર્મ છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમય ધર્મ છે, શ્રામણ્ય-પ્રધાન ધર્મ છે. અધ્યાત્મમય ધર્મ છે, ઉચ્ચનીતિ-મય ધર્મ છે, દાન—શીળ—તપ—ભાવનામય ધર્મ છે.

ઉપર જણાવેલામાંનો કોઈપણ એક પ્રકાર લઈ ધટાવશો તો પ્રાયઃ સમગ્ર જૈનધર્મ—એટલે તેના આચારો અને વિચારો—તેમાં સ્વતંત્ર પણે ઘટી શકશે. કોઈપણ એક વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને જૈન ધર્મ તરફ જોશો તો તે તન્મય જ દેખાશે. વળી બીજી વસ્તુ ધ્યાનમાં લેશો એટલે તન્મય જણાશે. છ આવશ્યકને દૃષ્ટમાં રાખીને વિચારશો, તો જૈન ધર્મની કોઈપણ ક્રિયા, તેના ક્ષેત્ર બહાર નહીં રહે. પાંચ પરમેષ્ઠિમાં ધટાવશો તો તેમાં ઘટી શકશે. તેવી જ રીતે ત્રણ રત્ન, નવપદ વિગેરેમાં ધટાવતાં બધું તન્મય જ લાગશે. સમ્યગ્ ચારિત્રમાં ધટાવશો તો એ તન્મય જ જૈન ધર્મ જણાશે. તે વખતે સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ જ્ઞાન પણ સમ્યગ્ ચારિત્રનું જ વિવેચન જણાશે. સમ્યગ્ ચારિત્રની અભિમુખ દર્શન અને જ્ઞાનને જ સમ્યગ્ ચારિત્ર પણ ગણવામાં આવ્યા છે.

[તેથીજ—જૈન કુટુંબમાં જન્મ્યા છતાં—જિનદર્શન, પૂજા વિગેરે ન કરનારને “ધર્મની શ્રદ્ધા નથી.” એમ કહે છે. યદ્યપિ શ્રદ્ધા અને આચારમાં ભેદ છે. તોપણ, શ્રદ્ધા પણ ક્રિયાત્મક હોઈ શકે છે, અમુક ક્રિયા શ્રદ્ધાને વ્યક્ત કરી શકે છે. જે શ્રદ્ધા પણ સમ્યગ્ આચારાત્મક હોય, તેને જ સમ્યગ્દર્શન ગણવામાં આવ્યું છે, એ ત્રણેયરત્નના એકીકરણની દૃષ્ટિના અભિપ્રાયથી એ જાતનો ભાષામાં વ્યવહાર છે. તેજ રીતે જ્ઞાનાભ્યાસી પણ જો તદ્દ યોગ્ય ક્રિયાત્મક ન હોય, તો તેને અજ્ઞાની કહેવામાં આવે છે, માટેજ ઉપધાન અને યોગોદ્વહનની ક્રિયાઓ યદ્યપિ આચાર રૂપ છે, છતાં તે સમ્યગ્ જ્ઞાનની ક્રિયાઓ છે. અને તે ક્રિયાત્મક સમ્યગ્જ્ઞાન છે, કે જે સમ્યગ્ચારિત્રના વિકાસમાં જ પરિણામ પામતું હોય છે, માટેજ તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહી

શકાય છે. જ્ઞાનનું ક્ષણ વિરતિ એ જ્ઞાન પરિભાષા પણ આ વિચાર-સરણિ અનુસારે જણાય છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્ચારિત્રતા અંશો છતાં પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી તેને જુદા પાડી બતાવવાનું પણ એજ કારણ છે, કે—ઉત્તમ જીવન અને સદ્વર્તન છતાં જે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોય, તો તે ચારિત્ર સમ્યગ્ચારિત્ર ગણી શકાતું નથી. તે અજ્ઞાન કષ્ટ ગણાય છે, એવી જ રીતે જ્ઞાનાભ્યાસ અને ચારિત્ર પાલન બન્નેય હોય, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન ન હોય, તો તે બન્ને મિથ્યાજ્ઞાન અને કાય-કષ્ટ ગણાય છે.]

આ ઉપરથી પ્રભુ મહાવીર દેવે અમુક એકજ પ્રકારની આચાર પ્રક્રિયા બતાવી છે, એમ સમજવાનું નથી. એક એક છે, ને સાથે સાથે બીજું ધણું છે. તેમ કરીને, લાદી પાથરનાર કારીગર લાદીના અનેક આકારના ટુકડા ઉપરથી નાના નાના જુદા જુદા આકારો બનાવે છે, ને તે આકારો બીજા મોટા આકારોમાં કારણભૂત થાય છે. તે બંધા આકારો એવી ખુબીથી ગોઠવ્યા હોય છે કે—એક રીતે જોઈએ, તો તે ગોઠવણ ચોરસ દેખાય, બીજી રીતે ગોળ દેખાય, ત્રીજી રીતે આઠખુણીયા દેખાય, ચોથી રીતે કૂલને આકારે દેખાય, તેની પેઠે: અનેક આચારમાં વ્યવસ્થિત સમગ્ર અર્ધ્યાત્મશાસ્ત્ર જુદા જુદા આકારના પ્રયોગોમાં હોંચી નાંખી પાત્રો પ્રમાણે સગવડ કરી આપી છે. અંદર અંદરમાં દરેક રીતે વ્યવસ્થિત છતાં ચાલુ ક્રિયાવિધિઓમાંથી પૃથક્કરણ ધણું જ દુર્ઘટ થઈ પડે છે. કાંઈપણ ધાર્મિક વિધિ હાથમાં લઈને તેનો વિચાર કરતાં અત્યારનો વિચારક તો મુંઝાઈ જ બચ છે. કાંઈપણ નિર્ણય લાવી શકતો નથી. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી વિધિઓના કેટલાક હેતુઓ સમજાવ્યા છે. તેટલાથી માત્ર સંતોષ પામે છે. પરંતુ તે પણ ખરી રીતે તો સ્થૂલ જ સમજણ છે. દરેકે દરેક ઉપર જણાવેલા મુખ્ય મુખ્ય પ્રકારોની કેવી કેવી રીતે દરેક વિધિઓમાં છાયા પડે છે, તેના નાના મોટા પ્રતિબિંબોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તો આજની ખુદ્ધિને અગમ્ય જ છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ વિવેચન કરનારા પુસ્તકો

પણ આપણને ધણા જ હંડા પ્રદેશમાં ખેંચી જાય છે, છતાં પણ વધારે વધારે રહસ્યો સમજવા માટે જીજ્ઞાસા થયા જ કરે છે, અને પછી જાતે વિચાર કરતાં પણ આગળને આગળ યુક્તિ દોરાયે જાય છે. અલખત, કહેવું જ પડશે કે - શ્રી નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય મહારાજશ્રીએ આ જાતનો ખ્યાલ આપવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે. માટે તેઓશ્રી પણ-ભાષ્ય, ટીકા વિગેરેને બદલે નિર્યુક્તિ રચે છે. નિર્યુક્તિ એ એક એવી અથશૈલી છે, કે-વર્ણ્ય પદાર્થની વિશ્વમાં ક્યાં ક્યાં અને કઈ કઈ જાતની છાયા પડે છે? તે પદાર્થ કોની કોની સાથે કેવો કેવો સંબંધ ધરાવે છે? તે સર્વ પર અસાધારણ વિશાળ અવલોકનથી દૃષ્ટિ નાંખીને સંક્ષેપમાં પદાર્થનું વિવેચન સૂચિત કરે છે. એ તેની અસાધારણ ખૂબી છે.

[આધુનિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર કહેશે કે-ઓહો! આમાં શી મોટી વાત છે? અમારી રેલ્વેના ટાઇમ ટેબલ, અને અમારા દરેકે દરેક ખાતાના ખારીકમાં ખારીક ખનાવેની નોંધો અને તેના લિસ્ટો, તેની પરસ્પર અસર, એ બધું કેટલું વ્યવસ્થિત રાખવામાં આવે છે? અને તે માત્ર એકજ દેશનું નહીં પરંતુ આખી દુનિયાનું અને અનેક ખાતાઓનું, કેટલું વ્યવસ્થિત અને માહિતીઓથી ભરપૂર છે? તેનો તપાસો શું તેમાં ખાસ એટલી ખૂબી નથી?

એ બરાબર છે. પરંતુ તેમાં ધણો ભાગ નિરુપયોગી હોય છે, છતાં તેની પાછળ પૈસા અને વખત, યુક્તિ અને શક્તિનો ખર્ચ થતો હોય છે. વળી તે રેકર્ડ રાખવાને કેટલા સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે? તે વિચારો. સારે પૂર્વના જૈન આચાર્ય પાસે માત્ર જીવનની જરૂરીઆતની થોડી ધણી સામગ્રી શિવાય કાંઈ પણ નહીં, છતાં આ જાતની વ્યવસ્થા સમજી શકે અને વ્યવસ્થિત ગોઠવી શકે, તે તેમની અસાધારણ યુક્તિ અને શક્તિનો પરિચય આપે છે. અને તેમ છતાં તેમના પ્રયત્નથી કાંઈ પણ પ્રાણીને પરિણામે દુઃખનો સંભવ જ નહીં. એ તેમાં વિશેષ ખૂબી છે.]

આ છેલ્લા ત્રણેય પ્રકરણમાં જણાવેલા જૈનોના દેવ, ગુરુ અને ધર્મ. એ ત્રણને પણ સરળ પરિભાષામાં ત્રણ તત્ત્વો કહે છે. એ ત્રણ તત્ત્વો તરફ વશદારને “ જૈન ” ગણવામાં આવે છે. આ ત્રણ-

માંના કોઈપણ મુખ્ય મુદ્દા તરફ કે તેના કોઈપણ પેટા વિભાગ તરફ સ્નેહ પણ શંકા નજર, અવિશ્વાસ હોય તો તેને “ જૈન ” ગણતાં અચકાય છે. તો પછી સીધો કે આડકતરો હુમલો કરનાર વિષે તો પૂછવું જ શું ?

હિંદની આ કાળની મૂળ પ્રજાના કમનસીબે પશ્ચિમના અને તદ્દનુ-યાયિ એતદેશીય - આધુનિક સંસ્કૃતિના પોષકો તરફથી તીર્થંકરોના જીવનના મહત્ત્વ વિષે પ્રાચીન શૌંધખોળના બાના નીચે પ્રજાને શંકાશીલ બનાવવાના ઘણાજ આડકતરા પ્રયત્નો થાય છે. ધર્મ-ગુરુઓના તરફ અશ્રદ્ધા કેળવવાથી તેઓના કાર્યમાં પણ વિઘ્નો આવી પડે છે. તેમજ તદ્દન અપૂર્ણ સ્થિતિવાળા વિજ્ઞાનોના મોહક આડંબરોને પડે ધર્મોની વાસ્તવિકતા-અવાસ્તવિકતાની ચર્ચાઓ ઉભી કરી, તેના તરફથી પ્રજાનું મન ખસેડવાના પ્રયત્નો થાય છે. ખરેખર, આ ત્રણ પ્રયત્નો જગત્ભરની ધર્મસંસ્થાઓ માટે મોટામાં મોટા વિઘ્નો છે. ધર્મોનો નાશ થાય તેની ચિંતા નથી. પરંતુ માનવ પ્રાણી અને એકંદર પ્રાણી સમાજનું હિત ઉભય બ્રષ્ટતાની વેદી પર ઢોમાઈ ન જાય તેની જ ચિંતા છે.

[આધુનિક સંસ્કૃતિઓએ પોતાના અભ્યુદય માટે જગત્ભરના સર્વ ભૂ પ્રદેશો અને માનસિક પ્રદેશોમાં સ્થાન જમાવવા, તે તે સ્થળે જેણે જેણે સ્થાન જમાવ્યું હોય, તે સર્વ પૂર્વ પૂર્વવર્તી તત્ત્વોને હાંકી કાઢવા, એવી બારીકમાં બારીક કોઈ પણ વસ્તુ છોડી નથી કે જેને માટે તેણે પોતાના પ્રયત્નો શરૂ ન કરી દીધા હોય.

રાજ્ય, વિજ્ઞાન, પ્રજા જીવન, સામાજિક, આર્થિક પ્રશ્નો વિગેરે ઉપરાંત ધર્મના ક્ષેત્રોમાં પણ તેણે પોતાનો પુરુષાર્થ અજમાવવાને ઘણા વખતથી શરૂ કરી દીધું હતું. તેવા એક સર્વ ધર્મ પરિષદ વિષે ગયા પ્રદેશમાં જણાવ્યું છે. તે ઉપરાંત, ખીન્ન અનેક પ્રયત્નો થયા છે. ધાર્મિક સાહિત્યોની પ્રસિદ્ધિ, યુરોપીય પ્રજાએ તે તે ધર્મોમાં દાખલ થવું, એકંદર પ્રજામાં ધર્મ પરિવર્તનની ભાવના-ધર્મોની અદલા બદલીનો છૂટથી પ્રચાર, ધર્મોને એક

જાતના એકીકરણ તરફ દોરી જવાનાં સાધનો, તથા અંદર અંદર ભેદક સાધનો પણ એવાજ વેગથી ખીલવ્યે જાય છે.

મારી સમજ પ્રમાણે—ખ્રીસ્તી ધર્મને નવી સંસ્કૃતિ સાથે બંધ બેસતો કરવાના આધુનિક ધોરણના વિચારમાંથી જ થીઓડોરીસ્ટ સોસાઈટીનો જન્મ લાગે છે. અને તેની ઉત્પત્તિ પણ લગભગ એ સંસ્કૃતિનો પાયો નંખાયાના વખત લગભગની જ જણાય છે.

શરૂઆતમાં મુખ્યપણે—ધર્મ પ્રધાન ભારતદેશમાં એ ઉદ્દેશના પ્રચાર કાર્ય માટે **મીસ-મિસેંટ** ફરતા હતા, એમ ધ્યાનમાં છે. તે વખતની પરિસ્થિતિ અનુસાર માત્ર એટલો જ ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો હતો. કે “દરેક ધર્મોમાં સત્ય શું છે? તે જ અમારે જાણવું છે. અને તેની જ લ્હાણુ જગતને કરવી છે.” અને તે વખતે હિંદુ ધર્મ પર વધારે ભાર દેવામાં આવતો હતો. રૂદ્રાક્ષની માળા, ગીતાનું ભાષાન્તર, અને વૈદિક ધર્મના પારિભાષિક શબ્દો પ્રમાણે જ ધર્મ શીલોસોશીના ભાષણોનો જોક હતો. તથા પ્રાચીન શોધખોળ ખાતાઓમાં પણ તે વખતે પ્રથમ વૈદિક સાહિત્ય શોધાઈ ગયું હતું અને ખાસ શોધાતું હતું. તે વખતે આકર્ષાઈ આવતા કેળવાયેલા યુવકો માટે એક તંત્ર-સંસ્થાની જરૂર જણાય, એ સ્વાભાવિક છે. અને તેને માટે **તારક** સંઘની યોજના હતી. એમ આપણે જાણીએ છીએ.

ત્યાર પછી વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ તેમજ હિંદમાં યુરોપની લાગવગમાં અસાધારણ ફેરફાર થયો છે, ને ફેરફાર થવાનો છે. તે વાત તેઓના ધ્યાન બહાર હોય એમ તો માની શકાય જ નહીં, તેથી ઘણી દીર્ઘદષ્ટિ રાખીને તેવા સંબેગોમાં “ભારતમાંજ, ભારતની વ્યક્તિ વધારે કાર્ય સાધક થાય” માટે ભારતીય સંસ્કૃતિના કેંદ્રમાંના આઠાણુ કુળમાંથી અને ખુદ ભારતમાંથી જે બાળકો તેમણે મેળવ્યા, તેમને અથાગ પરિશ્રમ અને અઠળક ખર્ચથી ભણાવી એ સોસાઈટી તૈયાર કરતી હતી. તે આપણે એટલા ઉપરથી જાણીએ છીએ કે—“હવે થોડા વખતમાં મહાન્ જગદ્ગુરુ આવશે. અને તે જગતને કોઈ મહાન્ સાચો માર્ગ બતાવશે.” વિગેરે, એ વખતે જ કહેવામાં આવતું હતું. આધુનિક વ્યાપારી પ્રચાર કાર્યની જાહેર ખબર આપવાની એ જાતની ખૂબી ઉપરાંત તેમાં કાંઈ વિશેષ નથી જણાતું. આજકાલ, બે મહિના પછી આવનારી નાટક કંપનીઓ વિગેરે પણ એવી રીતે “આવે છે, આવે છે” કરીને પ્રજાના મનમાં ઉત્સુકતા પેદા કરે છે. તે જગદ્ગુરુ તે આ કૃષ્ણમૂર્તિ. અસાધારણ તપ, ત્યાગ અને સર્વની સમ્મતિ વિના પરાણે જગદ્ગુરુ બની જવાની રીત વિચિત્ર લાગે છે.

સંસ્કૃતિની જેમ અંધી પૌલીસીએ બદલાઇ છે, તેમ આજે એ સોસાયટી પણ પોતાની કાર્ય પ્રણાલી બદલે એ સ્વાભાવિક છે. આજ સુધીમાં ભારતીય ઔદ્ય સાહિત્યનો ધણો ખરો અભ્યાસ થઇ ગયો છે. એટલે તેમના સત્યોને આગળ કરીને ઉપદેશ પ્રણાલી ચાલે એ ધણું અંશે બનવા જોઈ છે, કેમકે-તે મહાશય કહે છે કે-“મને યુદ્ધ ભગવાનના દર્શન થયા છે.”

અથા ધર્મોમાંથી સત્યો જાણવાનો ઉદ્દેશ હવે પલટાયો છે. તેને બદલે-“ દુન્યવી સંસ્થાઓ ભલે રહે, પરંતુ એકે એક ધાર્મિક સંસ્થામાંથી સાધકોએ નીકળી જવું જોઈએ. એ સંસ્થાઓની જરૂર નથી આત્મવિકાસમાં તે ખાસ ઉપયોગી નથી. ”

તેના પ્રમાણ તરીકે તે વખતની પૌલીસી પૂરતો રચવામાં આવેલો તારક સંઘ પણ એક મેલાવડો કરી અંધ કરી દીધો છે.

પરંતુ જ્યાં સુધી આખી થીઓસીશીસ્ટની સોસાયટી અંધ ન થાય, ત્યાં સુધી આપણને એ વાતમાં વિશ્વાસ ખેસે તેમ નથી. કારણ કે તારકસંઘ હવે ચાલી શકે તેમ હતો જ નહી. અને તેને બદલે બીજી કોઈ વધારે ખૂબી વાળી યોજના ભવિષ્યમાં અમલમાં નહીં આવે, તેની શી ખાત્રી છે ?

હવે તો તેઓ ત્યાં સુધી કહે છે-“ મંદિરો અને ધર્મ ગુરુઓની સંસ્થાઓનો નાશ કરવો જોઈએ. એકંદરે આખી આધ્યાત્મિક દોરવણીજ અંધ કરી દેવી જોઈએ. ”

વધુમાં કહે છે કે “ જેને આત્મકલ્યાણ કરવું હોય, તેણે કોઈ પણ એવું અંધન તોડીને બહાર જ નીકળી આવવું જોઈએ. ”

આ રીતે અંધન તોડીને નીકળેલો એક વર્ગ વધવા માંડે, પછી તેના વ્યવસ્થિત વહીવટ માટે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ નામ આપીને સંસ્થા ગોઠવી લેતાં કેાણ રોકી શકશે ? કારણ કે કોઈ પણ વિચાર કે ભાવના સંસ્થા વિના અસ્તિત્વમાં, પ્રચારમાં કુદરતી રીતે જ આવી શકે નહી. તેને કોઈને કોઈ રૂપમાં અંધારણુ, અને સંસ્થા વિગેરે જોઈએજ. આપોઆપ અંધારણુ અને સંસ્થા એ વર્ગ માગશે. ત્યારે આપોઆપ સંસ્થા થશે જ. આજે એવી સંસ્થા સ્થાપવાની વાતોથી શું ? આજે તો સંસ્થા જ ન જોઈએ, એમ કહેવાથી જુની સંસ્થાઓમાંથી વર્ગ ખેંચાય એટલું જ બસ છે, અને તે જ કર્તાવ્ય છે. ભવિષ્યમાં થઈ પડશે. તારકસંઘ પણ ધણા પ્રચાર પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો.

જે કૃષ્ણમૂર્તિ ખરેખરા જગદ્ગુરુ હોત અને જગદ્ માટે મહાન ઉત્તમ સંદેશા લાવ્યા હોત, તો તેને માટે આપણે ચોક્કસ મગરૂર અનત. કારણ કે તે ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વોથી પોષાઇને જન્મ્યા છે. તે મદ્રાસ ઇલાકાના કાંઈ આઠાણ કુટુંબમાં જન્મેલા છે. પરંતુ દિલ્લિગર ધીએ કે તેમનું શરીર ભારતીય હવા પાણીથી પોષાયું નથી, અહીંના ઊંડા ઊંડા સત્યોની હવા સરખી પણ તેમને અડી નથી. એટલે તે બિચારાજીવને ખીજના હથીયાર થઈ ખુદ ભારતમાં જ મહાન્ મહાત્મા પુરુષોએ ઉભા કરેલા સ્થાનો અને સંબોગો સામે વિરુદ્ધ પ્રચાર માટે આવવું પડ્યું છે. કાળની બલિહારી છે.

પરંતુ આથી ભારતીય ધર્મસંચાલકોએ ગભરાવાનું કારણ નથી. એવા આધુનિક સંસ્કૃતિ પોષકો તરફથી અનેક પ્રયત્નો થાય છે. થયા છે, અને થયા કરશે. **મીસ મેથો, પ્રો. હેલ્મુલ્ટ ગ્લાજેનાપ, કૃષ્ણમૂર્તિ, ગાંધીજી, વિગેરે વિગેરે ધણી વ્યક્તિઓ**—તેના તાજા ઉદાહરણો મોજુદ છે. તેથી માત્ર અમુક વર્ગ ખેંચાઈ જવા ચોક્કસ સંભવ છે, એ ખરૂં. પણ એ વર્ગ એટલો વજનદાર નહીં હોય. એવા નાના મોટા નુકશાનો તો હજી ઘણા સહવા પડશે. “તમે તેને નાનું નુકશાન કેમ કહો છો? જે એમ હોય તો, તે જખ્ખર નુકશાન ગણાશે. મુસલમાનોના રાજ્ય કાળમાં મૂર્તિઓ અને મંદિરો સાક્ષાત્ તૂટયા, આઠાણો વટલાયા, તથા અનેક ઉત્થલ પાથલો થઈ, છતાં તેમાં પ્રજા સામે થઈ શકતી હતી. આમાં તો પ્રજામાંથી જ એવો વર્ગ મળી આવે, કે જે તેમ કરવાના જાતે પ્રયત્ન કરે, એક ભાઈ તેના બચાવ માટે નીકળે, તો તેને રોકનાર તેનો જ ભાઈ હોય કે—“ચરે! એવા સાધનોની હવે શી જરૂર છે, ભલે નાશ પામતા. આપણે હાથે જ તેનો નાશ કરવો જરૂરનો છે” આવી મનોદશા થાય, અને તેની પાછળ આધુનિક સંસ્કૃતિ પોષક એક સંપીવાળી સાધન સામગ્રીનો હાથ હોય, અહીંની પ્રજા એકલવાથી સાધન રહિત હોય, તો તો પછી થઈ જ રહ્યું. ભારતીય સંસ્કૃતિના બચાવનો એકેય રસ્તો જ ન રહે.”

એ જેમ થવું હશે, તેમ થશે. પરંતુ ભારતીય મહાત્માઓના ત્યાગ, અને પુરુષાર્થ આગળ તે ગમે તેવા જખ્ખર નુકશાનનો કાંઈ પણ હિસાબ નથી. એટલે ખાસ મોટા નુકશાનો થવાનો બહુ સંભવ જણાતો નથી. કારણ કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઘણા રક્ષક તત્ત્વો હજી ઉડે ઉડે વિદ્યમાન છે. અલબત્ત, આધુનિક સંસ્કૃતિના વેગમાં સીધી રીતે આડે આવનાર મંદિર, મૂર્તિ, ધર્મગુરુ કે ધાર્મિક ભાવનાની તો કદાચ પરવા કરવામાં નહીં આવે]

સર્વોત્કૃષ્ટ વિશ્વ સાહિત્ય જૈન આગમો.

જૈન દર્શન અનેક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના સંગ્રહરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રરૂપ છે, તે વાત આપણે પ્રથમ વિચારી છે. તેની શૈલી પણ તદ્દનુસાર ભવ્ય અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સર નક્કી થયેલી છે.

આગમો એટલે—તીર્થંકર ભગવતોના ઉપદેશ, ચરિત્ર, જગત્તુ તત્ત્વાજ્ઞાન, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં નાના મોટા અનેક વિજ્ઞાનો, રત્નત્રયાત્મક મહાન્ પ્રગતિ માર્ગના પ્રયોગો, અને તેને લગતા બીજા અનેક વિષયો, એ પ્રગતિ માર્ગમાં ચાલી વિકાસને અંતે પહોંચેલા મહાન્ પુરુષોના દૃષ્ટાંતો, એ પ્રગતિ માર્ગથી દૂર જઈ પતન પામેલા જીવાત્માઓના દૃષ્ટાંતો, વિગેરે વિગેરે અનેક વિષયોનો જ્ઞાન સમાવેશ થાય છે, તેવો ગણધરોએ એટલે તીર્થંકર પ્રભુના મુખ્ય શિષ્યોએ અંગ્રહમાં ગોઠવેલો સાહિત્ય સંગ્રહ.

બીજી રીતે વિચારતાં તેમાં—વિકાસ માર્ગનીસરણી—એ એકજ વસ્તુનો વિચાર ધણા વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યો છે. એ દૃષ્ટિથી અથવા સમગ્ર વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારેલું હોવાથી તે સમગ્ર સાહિત્યમાં વિષય એકજ છે. પરંતુ તે ધણો વિસ્તૃત હોવાથી તેના અંત સંગ્રહના ભાગે પાડવામાં આવ્યા છે. અને તેવા મુખ્ય બાર ભાગ પ્રાચીનકાળમાં હતા. જૈન આગમો જુદા જુદા અર્થો નથી. પણ એકજ વિષયને ચર્ચનારા અંત સંગ્રહના જુદાજુદા ભાગો છે.

આગમોની રચના તરફ જોઈશું તો જાણ્યે આખું વિશ્વ એક બગીચો છે, તેના પર દેવ વિમાનમાં અદ્ધર બેસી, એક ઉદાત્તમનો વૃત્તિવાળી વ્યક્તિએ તેમાંના ઉત્તમોત્તમ અને સુંદર સુંદર અર્થ સૂચક અંશે રૂપી કુલોને ચુંટીને અદ્વિતીય કળાયુક્તમાળા ગુંથી હોય નહીં, તેવી જણાય છે, ક્યાંય છિછરાપણું કે હલકા પ્રકારની

રીતનો સ્પર્શ કરવામાં કેમ જાણ્યે તેને આભડછેટ લાગતી હોય, એક શોખીન, ચતુર, કલાખાજ માણસ જન્મ છુટથી સારી સારી વસ્તુઓ મોકળે મને, ઉદારહાથે, હસતે ચહેરે એકઠી કર્યે જાય, તેમ વિશ્વ સત્યો વીણીવીણીને ઉત્કૃષ્ટ કળાથી ગુચ્ચે ગયેલી જણાય છે. પરંતુ આ સમજવાને તદ્દ યોગ્ય આંતર દૃષ્ટિ જોઈએ.

બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદનો હાલ તદ્દન વિચ્છેદન પામેલું છે. છતાં તેમાં શા શા વિષયો હતા ? તેના લિસ્ટો મળે છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા કેટલાક અથોયે મળે છે. તથા તેમાંની કોઈ કોઈ ગાથાઓ પણ મળે છે. વળી તે અથો અમુક પૂર્વમાંથી કે “ અમુક ભાગમાંથી અમે ઉદ્ધૃત કરેલ છે ” એવી ઉદ્ધાર કરનારાઓની કપૂલાતો પણ મળે છે. કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, સમ્પત્તિકા, નિશીથ-પ્રકટપાઠ્યયન, દશાશ્રુત સ્કંધ, બીજા ઉપાંગો, તેજ ગણવ-રોએ આગામમાં પ્રવિષ્ટ કરેલું કરેમિલતે ! સૂત્ર યુદ્ધ મહાવીર પ્રભુએજ ઉચ્ચારેલું, તથા આવશ્યક નિર્યુક્તિ, વિગેરેમાં આવતી જુદી જુદી ગાથાઓ, વિગેરે તેના પૂરાવા છે. આધુનિક સંશોધકો પણ એ વાત કપૂલ રાખે છે.

હાલ મળી આવતા ૧૧ અંગો મુખ્ય તો શ્રી સૂધર્મસ્વામીની રચના છે. પરંતુ કાળક્રમે તેમાં ઘણા ફેરફારો થયા છે. એટલે કે- કેટલોક ભાગ સંક્ષેપમાં કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાક ભાગો બીજા વિસ્તારથી આવતા હોય, તો તે ત્યાંથી જોઈ લેવાની ભલામણ છે. આચારાંગ સૂત્રના મહાપરિણા અધ્યયન વિગેરેનીજન્મ કોઈ કોઈ ભાગ લુપ્તપ્રાય છે. તથા પ્રાચીનકાળમાં મુખ્ય પાઠની પ્રણાલીને હિસાબે કાળની ભયંકર અસરોને પરિણામે કેટલાક પાઠાંતરો પણ ઉત્પન્ન થયા છે. તો પણ-“ વ્યંજન, અર્થ, અને તદ્દુભયમાં જરા પણ ફેર પડવા દેવાથી અતિચાર લાગે છે. ” એવી જ્ઞાનાચારની

મુખ્ય ભાવનાના બળથી મુખપાઠે આગમો રાખવા છતાં તેમાં ખાસ ફેર પડવા દીધો નથી. તેમજ ત્યાંસુધીની ગણતરીઓ રાખી છે કે—અમુક સૂત્રમાં પદ કેટલા ? અક્ષર કેટલા ? વિરામસ્થાનો—ચિન્હો—સંપદા કેટલી ? વિગેરે, તેથી હિસાબે ઘણાજ ઓછા પાઠાન્તરો થવા પામ્યા છે. કોઈ કોઈ સ્થળે બાબુમાં લખેલા અર્થો કે પર્યાય સૂચક પ્રાકૃત શબ્દો કે પાઠો લેખકના દોષથી ભળી જવા પામ્યા હોય એવો પણ સંભવ ખરો. કોઈ સ્થળેથી કોઈ કોઈ આખા પાઠો પણ લુપ્ત થયા હોય.

આવા ફેરફારો છતાં—એ આગમો પ્રામાણિક અનિવાર્ય ફેરફાર વાળા—પ્રાચીન આગમોજ છે અથવા તેના ઘણી રીતે જવાને તેવા અવ-શેષો તો છે જ, એટલું જ કહી શકાય. જવા હતા તેવા અક્ષરે અક્ષર તે પ્રમાણે છે, તેમ કહી શકાય નહીં, તેમજ સર્વથા લોપ પામ્યા છે, એમ પણ ન કહી શકાય. બન્ને કથન બુઠાં છે. કારણ કે—પછીના કાળના પ્રાચીન ગ્રંથો તથ દ્વિગમ્બર સાહિત્ય સાથે સરખાવતાં પણ મૂખ્ય વિષયમાં તો કયાંય વિસંવાદીપણું છેજ નહીં,

અગ્યાર અંગો ઉપરાંત, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતાં ૧૨ ઉપાંગો મળે છે. તે પણ મોટા ભાગે પૂર્વમાંથી જ ઉદ્ભૂત છે. કયું ઉપાંગ કયાં પૂર્વમાંથી ઉદ્ભૂત છે, તે કદાચ ન કહી શકીએ. પરંતુ દ્વિગમ્બર ભાઈઓ, જેને ઉપાંગ ન માનતાં દૃષ્ટિવાદાન્તર્ગત પરિકર્મો માને છે, તેમાંથી એટલો સાર લઈ શકાય કે—અમુક અમુક ઉપાંગો પરિકર્મમાંથી પણ ઉદ્ભારેલા હોય. સારાંશ કે એક પણ કૃતિ મનોકલ્પિત નથીજ.

તેજ રીતે ૬ છેદો અને ૪ મૂળ, ૨ સૂત્ર ગ્રંથો પણ દૃષ્ટિવાદમાંથી ઉદ્ભૂત છે.

તે ઉપરાંત, બુદ્ધા બુદ્ધ મહર્ષિઓએ પોતાના અનુભવની નોંધો, કેટલાક સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ સંગ્રહો, સરળ સ્પષ્ટી કરણો ૩૫ જે

રચેલા, તે પ્રકીર્ણને નામે ઝાળખાય છે. તેમાંના કેટલાક ખુદ મહાવીર સ્વામીના સમયના અને કેટલાક તેમની પછીના થે છે. ઉત્તરાધ્યન સૂત્રો તથા દશવૈકલિક તો તેઓના સંગ્રહક અને કર્તાની મૂળકૃતિ રૂપેજ અઘાપિ ઉતરી આવ્યા છે. આમ છતાં પાછળથી-ઉદ્ધૃત એવા પણ ઘણા આગમ ગ્રંથોનો વિચ્છેદ ગયો છે. તો પણ હાલ મળી આવતા આગમોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે,

૧૧ અંગો, ૧૨ ઉપાંગો, ૧૦ પચન્ના, ૬ છેદ, ૨ સૂત્ર, ૪ મૂળ=૪૫.

ઉપરાંત, એ આગમો ઉપર નિયુક્તિ, ભાષ્ય, યુર્ણિ, અને વૃત્તિ-ઝોરૂપ ગ્રંથો છે.

તે, અને મૂળઆગમો મળીને પંચાંગીઓ ગણાય છે, તે પણ આગમ ગ્રંથોનીજ જમજ પ્રામાણિક માનવામાં આવે છે, તે ઉપરાંત અનુભવની નોંધો, પરંપરાથી ચાલતી આવતી જૈન ધર્મે માન્ય ગણેલી ઘણી હકીકતો, અને બીજું અનેક પ્રકારનું તદ-નુયાયિ સાહિત્ય મળી આવે છે. આમ જોતાં-ઘણો ભાગ પૂર્વકાળમાં ને કેટલોક ભાગ થોડા સૈકા પહેલાં વિચ્છેદ જવા છતાં જૈન સાહિત્યનો ઘણોજ વિશાળ સંગ્રહ મળી આવે છે.

[આ બાબત ભારતીય સંશોધન પદ્ધતિથી, રચનાત્મક દષ્ટિથી અને શુદ્ધ ઐતિહાસિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને દરેક આગમો, તેના પંચાંગો તથા તેમાંના વિષયો, લુપ્ત ભાગ. અવશિષ્ટ ભાગ, અન્ય સાથે અનુસંધાનો, વાચનાઓની અસરો વિગેરે વ્યવસ્થિત શોધવાના પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. જે એક ઘણો જ સમજ અને ભગીરથ પ્રયત્ન ગણાય. પરંતુ શુદ્ધ સાધનોથી હાલ થઈ શકવો, કેટલો શક્ય છે? એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે.]

છતાં આ વિશાળ માનવસાગરમાંથી જે જે માનવો ગમે તેવા ભોગો આપીને આજસુધી તેનો ખચાવ કરતાં આવ્યા છે, ને એ ભારવહન કરતાં કરતાં આજસુધી ટકાવી રાખી, આગળ પણ ટકી

રહે, તેવો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, ખરેખર ! જગત્ તે મહાનુભા-
વોનું સદાને માટે ઋણિ રહેશેજ. તેઓના શાંત, ગંભીર, સચોટ,
અને અસાધારણ પુરુષાર્થની જટલી કદર કરવામાં આવે, તેટલી
ઝોચ્છી છે.

ભગવાન્ મહાવીર ત્રણ પછીના લગભગ પચ્ચીસો વર્ષ દરમ્યાન
દેશને અને આર્ય પ્રજાને ધણાજ કટોકટીના પ્રસંગોમાંથી પસાર
થવું પડ્યું છે. દુષ્કાળો, પર ચક્રો, પરદેશી પ્રજાઓના હુમલા, અને
આગમન, આંતર કલહો, અને કુદરતી આફતો વિગેરે અનેક વિકટ
સંજોગો આવી પડેલા હતા, છતાં તેનો ખચાવ કરનારા પુરુષો મળી
આવ્યા હતા, અને આજે જે કાંઈ છે, તે કેવળ તે મુનિ સંસ્થાને જ
આભારી છે. યદ્યપિ દોષ વખત એવો પણ હશે કે માત્ર નામ માત્ર-
નીજ વ્યક્તિઓ હશે, છતાં તે સંસ્થામાંથી વખતો વખત એવી
વ્યક્તિઓ પાક્યેજ ગઈ છે કે-જેઓએ કાંઈક વિશિષ્ટ કામ કરી
ખતાવ્યું છે.

જથી ભગવાન્ની પછી-લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પછી દુષ્કા-
ળને લીધે છિન્નભિન્ન થયેલ દ્વાદશાંગીના અચ્યાર અંગો પાટલી
પુત્રમાં શ્રમણસંઘે સંકલિત કર્યા, અને બારમું અંગ શ્રી ભદ્રબાહુ
સ્વામીએ વારસામાં આપ્યું.

લગભગ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ દરમ્યાન શ્રી આર્યરક્ષતજીએ
ચાર અનુયોગો જુદા કરી આપ્યા અને નયાવતાર બહુ દૂર સુધી ન
કરવા ભલામણ કરી.

લગભગ ૮૦૦ વર્ષ પછી મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્યની,
અને વલ્લભીમાં શ્રીનાગાર્જુનાચાર્યની આગેવાની નીચે ફરીથી
આગમવાચનાઓ કરી, જેને જટલું યાદ હતું, તે સંગ્રહિત કરી
લેવામાં આવ્યું.

લગભગ ૯૮૦ વર્ષે વલ્લભીમાં જ શ્રીદેવર્દિંગણિ ક્ષમા

શ્રમણની આગેવાની નીચે આગમ ગ્રંથોને પુસ્તકારૂઠ કરવામાં આવ્યાં. તથા લગભગ વીર નિર્વાણ પછી ૧૩૦૦, ૧૪૦૦ વર્ષ પછી હાલ મળી આવતી ટીકાઓ રચવામાં આવી છે.

સ્થાનકવાસી ભાઈઓ ૪૫ માંના ૩૨ ને માન્ય ગણે છે, અને દ્વિગમ્બર ભાઈઓ તેો એકેયને પ્રામાણિક માનતા નથી. છતાં આવશ્યક સૂત્રો, દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રો તેમના જુદા હોવા સંભવિત નથી. કારણ કે—તે ગ્રંથો પોતાની પ્રાચીનતા સાબિત કરવાને આંતર પ્રમાણોથી તૈયાર જ છે. છતાં તેને ય નષ્ટ માનવામાં આવતા હોય, તેો પછી પોતાની નવી રચનાને વિશ્વસ્ત બનાવવાના પ્રયત્ન શિવાય, તેનો કશો ખાસ અર્થ નથી.

આગમ સાહિત્ય મુખ્યપણે સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રધાન શાસ્ત્ર છે. તે વ્યાયામ શાસ્ત્રની જમ તાલિમ દ્વારા શીખી શકાય તેવું હોવાથી યોગોદ્વહન અને ઉપધાનની ક્રિયાદ્વારાજ તેનો અભ્યાસ કરી શકાય છે. એ રીતે યોગોદ્વહન—તાલીમપૂર્વક અભ્યાસીઓને જ ચારિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવતી પદ્ધતિઓ આપવામાં આવે છે. શ્રુતનો આદર.

આ જૈન સાહિત્યને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે, તેના તરફ અત્યંત પૂજ્ય ભાવ ધરાવવામાં આવે છે, તેનું યથાશક્તિ અધ્યયન કરે છે. તે ઉપરાંત, શ્રુતજ્ઞાનનાં માનમાં ખાસ એક જાહેર દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. તે દિવસે તેના તરફ પરમ આદર વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જૈનોનો જ્ઞાન તરફનો આદર જણાઈ આવે છે. પ્રાચીન વખતમાં પુસ્તકો લખાવવા માટે, તેના સંરક્ષણ માટે, તેના ઉપકરણો માટે જૈનો ઘણાજ ખર્ચ કરતા આવ્યા છે. તેના કિંમતી ઉપકરણો અને સંરક્ષણ પદ્ધતિ ઉપરથી પણ જ્ઞાન તરફનો આદર

જણાઈ આવે છે. એ શ્રુતના અભ્યાસીઓ તરફ પણ ધણોજ આદર રાખવામાં આવે છે, તેમને જોઈતી સગવડો પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આજે જગત્માં જ્ઞાન વધે છે, એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અજ્ઞાનજ વધે છે. અજ્ઞણુ પરિસ્થિતિ, બ્રાન્તજ્ઞાન, સાચું જ્ઞાન છતાં ઉન્માર્ગ ગામી જ્ઞાન, સાચું છતાં સન્માર્ગ ગામી જ્ઞાન અને સમ્યગ્જ્ઞાન. આવા અનેક ભેદો પડી શકે છે. રસ્તામાં પડેલા કાંટાનો ખ્યાલ ન હોવાને અજ્ઞણુ પરિસ્થિતિ કરીશું. કાંટાને સાધારણુ સળી ધારી લેવી, એ બ્રાન્તજ્ઞાન, કાંટો જાણવા છતાં તેના પર પગ મૂકી ચાલવું, અથવા વધારે કાંટા તરફ ચાલવું, તે ઉન્માર્ગ ગામી જ્ઞાન, કાંટો જાણીને તેનાથી બચવા સીધા રસ્તા તરફ ચાલવું, તે સન્માર્ગ ગામી જ્ઞાન. સીધા સીધા સન્માર્ગ તરફ ચાલવું, રસ્તામાં કાંટો આવવાજ ન દેવો, તેવો પહેલેથીજ દીર્ઘ ખ્યાલ રાખવો, અથવા રસ્તામાં આવતા કાંટા એવી રીતે દૂર કરવા કે જથી કરીને ભવિષ્યમાં પણ નડવા ન પામે. તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન કહીશું. આમાં ખરી રીતે સન્માર્ગ ગામી જ્ઞાન એ સમ્યગ્ જ્ઞાનનેજ જૈનો વજન આપે છે. બાકીનાને અજ્ઞાન કહે છે. તે હિસાબે આજે અપાતું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. તેથી તેને જૈનો વજન ન આપે એ સ્વાભાવિક છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન જગત્માં થોડું પણ હોય તો કટ્યાણુ થાય. તેથી બિલકુલ નુકશાનનો સંભવજ નથી. સમ્યગ્જ્ઞાન લેનારી વ્યક્તિઓતો જગત્માં બહુજ જુજ હોઈ શકે, એટલે બાકીનાઓ સમ્યગ્જ્ઞાન તરફ આદર રાખનારા છે. તે બતાવવાને સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્જ્ઞાની અને સમ્યગ્જ્ઞાનના સાધનો તરફ તેઓ પરમ આદર બતાવે છે. તેમાં ધોતાની શક્તિ સામર્થ્ય અને ધન સંપત્તિનોવ્યય સાર્થક માને છે.

આ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ છતાં – આજે અજ્ઞાનને જ્ઞાન માનવામાં આવે છે. ઉન્માર્ગી, પરંપરાએ મહા મહા હિંસાનુબંધી, જ્ઞાનને

સમ્યગ્જ્ઞાન માનનારા અને સમ્યગ્જ્ઞાનને ભ્રમણામૂલક જ્ઞાન માનનારાયે પડ્યા છે. એ પણ સંનેગોની જ બલિહારી છે.

એ શ્રુત ગ્રંથોને ભંડારોમાં બહુજ સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવ્યા છે, જીવના જોખમે તેનો યથાશક્ય બચાવ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં હાલમાં છપાવીને તેની પવિત્રતા અને પ્રતિષ્ઠાને વ્યર્થ ધણોજ ધક્કો પહોંચાડવામાં આવ્યો છે. તેના ઉપદેશની સચોટતાને ઢીલી કરવામાં આવી છે. તેમના તરફના આદરમાં શૈથિલ્ય આવ્યું છે. એટલુંજ નહીં, પરંતુ એ પવિત્રમાં પવિત્ર પુરુષની પવિત્રમાં પવિત્ર વાણીનું અસાધારણ અપમાન થઈ રહ્યું છે. એ પવિત્ર વાણીનો પ્રવાહ આજ સુધી અનેક રીતે આર્યોનું રક્ષણ કરતો આવ્યો છે. આજ તેનું આમ અપમાન કરવાથી તેનું જ થવું હશે, તે થશે. પરંતુ તેની સાથે સંકળાયેલા જીવન સર્વસ્વવાળા ભારતીય આર્યોનું શું થશે ? તેનીજ મુખ્ય ચિંતા છે. ખરી રીતે, આમ અપમાન કરવાને બદલે એમને એમ ભંડારમાંજ તેમને રહેવા દીધા હોત તો આટલું નુકશાન ન થતે.

[યુરોપના પોતાની ઉન્નતિ માટે જાત્ર તથેલા આધુનિક સંસ્કૃતિ પોષક વર્ગને સરળતાથી દુનિયાના વિષયો જાણવામાં આવે, ને તેનો પોતાની દૃષ્ટિથી ઘટતો ઉપયોગ કરી શકાય માટે છાપવાની પ્રણાલીકા અને તેના અનેક સાધનો પણ ઉભા કર્યા છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ ન્યાં ન્યાં પ્રાચીન ગ્રંથો હોય, તેનો સંગ્રહ પણ કરાય છે, તથા એ પ્રાચીન સંગ્રહોને જાહેરમાં મૂકવાનું વાતાવરણ ઉભું કરીને જાહેર મિલકત મનાવવાના પણ પ્રયત્નો જોવામાં આવે છે. તેથી આગળ વધીને કોઈ પોતાનો ગ્રંથ સંગ્રહ જોવા ન આવે, તો સત્તાનો ઉપયોગ કરી, દુરુપયોગ કરવાનું અને સડાવી દેવાનું દૂષણ મૂકીને, સદુપયોગ તથા સુરક્ષિત રાખવાના બાના નીચે-તેનો કબજો લે તેવો પ્રસંગ આવી પડે તો તેની પણ ના ન કહી શકાય. તે વખતે આપણો જ એક વર્ગ તેમાં સહકાર આપે, તેવું પણ કદાચ બની જાય. તેવા પ્રયત્નોથી બહાર પડેલા સાહિત્ય ઉપરથી એકીકરણ રૂપ ગ્રંથો લખીને પણ જેમ બને તેમ તેના તરફની

શ્રદ્ધા-લક્ષિતને ઢીલી કરી નાખવામાં આવે છે. એકંદર એવી છાયા પડે છે કે-“આવા જીવના જમાનાના ગ્રંથો પર શ્રદ્ધા રાખવી, તે હવે એક જાતનું અજ્ઞાન છે, છતાં અંધ શ્રદ્ધાળુ લકતો એવી શ્રદ્ધા રાખી રહે. તેટલું જગત્ પ્રગતિમાં પાછળ છે. ”]

યદ્યપિ યુરોપીય કે એતદેશીય તદ્વનુયાયિ વિદ્વાનોના ગ્રંથોમાં એ હકીકતો સીધે સીધી ન મળી શકે, પરંતુ આડકતરી રીતે તે તેજ ધ્વનિ હોય છે. વિદ્વાનોના કાર્યો તે તે સંસ્થાઓના ઉદ્દેશો સાથે સંકળાયેલા હોય છે. તે તે સંશોધક સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ તે તે રાષ્ટ્રના હિત સાથે અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશો સાથે જોડાયલાજ હોય છે. તે તે યુરોપીય પ્રજાના રાષ્ટ્રો અને સંસ્થાઓમાં અંદરે-અંદર ગમે તેટલો ઉદ્દેશ ભેદ-સ્વાર્થ ભેદ હોય, છતાં આધુનિક સંસ્કૃતિને આગળ વધારી તેની પાછળ પાછળ આગળ વધવાની બાબતમાં સૌ એક સરખી રીતે બંધાયેલા છે. તેથી વિદ્વાનોની કૃતિમાં એ છેવટના ઉદ્દેશની છાયા જટલે અંશે ઉતરે, અને જટલે અંશે તેની અસર આગળ વધે છે, તેટલે અંશે તેની હરીફ-આપણી સંસ્કૃતિ પાછળ હટે, અને જટલે અંશે પાછળ હટે, તેટલે અંશે તેની સાથે આપણા હિત સંબંધ જોડાયેલા હોવાથી આપણે પાછળ હઠીએ, એ સ્વાભાવિક છે. આ દૃષ્ટિએ આપણા સાધનોનો જટલો તેમની દૃષ્ટિથી ઉપયોગ થાય, તેટલું આપણને નુકશાન થાયજ. વળી કેવળ જગત્ના કલ્યાણને ઉદ્દેશીને ત્યાગી, અને નિઃસ્વાર્થી મહાત્મા પુરુષોએ કેવળ પરિશ્રમ સેવીને તદ્વન મક્ત ઉત્પન્ન કરેલા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિમાંથી તેઓ કાગળો અને છાપખાનાને લગતા સામાનના વકરા દ્વારા આર્થિક લાભ ઉઠાવે છે. તેજ વખતે ભારતીય લેખન કળા વિગેરેનો નાશ થઇ ચૂક્યો હોય છે, તેમાં તો કહેવુંજ શું? અને પુસ્તકની રચના-સંન્નિવેશ તથા બાંધવામાં ત્યાંની કળાનો પ્રવેશ થતાં અહીંની કળા પણ નાખૂદજ

થાય છે. એ પરમ સાહિત્યનો ઉપયોગ કેવળ-વિકાસ માર્ગમાં ઉપયોગ કરવા સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવામાં હતો, તેને બદલે ખુદ જૈન બાળકો તેમાંથી આજીવિકા મેળવતા થયા છે. એ પણ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એક બે પગથિયા પતન જ છે. અરે ! માતાપિતા તુલ્ય જ્ઞાન શું વ્યવસાયના સાધન તરીકે ? હાય ! પાપી પેટ !

વળી તેના સંશોધનો જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરવાના છે, તેને બદલે આધુનિક જડવાદના દૃષ્ટિબિંદુઓથી થાય છે. તે દૃષ્ટિબિંદુઓએ આમાંથી શું બાણુવા જવું છે ? એ ખ્યાલથી જ આજ તે લોઢાકાતેનો અભ્યાસ કરે છે. તેજ દૃષ્ટિબિંદુને આગળ કરીને પ્રસિદ્ધ કરે છે. એટલે અન્યથા યોજન થઈ જવાથી સમ્યગ્ શ્રુતપણુ પરના હસ્તક ચત્કિંચિત્ પણુ સંસ્કાર પામવાથી મિથ્યાશ્રુત થવાનો ખાસ સંભવ છે. વળી મુદ્રિત થયેલ જૈનસાહિત્ય જગતના ઇતર સાહિત્ય સાથે કપાટોમાં સરખે સન્માને બેસે છે, અને સરખું સન્માન પામે છે. એ ખરેખર ખેદનો વિષય છે. પ્રભુ મહાવીર જવા જગતના સર્વ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ મહાપુરુષોની જગતના કલ્યાણ માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ જ વાણી છે. તેનું સ્થાન કેટલું પૂજ્ય અને કેટલું ઉચ્ચ હોવું બેઠ્યું ? તેની તો જરા કલ્પના કરો. તેને બદલે આમ સૌની સાથે તેને બેસારવામાં તેનું સામાન્ય અપમાન નથી.

ભાષાન્તરો અને સારાંશો તારવવાથીતો તેનો આત્મા જ માર્યો જાય છે. મૂળ આગમોની પાછળ વડતાનો આત્મા તેની ભાષામાં અને શૈલીમાં ચમકતો હોય છે. તે ભાષાન્તર કે સારાંશ તારવણીમાં કદી નજ ઉતરી શકે. મહાત્મા પુરુષોના શબ્દોના ધ્વનિ પાછળ યુગતો તેમનો પવિત્ર આત્મા પણુ શ્રોતાકે વાચકને અસર કર્યાવિના રહેતોજ નથી. દર્શન પ્રભાવક બીજા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ વિષે કદાચ બચાવ કરી શકાય, પરંતુ આગમ અથોને છપાવવા, તેના ભાષાન્તરો કરવા

કે તેના સારાંશો ઉતારી મૂળ ત્રથોની જરૂરીઆતો કમી કરવામાં ધણું અહિત રહેલું છે. માખાપને નમ્ન કરી નચાવવા જેવું અપમાન છે.

[જે તેઓને માનવ વાચા હોત તો જે કહેત તેનો આંતરધ્વનિ એ છે કે “ અરે ! માનવો ! ખીજની વાત જવા દો, પરંતુ તમે અમારા અનુચાચિ થઇને અમારું અપમાન કાં કરો ? અમને અમારો તો કશો સ્વાર્થ નથી. કારણ કે અમારી ઉત્પત્તિ જ નિઃસ્વાર્થ લાવના અને સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે. પરંતુ તમારા હિતનો વિચાર તો કરો. અમે ખોલીશું નહીં પણ ખોળી મારીશું, એ ધ્યાનમાં રાખજો. આ વહેમ કે ભય લગાડવાની ભાષા ન સમજશો. અમારા પરના વિશ્વાસથી ઘડાયેલા તમારા જીવન રસાતાળ જશે. તમારી જે કાંઇ રડી ખડી પણ અસ્મિતા છે, તે અમારે લીધે છે, તે ખાત્રીથી માનજો. જ્યારથી અમારું અપમાન કરતા શીખ્યા હો, ત્યારથી તમારી આર્થિક સ્થિતિ જીઓ, તમારી નીતિ જીઓ, તમારા શરીર તપાસો, તમારું સામર્થ્ય અને લાગવગ તપાસો, દિવસે દિવસે વધતી જતી તમારી નિરાધાર દશાનો વિચાર કરો, ગતનો વિચાર કરીને ભાવિકાળ માટે ચેતો, હજી એમને એમ ચાલુ રાખશો, તો તમારી શી દશા થશે? તેની કલ્પના કરો. જે તમને ભાવિ જ્ઞાન હોત તો તે સમજીને તમારા હૃદય ઘડકી ઉકત. રડી રડીને આંખો સુઝી આવત. તમારી આજની દશા અમારા અપમાનનું પરિણામ છે, તે યાદ રાખજો.

તમારાથી અમારો વાસ્તવિક ઉપયોગ ન થઇ શકે તો એમને એમ પડ્યા રહેવા દો. તેમાં એટલું નુકશાન નથી. ભાવિકાળમાં કોઇ અમારો સદુપયોગ કરશે. તમે તો અમારો નાશ કરવા એકા છો. છપાવવા વિગેરેથી અમારો ઉદ્ધાર નથી, વિશેષ પતન છે.

આજે જમાઇ ગયેલા ત્રથોનું આયુષ્ય વિશેષ નથી. હાલના જમાના પુરતો અમારો ઉપયોગ થઇ ગયા પછી તે તો અમને સંભાળવાના પણ નથી. સ્થાયિકાળ માટે ટકી શકાય તેવી લખવા લખાવવાની પ્રણાલિકા ખંધ પડી છે. તે લખી કે વાંચી શકવાની શક્તિ નાખૂદ થતી જાય છે. લાઇબ્રેરીઓમાં છપાએલી પ્રતોનું આયુષ્ય વિશેષ નથી. તે તમે જાણો છો, ત્યારે ભવિષ્યના કોઇ સારા સંજોગોમાં પાત્રને હાથે ચડવાનું અમારા કે તેના નશીબમાં રહે જ નહી. કદાચ મૂળ વસ્તુઓ ફરીથી છપાય, પરંતુ જેટલા વિસ્તારમાં અને વિવેચનાત્મક રીતે અત્યારે ત્રંથ મંત્રહ મોબુદ છે, તેટલો તો ફરી છપાય જ નહીં, પરિણામે અમારી કાયા સંકોચાય, એ સ્વાભાવિક

છે. અમારા ઉપર થયેલી મહેનત નષ્ટ થાય. કલ્યાણ ભાવનાના ઘણા તત્વો નષ્ટ થાય. આ નુકશાન તમે ન જોઈ શક્યા હો, તો બરાબર સમજી લેજો. આજે છપાવવાની જે ધૂન છે, તે ભવિષ્યમાં રહેતી મુસ્કેલ છે. કદાચ ભવિષ્યમાં તમે સારાંશો મેળવી શકશો, પરંતુ મૂળ વસ્તુનો આત્મા તો તમને શોધ્યો એ જરૂરો નહીં. માટે અમો ભંડારોમાં પડ્યા રહેવું વધારે પસંદ કરીએ છીએ. ભવિષ્યમાં કોઈ પાત્ર મળશે તો અમારો ઉપયોગ કરશે. નહીં મળેતો અમો એમને એમ નષ્ટ થઈશું, તેની અમને ચિંતા નથી. પરંતુ ત્યાં સુધી મૌનપણે પણ ત્યાં પડ્યા પડ્યા તમારો જેટલો પ્રેમ હશે તેટલું તમારું ચોક્કસ કલ્યાણ કરીશું.

છપાવવા વિગેરેથી અમે બહારનથી પડતા, પ્રકાશમાં નથી આવતા, પરંતુ વધારે ખૂણામાં પડીએ છીએ. અને વધારે અંધકારમાં જઈ પડીએ છીએ. ઓલામાંથી ચૂલામાં પડીએ છીએ. પ્રકાશમાં તો ખીજું આવે છે.

અમને બહાર પાડવાનું એકજ સાધન છે કે-અમને જીવનમાં જીવનારા એકાદ બે હશે, તો પણ અમે જીવતાજ છીએ. જીવનમાંથી અમારું સ્થાન ખસતું જાય અને અમારી નકલોના ઢગે ઢગ થાય, તેને તો અમે અમારો રોગ માનીએ છીએ.

ઓ માનવો ! ત્રિકાળ કલ્યાણીની આ વાણીના પ્રદર્શન ન હોય, તે કોઈ તમાસાની ચીજ નથી. તેના તો ભક્તિભાવે દર્શનજ હોય.

માટે કોઈના દોરાયા ન દોરાઓ. સ્વતંત્ર શુદ્ધિથી તમારા હિતનો વિચાર કરો. અમારા શિવાય નિઃસ્વાર્થ ભાવે તમારું રક્ષણ કરનાર ત્રણ જગતમાં કોઈ નથી, તે બરાબર સમજો. તમને કદાચ રક્ષણ અને સુખ સગવડ આપવાના વચનો મળતા હશે, પરંતુ તે, તેના અદલામાં તમારી પાસેથી ધણું કિંમતિ ઉઠાવી જવાના સ્વાર્થ પૂરતાંજ છે. સ્વાર્થ સર્થે તમે ક્યાં પડ્યા ગંધાઓ, તે નેવાપણ કોઈ આપવાનું નથી. અરે તમારા અહિતમાંજ અમારો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે તો એટલું તમારું અહો ભાગ્ય સમજજો. અને તેમ થવા છતાં પણ જ્યારે તમે તેમાં તમારું હિત માનો છો, ત્યારે કંપારીજ છુટે છે. તમારા અહિતના શસ્ત્ર બનવા કરતાં નિરુપાયે પણ અમે કીડાને ભોગ થવામાં એટલું દુઃખ નથી માનતા. અમને ભંડારોના ઝોરડાના અંધારામાંથી અને કીડાના ભક્ષણથી બચાવવાનીદયા સ્વાર્થીદયા છે. તમે કાચ્યા અને શિયાળની દયાની વાત ન વાંચી હોય તો વાંચીજો.

જો કે અમે અમારા ખરાઈમાં કદી નાશ પામવાના નથી. પ્રસંગ આવ્યે પાછા ચમકીશું. પરંતુ તમારો અને અમારો આજનો સંબંધ છુટતાં તમારું તો અહિત થશેજ.

યદ્યપિ આજે આ આર્તનાદ હોઈ સાંભળે તેમ નથી. તેને એક મૂર્ખાઈ ભરેલો પ્રલાપ કહી હસી કાઠનારા એ છે. આજે જ્ઞાન નથી વધતું પરંતુ અજ્ઞાનજ વધે છે. એક આગેવાન વિદ્વાન પુરુષે કહ્યું છે કે-“ આજે જેટલું અક્ષરજ્ઞાન વધે છે, તેટલું વાસ્તવિક અજ્ઞાન વધતું જાય છે. ” તે સત્ય છે. દિવસેને દિવસે કોકું ગુચવાતું જાય છે. માનવહિત જોખમમાં છે. કેટલાયે માનવોનો કૃત્રિમ રીતે ઉચ્છેદ થઈ ગયો છે. હજુ પણ તે સંહારભાવ અટક્યો નથી જણાતો. તેના કોળીઆ તરીકે કોઈ વખતે તમે નહીં થઈ જાઓ તેની ખાત્રી કોણુ આપે છે ? આધ્યાત્મિક જીવન ધસાતું જાય છે, દિવસે દિવસે તેનો પ્રકાશ ઝાંખો થતો જાય છે. જડવાદની રાક્ષસીમાયા વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે. તમે કહેશોકે “ અમારે હાથે બહાર નહીં પડે. તો ખીજા પાડનારા પાડશે, તેના કરતાં તો અમે સારા છીએ, ” “ ના, અમે બહાર પડવાને બદલે ખાડામાં પડીએ છીએ. પરંતુ તે તમારે હાથે ન થવું જોઈએ. મુસલમાન ગાયની હલાલી કરવાનો હોય તો કરે, પરંતુ સર્વ રીતે નિરુપાય છતાં હિંદુ પોતાને હાથે તો છરી ચલાવે કે ? તમારા યત્કિચિત્ પણ સહકાર વિના તેઓ વંચારે કાંઈ નહીં કરી શકે. આ જડવાદના જમાનામાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો પોષનાર અમારી ઉન્નતિ થાય છે, એ માનવુંજ “ માતા વન્ધ્યા ” ન્યાય બરાબર છે.

નવા આગમો અને શાસ્ત્રો રચનારની તો માતા હજુ જન્મ લ્યે ત્યારે ખરી. છતાં જૈનધર્મના કાટખૂણા સાથે અંધએસતા થાય તેવા આગમો અને શાસ્ત્રો રચનાર નીકળી પડશે, તો તે મહાપુરુષને આનંદથી વધાવીશું. પરંતુ ખીજા મહાવીર પાક્યા વિના એ પ્રકાશ જ ન જન્મી શકે. હા, એટલું ખરૂં છે કે-નવા શાસ્ત્રો તરીકે-યુરોપીય સંસ્કૃતિના ઉછીના લેશે. પરંતુ તેમાં જૈનધર્મનો અને આર્યસંસ્કૃતિનો આત્મા નહીં હોય. અસંભવિત છતાં માનશો કે-તેનો એ આત્મા હશે. તો તેમાં તમારો પુરુષાર્થ નથી, તમારે કપાળે તો ગુલામી અને પરાશ્રયતા ચોંટીજ છે. ”]

વળી એમ ધારણા હુતી કે “ અમારું સાહિત્ય બહાર પડવાથી જગત્ તેમાંથી પ્રેરણા લેશે. તેની ભવ્યતાથી આકર્ષશે. તેનો લાભ લેશે. તેની પ્રતિષ્ઠા વધશે. ” તે બાબત લાંબા લાંબા હાથ કરી માંચડા પર ચડી પુણી અવાજથી છપાવવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો. તે માટે નાક ફૂલાવી ફૂલાવી ભંડારોના સંરક્ષકોને પ્રસંગે ધમકાવવામાં અને વગેરે વાવામાં આવતા હતા.

પરંતુ આજ સુધીના પરિશ્રમને પરિણામે બહાદુરો કંઈ જાતનું સર્ટીફિકેટ મેળવી લાભ્યા છે, તે જુઓ.—

“ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં [જૈન] ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રંથોને ઉંચી કોટિમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. માત્ર શ્રોતાનેજ નહીં પરંતુ વક્તાને પણ અતિશય નિરસ લાગે છે. અને આજના વાયકને તો તેમાં એટલો રસ લાગ્યેજ આવે, કે જથી તેને અત્યાનંદ થાય. ”

ખીજું સર્ટીફિકેટ જોઈએ, તો તેપણુ ટ્યો—

“ ધાર્મિક અનુભવની ગંભીરતામાં અને સ્વરૂપ રચનામાં જૈન ધર્મ ખીજા ધર્મ કરતાં ઉતરતો છે. ”

આજ સુધીનું પરિણામ તો આ છે. એટલે પાસેના ભૂતકાળના ખનાવોના અત્યારના સમાલોચક—અમને તો ભૂતકાળના કાર્યકર્તા-ઓની ભોળાભાવે થયેલી ભૂલોજ જણાય છે. છતાં તેમાં એક ખચાવ એ છે કે—એવા ભોળાભાવે પણ તેઓનો ઉદ્દેશ તો પ્રતિષ્ઠા અપાવવાનો હતોજ. પરંતુ ગતાનુગતિકતાથી દોરાર્થ ગયા છે. છતાં તેઓની તો નખખાઈ છેજ કે જ્યો પોતાના ભાઈઓને તેમ કરતાં આગ્રહ-પૂર્વક રોકી ન શક્યા.

જૈનદર્શનની સાંધકદૃષ્ટિથી, સંશોધન, જ્ઞાનાભ્યાસ, પ્રચારકાર્ય, વિવેચના અને પૃથક્કરણ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે, એમ લેશમાત્ર સમજવાનું નથી. બલકે—વિશેષ પ્રમાણમાં કરવાનું છે.

જગતના શિક્ષણકાર્યના ઇતિહાસો હાલમાં ઘણાં લખાયા છે, તેમાં પ્રાચીન વિદ્યાલયો—વિદ્યાપિઠો, સ્થિર અને જંગમ ગુરુકુળો, પાઠશાળાઓ, ગુરુ—આશ્રમો તથા આધુનિક યુનિવર્સિટીઓ વિગેરેના વિવેચનો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં જંગમ જૈન ગુરુકુળ-વાસના શિક્ષણની સંસ્થા તરીકેના વર્ણનો નથી મળતાં. તેનું કારણ—ખીજા ઘણી બાબતોની જમ તેના એ તત્ત્વો હજી બહાર બહારમાં નથી. બહારમાં આવ્યા પછી તે કેવી સંગીન યુનિવર્સિટી હતી ને

છે ? તેના તત્ત્વો અને અધારણુ કેવાં સંગીન અને અનુકરણુ કરવા યોગ્ય છે ? તે જગત્ જોધ શકશે.

પારમાર્થિક ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરી સમ્મગ્ જ્ઞાન મેળવી તેનો ઉંચા પ્રકારનો ઉત્તમ ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાનો છે ? તેને માટે જૈનશાસ્ત્રના શબ્દો જુઓ ! તે ઉપરથી જૈન અને દુન્યવી યુનિવર્સિટીઓની વિશેષતા સમજશે.

સ મિક્ખૂ ધમ્મ કિટ્ઠમાણ ણો અન્નસ્સ હેઉં ધમ્મમા-
 ઇક્ખેજ્જા, ણો પાણસ્સ હેઉં ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા, ણો વત્થસ્સ
 હેઉં ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા, ણો લોણસ્સ હેઉં ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા,
 ણો સયણસ્સ હેઉં ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા, ણો અણ્ણેસિં
 વિરૂવરૂવાણં કામમોગાણં હેઉં ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા,
 અગિલાણ ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા,
 નન્નત્થ કમ્મ-નિજ્જરાણ ધમ્મમાઇક્ખેજ્જા.

ધર્મની કીર્તના કરતા મુનિએ અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, લવણુ, શયન અને એવા ચિત્રવિચિત્ર ખીબ્બ કોઇપણ ઇદ્રિયોની લાલ-
 ઝોને વશ થઇ ભોગની ઇચ્છાથી ધર્મનું વ્યાખ્યાન ન જ કરવું.

કોઇપણ ભતના દખાણુ વિના ખુદ્ધા દિલથી નિર્ભય થઇ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવું. અને તે પણુ કેવળ કર્મનિર્મર માટે જ હોવું જોઇએ. તે શિવાય ખીબ્બ કોઇ પણુ હેતુ માટે નજ હોવું જોઇએ.

x x x x

જુઓ જગતના કલ્યાણમાં તેનું સામર્થ્ય કેવું છે ?

અણુવીર્હિ મિક્ખૂ ધમ્મમાઇક્ખમાણે ણો અત્તાણં આ-
 સાણ્ણજ્જા, ણો પરં આસાણ્ણજ્જા, ણો અણ્ણાઈ પાણાઈ મૂઆઈ
 જીવાઈ સત્તાઈ આસાણ્ણજ્જા.

સે અળાસાણ અળાસાયમાણે બજ્જમાણાણં પાણાણં
ભૂયાણં જીવાણં સત્તાણં જહા સે દીવે અસંદીને, ંવં સે
સરણં ભવતિ મહામુણી.

વિશુદ્ધ ભાવનાથી ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરતો મુનિ પોતાનું
પરનું કે અન્ય પ્રાણીઓ, ભૂતો, જીવો અને સત્ત્વોનું [પ્રમાદ
કે ઇરાદાપૂર્વક] આસાદન કરતો નથી=કોઈને નુકશાન
કરતો નથી.

આ રીતે આસાદન ન કરતો જગત્માં અનેક રીતે પીડા
પામતા તેઓના રક્ષણ માટે પ્રગટ દ્વિપ-કે ચમકતા દીવા તુલ્ય
થાય છે, અને એ રીતે તે મહામુનિ તેઓના શરણ રૂપ થાય છે.

x x x x

૫

શ્રી જૈન સંઘનું વિશિષ્ટ બંધારણ.

કોઈપણ એક ઉદ્દેશથી એ કે અનેક વ્યક્તિઓ એકત્ર મળે
ત્યારે ચોક્કસ કોઈને કોઈ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવે જ છે. તીર્થંકર
-ગણુધર, ગુરુ-શિષ્ય, પિતા-પુત્ર, પતિ-પત્ની, શેઠ-નોકર, રાજા
-દિવાન, રાજા-પ્રજા, બે-ભાગીદાર, સેનાપતિ-સિપાહી વિગેરે
દ્વન્દ્વો તે તે સંસ્થાઓના કેન્દ્ર છે.

જગત્ને ઉપયોગી એવું સ્થાયિ કે પ્રાસંગિક કોઈ પણ તંત્ર
જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવે છે, ત્યારે તેના ઉદ્દેશ, હેતુ, પરિણામ,
પ્રચારકો, આંતર-બાહ્ય વહીવટ, નાના મોટા અધિકારિઓ, ઉત્પા-
દક વ્યક્તિ, ઉત્પત્તિમાં સહાયક દેશ-કાળ-ના સંબંધો, અધિકા-
રિઓની ફરજો-અધિકારીની સત્તા, આધિકારનો વિસ્તાર, અધિ-
કારની મર્યાદા, સભ્યો, વહીવટકર્તાઓ, પરસ્પરના બાહ્ય સંબંધો,

૨૬૪

મતાધિકાર, કેન્દ્રસંસ્થાની સત્તા, વારસો અને વારસદાર, કામ ચલાવવાની રીત, વ્યક્તિગત નિયમો, સમૂહગત નિયમો, સ્થાનિક નિયમો, સમગ્ર સમુદાયના નિયમો, સ્થાયી નિયમો, પ્રાસંગિક નિયમો, મિલકતો, ગુપ્ત અને જાહેર મિલકતો, પ્રતિષ્ઠાના સાધનો, જાહેરાતના સાધનો, પ્રચારના સાધનો, પ્રચારની નીતિ, પ્રતિનિધિઓ, સંસ્થામાં પ્રવેશવાના અને નિકળવાના નિયમો, ગુન્હાસંશોધન, સંધિ-વિગ્રહ, હેવાલ, ઇતિહાસ, વિશ્વસંબંધ, કટોકટીમાંથી બચવાના ઉપાયો, સંરક્ષકબળ, અર્થકોષ, અન્ય સાહિત્ય વિગેરે વિગેરે અનેક તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં આવે છે.

આજ પણ આવી અનેક સંસ્થાઓ, જ્ઞવી ક્રે:—ધાર્મિક, રાજ્યકીય, સામાજિક, વ્યાવહારિક, આર્થિક વિગેરે વિગેરે નીકળે છે. પાર્લામેન્ટો, ધારાસભાઓ, કાઉન્સિલો, યુનિસીપાલીટી, લોકલબોર્ડો, કોન્ગ્રેસો, કોન્ફરન્સો, અસોસીએશનો, સેવામંડળો વિગેરે આધુનિક, તથા જ્ઞાતિ, મહાજનો, સંઘો, જમતો, પંચો વિગેરે પ્રાચીન, સંસ્થાઓ વિષે આપણા જાણવામાં છે.

ઉપર કહેલા દરેક તત્ત્વો અહીં જણાવેલી સંસ્થાઓમાં યોગ્ય વત્તે અંશે જોવામાં આવશે. જૈન સંધમાં એ તત્ત્વો કેવી રીતે છે અને તેનું શું સ્વરૂપ છે, તે જાણવા માટે કરેમિભન્તે !—સૂત્ર ભાગ ૧ લા માં ૧૬૦ થી ૨૨૮ સુધીના પેઠજે, તથા “સંધ-અંધારણુ” ના કાયદાઓના વિસ્તૃત નિબંધનો ક્રેટલોક ભાગ અમારા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તે, જુવો.

જૈન સંધનું અંધારણુ પ્રાચીન કાળમાં એ સર્વ અંધારણુ કરતાં વિશિષ્ટ હતું, અને આજ પણ વિશિષ્ટ જ છે. પોતાના વિશિષ્ટ અંધારણુને અંગેજ જગત્માં પોતાનું અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ પ્રકારે ટકાવી રહેલ છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ બીજી અનેક સંસ્થાઓના અંધા-

રણો ઉપર છાયા પાડીને તેઓને મદદ કરી છે. જ્યાં સુધી એ અંધારણને મક્કમપણે જૈનો વળગી રહેશે, ત્યાં સુધી તેઓના જૈનપણને ક્ષતિ લાગવાની નથી. એ અંધારણથી જટલી રચાત થઈ છે, તેટલી સંધને હાનિ થઈ છે. તે આગળ પર જોઈ શકીશું.

શ્રી જૈન સંધની સંસ્થા ખુદ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરપ્રભુએ સ્થાપી છે. તેના અંધારણનું બીજ અને પ્રથમ હોદ્દારો પણ તેમણેજ નિયુક્ત કર્યા છે.

[હાલના પાર્લામેન્ટરી સિસ્ટમના અંધારણો અને આ સંધના અંધારણોના તત્ત્વોમાં ઘણાં ફેર છે. તે બંનેની તુલના કરી જોતાં સંધના પ્રાચીન અંધારણના તત્ત્વો, સચોટ, સંગીન, અને કુદરતી તથા સત્યના પાયા ઉપર અંધાયેલા જણાય છે, તેમજ નિઃસ્વાર્થભાવે સર્વના કલ્યાણ કરનારા જણાય છે. ત્યારે હાલના અંધારણના તત્ત્વો હજી અવ્યવસ્થિત અને અધુરાં છે. હજી શોધાયે જાય છે, અનેક ફેરફારો થયે જાય છે. છતાં એ ડેમોક્રસીની પોલીસી જગતમાં જેમ જેમ ફેલાતી જાય છે તેમ તેમ જગતની ગોરી પ્રજાને આગળ વધાર્યો જાય છે, અને બીજી પ્રજાઓ પાછળ પડ્યે જાય છે. તેના પ્રચારકો “જગતને લાભદાયી પદ્ધતિ છે,” એમ ખુલા શબ્દોમાં કહી તેની હિમાયત કરે છે, અને ઉછરતી પ્રજાને તેની ભવ્યતા સમજાવી તે તરફ લલચાવે છે. તેના તાત્કાલીન લાભો તથા અનુકૂળ સગવડો પણ બતાવી આપે છે. છતાં તે પદ્ધતિ ભારતીય આર્થિક પ્રજા અને તેની સંસ્કૃતિ તથા ધર્મોને મોટો ધક્કો મારનાર છે, કેમકે ભારતમાં સર્વાનુભૂતિ-ઐકમ્યની પદ્ધતિના તત્ત્વો ઉપર અંધારણની રચના છે. આ બંને હરીફ છે. જેમ જેમ ડેમોક્રસી પ્રચારમાં આવતી જાય, તેમ તેમ અહીંના અંધારણો પાછળ પડતા જાય, તેમ તેમ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધર્મો, સંસ્કારો, સમાજો અને છેવટ વ્યક્તિઓને ધક્કો પહોંચતો જાય. તેમજ વળી આર્થિક સ્થિતિ શારીરિક સ્થિતિ પણ નબળી પડતી જાય; ભારતીય આર્થિક પ્રજાને ક્ષતિકર બીજા ઘણા તત્ત્વો દેશમાં ફેલાઈ ચૂક્યાં છે, તેમાં આ અંધારણ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, છતાં દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ વિચાર વિના તે સમજાય તેમ નથી. ડેમોક્રસી=અહુ મત.

અંધારણોની તુલના.

હાલના અંધારણમાં અને પ્રાચીન અંધારણમાં મતાધિકાર, પ્રતિનિધિત્વ, સત્યનિર્ણયની પદ્ધતિ; સભ્યની પદ્ધતિ, પ્રમુખની સત્તા, સભા બેલાવવાની રીત, સભ્યો અને પ્રતિનિધિઓના મતો લેવાની રીત, મુદ્દત અને સમયનિર્ણયો, અહિંકાર અને ખીજી શિક્ષાઓ, વિગેરેમાં તફાવત હોય છે.

હાલની કેટલીક સંસ્થાઓમાં એટલે કે મંડળો કે સોસાયટી-ઓમાં ગમે તેટલા કાયદાકાનુન હોય પરંતુ હીવાની, ફેજદારી, અને રાજ્યદ્વારી વિજ્ઞાનને લગતા તત્ત્વો તેમાં નથી હોતા, તે અલગ હોય છે. ત્યારે પ્રાચીન સંસ્થાઓને પોતાની સંસ્થાના સભ્યને માટે કે મુશ્કેલીના પ્રસંગમાંથી માર્ગકાઢવાને માટે-દિવાની, ફેજદારી કે મુત્સદ્દીગિરીના તત્ત્વોની અજમાયેશની સત્તા હોય છે. જમ જમ અહીંની પ્રજા નવીન પદ્ધતિની સંસ્થાઓ તરફ દોરાતી જાય છે, તેમ તેમ તે પોતાની એ ત્રણ સત્તા ગુમાવ્યે જાય છે.

હાલની સંસ્થાને તુરત પોલીસની મદદ લેવી પડે, કે કોર્ટનો આશ્રય લેવો પડે, કે રાજ્યદ્વારી અમલદારનો આશ્રય લેવો પડે છે. ત્યારે પ્રાચીનમાં અહિંકાર, દંડ, વ્યવહાર અંધ, વિગેરે જાતે અજમાવી શકે છે. જરૂર પડયે આંટીધુંટી રચી શકે છે.

[કોઇ ગુન્હેગાર વધારે ચિડાય છે ને જ્યારે કોર્ટમાં ફરીયાદ લઇ જાય છે, ત્યારે કોર્ટો એ સંસ્થાઓના અંધારણમાં હાથ ધાલે છે. તેથી સંસ્થાઓની સત્તાની પ્રખળતાનો પરિચય જાણવામાં આવે છે. કેટલીકવાર જ એક જુદમ તરીકે જહેરમાં ગણાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ હોતું નથી.]

[હાલમાં મતાધિકાર સગવડ પ્રમાણે ગોઠવી લેવામાં આવે છે. અમુક કર ભરે તે મત આપી શકે, અમુક ડીગ્રી ધરાવતો હોય તે મત આપી

શકે, અમુક લાગવગવાળો મત આપી શકે, એવા એવા ફરતા ફરતા ધારણો રાખવામાં આવે છે. તેથી ધણા માણસોના મતાધિકાર માર્યા જાય છે. ત્યારે પ્રાચીન બંધારણોમાં તે તે સંસ્થાની કોઈ પણ માનવવ્યક્તિ સભ્ય તરીકે મત આપી શકે છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને અપંગોને પણ મતાધિકાર છે. એ મતાધિકારની રુએજ પ્રતિનિધિત્વ ગોઠવાયેલું છે. પ્રતિનિધિ પોતાના હિતની વિરુદ્ધ જતો હોય, તો, વ્યક્તિને મતાધિકાર હોવાથી પોતાનો વિરોધ જાહેર કરી શકે છે, પિતા કુટુંબનો પ્રતિનિધિ છતાં બાળકના હિતથી વિરુદ્ધ જાય છે, એમ બાળને લાગે અને તે પોતાનો અવાજ મૂકે, તો તે સાંભળવામાં અને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ઇત્યાદિ.]

સત્યનિર્ણયમાં બહુમતી કરતાં સર્વાનુમતી વધારે સાચી પદ્ધતિ છે, ત્યારે બહુમતી એકદેશીય પદ્ધતિ છે. એક વ્યક્તિને પણ સત્યનિર્ણય હોઈ શકે— સુધારા વધારાવાળો અંતિમ નિર્ણય જ્યારે સર્વાનુમતે થાય ત્યારે જ તે ઠરાવ સાચો ગણાય. તેમાં મતભેદો પડે તો તેનો નિર્ણય અને ચર્ચા ચાલે, એ ઠરાવ પડતોયે મૂકાય, અથવા ખાસ જરૂર હોય અને કોઈપણ ઉપાયે એક મત ન થવાય, તો બે પક્ષ પડે, બન્નેને જીવવાનો અધિકાર રહી શકે, બેમાંથી એકમાં પણ સત્ય હોય તો તેને ક્ષતિ ન લાગે. બહુમતીવાદમાં લઘુમતીનો પક્ષ સત્ય હોય તો પણ તેણે છોડી દેવો પડે છે.

સર્વાનુમતી ધારણમાં ધણા ઠરાવો થઈ શકે નહીં, પરંતુ ખાસ જરૂરી, અમલ કરવા શક્ય, સર્વ સમ્મત, ઠરાવો જ થઈ શકે, અને તે કેવળ કાગળ પર ન રહી જતાં અમલમાં આવવાજ જોઈએ.

કામ ચલાવવાની સાદી અને સત્યનિર્ણાયક વાદવિવાદ પદ્ધતિ હોય છે, જ્યારે એ સંસ્થાના સભ્યો મળે ત્યારે ધણો વખત જાય છે, ઘોંઘાટ થાય છે, કોઈને બોલતા રોકવામાં આવે છે, કોઈ બહુ બોલી નાખે છે. કલાકોના કલાકો સુધી ચર્ચા ચલાવ્યા પછી પણ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહીં, વિગેરે જોઈને ફટલાક ભાઈઓ “માત્ર તોફાન અને ઘૂમખરાડા પાડવા એકઠા થાય છે. એવું તત્ત્વ

સમજ્યા છે. અમારા મનમાં પણ પહેલાં એ જાતની અસર હતી. પાછળથી તત્ત્વ વિચારતાં તે અભિપ્રાય બદલવો પડ્યો. વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી હોતું, તેમાં ધણીજ દીર્ઘદૃષ્ટ, કુનેહ, અને પ્રવિણતાનો ઉપયોગ થયો હોય છે. આગેવાનોએ યદ્યપિ વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ અને સંજોગો ઉપરથી ઠરાવની રૂપરેખા મનથી નક્કી કરી રાખી હોય છે. તો પણ સૌને બોલવા દે છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવા જવું લાગે તો કરીને, ઠરાવ પસાર કરવા જાહેર કરે છે. તેમાં કાંઈ વિરુદ્ધ ન પડે, તો પછી પસાર કરેલો જાહેર કરવામાં આવે છે.

[હાલ મુદ્દતો અને વકીલોની ધમા ચક્રી ક્યાં ઓછા હેરાન કરેછે?]

પ્રાચીન સંસ્થાઓમાં ગુન્હેગારના ગુન્હા બાબત ગમે ત્યારે કામ હાથમાં લઈ શકાય છે, અને તેની અપીલ પણ ગમે ત્યારે થાય છે. ખાસ મુદ્દતનો બાધ આવતો નથી. માત્ર હકીકત અને વિગત સાચી હોવી જોઈએ.

ગુન્હેગારનો દંડ કરવાની રીત પણ વિચિત્ર જોવામાં આવી છે. ગુન્હેગારના ગુન્હાની જાહેર તપાસ પછી સભ્યોના મનમાં વાતાવરણ ઉપરથી અમુક જાતનો અભિપ્રાય બંધાય છે. પછી તેમાંથી તટસ્થ, વિરોધ, પક્ષના, અને આગેવાનો, એમ મિશ્રણ સમૂહ ચૂંટી કાઢવામાં આવે. તે દરેક ગુન્હાના પ્રમાણમાં દંડની રકમ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે લખે. તે સર્વનો સરવાળો કરી લખનાર વ્યક્તિઓએ ભાગ આપીને આંકડો નક્કી કરવામાં આવે. આમ થવાથી ગુન્હો ભારે હોય, પણ ગુન્હેગારનો તેવો ખાસ ઈશદો ન હોય, અને પશ્ચાત્તાપ પણ વધારે થતો હોય, નમ્રતા વિશેષ હોય, વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠિત અને ફરીથી ગુન્હો કરે તેવી નહોય, એ બધાતત્ત્વોની છાપ પડતા અમુકજ કુદરતી દંડ થઈને આવી રહે. ગુન્હો નાનો હોય, પણ વ્યક્તિ અક્કડ હોય, ફરીથી ગુન્હો કરે તેવી હોય, ગુન્હાનો પશ્ચાત્તાપ બરાબર ન હોય, તેના પ્રમાણમાં વાતાવરણ ઉપર અસર થતાં તેને

ઘટતીજ દાંડની રકમ આવી જાય. કોઈ વધારે મૂકે, કોઈ ઓછી મૂકે, ભાગાકારમાં ઘટતુંજ આવી જાય. અમુક ગુન્હા માટે અમુકજ રકમ નિયત કરી કાયદામાં લખ્યા પ્રમાણે દરેક વખતે બંધ બેસતી થાયજ નહીં. તે રહેજ સમજી શકાય તેમ છે.

આગેવાનો રીતસર પ્રતિનિધિત્વ દ્વારા, ચુંટાઈને સ્થાયિ નક્કી થયા હોય છે. મતદારને મતાધિકારનો વારસો મળે છે, તેમ આગેવાની પણ વારસામાં ઉતરે છે. મતાધિકાર, પ્રતિનિધિત્વ અને આગેવાની પણ વારસાની મિલકત તરીકે ગણાઈ વારસા પ્રમાણે ઉતારી વહેંચાય પણ છે.

સંઘની સત્તા સર્વોપરિ માનવામાં આવે છે. સંઘ સત્તા અને તેની પવિત્રતાને માન અને સત્કાર આપવામાં આવે છે. કોઈપણ ધાર્મિક કાર્ય શ્રી સકળ ચતુર્વિધ સંઘની સંમતિ વિના થઈજ શકે નહીં. સ્થાનિક સંઘોની સત્તા અને સકળ સંઘની સત્તામાં ફરક હોય છે. સ્થાનિક સંઘ સકળ સંઘના ઠરાવથી વિરુદ્ધ જાય, તેવો ઠરાવ ન કરી શકે. સ્થાનિક સંઘના તાબામાં જ જ ધાર્મિક મિલકતો હોય, તેની સર્વ જવાબદારી તેનીજ હોય છે. તે ન સંભાળી શકે, તે તેની બાબુનો કે સકળ સંઘ સંભાળે. સ્થાનિક સંઘની મર્યાદામાં આવેલા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મુનિ, સાધ્વી વિગેરેની પ્રતિષ્ઠા અને જાન માલની રક્ષા, જરૂરીઆતો પૂરીપાડવી, તેમના ઉત્તમ કાર્યોને ટૂંકા આપવો, જીવવળતા આપવી. વિગેરે જવાબદારી સ્થાનિક સંઘની છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિગેરે પ્રતિષ્ઠિત અને માન્ય મુનિની હાજરીમાં સ્થાનિક સંઘની પણ સકળ સંઘાબાધક સર્વોપરિ સત્તા તેનીજ હોય છે. વ્યાખ્યાન પ્રસંગ સંઘની જાહેર સભા ગણી શકાય છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંધારણોમાં અનેક જાતના સિદ્ધાંત ભેદો છે. તે બંધા અહીં જણાવી શકાય નહી. છતાં આજ નવા

અંધારણો ખુબ પ્રચારમાં આવતા જાય છે. જમ અને તેમ તે પ્રમાણે સંસ્થાઓ થાય એ વધારે ઈષ્ટ ગણવામાં આવે છે. કેમકે-પછી ભલેને તુરત તે સંસ્થાબંધ પડે. પરંતુ ડેમોક્રસીના નવા અંધારણની પ્રજાને યાદ તાજી રહે, તેની કૃપાવણી અને તાલીમ મળ્યે જાય. ને જુના અંધારણ ભૂલાતા જાય, તેના તત્ત્વોની કૃપાવણી અને તાલીમ ન મળે, એટલે મનમાંયે તે અંધેસ્તા ન લાગે, તેના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરવા અવકાશ પણ ન મળે, જથી તે નાશ પામતા જાય.

[નવા અંધારણની અસર અનેક રીતે ફેલાઈ રહી છે. પરંતુ ખુદ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જેવી સંસ્થામાં પણ તેના તત્ત્વો દાખલ થઈ ગયા છે. જ્યારથી તેને શ્વેતામ્બર સંઘની પ્રતિનિધિ ગણવાની પોલીસી અખત્યાર કરી ત્યારથી તેમાં ધીરે ધીરે એ તત્ત્વો દાખલ થઈ ગયા છે.

રાજકોટ, ભાવનગર વિગેરે સંઘોના અંધારણોમાં પણ એ તત્ત્વો દાખલ થયા કે તુરત ધર્મ સંસ્થાપર રાજ્ય સત્તા બાણુમાં જ ઉપરિ સત્તા તરીકે અડોઅડ આવી પહોંચી છે. અને પોતાના શહેર શિવાયના આબુબાણુના પ્રદેશનું પ્રતિનિધિત્વ અને સત્તા હાથમાંથી છુટી જાય છે. તે વ્યત તે અંધારણ કબૂલ કરનારાઓના ધ્યાન બહાર રહી ગયેલ છે. એક હત્યુ સત્તાનો એક જાતનો અણગમો પણ વાતાવરણમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે, એક હત્યુ સત્તા જેને કહેવામાં આવે છે, તે તાસ્તવિક રીતે એક હત્યુ હોતી નથી. અને નાણા પ્રકરણી ધક્કા તો તેમાં જેમ લાગતા હતા, તેજ રીતે નવામાં પણ નથી લાગતા, એવું કાંઈ નથી. હાલના ધારણની વહીવટી પદ્ધતિનો આશ્રય લેવાથી વહીવટી ખર્ચ વધ્યા છે, તથા તેમાં પરાશ્રયતા પણ એટલીજ આવી છે.

એક પ્રમુખ, સેક્રેટરી, ખજાનચી, અને એ ત્રણ વર્ગના મેંબરો મળે, ઠરાવો સમ્યોના બહુ મતે પસાર થશે. વિગેરે જાતનો એક ખરડો કરીને સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી જાય છે. તેને જેમ કરવું હોય, તેમ કરે કાંઈ તેને રોકે નહીં.

દેશના વકીલ, એરીસ્ટરો પણ એજ જાતના અંધારણની સલાહ આપે. કારણકે, તેઓને પણ એ તરફનુંજ જ્ઞાન હોય છે, ભારતીય પરિસ્થિતિનું તો એકસ જ્ઞાન લેશ માત્ર નથી હોતું. તે જ્ઞાન કરવાની તેઓને જરૂર પણ પડતી નથી. કારણકે પેલા સાથે અણવિકાનો અને પ્રતિષ્ઠાનો સંબંધ છે. આ દ્વિચુખ્તી વર્ગથી પ્રજા બહુ છેતરાઈ છે, આ સારી આવકનો ધંધાદારી વર્ગ હોવાથી

પ્રજ્ઞમાં આગળ ગણાય, અને રાજ્યના કાયદાને પ્રજ્ઞમાં અમલમાં લાવવાના સાધન તરીકે હોવાથી રાજ્ય તરફથી જે પણ પ્રતિષ્ઠા અપાય, તેમજ તેઓને સંપત્તિથી સંતોષાવાને પણ કોઈ આડે આવે નહીં. કટોકટિને વખતે એ વર્ગ પ્રજ્ઞનો સલાહકાર, પક્ષકાર ગણાય, છતાં અણીને વખતે નવા કાયદા પ્રમાણે તેને દોરવી જઈ સમાધાન ઉપર લાવી દે. જીના કાયદાઓનો કાયદો પ્રજ્ઞજન ગુમાવે. તે એમને એમ તેની પરંપરા ચાલે.

આવી છિન્નલિન્નતા ચાલી રહેલી જોવામાં આવે છે.

આ કરતાં એમાંથી એક હોય તો સારું, એમ પ્રથમ દર્શાવે લાગશે. પરંતુ તેમ કરવામાં નવા ધોરણોને રસ્તે ચડી ગયા પછી ત્યાંથી ધક્કો મારવામાં નહીં આવે, તેની શી ખાત્રી ?

હવે તો સકળ સંઘના મૂળી અંધારણુમાં પણ એ તત્ત્વ દાખલ થવાના ચિન્હો દેખાય છે.]

હાલની સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ બદલાય છે. અથવા કેટલીક કાયમી સંસ્થાઓમાં પ્રમુખ અમુક વખત કાયમ રહે છે. પરંતુ પ્રાચીન સંસ્થાઓમાં પ્રમુખપણું જે વારસાથી ઉતરે છે. તેમજ વિદ્યા સંબંધવાળી સંસ્થાઓમાં શિષ્યાદિકને વારસે પ્રમુખપણું ઉતરે છે. તે ધણુંજ સચોટ ધોરણ છે, સજ્જડ જવાબદારી વાળું તત્ત્વ છે. અને તે એકહૃદ્ય નથી. આધુનિક પ્રમુખને માથે તેટલી મુશ્કેલી નથી હોતી.

તેથી સત્તાનું કેન્દ્ર કાયમને માટે પ્રજ્ઞ સામે એકજ રહે છે, ઈંગ્લાંડમાં પણ હજી કેન્દ્ર તરીકે શહેનશાહની સંસ્થા છે. પ્રાચીન કાળમાં રાજ્ય સંસ્થાના કેન્દ્ર તરીકે ઈક્વાકુ વંશ હતો. આજપણુ ધર્મગુરુઓની ગાદીઓનો એ અર્થ છે. દરેક ધર્મ સંસ્થાઓમાં એ પ્રમાણે છે. ખ્રીસ્તીઓમાં, સ્વામીનારાયણના આચાર્ય વિગેરેમાં પણ એવુંજ છે. મત ભેદો અને નામાન્તરો.

લગવાન મહાવીર પ્રભુના સમયમાં શ્રી જૈન સંઘનું નામ નિર્ગ્રંથ સંઘ હતું. ચાર પછી મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યના પ્રભાવક અને પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ શિષ્યોના નામ અને કાર્યો વિગેરેથી અનેક

જુદી જુદી શાખાઓ, તથા જુદા જુદા સ્થળોના નામ પરથી જુદા જુદા કુળો પ્રસિદ્ધ થયા છે. છતાં મુખ્ય પ્રવાહ એમને એમ આગળને આગળ વધ્યોજ છે.

તેજ પ્રવાહ આગળ જતાં કૌટિક, વનવાસ, ચંદ્ર, વડ-વટ-વૃદ્ધ-બૃહદ્ અને તપા એ બીજા પાંચ ખાસ નામ જુદે જુદે વખતે ધારણ કરે છે.

આપણામાંના કેટલાકોનો ખ્યાલ એવો હતો કે-હાલના જુદા જુદા દરેક ગચ્છો પરસ્પર વિરોધના કારણે તદ્દન જુદા પડેલા વર્ગો છે, મૂળ પ્રવાહનું ઝરણું તદ્દન બંધ થઈ ગયું છે, પરંતુ ઐતિહાસિક સંશોધનોની મદદથી મૂળ ઝરણું પણ ચાલુ હોવાનું બહુ શકાય છે. તેમાં નાના મોટા વળાંક અને કાટખણ બેવામાં આવશે, છતાં પ્રવાહ ચાલતો રહ્યો છે. જે કેશ્વેતામ્બર, શ્વેતપટ, સિતામ્બર તથા સંવેગી, દહેરાવાસી, મૂર્તિપૂજક વિગેરે નામો પાછળના છે, એટલે કે-દ્વિગમ્બર કે દ્વિગ્પટ શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ શ્વેતામ્બર કે શ્વેતપટ વિગેરે શબ્દોમાં જણાય છે. તેથી દ્વિગમ્બર શબ્દની ઉત્પત્તિ પછીજ શ્વેતામ્બર શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો જણાય છે. સારાંશ કે-દ્વિગમ્બરનો સ્પષ્ટ વર્ગ ઉત્પન્ન થયા પછીજ મૂળ વર્ગે તેનાથી પોતાને જુદો ઓળખાવવા શ્વેતામ્બર નામ ધારણ કર્યું છે. તેમાંના અમ્બર શબ્દનો પડઘો આ જાતના અનુમાન તરફ આપણને દોરી બધ છે.

તેવીજ રીતે ખરતર એટલે ક્રિયામાં આકરા, એ શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ તપા શબ્દમાં પાછળથી પડ્યો. યતિ શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ સંવેગી શબ્દમાં સંભળાય છે, છતાં સંવેગીઓ મૂળ સંસ્થાથી છુટા પડેલા નહોતા, સંસ્થા તો એકજરહી છે. એટલે એ નામ મૂળ વર્ગના એક ભાગનુંજ છે. સ્થાનકવાસી અને મૂર્તિવિરોધના પડઘાઓ દહેરાવાસી અને મૂર્તિ પૂજક શબ્દમાં સંભળાય છે. અર્થાત્ મૂળ

વર્ગને તે તે વખતે પોતાને જુદો ઝોળખાવવા પ્રસિદ્ધિ અને મૂળ વસ્તુમાં મક્કમતા સૂચક જુદા જુદા નામો ધારણ કરવા પડ્યા છે. વાસ્તવિક સ્થિતિ આ છે. બહારના મુસાફરોના ઉપરચોટીઆ હેવાલોથી અહીંના પણ ધણા ભાઈઓ ભ્રમાણાઓમાં પડી “દરેક ગચ્છો અને ફિરકાઓ તદ્દન અલગ અલગ છે, મૂળ પ્રવાહ અંધ પડી ગયો છે” એમ માની બેઠા છે. પરંતુ એકજ વસ્તુએ અનેક નામો ધારણ કરવાનો સળંગ ઇતિહાસ મળે છે, જે જોવાથી બરાબર વસ્તુ-સ્થિતિ સમજી શકાય છે.

યદ્યપિ શ્વેતામ્બર શબ્દ દ્વિગમ્બર શબ્દ પછી ઉત્પન્ન થયો છે, પરંતુ શ્વેતામ્બર શબ્દ ધારણ કરનાર મૂળ વર્ગ વસ્ત્રો પહેરતો હશે તે ઉપરથી જુદા પડનાર વર્ગો નક્કી પર ખાસ ભાર આપ્યો. તેને માટે દ્વિગમ્બર એ મીઠો શબ્દ પણ યોજાઈ ગયો. એ શબ્દમાં વસ્ત્ર વાચક બીજા કોઈ પણ શબ્દને બદલે અમ્બર શબ્દ વધારે શોભે છે. તેથી દ્વિગમ્બર નામ પ્રસિદ્ધ થયા પછીજ તેમાંનાં અમ્બર શબ્દને ઉપાડીનેજ શ્વેત સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. ને જુદા ઝોળખાવ્યા છે. ખરતરની ઉત્પત્તિ અને શબ્દની પ્રસિદ્ધિ પછીજ “અમે પણ ક્રિયા પાત્ર, ને તપસ્વી છીએ.” એમ જણાવવા તપ કર્યા પછી તપાબિ-રુદ્ધ મેળવે છે, ને પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ બિરુદ્ધ મેળવનાર મૂળવર્ગ છે. ખરતર નામની પ્રસિદ્ધિ ઠેઠ ઉદ્યોતન સૂરિથી હોય તો પણ, મૂળ-વર્ગનું શું થયું? મૂળ વર્ગેજ તપા નામ ધારણ કર્યું. દ્વિગમ્બરો કરતાં શ્વેતામ્બરો પ્રાચીન હોવાના ખાસ જે પુરાવા જાણવામાં છે તેમાંના—૧ શ્વેતામ્બર શબ્દ પાછળનો હોય તો તેનો પડઘો ઉત્પન્ન કરનાર દ્વિગમ્બર શબ્દ અને વર્ગ પાછળથી ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી શ્વેતામ્બર શબ્દ ધારણ કરનાર મૂળવર્ગ તેના કરતાં પ્રાચીન ઠરે છે.

[શ્વેત વસ્ત્રોજ પહેરવા, કેવળ એવી માન્યતા શ્વેતામ્બરોની નથી. તેઓ નક્કી અને વસ્ત્ર ધારણ એ બંને સ્થિતિ મૂળથી જ માને છે. પરંતુ

નમ્નતાના આચારનાં લોપ પછી કેવળ વસ્ત્ર ધારણ સ્થિતિ જ કાયમ રહે છે. અને એ પરિસ્થિતિ પૂરતુંજ શ્વેતામ્બર નામ સાર્થક છે. આથી કરીને ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ સમકાળે કે પૂર્વે નમ્ન જ્ઞેન મુનિ હોવાના પુરાવા મળી આવે, તેથી શ્વેતામ્બરોની પરંપરા પાછળની કરી શકતી નથી, કારણ કે જનકલ્પના આચારમાં નમ્નતાને તેઓ પણ સ્થાન આપે છે. એવા જનકલ્પી મુનિઓ પણ પૂર્વ કાળમાં ઘણા વિચરતા હતા.]

૨ શ્વેતામ્બર સંઘની સર્વાપરિ લાગવગ જણાય છે. ૩. મૂળ-થીજ વસતિની સંખ્યા મોટી છે, કારણકે—આજ ત્રણેય વર્ગમાં શ્વેતામ્બરોની સંખ્યા વધારે છે. અને સ્થાનક વાસી વર્ગ જુદો નહીં પડેલો ત્યારે તો અન્નેની સંખ્યા શ્વેતામ્બરોમાંજ ગણાતી, એટલે તેઓ કરતાં સંખ્યા વધારે હતી એ સ્વાભાવિક છે. ૪ શ્વેતામ્બરોના અંધારણો અને આખી ઇમારત કેમ જાણ્યે એક જુના ખોખીર ખંડેર જતી હોય, તેવી જણાય છે. ત્યારે દ્વિગમ્બરોની આખી રચના નવીન, નાજુક, પરિમિત અને સુધારિત આકાર વાળી જણાય છે. ૫ શ્વેતામ્બરોના આગમોમાં પ્રાચીન ફકરાઓનો સંગ્રહ, રચનાશીલ્પી તથા કેટલાક ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના સમયનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબ પાડનારા પ્રમાણો, નિયુક્તિ, ચુલ્હિ, ભાષ્ય વિગેરે મૂળ સૂત્રોપર પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણેના વિવરણો, વિગેરે પુરાવા પણ પ્રાચીનતા સાબિત કરી શકે છે. ૬ પ્રાચીન શિક્ષા લેખોની આચાર્ય પદ પરંપરાઓ સાથે શ્વેતામ્બરોની પદ પરંપરાઓમળતી આવે છે. વિગેરે પુરાવાઓ તુલના કરવાથી મજબૂત જણાયા છે. જે કે ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા વર્ગો ઉત્પન્ન થવાથી તે તે વખતે મૂળવર્ગમાં આવેલી શિથિલતા ચોક્કસ દૂર થાય છે, ને પાછી તેજસ્વીતા આવે છે. અમને એમ લાગે છે કે પ્રતિપાદનભેદ ન હોત તો એ જાતનીઓ ઉપકારક ગણાત, પરંતુ પ્રતિપાદનભેદોને ખીલકુલ ન નભાવી લેવાની જ્ઞેન શાસનના મુખ્ય ઉદ્દેશને લીધે ન છુટકે જુદા પડે, ને પડવુંજ પડે. તેથી

અમુક અમુક વર્ગ પ્રાચીન કાળથી એટલે કે ઠેઠ પ્રભુના વખતથી જમાલિથી માંડીને જુદા પડતાજ ગયા છે.

જુદા પડવાનું કારણ-ઉચ્ચ આચાર કે નવીન જાત્રતી નથી હોતી, પરંતુ પ્રતિપાદનભેદ હોય છે. એવી એવી અંદર અંદર ઉચ્ચ આચાર અને નવીન જાત્રતીઓ લાવનાર ઘણી વ્યક્તિઓ થઈ છે. તેને વધાવી લીધી છે, એટલુંજ નહીં પણ એવી જાત્રતી લાવનારાઓને મહાપુરુષો માની સત્કાર્યા, માન્યા અને પૂજ્યા છે. વાંધો માત્ર પ્રતિપાદન ભેદનોજ છે. “જમ અને તેમ મૂળ પરંપરા અને મૂળતત્ત્વો વિગેરે એમને એમ આગળ લઈ જવા, તેમાં ફેર પડવા ન દેવો.” પ્રભુના વક્ષાદાર અનુયાયીઓ તરીકેની એ ફરજ બજાવવામાંજ તેમની ભક્તિ અને શાસન તરફની સેવા તેઓએ માનેલી હતી.

વળી પણ જો ગમે તેની મરજી પ્રમાણે ફાવે તેમ ફેરફાર કરવા દેવામાં આવે, તો ધર્મનું મૂળ અને ખરું સ્વરૂપ ઘણુંજ વિકૃત થઈ જાય, એ પણ ટ્રસ્ટી તરીકે કેમ થવાદેવાય ? તો પણ જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી સંગત કરવા અવકાશ આપવામાં આવ્યો હોય છે. પરંતુ છેવટે ન છુટકે પૃથક્કરણ કરી લેવું પડ્યું હોય છે. તથા પોતાની ભૂલો કમ્પૂલ કરીને મૂળવર્ગ સાથે પાછા મળી ગયાના પણ દાખલાઓ છે. છતાં-સંજોગો અનુસાર પૂર્વના આચાર્યોએ શ્રમણ સંઘની સર્વાનુમતિથી જુદા જુદા ઠરાવો કર્યા છે. જેમાંના ઘણા આજ સુધી અમલમાં છે. તે ઠરાવો-કરનારા સમર્થ આચાર્યો હતા, શાસનશૈલીને સમજનારા હતા, અકંઠાગ્રહી, નિર્દોષ, અશઠ, અને નિઃસ્વાર્થી હતા, માન સત્કારની લાલચથી પર હતા, તથા તે વખતના માન્ય ગણાતા બીજા સમજી આગેવાન આચાર્યો અને શાસ્ત્રજ્ઞોએ જનો વિરોધ કરેલો ન હોય, એવા સર્વસમ્મત ઠરાવો, શાસનને આગળ લખાવવા સંજોગો અનુસાર કર્યા છે. જેના વખતો

વખતના લિસ્ટો પરંપરાઓના ઇતિહાસમાંથી મળે છે. હવે નવા ઠરાવો કરતી વખતે પૂર્વના એ ઠરાવોનેયે ધ્યાનમાં લેવા પડશે.

આ ઉપરથી જૈન શાસનમાં જુદા જુદા નામના ગચ્છો શાખાઓ, સંપ્રદાયો જોવામાં આવે, તેના મુખ્ય એ વર્ગો પડી શકે છે. એક તો—પ્રતિપાદનભેદ વિના ખાસ જુદા જુદા કારણ, સંજોગો પ્રસિદ્ધ પુરુષોના નામ, કે કાર્ય ઉપરથી પડેલા વર્ગો. તે સંઘની અંદરનાજ ગણાય છે.

બીજા—પ્રતિપાદન ભેદને લીધે જુદા પડેલા વર્ગો.

અનેક જાતની ક્રિયાવિધિઓમાંની અમુક ક્રિયાવિધિ કોઈ વર્ગમાં કાળના પ્રવાહે રૂઠ થઈ જાય, અને કોઈમાં અમુક રૂઠ થઈ જાય, તેની સામે પણ તેટલો વાંધો લેવામાં આવતો નથી. પરંતુ વાંધાની મુખ્ય બાબત અસર્વસમ્મત—અને શાસન વિરુદ્ધ પ્રતિપાદનભેદજ થઈ પડે છે.

ભેદો છતાં—તે તે ભેદોમાં મક્કમ રહીને બીજી બાબતોમાં દરેક વર્ગો સાથે ઘટતી રીતે પરસ્પરની જરૂરીઆત પ્રમાણે સંઘિના કરારોથી મૂળ વર્ગ જોડાતોજ રહ્યો છે, ને ઘણી જાતનું ઐક્ય જળવતો આવ્યો છે. એ ઐક્યમાં હાલની કોર્ટોના જમાનામાં કેટલીક વધારે ફાટો પડી છે.

એ ફાટો, પડેલી જોઈને ઐક્ય વધારવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે, પણ તે એવે ઉંધે રસ્તે છે કે—વધારે ને વધારે ફાટો (કાટખૂણા) પડતી જાય છે.

[વિધિઓ અને પ્રતિપાદન ભેદો તોડીને ઐક્ય કરવા મથવું એ મરત-કથી મેરુ તોડવા અરામર છે. જૈનશાસનમાં એ કદી સ્વેચ્છાથી બનનાર નથી. આજે તો કેવળ અસંભવિત છે. કૃત્રિમ ઐક્ય આખી ભારતીય પ્રબળને નુકશાન કરશે. તે ૨ જ પ્રદેશમાં જણાવ્યું છે.

પરંતુ સંઘિના કરારોથી જૈન નામ નીચે ઐક્ય કરવું તદ્દન સહેલું છે. તે છોડી દેવું, ને તાત્કાલિક વિચારભેદોનું ઐક્ય કરવા જવું, એ અન્નેથી વંચિત

રહેવા બરાબર છે. એ બેમાંથી એકેય ન બનતાં કંટાળીને એકેય કરનારો વર્ગ દરેકના મિત્રભણરૂપ એક નવો વર્ગ બાંધે છે. પરિણામે ત્રણને બદલે ચોથો ફિરકો ઉભો થાય છે. અર્થાત્ એક ફાટ વધારે પડે છે. ત્રણને એક કરી શકાતા નથી, પણ ભવિષ્યમાં થશે. એવી કેવળ કલ્પિત લાલચ ઉપર રહી ચોથો ભેદ પાડી દે છે, જે અનિષ્ટ છે. એવા ઉલ્ટા પ્રયત્નો કરવાને બદલે સંધિના ઐક્યના પ્રયત્નો સરળ અને પરિણામદાયક રસ્તો છે.

એવી જ રીતે-પ્રાહ્મણાદિ-છતર કોમો, રાજ્યાદિ-છતર સંસ્થાઓ, ભારતીયેતર મુસલમાન-અંગ્રેજ વિગેરે પ્રજાઓ સાથે પણ ઉચિત સંધિના કરારોથી સંઘ જોડાય છે. અને એ જ વધારે કાર્યસાધક તથા ઉચિત વ્યવસ્થા છે.]

સંઘમાં પ્રવેશ-નિવેશની રીત.

જૈન સંઘના સભ્ય તરીકે દાખલ થવાની મુખ્ય પ્રવેશક પરીક્ષા સમ્યગ્ દર્શન છે. એટલે કે વ્યવહારૂ શબ્દોમાં સમ્યગ્ દર્શન એટલે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ તરફ વિશ્વાસ, આદર, પ્રેમ, ભક્તિ, તેને વિષેજ અંતિમ આશ્રય તરીકેની માન્યતા, તેનીજ સર્વોપરિતા, તેની તરફજ પુરેપુરી વફાદારી અને કૃતજ્ઞતા, તેની ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની મનોવૃત્તિ, તેનીજ સત્યતા, તેનીજ વિશ્વશ્રેષ્ઠતાની માન્યતા વિગેરે. એ જાતની મનોવૃત્તિવાળી શાસ્ત્ર નિર્દિષ્ટ વિધિ અને પરીક્ષાના ધોરણમાંથી પસાર થયેલી વ્યક્તિ કે વર્ગ જૈન સંઘમાં દાખલ થઈ શકે છે. સભ્ય તરીકે દાખલ થવાની એજ મુખ્ય માનસિક યોગ્યતાની શરત છે. અમુક દર કે પૈસા ભરવાનું તો સંસ્થા નસાવવા પ્રાણે પડતું આપવાની જરૂરિયાત હોય, તોજ આપવાનું હોય છે. અને ઘણી વખત એવી રીતે ફરજિયાત સંઘના કાળમાં કાંઈ ને કાંઈ કર રૂપે કે સ્વેચ્છાથી જો કે આપવાનું હોય છે, પરંતુ સભ્ય તરીકે દાખલ થવાની મુખ્ય શરત તે નથી. ત્યારે હાલ આ આર્થિક જમાનામાં પ્રવેશ ફી મુખ્ય થઈ પડે છે.

ઉપર જણાવેલી સમ્યક્ દર્શનની માનસિક યોગ્યતા સંઘમાં દાખલ થવાની મુખ્ય શરત છે, સાથે સાથે ખીજી પણ મુખ્ય શરતો કેટલીક છે—જન્મકે—ધર્મપ્રચાર, ધર્મરક્ષણ, ધર્મની ઉન્નતતા, વિગેરે વિગેરેમાં સદોદ્ધિત જાત રહેવું—વિગેરે સંઘના ઉદ્દેશોને વળગી રહેવું, સંઘે પૂર્વાપર જે જે ઠરાવો કર્યા હોય, તેને માન આપવું, ભવિષ્યમાં પણ કટોકટીને વખતે આત્મભોગે પણ ખડા રહેવું, અને સંઘને આગળ વધારવા જે જે ઠરાવો થાય, તેમાં વિનાકારણ વિરોધ ન કરવો. વિગેરે વિગેરે.

મુખ્ય શરત કે મુખ્ય ઉદ્દેશોમાં ખામી જણાતાં સંઘ તે વ્યક્તિ કે વર્ગને પોતાના કરતાં જુદો પાડી શકે, તેની સાથે—સંઘના સભ્ય તરીકેનો સહકાર છોડી દઈ શકે. તેવીજ રીતે તે વ્યક્તિ કે વર્ગ પણ તે શરત પ્રમાણે માનસિક મનોવૃત્તિવાળો ન હોય, કે ઉદ્દેશોને વળગી રહી શકે તેમ ન હોય, તો છુટા થઈ શકે છે. ને તે જાતનો પરસ્પરનો સહકાર ખેંચી લઈ શકે છે. જન્મ દુનીયાની સર્વ સંસ્થાઓમાં બને છે, ને બનતું આવ્યું છે. માત્ર નજીવા કારણસર કે, કેવળ ક્ષણિક માનસિક ઉશ્કેરણીથી કે આવેશથી એમ કરવામાં આવતું નથી, ને એમ થવું પણ ન જોઈએ. પરંતુ તેમ કરવાને બંનેને સખળ અને સકારણ સંજોગો હોય, તો પછી તેમ કરવામાં વાધો, અડચણ કે ઢીલાશ રાખવામાં આવતી નથી, ને હોવીએ ન જોઈએ.

સંઘમાં દાખલ થનારને ધાર્મિક—જરૂરીઆતો વિષે માર્ગદર્શનો તથા યોગ્ય સહાય સંઘ કરી શકે છે. તેમ કરવાની તેની ફરજ છે. પરંતુ દાખલ થનાર વ્યક્તિએ કે વર્ગે પોતાની રાજકીય, આર્થિક સામાજિક, શારીરિક, કૌટુંબિક, માનવવંશ, ગોત્ર, શાખા વિગેરેની ખાખતમાં જન્મ ઠીક પડે તેમ ઘટતી ગોઠવણ કરી લેવી. તેને માટે સંઘ જવાબદાર રહી શકતો નથી, તેમજ તે કરી આપવાને સંઘ બંધા-

ચેલો રહેતો નથી. એ સગવડો સંઘની સત્તા અને કાર્યક્ષેત્રોની ખહાર છે. એટલે કે—જૈન સંઘમાં દાખલ થવા આવનાર વર્ગે કયા ધંધાથી આજીવિકા મેળવવી, કોની સાથે લગ્નાદિક સામાજિક વ્યવહાર રાખવા, કોની સાથે શેઠી વ્યવહાર રાખવો, કયા રાજમાં રહેવું, કોને કુળગુરુ માનવા, કેવો પહેરવેશ રાખવો, કયા દેશમાં રહેવું, કોની સાથે ધંધો શેઠગાર કરવો, કુટુંબમાં કેવી વ્યવસ્થા રાખવી. એ વિગેરે પોતાને કાવે તે રીતે ઘટતી રીતે સગવડ પ્રમાણે ગોઠવી લે. તેમાં સંઘ વચ્ચે ન આવે, અને મદદ પણ ન કરે. એ રીતે દુનિયાના કોઈ પણ માનવો સંઘમાં દાખલ થઈ શકે છે, થયા છે, થાય છે, ને થઈ શકશે.

આમ દરેક માનવ કે પ્રજાવર્ગને જૈન સંઘમાં ધર્મપાલનનો લાભ લેવા દાખલ થવાની છુટ છે, છતાં પૂર્વાપરથી ચાલ્યો આવતો જૈન સંઘ અને ખાસ કરીને તેના પ્રતિનાધિઓ સંઘના ટૂંકી તરીકે નવા દાખલ થનારની અનેક પ્રકારે કસોટીઓ કરે છે. એટલે કે પ્રથમ તેની સમ્યગ્ દર્શનની શરત તપાસ્યા વિના દાખલ ન કરે.

[કારણ કે—દાખલ થવા આવનાર ક્ષણિક આવેશથી ન આવેલ હોવો જોઈએ, ધર્મપાલનનો લાભ લેવા માટે સર્વ જાતના કષ્ટ સહન કરવાની મનોવૃત્તિવાળો હોવો જોઈએ. ધર્મપાલન ખાતર દુઃખ સહન કરવું પડે, તેમાં પાછી પાની ન ભરવી જોઈએ. સંઘ કાંઈ તેના નિવારણ માટે બંધાયેલો નથી. બની શકે તો સહાય આપે, તે ઐચ્છિક છે. ફરજિયાત નથી. દાખલ થનારે સંઘના કામમાં ભાગ લેવો એ ફરજિયાત છે. સામાજિક, આર્થિક કે એવી ખીજી બાબતની તેણે સગવડ કરી લીધી છે કે નહીં? અને નથી કરી, તો જ્યારે એ બાબતની મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય, ત્યારે ટકી રહેશે કે નહીં? અથવા જે નુકશાનો થાય, તે સહેવાને તૈયાર છે કે નહીં? એ બધું સંઘને જાણી લેવું પડે છે.

કારણ કે—દાખલ થનારના વંશવારસ પણ સંઘના સમ્ય ગણાય છે. ખાસ કાંઈપણ વિરોધી સંજોગો ઉભા ન થાય, તો તેને તેમાંથી ખાતલ કરવામાં નથી આવતા. આમ સ્થાયિ પ્રવેશ-નિવેશ હોવાથી સંઘના અને

દાખલ થનારના ભાવિ હિતાહિતનો પણ વિચાર કરવામાં આવે છે. ગમે તેને ગમે તે રીતે દાખલ કરી જ દેવો, એમ નથી હોતું. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવાને પણ કેટલી વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે? અને સરકારને પણ પેન્શન વિગેરેની સગવડ કરી લલચાવવા સુધી વિચાર કરવો પડે છે. ત્યારે વંશવારસાની દૃષ્ટિથી કેટલી સાવચેતીઓ રાખવી પડે ?

વળી દાખલ થવા આવનાર કેવળ ધાર્મિક હેતુથી જ દાખલ થાય છે? કે-દાખલ થવાનો તેનો કોઈ દુન્યવી હેતુ છે? ધંધો, ધન, લાગવગ, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, રાષ્ટ્રીય-રાજ્યકીય-પ્રજાકીય-કે દેશહિત, આર્થિક કે વ્યાપારી હિત, જૈનધર્મના શાસ્ત્રો અને પ્રત્યક્ષ આચારવિચાર જાણી લેવાની ભાવના, પોતાના વિચારો ફેલાવી અંદરઅંદર ફાટફૂટ પડાવવાની ધારણા, ઇત્યાદિ કોઈપણ દુન્યવી હેતુસર સંઘમાં દાખલ થઈને એટલી હદ સુધી ધર્મના આચારો પાળે કે જે મુખ્ય અનુયાયિઓ કરતાં પણ વધારે આકર્ષક લાગે તેવા હોય, છતાં જૈન સંઘ તેથી ન છેતરાતાં ભાવિ નુકશાનને ભયે તેવા વર્ગને કે વ્યક્તિઓને દાખલ કરતા કે ગણતા નથી.

પરંતુ દુન્યવી કોઈપણ હેતુ વિના કેવળ આત્મકલ્યાણની યુક્તિથી સગવડો કરી લઈને આખી દુનિયા દાખલ થવા આવે, તો તેને એકી સાથે સંઘમાં દાખલ કરવા સંઘ ગમે તે ક્ષણે તૈયાર હોય છે.

દુન્યવી હેતુસર દાખલ થવા આવનાર ગમે તેવી સમર્થ વ્યક્તિ કે પ્રજાથી, ગમે તેવા તાત્કાલિન લાભો મળતા હોય, તોપણ દાખલ કરી શકાય નહીં. એ સ્થિતિમાં જગતના મહાન્ માનવસાગરના ધુધવાટ વચ્ચે સુક્રીભર છતાં એક નાના ટાપુ તરીકે રહેવા જૈન સંઘ તૈયાર રહે છે. ચોક્કસાઇને ઢીલી થવા દે, તો વહેલો નાશ થાય.

પ્રવેશ-નિવેશોથી સંઘના વહેતા પ્રવાહના હિતને નુકશાન ન થાય, એ સંભાળ રાખવાની ટ્રસ્ટી તરીકે ખાસ ફરજ છે. છતાં વ્યક્તિગત કોઈ એવા પ્રયત્નો થયા હોય, કે થતા હોય, તે જૈનસંઘને અંધનકર્તા ગણાતા નથી. આખર તેની જવાબદારી તેઓને શિરે જ છે. અર્થાત્ સંઘહિતને બિન જોખમદાર જ પ્રવેશ-નિવેશ સંઘ ચોક્કસ કરે જ છે, અને કરવો જોઈએ.

અનાર્થ વ્યક્તિ કે પ્રજાને આર્થપ્રજામાં નિર્દોષપણે દાખલ થવાના ભારતીય આર્થપ્રજાના સંસ્કાર વિજ્ઞાનસિદ્ધ સંસ્કાર અને વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. એમ આર્થ બનેલા કે આર્થ માનવોને જૈનસંઘમાં દાખલ થવું હોય તો, કસોટીયો, શરતો અને પરીક્ષાઓમાંથી પસાર થયા

પછી શ્રમણોની પ્રમુખતાએ સકળસંઘ સમક્ષ, દાખલ કરવાની સકળસંઘની સમ્મતિસૂચક વાસચૂર્ણનો પ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે. તે રીતે દાખલ થયેલા રીતસર સંઘમાં દાખલ થયેલા ગણાય છે. આવો પ્રવેશ-નિવેશજ સર્વથા નિરપાય રહી શકે છે. સુક્ષ્મદષ્ટિથી તપાસતાં આ બધી સાવચેતીઓ સમ્યગ્ દર્શનની સજ્જડ અને સચોટ શરતમાં સમાવેશ પામે છે. આર્યત્વની ભૂમિકા વિના સમ્યગ્દર્શનનું વ્યવહારુ મંડાણ જ માંડી ન શકાય. કોઇપણ સંસ્કારી પ્રાણીમાં ભાવ આર્યત્વની ભૂમિકા બંધાય પછી જ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થઇ શકે. અને સમ્યક્ત્વ એ જૈનધર્મમાં દાખલ થવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે.]

વહીવટી ભેદાભેદ.

ધાર્મિક, રાજ્યકીય, પ્રજાકીય, સામાજિક નાગરિકતા વગેરે અલગ અલગ સંસ્થાઓના વહીવટો પણ અલગ હોવા જોઈએ, અને હોય છે. છતાં સંક્ષેપ ખાતર ઘણી વખત એકજ ચોપડે, વહીવટ કરનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાએ એકજ હોવા છતાં વહીવટની જુદાઈ ધ્યાનમાં રાખીનેજ વહીવટ કરવામાં આવે છે. ધર્માદાખાતાં કેવળ ધાર્મિક નથી હોતાં. ધર્માદા શબ્દથી ઘણી વખતે પોતાના અંગત, કૌટુંબિક, અને એવા બીજા કેટલાક ખાતાંઓ શિવાયના કોઇપણ સખાવતી ખાતાંઓને ધર્માદાખાતું કહેવામાં આવે છે. ધર્માદાખાતું એટલે વિકાસ પોષક ખાતાંઓનો સમૂહ, એવો અર્થ લઈ તેના અનેક પેટા ભેદો પાડી લેવાય છે.

કોઈ એક ગૃહસ્થ અન્નશાળા સ્થાપે, દુષ્કાળ ફુંડ ભરે, પાંજરા-પોળોમાં કાંઈ રકમ આપે તે બધા ધર્માદાખાતાં છે. દેરાસર બંધાવે, ઉપાશ્રય બંધાવે, યાત્રા માટે નિકળે, નોકારશી માટેની ધર્મશાળા બંધાવી આપે, તીર્થરક્ષા કે એવા ખાતાંઓમાં કાંઈ આપે, તે શુદ્ધ આત્મકલ્યાણ અને આધ્યાત્મિક હેતુથી હોવાથી શુદ્ધ ધાર્મિક ખાતાંઓ છે. નાતની વાડી બંધાવી આપે, નાત જમાડે, નાતનો લાગો ભરે-ભરાવે વિગેરે સામાજિક ખાતાંઓ છે. શહેરના આગેવાન

તરીકે શિવમંદિરમાં કાંઈ ફાળો ભરાવે, ટેલીયા બ્રાહ્મણની ટેલ પૂરી કરી આપે, તે ઈતર આર્ય પ્રજાના સહકારના ખાતાં છે. શહેરનો કિલ્લો બંધાવવામાં કે ગામની વાવ દુરસ્ત કરાવવામાં પૈસા આપે, તે શહેરી નાગરિકતાના ખાતાંઓ છે. સ્કુલ, મ્યુનિસિપાલિટીના મકાનો બંધાવી આપે, તે રાજકીય લાગવગના ખાતાંઓ છે. મહાજન, સંઘ કે નાતની આગેવાન તરીકે એકજ વ્યક્તિ હોવાથી બધા હિસાબ એકજ ચોપડે પડતા હોય છે.

[આ લખીને સમજાવવાનું એ છે કે—જો આ દરેક ખાતાંઓમાં પૃથક-કરણ સમજાવવામાં ન આવે, તો વહીવટમાં અવ્યવસ્થા થાય. તથા હાલના વાતાવરણને રસ્તે ચાલી તદ્દન પૃથકકરણ રાખવામાં આવે, તો વહીવટી ખર્ચને પહોંચી શકાય જ નહીં. એવી ભારતીય મૂળ પરિસ્થિતિ છે. સંસ્થાના ખીજા હિતો જાળવવાને બદલે ઑશીસ ખર્ચમાં ઘણી રકમ તણાઇ જાય છે. આખરે ફૂટો મોટા કરવા પડે છે. અને દેશ ઉપર ભાર વધતો જાય છે. ભારતીય પ્રાચીન વહીવટી પ્રણાલી સાંગોપાંગ સચોટ અને વ્યવસ્થિત છે. ગોટાળાનો તો બન્નેયમાં સરખો સંભવ જોવામાં આવે છે.]

જૈનો પ્રજાજન તરીકે ભારતીય આર્યો છે. ભારતીય આર્યોમાંનો એક ભાગ જૈન ધર્મ પાળે છે. હિંદુ શબ્દે ભારે ગોટાળો ઉત્પન્ન કર્યો છે. હિંદુ પ્રજા અને હિંદુ ધર્મ એ બે શબ્દનો ખરો અર્થ સમજ્યા પછી આપણે જૈન ધર્મ અને જૈન સમાજ (હાલનો શબ્દ) એ શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ સમજી શકીશું.

બહારથી આવનાર પરદેશી હિંદુમાંના સઘળા લોકોને હિંદુ અને તેમના ધર્મને હિંદુ ધર્મ કહેત આવ્યા છે. “કાંઈ મુસલમાન સરદાર સાથે હિંદુ આગેવાનોએ સમાધાન કર્યું” હિંદુ એટલે બ્રાહ્મણ, વાણીયા. કણ્બી વિગેરે સાથે મહાજનના આગેવાન તરીકે પ્રજાજનોમાં જૈનો મુખ્ય ભાગે હોયજ. તેઓ પણ બધા હિંદુ જ ગણાય, તે બરાબર હતું. આ દેશમાં યુરોપની પ્રજાના પ્રવેશ અને સંશોધન પછી—રાજકીય સગવડ અને હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને

રાજ્યસંસ્થાઓ ચલાવનારા રાજ્યોના વર્ગની માફક પ્રજામાં આગેવાન તરીકે કામ કરતા અને જૈન ધર્મ પાળતા વર્ગને જુદો પાડી જુદા જ હુકો અને નીતિથી તેમની સાથે કામ લેવામાં આવ્યું છે.

આવી રીતે આર્ય—પ્રજા શબ્દનો પર્યાય શબ્દ હિંદુ શબ્દ છે. આર્ય પ્રજાના સર્વ ધર્મો, તે હિંદુ ધર્મો છે. જૈનો મુખ્ય પણે તે પ્રજામાંનો જ એક ભાગ હોવાથી હિંદુઓ છે. જૈન ધર્મ પણ હિંદુ ધર્મ જ છે. ત્યારે હાલ સમજ એવી છે કે—વૈદિક ધર્મ તે હિંદુ ધર્મ, અને તેને માનનારા તે હિંદુઓ. પણ તે ખોટી છે. આર્ય પ્રજાના જન્મ સામાજિક ભેદો અનેક છે, તેમજ આર્ય પ્રજાના ધર્મ સંસ્કારના જૈન, વૈદિક, બૌદ્ધ એ ત્રણ મુખ્ય ભેદો છે. એ ત્રણેયને ભારતીય આર્ય ધર્મો કે હિંદુ ધર્મો કહી શકાય છે.

આ ઉપરથી જૈન, ધર્મ છે. ક્રોધ/જન ક્રોમ નથી. જૈન ક્રોમ શબ્દનો અર્થ “જન ધર્મ પાળનારી ક્રોમો” એવો સમજવાનો છે, એટલે જન ધર્મી તરીકેની ક્રોમો અને જૈન ધર્મ પાળનારી ક્રોમ તરીકેની ક્રોમો જુદી જુદી હોય છે. પોરવાડ, ઓસવાળ, શ્રીમાળી વીશા, દશા વિગેરે શબ્દો આર્ય પ્રજાના સામાજિક દૃષ્ટિથી પાડેલા વિભાગોના નામો છે, ધાર્મિક વિભાગોની દૃષ્ટિથી પાડેલા નામો નથી. પોરવાડ વિગેરે ક્રોમો છે [ભારતીય આર્ય પ્રજાના સામાજિક દૃષ્ટિથી પાડેલા અંશો છે]. જન્મ ગુજરાતી, સૌરાષ્ટ્રી, મારવાડી પંજાબી વિગેરે દેશના સંબંધથી આર્ય પ્રજાજનોના જ નામો છે. તેવી જ રીતે તપાગચ્છ, શ્વેતામ્બર, સ્થાનકવાસી, ખરતરગચ્છ, અંચળગચ્છ, સ્વામીનારાયણ, રામાનુજ, વૈષ્ણવ વિગેરે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી પડેલા ભેદોના નામો છે. એજ રીતે ધંધાની દૃષ્ટિથી, શહેરના લત્તાઓ અને સત્તાઓની દૃષ્ટિથી પણ, મહાજનોનાં ભાગો અને જુદા જુદા નામો હોય છે.

[આમ છતાં ક્યાંક ક્યાંક એવું મિશ્રણ હોય છે કે-એક સંસ્થા એકજ નામથી અનેક સંસ્થાઓનો બધો વહીવટ કરતી હોય છે.

તેનું કારણ એ છે કે-કારકુન, ઑશીસ વિગેરે ખર્ચ ન રાખતાં માતખર વ્યક્તિ કેવળ લાગણીથી, મદત, બધો વહીવટ ચલાવતી હોય છે. તેવી વ્યક્તિ પોતાનો ધંધો અને કૌટુંબિક જરૂરીઆતોમાંથી ફારગત રહી-શકે તે પ્રમાણે બીજા ખાતાંઓ સંભાળવામાં ધ્યાન આપી શકે, માટે જેમ અને તેમ ટુંકામાં વહીવટ ચલાવતાં એમ થઇ ગયું હોય છે. કોઈ ગામમાં એક જ નાત હોય, તે એક જ ગચ્છમાં હોય, અને એકજ કોમ આગેવાન હોય, તો-ધાર્મિક કામ હોય,-તો પણ મહાજન [શહેરની સંસ્થા] ભેગું થયું છે, અથવા સામાજિક કામ હોય તો પણ ગચ્છ [ધાર્મિક સંસ્થા] ભેગો થાય છે, અથવા રાજકીય કામ હોય છતાં પંચ [સામાજિક સંસ્થા] ભેગું થયું છે. વિગેરે આડાવવળા શબ્દો સંભળાય છે. તેનો ટુંકામાં અર્થ એ છે કે-દરેક વહીવટ કરનાર એકજ સંસ્થા હોય ત્યાં આવો ભાસ થાય છે. હાલની કેટલી પહેલાં ગામડાના, પ્રાંતના અને વખતે આખા રાજ્યના ઘણાખરા દિવાની, ફેજદારી ચુકાદા મહાજન અને નાતની સંસ્થાઓ મારફતજ થતા હતા.]

આથી સમજવાનું એ છે કે-બહારના લોકો આ ઝીણવટ સમજી શક્યા નથી, કે રીતસર સમજ્યા હોય છતાં બીજા કોઈ કારણથી પૃથક્કરણ ન કર્યું હોય, ગમે તેમ હોય, પણ તેથી-કાયદાઓમાં ભૂલો ધણી રહી જવા પામી છે. વારંવાર સુધારાવધારાનું કારણ પણ એજ સમજાય છે. તેથી જૈન ધર્મને જૈન કોમ ગણી લેવાથી ધર્મની બાબતમાં કોમી દૃષ્ટિથી ફેસલાઓ અપાયા છે. અને કોમને લગતી બાબતોનાં ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અપાયા છે. ભૂલની આ કાતર ઘણે સ્થળે અનેક નુકશાનો કરી રહેલી છે.

જૈન ધર્મ પાળનારી અનેક કોમો છે, અનેક કોમોએ હોઈ શકે છે. જૈન ધર્મ પાળનારી કોમો, ભારતીય આર્ય પ્રજાના સામાજિક ભારતીય સમાજ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી પડેલા ભાગો છે. વીશા, દશા, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વિગેરે લોહીની શુદ્ધતા અને જન્મસં-સ્કારની અપેક્ષાએ છે. તેથી જ પુરોહિત, ગોરો વગેરે ઠરાવેલા

લાગાથી વાસ્તવિક રીતે સામાજિક અમલદારો છે. સુતાર, દરજી, વણિક-વાણિયા-વાણિજ્ય કરનારા, વિગેરે ધંધાની દૃષ્ટિથી નામો છે; ગુજરાતી, વિગેરે દેશની દૃષ્ટિથી નામો છે. ગચ્છો, અને સંપ્રદાયો વિગેરે ધાર્મિક દૃષ્ટિના નામો છે. ધર્માચાર્યો ધાર્મિક અમલદારો છે. નાનું મહાજન મોટું મહાજન, વિગેરે શહેરની દૃષ્ટિથી નામો છે. તથા નગરશેઠ વિગેરે પ્રજાકીય અમલદારો છે. રાજ્યસંસ્થાઓના અમલદારો રાજ્યો છે.

એક કોમનો કેટલોક ભાગ જૈન ધર્મ પાળતો હોય અને કેટલોક ભાગ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતો હોય છે, તેનો કેટલોક ભાગ મારવાડમાં રહેતો હોય અને કેટલોક ભાગ ગુજરાતમાં રહેતો હોય છે. નાત ભેગી થાય ત્યારે અને ધર્મીઓએ ભેગા થવું બ્રેધએ. સંધ ભેગો થાય ત્યારે તે ધર્મ પાળનારી દરેક નાતોએ, કે નાતના તે ધર્મ પાળનારા ભાગોએ આવવું બ્રેધએ. ગુજરાતીઓ ભેગા થાય ત્યારે તે દેશ સાથે સંબંધ રાખનારા જ ભેગા થાય. એમ વિભાગશઃ આર્યપ્રજાની વ્યવસ્થા ગોઠવાયલી છે. તેથી રાજ્યકીય, સામાજિક અને ખીજા કાયદાઓ વિગેરેની ખાખતમાં જૈનો કેટલાક ફેરફાર સાથે ખીજા હિંદુઓની સાથે જ છે. વારસા હુકો વિગેરે સ્મૃતિઓના કાયદાઓના મૂળ તત્ત્વો સાથે બહુ ભેદ નથી.

[જૈન ધર્મ પોતાની રીતે વર્ણો, અને નાતોના ભેદો માને છે. જૈન ધર્મ જન્મથી કોમો અને નાતો માને છે. ધંધાથી, દેશથી, ધર્મથી, ભાષાથી ભેદો માને છે. જે જન્મથી ભેદો ન માનવામાં આવે, તો વારસા હુક ઉડી જાય. જગતમાં એવી કોષ્ટપણ કોમ નથી કે જે જન્મ સંસ્કાર ન માનતી હોય, અંગ્રેજ જન્મથી અંગ્રેજ છે, પારસી જન્મથી પારસી છે, મુસલમાન જન્મથી મુસલમાન હોય છે. અને તે જ રીતે વ્યવહાર ચાલે છે- તે ઉપરથી એમ કહેવું ક-“દરેક ભેદો ધંધો, દેશ અને ધર્મ વિગેરેના ભેદને લીધે પડ્યા છે. જન્મથી કોષ્ટપણ ભેદ પડી શકે જ નહીં.” એ કેવળ કલ્પિત દલિલ છે. ભેદ જન્મથીયે ઉતરી શકે છે. તેથી જ અસ્પૃશ્યત્વનું સાયન્સ જગતમાં પ્રમાણસિદ્ધ રીતે અસ્તિત્વ ધરાવાતું હોય, તો જન્મથી જેમ સિથિયન,

મંગોલિયન, આલ્પલ હોષ શકે, તેમજ જન્મથી અસ્પૃશ્ય પણ હોષ શકે. અલખત સંસ્કારથી બધું શુદ્ધ થઈ શકે. કુસંસ્કારથી અશુદ્ધ પણ થઈ શકે. પરંતુ શુદ્ધિ અશુદ્ધિના પ્રકાર સ્વાભાવિક રીતે જ અલગ અલગ છે. રજ ખંખેરી નખાય, પણ વિષ્ટા ધોવી પડે. રજસ્વલા ત્રણે દિવસે શુદ્ધ થાય, પ્રસૂતા ચાલીશે દિવસે શુદ્ધ થાય. જેવી અસ્પૃશ્યતા, તેને માટે શુદ્ધિના પ્રકારો તેવા જ જુદા જુદા હોવા જોઈએ. એ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આખત છે. અમુક જાતની ચીકાસને ધોવા પાણીની જરૂર પડે છે, કોઈને માટે રાખ કે માટીની જરૂર પડે છે. કોઈને માટે ગ્યાસલેટ કે ટરપીન્ટાઇનની જરૂર પડે છે. કોઈ ચીજ લોઢાથી, લાકડાથી, કાચપેપરથી, કે કપડાથી સાફ કરી શકાય છે. તેમ જુદા જુદા અસ્પૃશ્યત્વને સાફ કરવાના જુદા જુદા સાધનો હોવા જોઈએ. ગોરી પ્રજા એપી રોગોમાં અસ્પૃશ્યત્વ માને છે. મુસલમાનો કુકરના માંસ વિગેરેમાં અસ્પૃશ્યત્વ માને છે. હિંદુઓ રજસ્વલા માતા-એનમાં અસ્પૃશ્યત્વ માને છે. અસ્પૃશ્યત્વ-સ્પૃશ્યત્વ એક સાઇન્સ છે. અને હિંદુઓ તેમાં ઉંડે ઉતર્યા છે. તે ઉંડાણ જેઓથી સમજાવું નથી, તેઓ માત્ર સ્તુતિ કરવાને બદલે તેનો ઉપહાસ કરે છે. જન્મથી અંગ્રેજ કે આલ્પલ હોષ શકે તો-જન્મથી અસ્પૃશ્યત્વ પણ હોષ શકે. નહીંતર વારસા હક્કની વ્યવસ્થા નાણુદ થાય. “જન્મસિદ્ધિ અસ્પૃશ્યત્વ માટે શુદ્ધિની જરૂર નથી.” એમ એક પક્ષની મૂળ દલીલ છે. ત્યારે સનાતનીઓ શુદ્ધિની આવશ્યકતા માને છે. મતભેદનું આ મુખ્ય બીજ છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં અસ્પૃશ્યત્વ અને અસ્પૃશ્ય કોમોનું વર્ણન આવે છે. તેમજ અસ્પૃશ્યતાની દૃષ્ટિથી વિધિ નિષેધો પણ જણાય છે. તેમજ જૈન જોતિમાં આવેલી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુના સમયની એક વાત ઉપરથી તેટલું પ્રાચીન તો અસ્પૃશ્યત્વ છે, એમ સાબીત થાય છે.]

ધર્મશાસ્ત્રો દરેક દરેક વિજ્ઞાન વિષે સત્યનિર્ણય પૂરા પાડવાનું કામ કરે છે. છતાં તેની સંસ્થાઓ અલગ હોય છે. અને તેનો વહીવટ પણ જુદોજ હોય છે.

રાજ્ય કેમ ચલાવવું? મહાજન કેવું જોઈએ? નાતના તર્ત્વો કેવા હોવા જોઈએ? તે વિગેરે તર્ત્વો ધર્મશાસ્ત્ર સમજાવે છે. પરંતુ દોકેકની સંસ્થાઓ અલગ હોય છે. ધર્મશાસ્ત્રો તર્ત્વો અને આદર્શો ગમે તેટલાં બતાવે, તેમાંથી પરિસ્થિતિ અનુસાર અમલમાં કેટલું મૂકી શકાશે? કેટલા મૂકવા? વિ. તે તે સંસ્થાઓ ઠરાવીને ઘટતી રીતે

ગોઠવી લે, તેમાં ધર્મસંસ્થા વચ્ચે ન આવે. શક્તિ કરતાં ઉતરતી રીતે, કે વધારે પડતી ચડતી રીતે ગોઠવે, તો વચ્ચે આવે. અથવા, આદર્શ પ્રમાણે વર્તી ન શકે છતાં આદર્શને ક્ષતિ આવે તેવી ભાવના પોષક કોઈપણ વિચાર કે પ્રવૃત્તિને રોકવા પ્રયત્ન કરેજ. તોપણ પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુ અને સંજોગો અનુસાર દરેક સંસ્થાઓ સ્વતંત્ર પણ છે. ધાર્મિક સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રની આ મર્યાદા છે.

ધર્મસંસ્થાનું પહેલું સ્થાન હોવાથી, સંકટ સમયે તેને નાગરિકોની સંસ્થા, રાજ્ય સંસ્થા, નાતોની સંસ્થા અને એવી બીજી અનેક દુન્યવી સંસ્થાઓની મદદ કરવાની ફરજ છે, એવું હિંદનું પ્રાચીનકાળથી ચાલતું ધોરણ છે. આજ પણ કેટલેક અંશે તે પ્રમાણે છે. દાખલા તરીકે દીક્ષા લેનારના પિતાને ઠહાલી તરીકે પુત્ર પાછો લાવવા પ્રયત્નો કરવાનો આધકાર છે. પણ સંઘના ટૂંકી તરીકે, જૈન શાસનના સેવક અને સંઘના આગેવાન તરીકે તેજ વ્યક્તિની સંપૂર્ણ મદદ કરવાની ફરજ છે. બન્ને ફરજો અલગ છે.

[હાલમાં યુરોપની પ્રબલો દરેક તત્ત્વને પોતાની સંસ્કૃતિનું અંગ બનાવવાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી ધર્મ સંસ્થાઓને પણ રાજ્ય સંસ્થાઓનું અંગ બનાવવા સચોટ પ્રયત્નો કરી રહેલી હોય તેવો ભાસ થવા લાગ્યો છે. આ બિનકુદરતી પ્રયત્ન કેટલું નુકશાન કરશે ? તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી.

આધુનિક આંતરબાહ્ય કાટખૂણાઓનો ઇતિહાસ અને સ્વરૂપ

ભારતના બાહ્ય વાતાવરણમાં એટલે કે ધંધાઓમાં, ધર્મોમાં, રીતરીવાજો અને સામાજિક રુઠિઓમાં, પહેરવેશમાં, વિચાર વાતાવરણમાં, એકંદર દરેક દરેકે આખતોમાં નાના મોટા કાટખૂણાઓ પડેલા છે. તેની અસરથી જૈન ધર્મની આખતમાં પણ કેટલા અને કેવી રીતે કાટખૂણાઓ પડેલા છે. તે આ પ્રકરણમાં વિચારવાનું છે.

ઈસ્લામી ધર્મની પ્રતિમા વિરુદ્ધની અસર કાળદોષે ચુસ્ત

મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર જૈન ધર્મના અનુયાયિઓ ઉપર પણ થવાને લીધે એક વર્ગ તેમાંથી જુદો પડી ગયો. પ્રાચીન આચારોને ઝેરથી અમલમાં મુકવાને લીધે કાંઈક પ્રતિષ્ઠા મેળવવા છતાં, પ્રતિપાદન ભેદોને લીધે—બૂલ સુધારીને કેટલોક વર્ગ પાછો વળવા છતાં—આખરે એક વર્ગ જુદો બંધાય ગયો. આંતર વાતાવરણમાં પણ તેની અસર થઈ અને પરિણામે ચેતીને મૂળ સંસ્થા સાથે સંબંધ રાખવાની શરતે શુદ્ધ પ્રતિપાદન શૈલિને વળગી રહેવા સાથે, તેની નિશ્ચયે શાસનની ચાલુ કાર્ય નીતિ અનુસાર સંવેગી વર્ગની અને પીળાવસ્ત્રોની તેના લિંગ તરીકે જુદી વ્યવસ્થા જાહેર કરવી પડી. પરંતુ આ અર્ધું ભારતીય પ્રજાની કુદરતી પરિસ્થિતિના સ્વાભાવિક પરિણામો જ હતા.

[જો કે સંવેગી વર્ગ જુદો નહોતો, ત્યારે યતિ ગણાતા વર્ગમાં બંધાયે પતિત હતા એમ માનવાને કારણ નથી. તેઓની સંખ્યા મોટી હતી. આખા હિંદમાં જ્યાં જ્યાં જૈન વસતિ હતી, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તેઓના થાણા હતા. અને જૈન શાસનના રક્ષક અમલદાર તરીકે સંગીન કામ બજાવતા હતા. એ હજારોની સંખ્યામાં ધણા ઉત્તમ અને યોગ્ય પાત્રો આગળ કહેલા સત્તાવીશ પ્રકારમાંના હોવાનો સંભવ છે. ધણા ઉત્તમ પાત્રો પણ હશે. પરંતુ તેને જનસમાજ બરાબર ઓળખી શકે માટે, એવા વર્ગને સંવેગી વર્ગ તરીકે જુદો પાડી આપ્યો [છતાં જેવી હતી તેવી જૈન શાસનની એ કુદરતી પરિસ્થિતિ હતી. ત્યાર પછી કૃત્રિમતા શરૂ થઈ છે.] એ યતિ વર્ગમાં સમ્યગ્જ્ઞાન કે સમ્યગ્ ચારિત્રની કોઈ કોઈમાં ખામી હશે. પરંતુ દર્શન શુદ્ધિ ઉપર ખાસ ભાર દેવામાં આવતો હતો. એટલે કે શાસનનો વહીવટ બહુજ એક ધારો, સંગીન, અને વ્યવસ્થિત ચાલતો હતો. દરેક મિલકતોની સારી રીતે રક્ષા થતી હતી, અને મુખ્ય આચાર્ય સંસ્થા ધણીજ પ્રતિષ્ઠિત હતી. શાસનની સર્વ મિલકતના તેઓજ સંઘના પ્રતિનિધિ તરીકે માલિક હતા. [અંગત માલિક નહીં.] કાયદાએ અંગત માલિકી આપી કે તેની પ્રતિષ્ઠા તુટી પડી, અને એ અંગ લગભગ ઘસાઇ જવા આવ્યું. અને હાલ સંવેગી સંસ્થાનો વારો આવ્યો છે.]

ત્યાર પછી ઉપરાઉપર જ કાટખૂણાઓ પડતા ગયા. તેનો

આધુનિક ટુંક ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે. બ્રિટીશ રાજ્યસત્તાનું મજબૂત બીજ રૉબર્ટ કલાઇવના વખતમાં રોપાયા પછી લોર્ડ માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લી ના વખતમાં બરાબર મજબૂત પાયો નંખાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૫. ફ્રેન્ચોની સત્તા નબળી પડવાનું કારણ ત્યાંની સરકારનો બ્રેઇએ તેવો સહકાર નહોતો અને ઇંગ્લાંડની સત્તાનો મજબૂત પાયો નંખાયાનું કારણ ત્યાંની સરકારનો મૂળથી જ મજબૂત સહકાર હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. તોપણ હિંદની પ્રજા સ્પષ્ટ જાણી શકે તેવો સહકાર તો બળવા પછીજ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં કાટખુણાઓ પડવાની શરૂઆત લગભગ ઈ. સ. ૧૮૧૩ થી શરૂ થઇ હોય એમ જણાય છે. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે ભારતમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રચાર માટે કાયદો કરી એ વર્ષમાં સત્તા આપેલી છે. નેપોલ્યન બાનાપાર્ટ એ સમયમાં લગભગ હારે છે. ગાયકવાડ સરકાર અને મહાજનોની લાગવગથી કાઠીયાવાડના સેટલમેન્ટો પણ લગભગ ચાર પછી ઈ. સ. ૧૮૨૦ લગભગમાં મેઝર વાકરને હાથે થાય છે. થીઓસોફીસ્ટો, આર્યસમાજીઓ, બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ વિગેરે તે અરસાના અને તેની પછીના વખતના છે. સંસાર સુધારકો પણ લગભગ એજ સમય પછી ઝળકે છે. રાજ-રામ મોહનરાય, નર્મદાશંકર કવિ, દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, વિગેરે. વિગેરે.

જૈનસંઘમાં પણ એ વખતથીજ કાટખુણાઓ શરૂ થાય છે. રાજ્યોને પોતપોતાના રાજ્યમાં પોતાની મારફત સર્વ સત્તાઓ અને માલિકીઓ સંધિઓથી આપવા સાથે, તે વખતના ધર્મશુરઓને પણ મિલકતોના માલિક રહેવા દીધા છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે આગળ વધવાને ઇચ્છતી પ્રજાના મનમાં તે બાબત અણગમો હિતપત્ર થયો.

શ્રી પૂજ્ય-ભટ્ટારકોની સકલ સંઘ ઉપરની સત્તા ઉપર ફટકો

પડી, આખી જૈન કામના પ્રતિનિધિ તરીકે—અમદાવાદના નગરશેઠને ગણી લેવામાં આવેલા છે. જૈનશાસનમાં પહેલી શ્રાવકોની સર્વોપરિ સત્તા પ્રાવણ થતી હોય, તે તે સૌથી પહેલવહેલીજ છે.

યતિઓને તેઓના હાથમાંની [મંદિરો શિવાયની] સંધની મિલકતો તેમની અંગત ગણી લેવાદેવાથી તેઓ શાંત રહે છે. બીજી તરફ તેમના તરફ અણુગમે ઉત્પન્ન થાય છે. યતિઓની સત્તા તૂટ-તાની સાથે દર્શન તત્ત્વ તૂટે છે. શાસનના વહીવટમાં ગાબડું પડે છે અને તેઓનું શાસન માટે મમત્વ શિથિલ થાય છે. મુનિવર્ગમાં તમામ વહીવટને પહોંચી શકે તેવી હજી સુધી તૈયારી થઈ નહોતી. નગરશેઠોની શક્તિ તેમની હસ્તકના શત્રુંબ્ય વિગેરેના કેસોથી કેન્દ્રિત થવાથી તેઓને યશ મળતો ગયો, પણ વિશાળ ધાર્મિકક્ષેત્રના વહીવટના બીજા ધણા ક્ષેત્રો અને અંગો સુકાતા ગયા. તે કાણુ જોઈ શકે ? તેથી જૈનોની હિંદમાંની સત્તા અને સચોટતાને કેટલો કડકટકો તો પડ્યો જ છે.

શ્રીનગરશેઠોની સત્તા વખતે શ્રીબુટરાયજી મહારાજ વિગેરે ત્યાગી અને ચારિત્ર પાત્ર-મહાત્માઓના આગમન પછી મુનિવર્ગમાં પણ કાટખુણો પડે છે, યતિઓની સત્તા તદ્દન નામશેષ થઈ બચ છે. ત્યારથી સંધમાં જુદા જુદા વર્ગો બંધાઈ બચ છે. ૧ યતિઓને માનનાર, ૨. જુનાસંવેગીઓને માનનાર ૩. નવા સંવેગીઓને માનનાર.

ઉપાશ્રયથી વિદ્યાશાળાની સંસ્થાનું જુદું બીજ રોપાયું. પુસ્તકો છપાવા લાગ્યા. આગળ ચાલતાં શ્રી બુટરાયજી મહારાજ વિગેરે મુનિસમુદાયે ગુજરાતમાં આવી ત્યાગ અને વૈરાગ્યની છાયા ઉત્પન્ન કરવા માંડી, કે મુનિવર્ગમાં, સત્તામાં, અને સહકારમાં કાટખુણો મંડાયો. પં. રત્નવિજયજી પં. દયાવિમળજી વિગેરે બદલાયેલા કાટખુણાઓને મરડનારા હતા.

બુટરાયજી મહારાજશ્રી પછીના સંવેગીઓમાં પણ પાછા કાટ-

પુણા પડે છે. આત્મારામજી મહારાજશ્રીના અનુયાયિઓ અને આંતરભાગમાં મૂળચંદ્રજી મહારાજશ્રીના અનુયાયિઓ,

ગૃહસ્થોમાં મગનભાઈ કરમચંદ અને મનસુખભાઈ ભગુભાઈ કાટપુણેા કર્યે જતા હોય છે. રાયચંદ રવજી મહેતા વિગેરે નવીન કેળવાએલાઓમાં કાટપૂણા રચે છે, ને ધર્મવિષયક જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તેમાંથીયે વ્યક્તિઓમાંથી સંસ્થાઓનારૂપમાં કાટપૂણાઓ મંડાય છે.

શ્રી નગરશેઠની એક હત્યુ સત્તાનું રૂપાન્તર આણંદજી કલ્યાણજીની સંસ્થાના પ્રતિનિધિત્વરૂપમાં થાય છે. અને એક વ્યક્તિની જવાબદારીમાંથી કમીટી પદ્ધતિ દાખલ થાય છે. રફતે રફતે ઉતરતા જવાય છે. ધંધાઓનાં કાટપૂણામાં પણ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈનું નામ ખાસ આગળ આવે છે.

“ એવી કુશળતાવાળા માણસોમાંઅમદાવાદવાળા રાવખહાદુર રણછોડભાઈ છોટાલાલ તથા શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ, અને નવસારીના શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી ટાટાનાં નામ જાણીતાં છે. તેમજ પોતાની (?) બુદ્ધિ કુશળતા અને પ્રામાણિકપણાથી મિલો જેવા મોટાં મોટાં કારખાનાં જમાવ્યા, અને તેમાંથી લાખોરૂપિયા પેદા કરી તેનો લાભ દેશને આપ્યો. ”

ગુ૦ સ્માતમી ચોપડી પાઠ ૪૬.

એજ સમયમાં મૂળચંદ્રજી મહારાજવાળા કાટપુણામાં વળી કાટપુણેા પડીને પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રી શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના વલણથી કાંઈક ઠીકઠીક આંતર તરફ વળતો જણાય છે.

ખહારના વલણમાં જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા, અને કોન્ફરન્સ વિગેરેના રૂપમાં કાટપુણા પડયે જાય છે. તેમાં પણઅનેક મહારથીઓ કામ કરતા માલૂમ પડે છે. કેટલાક મુનિરાજે પણ

બહારના કાટપુણા તરફ દોરાતા બન્ય છે. તેમાંઆચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી, શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી વિગેરે મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓ નજરે પડે છે.

સંસ્થાઓના રૂપમાં મહાશ્રીટીશ મુત્સદી લૉર્ડરીપનની રાજ્ય નીતિમાંથી “ નેશનલ કોન્ગ્રેસ ” નો દેશમાં કાટપુણા પડતાં તેની ધ્યાયરૂપે એક તરફ જૈન કૉન્ફરન્સો, સેવા મંડળો અને યુવકસંઘો સુધી બહારના કાટપુણાઓ આવી પહોંચે છે. તે વખતે નાતોના મોટા સરકલો કપાઈને નાના ઘોળો બંધાય છે, તીર્થોના ઝથડા કોર્ટ યડે છે, બિન રોજગારવાળા લોકોને વતનથી બ્રહ્મ થઈ દેશદેશાન્તર જવું પડે છે. કેળવણી અને નવી સંસ્કૃતિ પ્રતિષ્ઠામાં આવતી બન્ય છે.

આ તરફ તત્ત્વવિવેચક સભા, દેશવિરતિ, યંગમેન્સ સોસાયટી. ઈત્યાદિ નામથીજ આદ્ય-અભ્યંતરરૂપે જણાતા અનેક કાટપુણાઓ પડતા બન્ય છે.

ઉપાશ્રયને બદલે વિદ્યાશાળામાંથી જૈનશાળાઓ અને તેમાંથી મેસાણા, બનારસ વિગેરે પાઠશાળાઓ, તેમાંથી બોર્ડીંગો, તેમાંથી સ્વતંત્ર આશ્રમો અને નિશાળોના કાટપુણાઓ પડતા બન્ય છે.

લખેલા પુસ્તકોને બદલે મૂળ પુસ્તકો છપાય છે, પછી ભાષાંતરો અને સારાંશો છપાય છે. તેમાંથી આગમો પણ છપાવાસુધી પહોંચી જવાય છે, તેમાં ભીમસિંહ માણકથી માંડીને બનારસ પાઠશાળા, ભાવનગરની સભાઓ, શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈના તરફનું છાપકામ, શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મારફતે આગમોદર સમિતિ, દેવચંદ લાલ-ભાઈ ફંડ, વિગેરે કાટપુણાઓ મંડાય છે.

મૂળવસ્તુઓના પ્રવાહો પણ ચાલુ છે. એક પ્રવાહમાંથી બીજો ફાંટો નીકળે, તેમાંથી ત્રીજો, તેમાંથી ચોથો, એમ આદર્શ લેદથી, ઉદ્દેશ લેદથી અનેક કાટપુણાઓ આજસુધીમાં પડતા ગયા છે. તે સર્વ પણ સાથેજ ચાલુ છે. ધર્મમાં સુધારાવધારાના વાતાવરણથી

માંડીને ઠેઠ ધર્મની જરૂર પણ નથી. ત્યાં સુધીના વિચાર વાતાવરણ સુધીના કાટખુણા મળી શકશે,

એક તરફ પ્રગતિ-ઉજ્જવલતા માલૂમ પડતી ગઈ તરતજ પાછળથી બીજી તરફ હાનિ શરૂ થઈ ગઈ, પરિણામે હતું તેના કરતાં શ્રીસંધને કેટલાક પગલા એકંદર પાછા હઠવાનું થયું છે. આ રીતે સંધની છિન્નભિન્નતાના બીજા લગભગ સો-સવાસો વર્ષથી શોપાઈ ગયા જણાય છે. જ્યાં સુધી આખો સંધ એકત્ર મળીને સમતોલપણે જૈન દૃષ્ટિથી ખંડું એકીકરણું ન કરે ત્યાં સુધી દરેક કાટખુણાઓ પોતપોતાનું કામ કર્યું જાય છે, જે વખતે જૈન ઍસોશીએશન આર્ક ઈંડિયાની સ્થાપના કરવાની હતી, ત્યારે બાપુ રાયબદ્રીદાસજી, અને શેઠ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદના નમ્ર પ્રયાસોને પરિણામે છેવટે નગર શેઠ પ્રેમાભાઈ શેઠે તે સ્થાપવાની આઠ દિવસના પરિશ્રમને અંતે રજા આપી. પરંતુ તે વખતે-તેમને ચેતાવ્યા હતા કે-“ આપણે આમ જુદી જુદી સંસ્થાઓ કાઢ્યા કરીશું તો ધીમે ધીમે આખી એકત્ર-ત્રતા તોડી નાંખીશું, તેનીજ ચિંતા છે. સત્તાનો મોહ નથી. ” એ ભવિષ્ય ધણે અંશે સાચું પડ્યું આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

નવા કાટખુણામાં યતિ-વખતનું સમ્યગ્દર્શન પ્રધાન વાતાવરણ બંધ પડતાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રનું વાતાવરણ શરૂ થાય છે. પણ દર્શન તત્ત્વ ઢીલું પડી જાય છે.

હાલના વખતમાં સમ્યગ્જ્ઞાન ભાગ ઢીલો થાય છે, અને સમ્યગ્ ચારિત્ર અંશ વાતાવરણમાં આગળ આવતો જાય છે. તેમાંથી નૈતિક જીવનજ બસ છે, એ કાટખુણો પડે એટલે આધ્યાત્મિક દોરવણીજ બંધ પડે. જૈનશાસનમાં ત્રણતત્ત્વનું એકીકરણજ તીર્થરક્ષક છે. પૃથક્કરણ નુકશાન કરનાર છે. ચારિત્ર તરફ ભાર દેવા છતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉપર તો કુહારાધાત ચલાવવામાં આવે જ છે. કોઈપણ ધર્મ ક્રિયાત્મક હોય ત્યારેજ વ્યક્ત થઈ શકે, ક્રિયાઓ જૈનધર્મના જીવનનો

પ્રાણ છે. ક્રિયાપર ધા કરનાર ખરી રીતે જૈનધર્મના પ્રાણુજ રૂંધવા ઇચ્છે છે. કાઠપુણુ વસ્તુ જગતમાં ક્રિયાત્મકતાથીજ જીવી શકે છે,

હવેના નવા કાટપુણુઓના બાહ્ય મહારથીઓ આપુવાળા શાંતિ વિજયજી તથા ખીજ કેટલાક જણાય છે. અભ્યંતરમાં પં. રામવિજયજી વિગેરે જણાય છે. ધંધામાં અંબાલાલ સારાભાઈ, વિગેરે કાટપુણુ કરતા જણાય છે. સંધના આગેવાનોમાં શેઠ ડીકાભાઈ પ્રેમચંદ અને કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના નામો આવી શકે છે.

આ રીતે અવળા સવળા અનેક કાટપુણુ પડયે જ જાય છે. મૂળ સંસ્થા ઘણી જ ઢિન્નલિન્ન છે. મૂળ સંસ્થાને મજબૂત કરવાના ખહાના નીચે દરેક નવા નવા કાટપુણુ પડયે જાય છે. એક મૂળ કાટપુણુ ઠીલો પડે કે તેમાંથી બન્ને તરફના કાટપુણુઓ પડયે જાય છે. સૌનો માનસિક ઉદ્દેશ સારાનો જ હશે. પરંતુ લાલ થાય છે કે નુકશાન ? તેનું સરવૈયું કાઢવાનો સમય જ હવે આવ્યો છે.

[આધુનિક સંસ્કૃતિ પોષકાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાની બેવડી ખૂબી જણાય છે.

૧ પ્રજામાં બંધ બેસતી થઈ શકે તેવી સામાન્ય અને સાદી રીતે આચ્છી આચ્છી કાઠપુણુ કાર્યક્રમની ચાદર આખા દેશમાં ખીજાવાઈ જાય. જેમ જેમ વખત જતો જાય, તેમ તેમ તેમાં સુધારા વધારાના કાટપુણુ પડીને તે વધારે વધારે ફેલાવો પામ્યે જાય. અને તેને ધાર્યા પ્રમાણે સંપૂર્ણ અમલમાં મૂકનાર વર્ગ પણ મળતો જાય. એમ વખતો વખત આગળ વધનારો ઉત્તેજન પાત્ર, અને પાછળ પાછળ પડતો અધ્ય ઉત્તેજન [પેન્શનર] પાત્ર, એ વર્ગો પડતા જાય.

૨ ખીજી રીત. ચાલુ રૂઢિને ઉત્તેજન આપી, તેમાંથી સ્ફેજ નવી સંસ્કૃતિ તરફ વલણુ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને આગળ કરી દઈ, તેની નવીનતાને લોકપ્રિય કરવાને માટે તેજ વ્યક્તિઓ હસ્તક ચાલુ રૂઢિના સારા સારા કામો થવા દેવાથી મૂળ વર્ગ કાંઈક પાછળ પડે. અને પેલો વર્ગ આગળ આવે. આમ સુધારા વધારાને ખહાને જરા જરા જુદા પડતા વર્ગની પાછળ યુક્તિયુક્ત પીઠબળ આપવાથી મૂળ સીધી લીટીમાંથી કાટપૂણુ પડતા જાય, અને તે નવી સંસ્કૃતિ તરફ ખેંચાતા

જાન્ય દેશમાં ને પ્રજ્ઞના માનસમાં ફેલાતા જાય. એમ વખતો વખત આગળ આગળ વધનારો અને પાછળ પાછળ પડતો જતો વર્ગ ઉત્પન્ન થયાજ કરે.

આમ બન્ને રીતે સુધારો (સિવિલાઇઝેશન) થયા કરે છે.

મૂળ પરંપરામાં કાટખૂણા પોતાની તરફ મરડાતા જાય. એક કાટખૂણો નકામો થાય, તેમાંથી બીજો ફાટે, જે વખતે જે જાતના વાતાવરણની જરૂર હોય, તે પ્રમાણે ઉપર જણાવેલી સંસ્થાઓના પ્રચાર કાર્યથી વખતો વખત જુદા જુદા કાટખૂણા જુદા પડતા જાય. પ્રચાર કાર્ય શિવાય એ સંસ્થાઓનો ખાસ વિશેષ અર્થ નથી. એમ તેના સંચાલકોએ કબૂલ કરે છે.

આમાંની બીજી રીતમાં એવી ખૂબી છે કે-પ્રજ્ઞ એમ જ પ્રમજ્ઞે કે-“ અમારી ઉન્નતિ થાય છે. અમે આગળ વધીએ છીએ. આવી મહા વ્યક્તિઓથી અમે ઉજળા છીએ. દરેક ઠેકાણે અમારી લાગવગ ફેલાય છે. અને ધાર્યા કામ પાર પાડી શકીએ છીએ” તેની સાથે બીજી અનેક કડીઓ જોડાતી જાય છે, ને આખરે એ પણ એક મહત્વની વસ્તુ થઈ પડે છે. તેના જીવનચરિત્રોએ જાહેર થાય છે, ને પ્રજ્ઞમાં સારી જાહેરાત થાય છે.

જૈન સંઘની બહારના પ્રજ્ઞકીય વાતાવરણમાં પણ જુદા જુદા કાટખૂણા પડ્યા છે:-

- ૧ હિંદુ રાજ્ય કે મુસલમાન રાજ્ય સ્થાપવાથી ભાવનામાંથી-
- ૨ પોતપોતાનું સાચવી રાખવું, ને સંધિ કરી લેવાની ભાવના જાગે છે.
- ૩ પ્રજ્ઞમાં દેશી રાજ્યોના જુલમે કરતાં પરદેશી રાજ્યમાં વધારે અનુકૂળતા છે. એ ભાવના જાગે છે.
- ૪ તેમાંથી દેશમાં શાંતિ માટે લડવા શા માટે લશ્કરમાં ન જોડાવું? એ ભાવનાનો કાટખૂણો થાય છે.
- ૫ લશ્કર બળથી કાંઈ નહીં વળે, રચનાત્મક કાર્યક્રમથી દેશમાં શાંતિ અને ખીલવણી વધારે ફેલાશે.
- ૬ તેમાંથી વકાદાર કોંગ્રેસ થાય છે. પછી તો હોમરૂલ, સ્વરાજ્ય, અસહકાર, સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય, સ્વતંત્રતા અને કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષના બીજ સુધી કાટખૂણા પડતા જાય છે. તે દરેક દરેક પ્રજ્ઞની મૂળ એકતામાં કાપ મૂક્યેજ જાય છે.]

આજે સંઘની ઘણીજ છિન્નસિન્ન સ્થિતિ છે. એકતાના વાતાવરણને, ઉપદેશની એક વાક્યતાને, વહીવટી એકતંત્રતાને,

સત્તાઓના એકધારાપણાને, અને એકંદર સર્વ જાતની એકતાને ધક્કો પહોંચી સંઘ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલ છે.

એક તરફ સ્થિતિચ્યુસ્તો આ એકતાને ક્ષતિ ન પહોંચે તે માટે કડક થઈ, બળતરાથી પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, ત્યારે સ્થિતિચ્યુતો ઉન્નતિની ધગશથી, નવીન પ્રિયતાથી તે તે વખતે નવા નવા કાટ-ખુણા પાડીને આગળને આગળ વધ્યેજ ગયા. જનું પરિણામ આજ આ જોઈ શકાય છે. આ છિન્નભિન્નતામાં કોઈ એકજ વ્યાકતનો હાથ છે, એમ નથી. અનેક વ્યક્તિઓએ તેમાં ભાગ ભજવ્યો છે. તેથી કોનો દોષ કાઢી શકાય ? હવે ચેતાય તે સારું.

આ ઉત્થલ પાત્યલ વિના આધુનિક સંસ્કૃતિ જૈનોમાં પેસી શકતજ નહી. અયોધ્યામાં જન્મ કળિયુગને પોતાને પેસવાને .છિદ્રો જોવા પડ્યા હતા, તેમ એ સંસ્કૃતિને પણ પેસવા માટે છિદ્રો ખોલવાની જરૂર હતી. તે જન્મ જન્મ મળ્યે મયા તેમ તે આગળ વધ્યે ગઈ. જુદી જુદી ચળવળો છિદ્રો ખોળવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. ચળવળ વિના છિદ્ર-પ્રવેશ થઈ શકે જ નહીં.

આ કાટખુણાઓથી એકંદર સંઘ છિન્નભિન્ન થયો છે, તેને ધણો ધક્કો લાગ્યો છે. એમ ઉંડે ઉતરીને તપાસતાં અત્યારના સમાલોચકને જણાય છે. યદ્યપિ દરેક કાટખુણાઓ પોતાના ફાયદા જણાવી શકશે, તેઓનું રક્કડ જોઈશું તો સારા કમોની નોંધોનો રીપોર્ટ આપણી આગળ રજુ કરશે. અને તે ત્યાંસુધી કહી શકશે કે “ જો અમે આ રીતે કામ કર્યું ન હોત તો અમુક અમુક ફાયદા થાત જ નહીં. ” એ વાત કમ્પૂલ કરવા જવી પણ છે. કારણ કે તેઓ જ ફાયદાઓ ગણાવે છે. તે પ્રાયદા થયેલા આપણે કમ્પૂલ પણ કરવા જોઈએ. પણ પ્રાયદાના વાતાવરણ નીચે નુકશાનના સખળ સાધનો ગોઠવાઈ જતા ગયેલા તે તેઓના ધ્યાન બહાર જ રહી ગયેલા છે. જો કે ફાયદા લેવા જતાં નુકશાન પણ થાય. પરંતુ ફાયદા કરતાં વધારે

નુકશાન હોય, તેવી પ્રવૃત્તિ ડાહ્યા માણસો કરે નહીં. ફાયદા કરત નુકશાન વધારે થયું છે, તે તો હવે પ્રત્યક્ષ જ છે.

આટલી છિન્નભિન્નતા છતાં સંઘના ધણા આંતરતત્વો હજી ધણાજ મળખૂત છે.

[જ્ઞાની જૈન શાસ્ત્રકારોએ ત્રિકાળના ઉલટા સુલટા સંજોગો કલ્પીને શાસનનું નાવ કેમ ચલાવવું? તેના ધણાજ ખારીક નિયમો અને કાયદાઓ શાસ્ત્રોમાં ખતાવ્યા છે. તેને બરાબર એક નિષ્ઠાથી સર્વાનુમતે વળગી રહેવામાં આવે, તો આટલી છિન્નભિન્નતા નજ થતે. ૧ળી શ્રી પૂજ્યો અને યતિઓના વ્યક્તિગત જીવન જીદી વસ્તુ હતી. અને ભગવાન મહાવીર પ્રભુની પદ પરંપરા ખીજી વસ્તુ હતી. પદ પરંપરાને ખીલવવી એ દર્શન શુદ્ધિનું કાર્ય હતું. અન્યાયી ન્યાયાધીશને બરતરફ કરી શકાય, પરંતુ કોર્ટ બંધ ન કરી શકાય. પદ પરંપરા તીર્થકર ગણધર ભગવાન વિના કોઈ સ્થાપી ન શકે, સ્થાપે તો ચાલે નહીં. આવી મહત્ત્વની છતાં ધ્યાનમાં ન આવે, તેવી સહજ ભૂલને પરિણામે, આજે કેટલા આચાર્યો અને નાયકો? એકતાને મોટો ધક્કો લાગ્યો. અલબત્ત—શિક્ષણથી જ્ઞાનની પરીક્ષા તે ઠીક, પણ નવા સુધારાને ઉપયોગી થાય તેવો પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ ઉભો કરવાને ગૃહરથોને જીદી જીદી ડીઝીઓ મળતી ગઈ, ત્યારે જીંદગીભર ચારિત્ર પાળનારી વ્યક્તિઓને સર્વ સામાન્ય જનસમાજ પ્રમાણે રહેવા દેવા પણ કેમ પાલવે? આ સ્થિતિમાં પદવીઓ આપવી પડી, પરંતુ એકતાને ધક્કો લાગ્યો. તો પણ હજી મોડું થયું નથી, લાં સુધીમાં ચેતાય તો સારું.]

જૈન સંઘના માનસનું ચિત્ર શ્રીઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા કાર આચાર્ય મહારાજશ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“ જૈનો વીતરાગ પ્રતિમામાં મૂર્છિત થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનના અભ્યાસમાં રાજી રહે છે. સાધર્મિકો ઉપર સ્નેહ રાખે છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં આસક્ત રહે છે, ધર્મગુરુઓના દર્શનથી સંતુષ્ટ રહે છે, તત્ત્વ વાર્તામાં હર્ષ પામે છે. વ્રતોની સ્ખલનાઓ પર દ્વેષ કરે છે, સામાચારી લોપથી ક્રોધી થાય છે, પ્રવચનના પ્રત્યનિકા ઉપર કોપા-

યમાન થાય છે, કર્મની નિર્જરામાં મદોન્મત્ત રહે છે. પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવામાં અહંકારી બને છે. પરિષદો માટે ટકાર થાય છે. હસતે ચહેરે કષ્ટા સહન કરવા તૈયાર થાય છે. શાસનની મલિનતાના પ્રસંગોને છુપાવે છે, ઈંદ્રિયોરૂપી ધુતારાઓને છેતરે છે, તપશ્ચર્યા કરવાના લોભી હોય છે, સેવા અને વૈયાવૃત્યમાં આસક્ત હોય છે, મન-વચન-કાયાની યોગ્ય પ્રવૃત્તિને આદર આપે છે.

પરોપકારથી સંતોષ પામે છે, પ્રમાદરૂપ ચોરોનો નાશ કરે છે, સંસારમાં ભ્રમવાથી ભય પામે છે, ઉન્માર્ગ ગામિતા તરફ મોં મરડે છે, મોક્ષ માર્ગમાં રમે છે, વિષયાસક્તિની મશ્કરી કરે છે, શિથિલાચારથી ઉદ્વેગ પામે છે, જીવંગીની ભૂલોનો શોક કરે છે, પોતાના સદાચારમાં થતી ભૂલોની ગર્હા કરે છે, સંસાર ચક્રમાં નિવાસને નિંદે છે.

શ્રી જીન આજ્ઞાની આરાધના કરે છે, બે પ્રકારની શિક્ષાનું સેવન કરે છે.”

૬

મુખ્ય પ્રબળનો તરીકે જૈનો.

ભારતના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી જૈન ધર્મ ફેલાયેલો હોવાના પુરાવાઓ મળે છે. શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી નેપાળમાં હતા. પંજાબમાં જૈનો છે. બ્રહ્મદેશ અને આસામમાં જૈનો છે. બંગાળ અને બિહાર અને ઉત્તર હિંદ તો ઉત્પત્તિનું ખાસ સ્થળ છે. કલિંગનો રાજધર્મ હતો. તીર્થંકરો અને મહાન્ આચાર્યોની જન્મભૂમીઓ તે તરફ આવેલી છે. દક્ષિણ પણ શ્રી પાદલિપ્તાચાર્ય અને શ્રી કાલિકાચાર્યની વિહારભૂમિ હતો. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મારવાડ, મેવાડ, રાજપુતાના, ગુજરાત જૈન ધર્મનું આજ કેન્દ્ર છે. સારાંશ કે-દ્વારિકાથી પુરી, અને લંકાથી હિમાલય સુધીમાં જૈન ધર્મ ફેલાવાના પ્રાચીન અર્વાચીન ઘણા પુરાવાઓ મળે છે. મુનિ વિહાર આખા ભારતમાં

૨૬૯

થયેલો છે. જૈન ધર્મ પાળનારા ભારતીય આર્ય પ્રજાજનો ભારતની બહાર પણ જ્યાં જ્યાં રહ્યા છે, ત્યાં ત્યાં પણ જૈન ધર્મના પુરાવાઓ મળે છે.

અલબત્ત, આજે જૈનોની સંખ્યા નાની દેખાય છે, પરંતુ જૈન મુનિઓનો વિશાળ ક્ષેત્રમાં વિહાર એતાં સંખ્યા ઘણી મોટી હોવી જોઈએ.

[આપણે નિશાળોમાં જે ઇતિહાસ શીખીએ છીએ તે કેવળ ભારતની રાજ્ય સંસ્થાનો જ ઇતિહાસ છે. ભારતની પ્રજાએ પોતાની સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે રાજ્યકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વિગેરે જે જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપેલી તેમાંની માત્ર રાજ્ય સંસ્થાનો જ ઇતિહાસ છે. ખ્રીટીશ રાજ્યના એક અંગ તરીકે રેલવે કે કેળવણીની સંસ્થામાં થયેલી ઉત્કલપાથલો અને અગત્યની તારીખો નોંધવાળો ઇતિહાસ એ કાંઈ આખા ખ્રીટીશ રાજ્યનો ઇતિહાસ નથી. તેતો તેનું અંગ માત્ર છે. તેવીજ રીતે રાજ્ય સંસ્થા એતો પ્રજાનું એક અંગ માત્ર છે. ભારતીય પ્રજાના રાજ્ય સંસ્થારૂપ અંગનો વહીવટ ખ્રીટીશ પ્રજાના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યો, તે કેવા કમથી તેમના હાથમાં આવ્યો ? અને તેની પૂર્વે આખી રાજ્ય સંસ્થામાં શા શા બનાવો બન્યા છે ? તે સળંગ હકીકત પુરી પાડનારો હાલનો ઇતિહાસ પાઠ્યક્રમમાં છે. પરંતુ આખી ભારતીય પ્રજાનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં નથી. તેની પ્રાચીન પૂર્વ સ્થિતિ વિષે તો હજુ આપણે તદ્દન અજ્ઞાતજ છીએ. પરદેશી અને તેઓના અનુયાયિ આ દેશના લેખકોએ ધણું જુદું જુદું લખ્યું છે. આર્યો, મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા ? મધ્ય યુરોપમાંથી આવ્યા ? ઉત્તર ટ્રુવમાંથી આવ્યા ? પામીરમાંથી ઉતરી આવ્યા ? હિમાલયમાં જ વાસ કરીને રહેલા મેદાનમાં ઉતરી આવ્યા ? કે કઈ રીતે આવ્યા ? કઈ કઈ પ્રજાઓનું મિશ્રણ થયું ? વિગેરે બાબત ઘણા ઘણા મતભેદો છે. હિંદના સ્વતંત્ર લેખકો તરફથી હજુ તેવી શોધો થઈ જણાતી નથી. પરંતુ તેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવતા ઉલ્લેખો શિવાય ખીજા સાધનો નથી. ત્રણેય ધર્મની પૂર્વ કથાઓની રેખા લગભગ સરખીજ છે. તેના બનાવોની ભૂમિ તો ભારતનો સપાટ પ્રદેશજ વર્ણવ્યો છે. તો પણ બધું પૂર્વકાળ વિષે આપણે મુદ્દાસર ધણું જાણી શકતા નથી. તેમજ તે માટે આપણી પાસે જે સાધનો છે. તેનો તુલનાત્મક રીતે આપણે હજુ શોધ પણ ચલાવ્યો નથી.

છતાં કુદરતની સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાવાળા ભૂપ્રદેશમાં ઉંડા મૂળ રોપી સ્થાયિ ધામો નાંખી પડેલી એક પ્રજાનો ઇતિહાસ જોવો તેવો ભવલંત નથી. પોતાના રક્ષણ અને સંવર્ધન માટે અદ્ભુત બાહ્ય અને આંતર ક્ષિપ્ત રચીને નિર્ભય થઈ મહાલતી પ્રજાનો હેવાલ ઓઝો રસપ્રદ નથી. પરંતુ તેનો ઇતિહાસ આપણાથી સાવ અભણ્યો છે. ઇતિહાસને નામે આપણે ઘણું ભણવાના અને જાણવાના ચાળા એટક કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી જાત વિષે, આપણા સ્વત્વ વિષે, આપણી અસ્મિતા વિષે આપણે તદ્દન અજાતજ છીએ. આપણે આપણને ભૂલી જવા લાગ્યા છીએ, અથવા તો આપણે છીએ, તેના કરતાં આપણને આપણે જુદી જાતના સમજવા લાગ્યા છીએ. આપણે આપણો પ્રજાકીય ઇતિહાસ બરાબર જાણવો જોઈએ. ઇતિહાસ શાસ્ત્રો કહે છે કે ઇતિહાસ પ્રેરણા પાય છે, ચૈતન્ય આપે છે, ઇતિહાસ સળંગ તેજ જાગ્રત રાખે છે. એ ખરૂં પણ ઇતિહાસ હોય તો ને? ઇતિહાસને નામે ભજાતીજ વસ્તુને ઇતિહાસ માની બેઠા હોવાથી ઉલટા નિસ્તેજ, નિષ્પ્રાણ્ય થતા જઈએ છીએ. ઇતિહાસને નામે લખાતા પુસ્તકો અને શોધખોળો આપણને ઉલટા ભૂલ ભૂલામણીમાં નાંખી દે છે.

તે આપણા મન ઉપર એક એ જાતની અસર તો કરેજ છે કે— આપણે સારા હતા. તેની કબૂલાત આપે છે. પણ સાથે સાથે એવી અસર પાડે છે કે અત્યારે સારા નથી. આપણા પૂર્વજો જ્ઞાની અને સામર્થ્યશીલ હતા, એમ કબૂલ કરે છે. પણ સાથે સાથે એવી અસર પાડે છે કે—હા. એ વખતના લોકોની અપેક્ષાએ જ્ઞાની અને સમર્થ હતા. હાલની નહીં. પૂર્વ કાળમાં પ્રકાશમય જમાનો હતો. હા. તેના પૂર્વકાળની જંગલી સ્થિતિ કરતાં પ્રકાશમય જમાનો બે હજાર વર્ષો પહેલાં હતો. પણ આજના પ્રકાશમાન જમાનો જોવો તે જમાનો નહોતો. એવી એવી આડકતરી ઘણી જોટી અસરો આપણા ઉચ્ચરતા મગજમાં ઠસી ગઈ હોય છે. તેથી ઉચ્ચરતી યુવક પ્રજા આગળ આપણે ગમે તેની છટાથી વ્યાખ્યાનો વાંચીએ. કે ગમે તેવા ઉંચા પ્રકારના શાસ્ત્રો ભણાવીએ પરંતુ તેઓના મગજમાં તેની ભવ્યતા નજ ઠસે એ સ્વાભાવિક છે. ભૂગોળ વિષે પણ એમજ છે. પ્રજાની દૃષ્ટિથી મહત્વના સ્થળો અને તેની મહત્તા જુદી જાતની છે.

ત્યારે હાલના લેખકોએ તે સ્થળોને માત્ર જોવા જાણવાની વસ્તુ તરીકે વર્ણવીને, મહત્તા તો જુદાજ મુદ્દાઓ અને સ્થળોને આપેલ હોય છે.

દા. ત. બહારના મુસાફરની દૃષ્ટિમાં કાશીનું સ્થાન માત્ર એક પ્રાચીન શહેર તરીકે હોય છે, ત્યારે ભાવિક હિંદુની દૃષ્ટિમાં તેનું સ્થાન.

બુદ્ધજ હોય છે. મંદિર વિસ્તાર અને શિલ્પ કળાના નમુના ઉપરાંત પર-
દેશી મુસાફરની દૃષ્ટિમાં શત્રુજયની વિશેષ મહત્તા ન હોય, પરંતુ જૈનોના
હૃદયમાં તે સર્વસ્વ હોય, હિંદુની દૃષ્ટિમાં સિમલાનું કાંઈપણ મહત્ત્વ ન હોય.
પરંતુ ઈંડા પ્રદેશની પ્રજાના દિલમાં રહેઠાણ માટે દુર્લભ એવા ઉત્તમ સ્થાનની
પ્રાપ્તિ ગણાય.

આરાગોડાનો અગર ભારતીય દૃષ્ટિમાં તદ્દન નજીવી ચીજ હોય,
પણ યુરોપીય વેપારીની દૃષ્ટિમાં અગત્યની વસ્તુ હોય. એટલે ભૂગોળમાં
મહત્તા પામેલા સ્થળોએ ભારતીય પ્રજાજનોની મનોસૃષ્ટિ અને હિતની દૃષ્ટિથી
અગત્યના છે કે નહીં? તે પ્રશ્ન છે. વઢવાણ શહેર કરતાં વઢવાણ કેમ્પનીજ
મહત્તા વર્ણવાય. સુરત કરતાં દુમસ વધારે અગત્યનું ગણાય. ઉદેપુર કરતાંય
અજમેર વધારે મહત્ત્વનું ગણાય. દિલ્હી કરતાં મુંબઈ વધારે ઉપયોગી લખાય.
આજ રીતે, ખગોળ, અર્થશાસ્ત્ર. રાજ્યનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર. વિગેરે શાસ્ત્રો
વિષે છે. એક વ્યક્તિ દીક્ષા લે, ત્યારે પ્રજા મહત્ત્વ માને, પરંતુ આજનું
માનસ એક ઉંચ કોમની વિધવા પુનર્લગ્ન કરે, એટલે તેને મહત્ત્વનો બનાવ
ગણે. જ્ઞાતિના કાયદાને માન આપે એટલે પ્રજાનું માનસ વ્યાજબી ગણે.
ત્યારે જ્ઞાતિના કાયદા સામે થનાર બહાદુર ભડવીર ગણાય. પ્રજાનું માનસ
સીધો ન્યાય આહે, ત્યારે આજનું માનસ કોર્ટ ચડવામાં મહત્તા
માને વિગેરે]

પ્રજાકીય ઇતિહાસ આપવાનું જો કે આ સ્થળ નથી. તોપણ
જૈનો વિષે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું અસ્થાને નથી. પ્રજાકીય ઇતિ-
હાસની દૃષ્ટિથી ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી જૈનોનું સ્થાન મહત્ત્વનું
રહેતું આવ્યું છે.

બ્રાહ્મણ વર્ગે પ્રજાની સંસ્કૃતિના પોષણ, ઉત્પાદન અને સંવર્ધન
તથા અનેક વિજ્ઞાનોની ખીલવણીમાં એએણે ભાગ ભજવ્યો નથી.
છતાં શ્રમણોએ તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. અને કાંઈક ઉંચું
સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. છતાં ભારતીય આખી પ્રજાના ઉત્તમાંગમાં એ
વર્ગોને મૂકી શકાશે, તોપણ તે ખાસ કરીને બિલ્લુક વર્ગ છે. પ્રજા-
કીય, દુન્યવી જીવનમાં તેઓનું સ્થાન મહત્ત્વનું ન હોય એ સ્વાભા-
વિક છે. તેમાં તો ક્ષત્રિયો, વ્યાપારીઓ, કારીગરો, અને કૃષિકારો
જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

ક્ષત્રિયો પણ શારીરિક બળ અને લડાયક વર્ગ તરીકે મુખ્યપણે રહેલ છે. બુદ્ધિની ખામતમાં બ્રાહ્મણો અને વ્યાપારી વર્ગને આશ્રિત રહ્યા છે. વ્યાપારીઓ આખા દેશના નાણા પ્રકરણી સમગ્ર હીલચાલના કેન્દ્રોમાં હોવાથી પ્રબળજીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવી ગયા છે.

આ ઉપરથી જૈનો મૂળથી જ દુન્યવી પ્રબળકીય જીવનમાં વ્યવહારુ બુદ્ધિબળથી સર્વથી મોખરે રહ્યા છે. અને મહાજન શબ્દ પ્રાપ્ત કર્યો છે. મહાજન એટલે ભારતીય આખી આર્યપ્રજાની દુન્યવી પ્રબળકીય મહાસંસ્થાનું કેન્દ્ર. રાજ્યસંસ્થાઓ પણ તેનું અંગ. રાજ્ય સંસ્થા કોના હાથમાં સોંપવી કે કોના હાથમાં ન સોંપવી, તે સર્વ સત્તા મહાજનની પ્રજાએ સોંપેલી રાજ્યસંસ્થાની અવાંતર ઉત્થલપાત્યલો અને તોફાનો અંદરઅંદરના રાજ્યસંસ્થાના આંતરવહીવટના છે. પરંતુ બાહ્ય વાતાવરણમાં જ્યારે જરૂર જણાય છે, ત્યારે રાજ્યવહીવટને એકંદર આખી પ્રજાના ઈષ્ટ સંજોગોમાં મૂક્યો છે. આંતર ફેરફારોમાં મહાજન ન પડે. તે તે એક બીજા રાજ્યો જ સમજી લે. હારનાર રાજને બદલે વિજયી રાજને કપૂલ કરવામાં એકજ અર્થ છે કે પરીક્ષામાં હાથે નંબરે આવેલો વિદ્યાર્થી સરકારી ખાતું સારી રીતે સંભાળી શકશે, માટે તેને સારો પગાર આપી નોકરીમાં રાખવા, ને સમ્મતિ આપવા જેવો જ છે. તે વખતે રાજ્ય સંસ્થામાં લડાયક કુશળતાજ પરીક્ષાનો વિષય હતો, અને તેની જ જરૂર હતી. બાકીનો વહીવટ તે પ્રજાજ ચલાવતી હતી. આ પ્રમાણેજ બીજી સંસ્થાઓ વિષે. તેથી કોણ હારે છે ને કોણ જીતે છે? એ રાજ્ય સંસ્થાના અવાંતર વહીવટમાં હોવાથી મહાજનને બહુ ધ્યાન દેવા જવું નહોતું. કોર્ટોમાં મોટા મોટા વ્યાપારીઓના ગમે તેવા કેસો ચાલતા હોય, અને તે વ્યાપારીઓની દૃષ્ટિથી ગમે તેટલા મહત્વના હોય, પણ વાઈસરોયની દૃષ્ટિમાં બીજા કાર્યોની અપેક્ષાએ તે બહુ મહત્વની વસ્તુ નથી હોતી. મહાજન ખાસ ક્રાંતિમાં ધ્યાન આપે.

આથી કરીને જુદમીમાં જુદમી રાજને અંતે તેો મહાજનમાં જ પ્રતિષ્ઠા મેળવવી પડતી હતી. તેને રાજી રાખવામાં આવતું હતું. પોતાની કુટેવો અને સ્વચ્છંદ વર્તનમાં તેનાથી છુપાવીને જ ચાલવું પડતું હતું. અરે ! વેષ અને રીતભાત કેમ રાખવી ? તેને માટે પણ મહાજનથી શંકાશીલ રહેવું પડતું હતું. અન્યાય કરવો હોય, પણ રખેને મહાજન ન જાણી જાય, તેની સાવચેતી રાખવી પડતી હતી. પોતાના પ્રદેશમાં મહાજન બહુ સખળ ન હોય, પરંતુ બીજા પ્રદેશમાં જ્યાં સખળ મહાજન હોય, ત્યાં પણ પોતાની અપકીર્તિ થાય છે કે નહીં ? તેની સંભાળ રાખવી પડતી હતી. કેટલાક જુદમ રાજઓએ કર્યા હશે. પણ તેથી પ્રજના આખા સળંગ ઇતિહાસ અને મહત્વના જીવનપ્રવાહમાં એક તદ્દન ક્ષુદ્ર અને નજીવા જ બનાવો ગણાયા છે. તત્કાળ જરા ચમક જણાય, પછી તેો તે બધું ડૂબી જ જાય. આટલી મહાજનની મહત્તા ચાલી આવી છે. અમુક રાજ્યની હદમાં વસતી પ્રજા રાજ્ય સંસ્થાને રાજ્ય સંસ્થાના વહીવટ પૂરતું જ માન આપતી હતી. અને તેટલી જ તેની આધિનતા સ્વીકારતી હતી. પોતાના વિકાસ માટે પોતે સ્થાપેલા ખાતાને જરૂર જોયું માન ન આપે, તેો વ્યવસ્થા (ડીસીપ્લીન) કેમ રહે ? તે ઉપરાંત પ્રજા તદ્દન સ્વતંત્ર હતી. ભારતની આખી પ્રજાકીય સંસ્થાના પ્રમુખ-જગત્ શેઠ શ્રવેતાંમ્બર જૈન છે. બંદર શિવાયના વ્યાપારી મત્થકોમાંના પહેલા નંબરના સ્થળ અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રેતાંમ્બર જૈન છે. અને ઠેકઠેકાણે નગરશેઠો અને શહેર સમિતિના આગેવાન વહીવટકર્તાઓ મોટે ભાગે જૈનો જ છે. એ સંસ્થા ભારતના રીતસર પ્રજાકીય પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થા છે. જ્યારે “ મહાસભા ” માં તેના શતાંશ જટલું પણ વાસ્તવિક પ્રતિનિધિત્વ નથી. એ પરિસ્થિતિ સમજવા જવી છે.

મહાજનના મેંબર તરીકેની જૈનોની સ્થિતિને બાદ કરતાં રાજ્યનીતિ કુશળતા, લડાયક કુશળતા, વ્યાપારી કુશળતા, નૈતિક

પ્રભાવ, સંસ્કૃતકુટુંબજીવન, પરોપકાર, ઉદાર દિલ, વિગેરે બાબતમાં જૈનો આગળ તરી આવતા માલુમ પડશે. અલબત્ત રાજ્યોના શૈર્ય, અને ટેક એ તેમની પોતાની જાત શક્તિના બલિદાનો છે. પરંતુ આર્થિક પરોપકાર કે ઉદારતા અંગત નથી. પણ પ્રજાકીય સંસ્થામાંથી છે. કરોપાજીત ધન સંસ્થાનું છે. ત્યારે ગૃહસ્થોની ઉદારતા અને પરોપકારિતા સ્વોપાજીત ઉત્પાદક શક્તિઓમાંથી હોય છે.

જૈનધર્મ માત્ર વાણીઆઓજ પાળે છે, એમ નથી. તે ધણીવાર વખતોવખત રાજકુટુંબનો ધર્મ રહ્યો છે. અને ઘણા પ્રદેશોમાં ઘણો વખત સુધી ટકવો છે. વાસ્તવિક રીતે તે જહેર ધાર્મિક સંસ્થા હોવાથી તેની આધિનતા સ્વીકારીને ધણાજ પ્રાચીનકાળથી ધણા રાજ્ય કુટુંબો અને ઈતર પ્રજાજનો તેની સેવા કરતા આવ્યા છે. છતાં ધર્મ પરિવર્તનની બાબતમાં ક્ષત્રિયો જટલા વ્યાપારીઓ અંગળ બુદ્ધિના જણાયા નથી. ઉલ્ટાસ્થિરબુદ્ધિના જણાયા છે. રાજ્યોને ધર્મ પમાડવામાં ધર્મને માટે રાજ્યાશ્રય શોધવાની બુદ્ધિ નહોતી, પરંતુ જૈનમુનિઓની વિશિષ્ટતા તેઓને આકર્ષતી હતી. અને રાજ્યો વિગેરે પ્રતિષ્ઠિત આર્યગૃહસ્થ કુટુંબો જૈનધર્મનો આશ્રય શોધતા હતા.

જૈનોમાંથી રાજ્યનૈતિક કુશળતાવાળી ધણી વ્યક્તિઓ નીકળી આવેલ છે. રાજ લડી લડીને થાકે પણ વિજયની આશા ન હોય, તે મહાજન વચ્ચે પડીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી છોડાવે, સંધિ-વિચ્છેદના રસ્તા મોકળા કરી આપે. મહાજન તરીકે રાજ્યોને ધણી મદદ કરી છે, ઉપરાંત રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીઓ તરીકે જૈનોએ અસાધારણ કુશળતા વારંવાર બતાવી છે, મુસલમાની રાજ્યકાળમાં, અને બ્રિટીશ રાજ્યકાળમાં પણ ધણાં રાજ્યો જૈનોની કુશલતાથી જ આજ સુધી

પોતાની રાજ્યકર્તા તરીકેની સત્તા ટકાવી રહ્યા છે. રાજપૂતાનાના રાજ્યો ટકી રહેવામાં જૈન મુત્સદ્દીઓની સખળ મદદ છે. જ્યાં જ્યાં જૈન મુત્સદ્દીઓની સખળ મદદ નથી મળી ત્યાં ત્યાં ખાલસા થઈ-જતાં વાર નથી લાગી. કેવડી મોટી મોગલ સલ્તનત અને કેટલી જખ્ખર પેશ્વાઈ સત્તા, ક્યાં નામનિશાન છે ? બ્રિટિશ સરકારની પહેલાં તો તેઓ જ સખળ હતા. મરાઠા રાજ્યો તો ક્ષત્રિયો છે. તેઓને પણ મહાજનની મદદ તો મળી જ છે. પાટણ વિગેરે ઉત્તર ગુજરાતમાં દામાજી ગાંકકવાડને લઈ જનાર મહાજન જ છે. બ્રીટીશ રાજ્યને પાયો નખાવામાં મહાજનની જીવી તેવી મદદ નથી.

[રાજ્યકુટુંબોએ કે પ્રજાજનોના ખીજ વર્ગોએ કોઈ ઉપદેશકની અસરથી જૈન ધર્મ છોડ્યો હોય, તે અન્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો હોય તે જુદી વસ્તુ છે. પણ તેથી મહાજનની દુન્યવી પ્રજાકીય સત્તામાં ફરક પડતો ન હતો. રાજ્ય ગમે તેવો બળવાન હોય. પરંતુ રાજનું બળ તેનું લશ્કર મુખ્ય-પણે ગણાય. લશ્કર રાજના તાબામાં ખરૂં પણ એ વખતના લશ્કરીઓ કાંઈ ખાસ પગારદાર નોકરો નહોતા, તેઓ પણ પ્રજા જીવનમાં મોભો ધરાવનારા અને પોતાના ધંધા અને ફરજની રુએ લશ્કરમાં જોડાતા હતા. તેઓ પોતાની જ્ઞાતિઓને આધિન હતા, જ્ઞાતિઓના આગેવાનો મહાજન મંડળમાં મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ હતા. જેટલે મહાજનની આંખ ફરતાં બધું ચક્કર ફરવા માંડતું. આજે મહાજન સત્તા અને જ્ઞાતિ સત્તાઓ વચ્ચે આટલા વિદ્વેષ છતાં તેની ઉંડે ઉંડે કેટલી પ્રબળતા છે ? સારે પૂર્વકાળમાં કેટલી પ્રબળતા હશે ? તેની તો કલ્પના જ કરી શકાય. આથી રાજ્ય સંસ્થા ચલાવી આપનાર સ્વદેશી હોય કે પરદેશી હોય તે બાબતની મહાજનસંસ્થાના મન પર બહુ અસર રહી નથી. ગામના ઠાકરડા બરાબર ચોકી નજ કરી શકતા હોય તો છેવટે આરબોને કે પડાણોને ચોકી સોંપતા સંકોચ ન રાખે. તેઓના માનમાં કોઈ પણ રીતે ચોકી કરાવવી એજ મુખ્ય બાબત.]

કુશળ વ્યાપારી તરીકે તો આખો વ્યાપાર તેમના જ હાથમાં હતો. મુલ્કી અને ખંદરી. હિંદનું કોઈ પણ શહેર જ્યારે જ્યારે વેપારનું કેન્દ્ર બનતું ત્યાં ત્યાં જૈનો પહેલા હોય, રાજગૃહ, પટણા, વેણાતટ, ઉજ્જૈન, પાટણ, ખંભાત, ધોલેરા, વિગેરે.

જૈન ધર્મના સંબંધથી જૈન લોકોની નીતિ અને સદ્વર્તન ઉંચા ગણાતા હતા. તેથી મુસલમાન રાજ્યોના જમાનામાં પણ જૈન વ્યાપારીઓને જવાની છુટ હતી. ખીજી પ્રજા ઉપર પણ તેની નીતિ અને સદ્વર્તનની છાપ પડતી હતી. તેથી ડરીને ધણા માણસો અનીતિ કરતા ડરતા હતા, ને હજુયે ડરે છે.

લડાયક ખળમાં પણ-વસ્તુપાળ-તેજપાળ, વિમળશાહ અને મારવાડ, મેવાડમાં આખા લશ્કરના લશ્કરો જૈન લશ્કરીઓથી ખીચોખીચ ભરેલા રહેતા. એ બધું જોતા તેઓમાં જરૂર પડ્યે લડાયક ખમીર અને યુદ્ધિ હતાં.

જૈનો ભારતીય આર્યપ્રજાજનો છે. અને ભારતીય પ્રજામાં તેનું મૂળથી જ અગ્રસ્થાન રહેતું આવ્યું છે. પ્રજાકીય સુલેહ, શાંતિ, વ્યવસ્થાના અને કેળવણીના તથા પ્રજાજીવન સંરક્ષણના ખીજાં અનેક ખતાંઓમાં બ્રહ્માણવર્ગ ખાસ ભાગ ભજવતો. તેથી તેટલા પૂરતું તેને પણ માન આપવામાં આવતું હતું. અને એ રીતે બ્રાહ્મણોને દાન કે માન આપવું જૈન ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી. પરંતુ ઉલટું ઉચિત વર્તન છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી ગુરુ માનવા એ જુદી વાત છે, અને પ્રજાકીય ખતાંઓના અમલદાર તરીકે માન આપવું જુદી વાત છે. નિશાળના માસ્તરને આજે કર મારફત પગાર આપવો પડે છે. ડૉક્ટરને પણ આપવો પડે છે. ત્યારે પગારને બદલે ઉચિતદાન કે લાગા હતા, એટલોજ ફેર હતો. નિશાળના મહેતાજી, આરોગ્યરક્ષક વૈદ્ય, હવા શાસ્ત્રી, ખગોળશાસ્ત્રી, લગ્નવ્યવહારના રજીસ્ટ્રાર વિગેરે કામના તેઓ પ્રજા નિયુક્ત અમલદારો હતા. ત્યારે જૈનો પ્રજાજનો છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળથીજ જૈનો પ્રજાકીય મોભો જળવતા આવ્યા છે. આજે પણ આખી દુનિયામાં-ભારતમાં બહારના ટાપુઓમાં, કે અન્ય સ્થળે ફરીવળો, જ્યાં જ્યાં જૈન વ્યાપારીઓ હશે, ત્યાં ત્યાં તેઓ રાજ-પ્રજા ઉભય તરફથી માન પામતા હશે.

[મેવાડ રાજ્યમાં આશાશાહ અને ભામાશાહની અંગત મદદોને બાદ કરતાં ધાર્મિક અસર પણ પુષ્કળ છે. પર્યુષણમાં અમારીપડહનું વાગવું, કોઈ પણ કિલ્લો બંધાય ત્યારે પહેલું આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર બાંધવું, જૈન બાળકને હાથે ચિહ્નિત કોઈ પણ પ્રાણી અમર જ થાય, તેને કોઈ મારી જ ન શકે. મારનાર અને રાજ્યતેજ વચ્ચે ધર્ષણ થાય, ગોપ્તાહ્મણ તરફ ભક્તિ ભાવે જોવાય, કેશરીઆજી તીર્થ માટે, અસાધારણ ભક્તિ, અને તપાગમ્હના મુખ્ય શ્રાવક તરીકે કહો કે ભારતીય ચક્રવર્તી રાજ્યના અવશેષ તરીકેની, તીર્થકરોના ધર્મના મુખ્ય પ્રતિનિધિ આચાર્ય સંસ્થા પ્રત્યેની ફરજને અંગે કહો. પણ સામૈયામાં ગાદીપતિએ સામે જવાનો રીવાજ વિગેરે. ખરેખર જૈનધર્મની અસરના જગ્ગર અવશેષો છે.

એવી જ રીતે કચ્છમાં પણ રાજ્ય કુટુંબ તરફથી બંધાએલ દેરાસર, દશેરાની સવારી વખતે નગરશેઠની દુકાન પાસે બે મીનીટ સવારીની સ્થિરતા, સિક્કામાં જૈનલિપિ, રાજકુમારને પૌષ્ઠશાળાએજ પ્રથમ ભણવા બેસારવાનો રીવાજ, દરરોજ રાજ્યમાં જૈન સ્મરણોનો પાઠ. વિગેરે જૈન અસરના સ્પષ્ટ ચિહ્નો જોવામાં આવ્યા છે. અન્યત્ર પણ અનેક ચિહ્નો પથરાયા છે. મહાજનની આમ્નાય તો અનેક સ્થળે સ્વીકારાઈ જ છે. હવે ભવિષ્યમાં તે કેવું સ્વરૂપ લેશે ? તે આગળના પ્રકરણોમાં સમજાવીશું.]

વળી વખતોવખત કુનેહથી સંધના બંધારણની રૂચ્યે બ્રાહ્મણ વિગેરે જુદી જુદી ઢાંચો સાથે ઘટતી સંધિથી સહકારમાં આવતા હતા. ગચ્છો, મતો, પંથો, તથા રાજઓ, પરદેશીઓ વિગેરે સાથે ઘટતી એવી સંધિ કરી લેતા, કે પોતાના આંતર વહીવટમાં વાંધો ન આવે, અને બીજાઓ સાથે અતડાપણું ન થાય. એ ભારે ખૂબી હતી.

મુસલમાનોએ શહેરમાં ગાયની કુરબાની ન કરવી, અને એવી બીજી મહાજનની આમ્નાઓ જાળવવી, ત્યારે મહાજન તરફથી એવો બંદોબસ્ત કે કોઈ હિંદુ મસ્જીદ પાસે વાજાંત્રો ન વગાડે વિગેરે.

[મુસલમાનોની મસ્જીદ પાસે વાજાંત્રો ન વગાડવા, તેઓએ શહેરમાં જોવધ ન કરવો અને મહાજનની બીજી આમ્નાઓ જાળવવી. સંધિથી મહાજનોના એવા કરાવો હતા. તેમાં ગાંબડાં પડતાં હિંદુ મુસલમાનોના ઝઘડા થઈ ગયા. એ કરાવો કોર્ટોના નહોતા. એટલે તેને વજન આપવું ન આપવું તેની ઇચ્છા ઉપર ગણાય. તેથી મહાજનનો કાયદો તોડીને હિંદુઓ વાજાંત્રો વગાડે.

તેને મુસલમાન ક્યા કાયદાથી રોકી શકે? એ રીતે હિંદુઓને મદદ આપવી પડે. અને મુસલમાન બબર વચ્ચેથી હલાલી કરવા ગાયને લઇ જાય, તે હિંદુ ક્યા કાયદાના આધારે રોકી શકે? તેવી સ્થિતિમાં મુસલમાનોને રક્ષણ આપવું જ જોઈએ. આમ થતાં મનમાં વૈમનસ્થના ખીજ રોપાય, તેનો એક ફેલાયા વિના ન રહે. પરંતુ પહેલેથી જ મહાજનોના કાયદાને સ્વીકારી લઈ તેમાં ફેરફાર કરીને બંનેના મન રાજી રાખ્યા હોત તો એકસ આવા તોફાનો ન થતે. એમ અમારી માન્યતા છે]

આ બધું છતાં આજે તેમના હાથમાંથી અજબ મુસલમીનીનીના ખેલ ખેલવાની દિવાનગીરીઓ ચાલી ગઈ છે, વ્યાપારી સત્તાના કેન્દ્રો ખસી ગયા છે, શરાફી લેવાઈ ગઈ છે. કુનેહખાજી, યુક્તિપ્રયુક્તિનો વારસો તૂટી ગયો છે, અનાયાસે પ્રાપ્ત વ્યાપારી વૈજ્ઞાનિક હંદુ રહસ્ય લોપાતું બચ છે. મહાજન તરીકેની સત્તા નબળી પડતી બચ છે. શારીરિક, નૈતિક બળ ગ્રાંથું પડતું બચ છે. પૈસે ટકે અને માણસે ધસારો લાગતો બચ છે. વતન-નિવાસ દુર્લભ થતો બચ છે, પ્રજાજનો સાથેનો સહકાર ઓછો થતો બચ છે. વાણીયા બુદ્ધિની ચમક મોળી પડતી બચ છે. ઉચ્છરતી પ્રજામાં ઉત્તરોત્તર વણિક્ તેજના ટકા ધટતા બચ છે. કહેવત છે કે—“ચતુર વાણીયો બનાવીને ઇશ્વરે હાથ ધોઈ નાખ્યાં છે.” તેમાં ફરક પડ્યો છે. આ બધું નુકશાન હજુ તો કાનખજુરના એક પગ ભાંગવા જટલું જ છે. છતાં કપૂલ કરવું પડશે કે નુકશાન થયું છે, અને તેટલો પરદેશી બુદ્ધિનો, તથા એક-સંપીનો વિજય થયો છે. લાલ દેખાયા છે. તે માત્ર ઈંદ્ર ધનુષ્ય જવા છે, અને નુકશાનો અચૂક સ્થાયિ થયા છે.

તાત્કાલીન રાજ્યકીય સંઘર્ષો થઇ ગયા પછી નવીન રચનાત્મક કાર્યોના વાતાવરણ માટે ગ્રેબ્યુએટ દીવાનોના પ્રવેશ પછી દિવાની ગઈ, યુરોપીય વેપારીઓને માટે વ્યાપાર ક્ષેત્ર ઉઘાડવા ક્ષણિક ચમક પછી વ્યાપારના મુળ કેન્દ્રો હાથમાંથી ગયા. નાનપણથીજ અપૂર્ણ અને જુદા વાતાવરણ વાળી કેળવણીથી કુદરતી બુદ્ધિનો વારસો ઝંખાયો.

કોર્ટો, મ્યુનિસીપાલટી વિગેરે સંસ્થાઓથી મહાજન તરીકેની સત્તામાં ક્ષતિ પહોંચી. આધુનિક સંસ્કૃતિના વાસના વૃદ્ધિના તત્ત્વથી સંયમ નબળો પડતાં શારીરિક અને નૈતિક બળ ઘટ્યું છે. જડવાદની અસરથી સંયમ ભંગો પડ્યો છે. બંકામાં શરાફી ચાલી ગઈ છે. રાજ્ય સંસ્થાના સંચાલકો—રાજ્યોની જમ અલગ હક્કો અને મોભો આપવાથી ઘટર આર્ય પ્રજાજનોના સહકારમાં ઢીલાશ આવી છે. તથા કાંઈક જવાબદારીમાં ઉદાસીનતા આવવાથી પ્રજાના હક્કો ભ્રષ્ટ્રમાય છે. જુદા હક્કો મળવા એ પણ શક્તિનો તો પુરાવો છેજ. જૈનોને હક્ક મળે કે રાજ્યોને મળે, તેઓ પણ આખરે તો આર્ય પ્રજાજનોજ છે. એટલો હજુ બળનો પુરાવો છે. પરંતુ અલગ છે, તેટલું વ્યાજબી નથી. છતાં સૌની સાથે સમાન હક્ક મળશે, ત્યારે રાજ્ય થવાનું પણ નથી, કારણકે એટલું બળ તટ્યું સમજવું. “પાછળ પડેલી પ્રજાઓ તેટલી વધારે બળવાન અને હોંશીયાર થઈ ” એવી ભ્રમણામાં રખે કોઈ પડતા. એમ આગળ વધીને તે પણ કેમ નહીં પડે? એ રસ્તો કમસર સર્વાના પતનનો જ ગણાય.

કેળવણી લઈ કલેક્ટર, મેજિસ્ટ્રેટ, કે મોટા વકીલો અને સ્ટેઈ-ટોના દિવાનો થઈ ફરી મંત્રીપદ લઈ એ ખામી પૂરાશે, અર્થશાસ્ત્રની અને વ્યાપારી કૌલેજોમાં શિક્ષણ લઈ જખ્ખર અર્થ શાસ્ત્રીઓ અને વ્યાપારીઓ થઈ ગયું જ્ઞાન પાછું વાળશે. પદ્ધતિસર વ્યાયામ શીખી શારીરિક ખીલવણી કરી શકશે, વિગેરે આકાશી મહેલો બાંધવા હાલ તુરતમાં છોડી દેવાના છે, એ બધું થશે, હિંદ દેશમાં ચમક આવશે, પણ હિંદુઓ અને જૈનો સુધાં પાછળ પડશે. એ બધું આધુનિક સંસ્કૃતિના ઉપયોગની દૃષ્ટિથી થવા દેવામાં આવશે, તેટલું નુકશાન પ્રજાના આંતરગર્ભભાગમાં થશે. તેનું પરિણામ છેવટે અતિ નુકશાનના રૂપમાં જણાઈ આવશે. એ બધું શીખવા જતાં અહીંથી વારસામાં મળતું અટકે છે. અને ઉલટા તે વિષે ખોટા ખ્યાલો બંધાય છે.

વિશેષમાં તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ આધુનિક સંસ્કૃતિની ખીલવણીની સેવા માટે નોકરીમાં થાય છે. પરિણામે તે ખીલે છે. અહીં ધક્કા લાગે છે.

વળી આવા અનેક પ્રકારે થતા નુકશાનો પરથી કેટલાક ભા-
ધઓ સરકાર સામે ખળભળે છે, કાંતો અંદર અંદર એક ખીજ ઉપર
ધુરકે છે. બ્રાહ્મણો વિગેરે કહે છે કે “જૈનોની અહિંસાએ દેશને પા-
યમાલ કર્યો.” જૈનો કહે છે કે—“તમારી અદ્વિર્ઘ દૃષ્ટિથી કૂલણુશી
થઇને જ્યાં ત્યાં આગળ પડી, જ્ઞાની અને ડાહ્યા હોવાના વખાણુ
સાંભળી દેશની દોરવણીની મૂળ નીતિ ઉપર અજ્ઞાન ભાવે કાપ મૂકી
દો છે ” વિગેરે વિગેરે. પણ આમ ધુરકવાથી જે હાલ કાંઇ
દહાડો વળે તેમ નથી.

તેમજ આ બધી પરિસ્થિતિનું કારણ આધુનિક સકારને ગણી
તેની સામે બાથ ભીડવામાં પણ કાંઇ વળે તેમ નથી. સરકારની
સામે થવું કેવળ નકામું છે. તેના બાહુ પ્રચંડ સાખિત થઇ ચૂકયા છે.
તેના બાવડાનું બળ અતુલ જણાઈ ચૂકયું છે. આજ કોઈપણ શક્તિ
તેમની સામે આંખ માંડી શકે તેમ નથી. ઉપરાંત, યુરોપના રાષ્ટ્રો સાથે
જગતમાં નવી સંસ્કૃતિના ફેલાવા માટે અટૂટ એક સંપી છે. તેની
સામે થવાથી તે વધારે મજબૂત થાય છે, એ રીતે જ મજબૂત થતી
આવેલી છે. હમણાનીયે હીલચાલો ઉપરથી આપણે તે જોઈ શકયા
છીએ. તેઓ આપણી રાજ્ય વ્યવસ્થાનો વહીવટ કરે છે. તેમાં આપણે
ડબલ ન કરવી જોઈએ. તે આપણા જીવનમાં ડબલ કરે તો, આપણે
ચેતવું જોઈએ. પરંતુ તેમની સામેની આપણી ચળવળો આપણા
જીવનમાં ડબલ કરવાને તેમને અવકાશ આપી દે છે. અને તેથી તે
ડબલ કરે પણ છે.

[કેટલાક ખ્રીટીશ મુત્સદીઓએ કહ્યું છે કે—“આધુનિક હિલચાલોથી
હિંદને નુકશાન થશે.” એ તદ્દન ખરું છે. અને વખત જતાં હિંદીઓ પોતેજ
એ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે. એ નુકશાન થવાના અપયશનો પોટલો ભોળેભાવે
પણ ખરી લાગણીથી દેશને માટે ભોગ આપનારાઓ ઉપર આવી પડશે.
એ દુઃખનો વિષય તો છે જ.

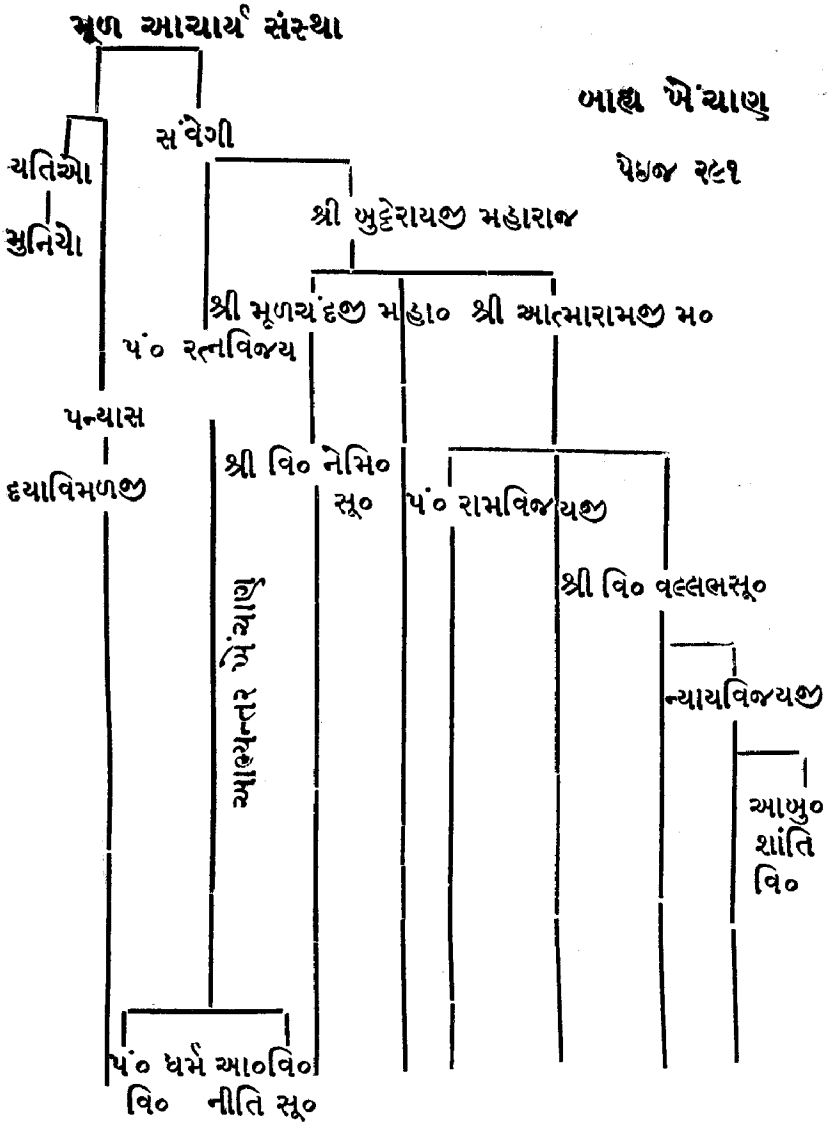
આપણે તેમને હાલના સંજોગોમાં રાજ્યકર્તા તરીકે કબુલેલા છે. તે કબૂલાત હાલના સંજોગોમાં કાયમ રાખવી જોઈએ. કારણ કે તેને માટે કાંઈ પણ કરી શકાય તેવા સંજોગોજ નથી. દુનિયાના દરેક ભાગમાં ફરી વળેલી ગેરી પ્રજાનું બળ આજે અટૂટ છે. તેની સાથે એ પણ છે કે ત્યાંની સંસ્કૃતિના ફેલાવા માટે તેને બદલે અહીંની સંસ્કૃતિને થતા નુકશાનની પરવા કદાચ તેઓ ન કરે. તેટલા પરથી પણ આપણે ગભરાવાનું કારણ નથી. ગમે તેટલા પ્રયત્નોને અંતે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અટૂટ ને અચળ છે. તેઓને પણ ભવિષ્યમાં તેનો અનુભવ થશે. તે વખતે બળ કરવાનો આપણો વારો આવશે. ત્યાં સુધી ધિનંબુદ્ભમી રાજ્યવહીવટ ક્યે જાય તેમાં આડે ન આવવું જોઈએ. અને કદાચ જુદમથી રાજ્યવહીવટ ચલાવશે તો તેની સલામતી થોડા દહાડા જ રહી શકે. એટલે પણ આપણે ઉકળવાની જરૂર ન હોય.

હા, એટલું ખરૂં છે કે-લાભે લોભ વધે, હાથમાં આવેલી બા-જીથી દરેક પ્રજા કે માનવ પોતાના દેશ, કુટુંબ, કે જાતભાઈઓને આગળ લાવવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક માનવ સ્વભાવ છે, આપણે પણ તે જગ્યાએ એમ જ કરીએ. તેમાં પણ કાંઈ પણ વાધો લેવા જેવું જણાતું નથી. અલખત, કોઈ વિચારક એટલું કહી શકે-“ તેઓ ધતર પ્રજા તરીકે પોતાના સ્વાર્થ માટે જે કાંઈ કરે, તે અમારે કબૂલ છે. અને તેની જ સાથે અમને અમારા સ્વાર્થ માટે પ્રયત્ન કરવાની સ્વતંત્રતા ઉભી રહે છે. પરંતુ વિશ્વાસ અને પ્રામાણિકતાથી અમારો રાજ્યવહીવટ ચલાવાનો હોય, ત્યારે તેટલા પૂરતો અમારા દૂર દૂરના હિતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાં પણ ત્યાંના હિતને પ્રથમ લક્ષ્યમાં રાખીને અમારો વહીવટ ચલાવવામાં આવે, એ વિગેરે પ્રકારની ખામીઓ અમારા ઉકળાટનું કારણ હોય છે. ”

એ ખાખત આ સ્થળે અમે વધારે ઉંડે ઉતરવા નથી ઇચ્છતા, પરંતુ હવે પછીના “ સમ્યક્ત્વ સૂર્યોદય ” પુસ્તકમાં એ ફરી વિચારીશું. તો પણ એટલું તો કહીએ છીએ કે-બળાખળનો વિચાર તો પહેલો કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી પણ બીજા ઘણા સાધક સંજોગોનો વિચાર કરવો જોઈએ.]

જ્યાં સુધી પૂરા પરિણામ-જનક સંજોગો માલૂમ ન પડે, ત્યાં સુધી શક્તિ, સંગઠન, અને સાધનો વેડફી ન નાંખતા, ગમે તેવા કટો-કટિના પ્રસંગોમાંથી પણ શાંત ભાવે પસાર થવું જોઈએ. હાલને માટે પણ ભારતીય આર્યોની પ્રથમનો એ પોલીસી આજે પણ અમને બ્યાજખી જણાય છે.

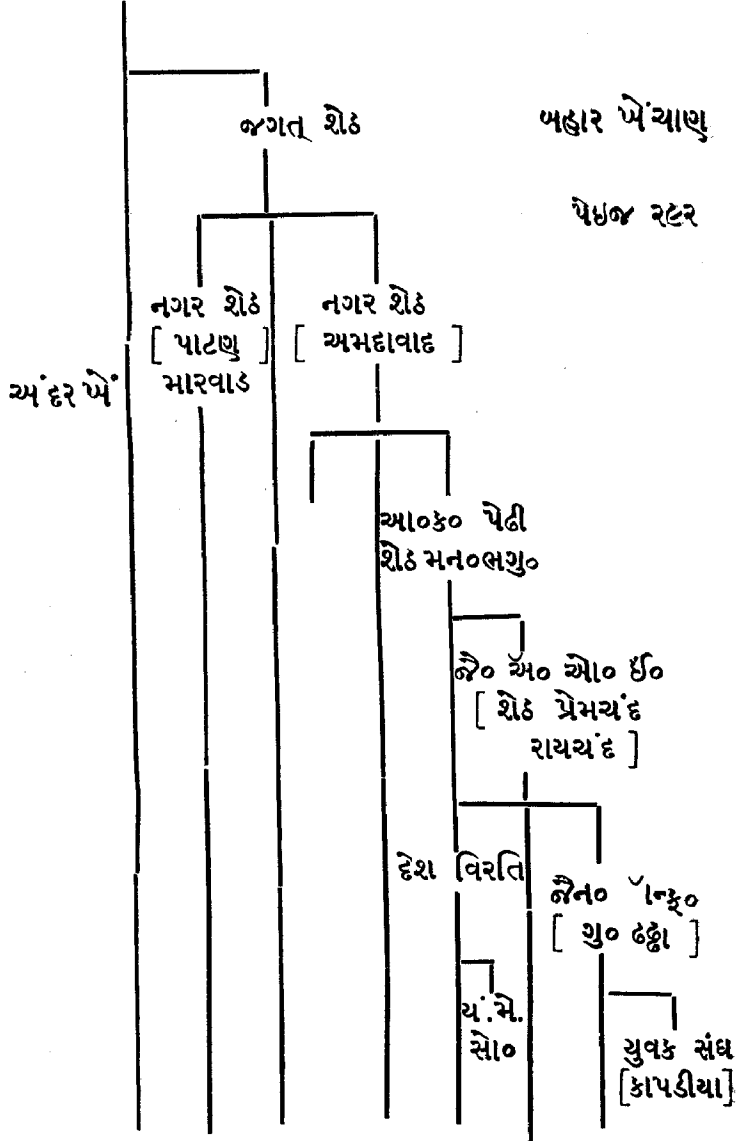
૧ મુનિવર્ગમાં કાટખૂણાઓ

સૂચના—આ કાટ ખુણાઓનાં આવતા વ્યક્તિઓના નામે મુખ્ય વસ્તુ નથી. પરંતુ તેને પ્રચારક લખો જ મુખ્યવસ્તુ ઓછું નામે તે ઉપલક્ષણ માત્ર સમજવાના છે.

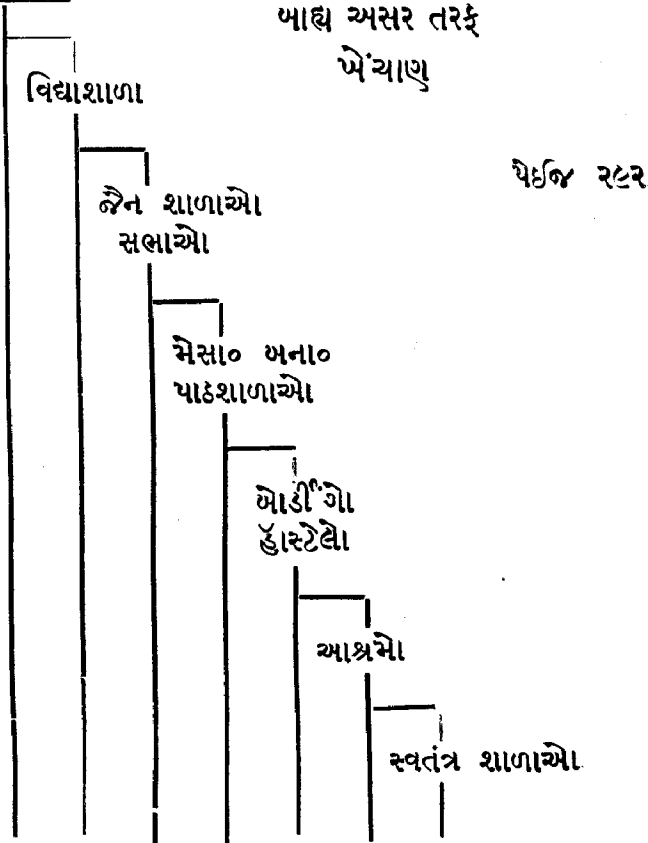
२ संघना गृहस्थ सत्ताना काटपूणाओ

भूण आचार्य संस्था

૩ મુખ્ય સંસ્થાઓમાં કાટખૂણાઓ.

ઉપાશ્રય

જિન મંદિર

મેળાવડાઓ

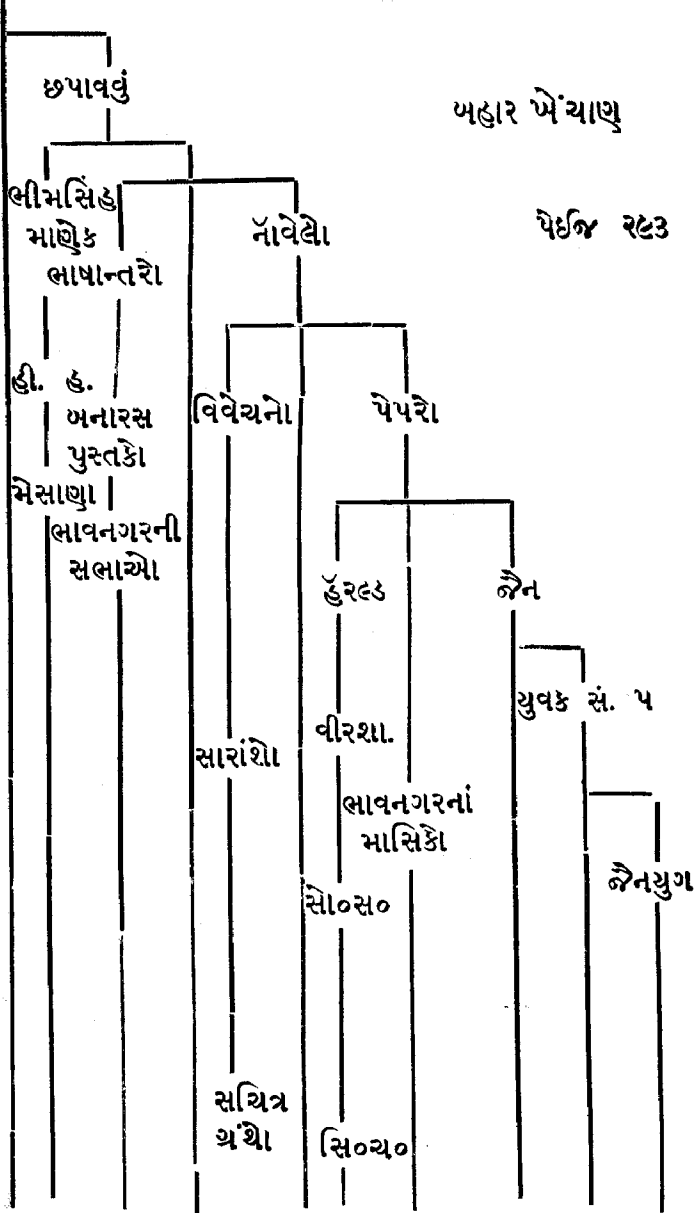
કળા પ્રદર્શનો

રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો

૩૧૫

૪ જ્ઞાન વિભાગના કાટખૂણાઓ

લખેલા ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાન શ્રવણ

માર્ગાનુસારિતા

અને

સમ્યક્ત્વ સૂર્યોદય

પ્રદેશ ૪ થો.

[જીવન વિકાસ અને વિશ્વાવલોકન

ખંડ ૧ લો ભૂમિકા

[સદ્ગૃહસ્થપણું અને વિશુદ્ધદષ્ટિ]

માનવપણું, માનવી સભ્યતા, સદ્ગૃહસ્થ અને શહેરી જીવન, જૈનોનું શહેરીજીવન, ન્યાયોપાર્જિત ધન. આધુનિક ધંધાઓના દરબજા, ભારતીય અને આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની તુલના, ખેડારી, તેના કારણો અને ઉપાયો, યોગ્યલગ્ન, સ્ત્રીત્વ, આર્યસ્ત્રીત્વ, ધર્મ, અર્થ, કામ, ઐચિત્ય, ઉત્તમ આરોગ્ય અને તેના અમત્કારિક નિયમો તથા અપૂર્વ નવીન રહસ્યો, શુદ્ધ અવલોકન દૃષ્ટિ, વિગેરે વિગેરે જાણવા જવા સાંસારિક તથા પારમાર્થિક પ્રશ્નો અને મનનીય વિચારોનો સંગ્રહ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી આપવામાં આવશે. અને સાથે સાથે જીવન-વિકાસના મૂળ વિષયો આગળ લંબાશે.

સો ગ્રાહકોના પૈસા અગાઉથી મળી ગયા પછી પુસ્તક પ્રેસમાં છપાવવા મોકલવામાં આવશે.

લગભગ અગાઉથી કિંમત મોકલનાર } માટે રૂ. ૨-૮-૦
કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ અને } લગભગ
૫૦થી વધારે ખરીદનાર }
તૈયાર છે જરૂર હોય તો મંગાવો.

પ્રાકૃત પ્રવેશિકા

પહેલી

પ્રાકૃત ભાષાનો ઓધ કરવા માટે સૌથી પહેલું સરળ, સ્પષ્ટ અને સંગીન સાધન કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

પ્રભુદાસ ખેચરદાસ પારેખ
અંપડાની પોળ, -અમદાવાદ.

—: : योजकना अन्य ग्रंथा : :—

संशोधितसंस्कृत-प्राकृतग्रन्थाः	अर्ध-मूल्यम्
१ सिद्धदूतकाव्यम्	०—३—०
२ वसुदेवहिण्डीसारः	०—२—०
३ नयप्रकाशस्तवः	०—३—०
४ वेदाङ्कुशः	०—६—०
५ मण्डनग्रन्थसंग्रहः भा. १	०—१२—०
६ ,, भा. २	०—७—०
७ तिलकमञ्जरी [पद्यम्]	०—८—०
८ अनेकान्त-वाद-प्रवेशः	०—५—०
९ चतुर्विंशति-प्रबन्धः	१—०—०
१० प्राकृत-व्याकरणम्	१—०—०
११ कामदेवनृपकथा	०—६—०
१२ जावानुशासनम्	१—०—०

—: गुजराती भाषामां तैयार करेला :—

१३ तिलकमंजरी कथा सारांश	१—८—०
--------------------------------	-------

मणवानुं ठेकाणुं:—

हेमचंद्राचार्य सभा-पाठणु [उ. गु.]

१४ शा. वेणीयंद सूर्यंद [ज्वन यरित्र]	लेट
	डे. जैन पाठशाळा-भेसाणु.

१५ नवपद आराधन विधि [संशोधन]	
	डे. नवपद आराधक समाज-मुंण्ण

१६ कर्म विचार भाग १ लेा [पहेली आवृत्ति]	लेट
	डे. सुभोधयंद्र पोपटलाल. भांडवीनी योण-अभहावाड

१७ ,, भाग १-२ [साथे]... ..	०—३—०
------------------------------	-------

